

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LII/1

НОВИ САД, 2009

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LII/1

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године

До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:

др Миливој Павловић (1957—1960), др Рудолф Коларић (1961—1962),
академик Павле Ивић (1963—2000), академик Александар Младеновић (2001—)

LII/1

Уредништво:

др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈДОР, др ДРАГА ЗЕЦ, др МИЛКА ИВИЋ, др ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ,
др АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ (главни и одговорни уредник), др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ,
др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, др МАТО ПИЖУРИЦА,
др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ (секретар), др СВЕТЛНА ТОЛСТОЈ, др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА

Collegium redactorum:

Dr JASMINA GRKOVIĆ-MEJDŽOR, Dr DRAGA ZEC, Dr MILKA IVIĆ, Dr JOVAN JERKOVIĆ,
Dr ALEKSANDAR MLADENOVIĆ, Dr GERHARD NEVEKLOVSKI, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ,
Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ,
Dr SVETLANA TOLSTOJ, Dr ZUZANA TOPOLINJSKA

Главни и одговорни уредник:

Академик АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

YU ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LII/1

НОВИ САД
2009

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

I

Реч уредништва	7
Драгољуб Петровић, <i>Павле Ивић и српска дијалектиологија</i>	9
Слободан Реметић, <i>Јуче и данас — увек актиуелни Павле Ивић</i>	29
Рада Стијовић, <i>Значај Ивићевих фонолошких проучавања за тумачење једне морфолошке појаве у српским дијалектима</i>	41
Александар Младеновић, <i>Павле Ивић као историчар српског језика</i>	47
Јасмина Грковић-Мејџор, <i>Павле Ивић као оснивач пројекта Историја српског језика</i>	61
Јасна Влајић-Поповић и Марта Белетић, <i>Павле Ивић као покретач савремених етимолошких истраживања српског језика</i>	67

II

С. М. Толстой, <i>Етимология и семантическая типология: забыть и запомнить</i>	77
Александр Киклевич, <i>Опыт классификации функций языка</i>	87
Слободан Павловић, <i>Основе развоја стваросрпске хијотаксе</i>	107
Јасмина Недељковић, <i>Филолошке напомене о рукопису Земљорадничког закона (1420—1430)</i>	123
Александар Младеновић, <i>Неколико докумената дечанској изумана Теофила (1823—1835)</i>	129
Слободан Реметић, <i>Босански српски говори у свејетлу дијалекатске интарференције</i>	149
Нада Арсенијевић, <i>Синтаксичке улоге семантичког (дубинског) објекта у српском језику</i>	179
Владислава Ружић, <i>Глагол штита чекаји као управни предикат</i>	191
Љиљана Недељков, <i>Страње парадигмашких акценатаских алтернација код именца на -а у јудоисточној Бачкој</i>	205
Ненад Костић, <i>О структури именичке синтагме у француском и српском језику</i>	215
Гордана Димковић-Телебаковић, <i>Семантичка обележја ѕлајола крећања у областима саобраћаја у енглеском и српском језику</i>	235

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Милорад Радовановић, <i>Павле Ивић: Српски дијалекти и њихова класификација</i>	253
Марина Курешевић, <i>Поводом нове књиџе у оквиру Целокупних дела Павла Ивића у издању Издавачке књижарнице Зорана Стојановића</i>	257
Јасмина Грковић-Мејџор, Александар Младеновић, <i>Историја српског језика. Одабрани радови</i>	263

Јасмина Грковић-Мејџор, <i>The Romance Balkans. Collection of papers presented at the international conference The Romance Balkans, 4–6 November 2006, edited by Biljana Sikimić, Tijana Ašić</i>	268
Софija Милорадовић, <i>Милета Букумирић, Терминологија куће и љокућестава у северној Метохији</i>	272

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику

Издаје Матица српска

Излази двапут годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/6622-726

e-mail: zmsfl@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција ЛИ/1 књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена 3. новембра 2009.

За издавача: др Душан Николић

Стручни сарадник Одељења: Јулкица Ђукић

Технички редактор и лектор: др Александар Младеновић

Коректор: Татјана Пивнички-Дринић

Штампање завршено маја 2010.

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

СИР — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

80/81(082)

ЗБОРНИК Матице српске за филологију и лингвистику = Archivum philologicum et linguisticum / главни и одговорни уредник Александар Младеновић. — 1984/1985, књ. 27/28— . — Нови Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1985—. — 24 см

Наставак публикације: Зборник за филологију и лингвистику

ISSN 0352-5724

COBISS.SR-ID 9630978

ISSN 0352-5724

9 770352 572005

*Девећнаесетог септембра 2009. године навршило се десет
година од када нас је заувек најустио академик Павле Ивић.
Отишла је једна несвакидашња личност, научник свејског гла-
са, који је својим великим делом обележио другу половину XX
века трајно задуживши науку о српском језику.*

*Уредништво Зборника Матице српске за филологију и линг-
вистику овом књићом обележава сећање на академика Павла
Ивића, на једног од оснивача овога часописа и на његовог дуго-
годишњег главног и одговорног уредника.*

Ч Л А Н Ц И И Р А С П Р А В Е I

ПАВЛЕ ИВИЋ И СРПСКА ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈА

ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ

UDC 811.163.41'28
81:929 Ivić P.

У овом прилогу аутор разматра најважније доприносе Павла Ивића познавању српских дијалеката и то од његовог великог студенстког научног почетка 1947. у истраживању говора Биографија до последње синтетске расправе о српским дијалектима и њиховој класификацији. Ивић је први пут систематизовао дотадашња знања о штокавским дијалектима 1956., а допунио их и у многим појединостима прецизирао у књизи на немачком језику две године касније. Кључна је била Ивићева улога и у неким каснијим важним открићима на простору српских дијалеката, таквима као што је била префонологизација квантитета у квалитету призренско-тимочким говорима, чување незамењеног јата (најпре у говорима Срба у дијаспори, а затим и на широком простору северозападне Србије), постојање неоакута у средишњем појасу косовско-ресавског дијалекта. У својој последњој студији Ивић је синтетизовао сва нова знања о српским дијалектима и назначио правце њихових даљих истраживања.

Кључне речи: Павле Ивић, дијалектологија, српски дијалекти, дијалекатска класификација, дијалекатска диференцијација, балканализирани / небалканализирани дијалекти.

У многострукој и изузетно богатој научној делатности Павла Ивића расправе о дијалектима заузимају, неспорно, највише место. У истраживање српских дијалеката Ивић се укључио у време када је већ увеклико била завршена Белићева фаза развоја српске дијалектолошке науке и када је велику количину чињеница које су се накупиле током „Белићеве ере“ требало систематизовати и са неких ширих и општијих становишта осмотрити природу унутрашње диференцијације српске (и хрватске) дијалекатске области. Ивић је то учинио већ 1956. године првим комплексним прегледом српских дијалеката [Ивић 1956], а две године касније употребио га и многе појединости у њему прецизирао у прегледу српских дијалеката на немачком језику [Ивић 1958]. Треба, међутим, рећи да је Ивић, у главним линијама, нове методолошке поступке у истраживању дијалеката назначио још 1947. године, и то у свом студенстком семинарском раду о говорним особеностима групе села на југозападној периферији Београда познате под именом Биографији. Тај рад штампан је, у неизмењеном облику, три деценије касније и тада се могло видети да су у њему назначене практично све битне методолошке иновације које су само разрађиване и усавршаване у поменутим књигама [Ивић 1978]. Тако је та расправа остала као јединствен документ о почецима данаш-

шње фазе развоја српске дијалектологије — оне коју је својим свеколичким делом обележио управо Павле Ивић.

Када тако говорим, имам на уму чињеницу да је другу фазу тога развоја обележио сам Белић, иако се интензивно бавио истраживањем дијалеката тек нешто више од десетак година, тј. негде до почетка Првог светског рата (касније је он те студије врло пажљиво пратио, оцењивао и систематски усмеравао) [Белић 1999; 2000]. Ивић се, наиме, „појавио у науци о српско(хрватско)м језику у двоструко добром тренутку: кад су звезде неких његових претходника тек биле зашле, а неких других биле на заласку. То — с једне стране. С друге — идеје „пражана”, плодотворно укрштене с онима које су се уобличавале у америчкој лингвистици, стигле су до Ивића у правом тренутку и најпречим путем. И отвориле му могућности за *другачије* посматрање и своеобухватнију анализу познатих чињеница из многих домена структуре нашега језика, као и за много ригорозније постављену презентацију нових факата и њихово тумачење“ [Петровић 1992: 145—146].

Ивићеви теоријски погледи о српским дијалектима јасно су назначени већ у његовом првом прегледу карактеристика штокавског дијалекатског масива. Он је већ тада, рецимо, разграничио значење термина *наречје* — *дијалекаӣ* — *говор* (одређујући *наречје* као „групу дијалеката“, а *дијалекаӣ* као „групу говора“) и тиме одмах назначио специфичан статус призренско-тимочког дијалекатског простора у кругу штокавштине као целине. Штокавски масив, наиме, Ивић је најпре прегледао у општим линијама одређујући му место у кругу јужнословенског дијалекатског континуума и пратећи најмаркантније изоглосе, или њихове најважније снопове, од крајњег северозапада Словеније до крајњег истока Бугарске. Показало се, при том, да главнина изоглоса које пресецају јужнословенски језички простор има углавном правац север/североисток — југ/југозапад и да нема ниједне важније старе изоглосе која би се из тога правца изразитије издвајала.¹ Тумачећи чињенице лингвистичке географије, на другој страни, Ивић је посебно осмотрисао природу најгуашћег снопа изоглоса на простору Балкана, онога који иде преко западне Бугарске од Видина до Ђустендила и раздваја западнојужнословенски језички ареал од источноЯужнословенскога. У томе снопу Ивић је размотрио четрдесетак појединости по којима се две назначене балканске зоне врло оштро разликују и показао да се *српске* језичке особине простиру на терену западне Бугарске, али да та сродност „*представља само лингвистичку, а не национално-йолишничку чињеницу*“ [Ивић 1956: 17].²

¹ Сноп изоглоса познат под називом *адријаӣизми* (раније су оне одређиване као *далматинизми*) простире се правцем северозапад — југоисток, али су све оне новијега порекла и настајале су у говорима уз јадранску обалу током тамошње вишевековне млетачке доминације.

² Смисао такве формулатије разумеће се потпуније ако се укаже, рецимо, на књигу Стефана Младенова *История на български език*, София, 1979, у којој се бугарска језичка територија на југу протеже до линије Неготин — Сталаћ — Прешево — Гњилане — Качаник — Призрен и да су све битне промене у балканским језицима настале под непосредним утицајем бугарског језика. Уп. о томе Драгољуб Петровић, *Насиље над лингвистичким чињеницама*, у књ.: *Школа немуштар језика*. Нови Сад, 1996, 109—113.

Такви правци изоглоса настали су, мисли Ивић, као резултат словенске колонизације Балкана и није случајно да су све изоглосе управне на динарско-балкански планински масив и да се на њиховој периферији срећемо с дубоким архаизмима којима се словенски југ везује са словенским севером, на шта треба гледати као на потврду целовитости словенскога језичког ареала у време које је претходило његовом кидању после мађарске колонизације у Панонији и ширење немачког етникума на западу и румунског на истоку [Ивић 1991].³

Осим трагова неспорних веза између југа и севера које се показују на крајњем истоку и на крајњем западу, изузетно су занимљиве и сродности између средњословачких говора и словенског југа. За те појаве у словачкој дијалектологији устало се термин *јуѓославизми*, при чему, уз серију битних фонетских и морфолошких особености, њима припадају и бројне лексичке појединости, посебно заступљене на Гемеру [Петровић 1993].

*

У класификацији штокавских дијалеката Ивић укршта две крупне особености њихове структуре — рефлекс „јата” и акцентуацију. По првом критерију издвајају се екавски, (и)јекавски и екавски говори, а по акцентуацији односи међу њима знатно су сложенији и генетски се изводе из најстаријег троакценатског система [~ ˘ ˇ], који се (после једначења [~] и [˘]) своди на *старији штокавски* са двоакценатским системом заснованим на контрасту по квантитету [˘] ~ [ˇ]. Из тога система касније се издвајају, на једној страни, *новоштокавски говори* са контрастима по квантитету [˘] ~ [ˇ] и тону [˘] ~ [ˊ], а на другој се квантитетски контраст [˘ ˇ] неутрализује и своди на акценатски удар [ˊ]. На основу тих критерија сви се штокавски говори одређују као *прогресивни (млађи)* и *архаични (старији)*, при чему се међу онима првим издвајају три дијалекатска масива: екавски — *шумадијско-војвођански* (Ш-В), (и)јекавски — *источнохерцеговачки* (ИХ) и икавски — *млађи икавски* (МИ), сви с новијом акцентуацијом, а међу онима другим два, оба с претежно старијом акцентуацијом: екавски — *косовско-ресавски* (К-Р) и ијекавски — *зетско-србички* (З-С).

У прегледу појединачних дијалекатских формација, балканизиране *призренско-тимочке* говоре (П-Т) Ивић је дефинисао не као *дијалекат* него као *дијалекатску* зону. Смисао такве дистинкције постао је јасан када је из немачког издања књиге то поглавље испуштено и остављено за њен други том. Догодило се, међутим, да тај том касније није написан и тако је изостала Ивићева систематизација чакавских и кајкавских говора, а отуда и његов општи поглед на целину српско-хрватског дијалекатског простора. Идући за структуралним критеријима, наиме, Ивић је закључио да је призренско-тимочки појас (иако генетски штокавски) различит од штокавског дијалекатског масива онолико колико се од њега

³ Тај рад представља у ситним појединостима побољшану верзију рада из 1957—1958 (*Јужнословенски филолог* 1957—58, XXII, 179—206), а све главне идеје које су у њему изложене налазе се и у прегледу штокавских дијалеката на немачком језику.

структурално разликују чакавштина и кајкавштина и то је био довољан разлог да се томе појасу одреди виши класификациони ранг, тј. ранг *дијалекатске گрупе*, одн. *наречја*. (Касније је положај те зоне одређиван различито, при чему се у синтетичким расправама П-Т говори поново разматрају као део штокавског дијалекатског масива и означени су као *призренско-шумочка (шорлачка) дијалекатска област* [Ивић 1988: 68—72]).

Изван тако представљених дијалекатских масива остало је, међутим, више мањих зона које се из назначених целина издвајају многим битним појединостима своје структуре, таквима као што су различити рефлекси „дугог” и „кратког ѣ” (*ује ~ е*: *Бијело* Поље, али *белоЯльски*, *дијеѣ*, али *деца*; *и ~ је*: *дииѣ*, али *ћеца*, *е ~ је*: *сено*, али *сјеме* и сл.). У таквим случајевима Ивић је само назначио поменуте специфичности и зоне у којима се оне срећу укључио у дијалекатске комплексе у чијим се оквирима налазе (рецимо — у З-С или ИХ дијалекат).

Знатно су сложенији односи у периферијским областима штокавштине, са различитим варијететима архаичнијих прозодијских система, какви се срећу у *славонским икавским* (СЕ), *посавским икавским* (ПИ) и *истарским* (ИИ) говорима, при чему се у СЕ и ПИ срећемо с акутом, а у ИИ он је изједначен с [~]. Такав развој може се сматрати логичним будући да је у првим двама дијалектима реч о старом становништву, а у Истри се, по свему судећи, ради о пресељеницима с простора икавских говора из времена кад је [~] већ био изједначен с [~], а новоштокавско померање захватило само примере с дугим слогом испред акцента (*вýно*, *народ*, *йíшала*, *блíцишь*, *лýхон*, уз „кановачко” *вóда*).

Сличну позицију, међу широко распрострањеним дијалекатским масивима које смо напред назначили, заузима *смедеревско-вршачки дијалекат* (С-В) и на њега се, макар донекле, може гледати као на прелазни појас између Ш-В и К-Р дијалекта: бројним икавизмима он се везује за Ш-В (ДЛјд *жени*, наставци зам.-прид. декл. *оним*, *добрим*, преф. *ни-*, одрично *нисам*, комп. *-ији*, обл. *дї*, *ћријóша*, *сикўра*, понегде *Бијóрад*), али је акцентуација старија и тиме се та зона наслажа на К-Р: кратки силазни акценат из крајњег слога помера се на претходни слог по „косовско-ресавским правилима” (*ілава*, *народ*, *сёстїра*, *јёзик*), али „у две одвојене области — у источној Шумадији и у вршачком крају с једним делом бељопркванских села — долази „кановачки”’ (*сёстїра*, *јёзик*). У неким крајевима има и преношења акцента условљеног дужином претходног слога (*йíшала* > *йíшала*, али *лòшата* а не *лòшата*), а није ретко ни скраћивање ~ > ~ иза дугог слога (*мрзýмо* < *мрзýмо*), често скопчано с преношењем тако насталог ~ (*мрзý* > *мрзý* > *мрзи*)” [Ивић 1956: 88—89]. Таквим својим особеностима С-В дијалекат нашао се као „мост” између К-Р и Ш-В и може се рећи да су битне појединости његове структуре уобличене самосталним развојем на линији додира са суседним дијалектима, али и са некима удаљенијима, које су миграције довеле у њихово суседство (рецимо, ИХ или П-Т).

Помињем све те појединости зато што оне изразито одударају од карактеристика одговарајућих појава у главници других дијалеката на простору штокавштине. У њима се, наиме, и рефлекси „јата” и акценту-

ација одликују много већом мером уједначености и доследности и у том смислу може се говорити о врло компактним ареалима на којима се разлике међу дијалектима могу испољавати.

Показаћемо то најпре сумарним прегледом рефлекса ћ у главници назначених дијалекатских масива, при чему се може рећи да су у том погледу прилике најуједначенји у К-Р (доследно екавски) и МИ говорима (доследно икавски), у З-С (уз већ поменуте разлике између рефлекса „дугог ћ“ и „кратког ћ“) редовно је *ије / je*, у Ш-В (уз редовно *e / ē < ћ*) нашло се мноштво икавизама, а најсложеније је стање у ИХ, пре свега зато што „правило да је рефлекс дугог ћ двосложно *ије*, а кратког ћ једносложно *је* вреди само за један део јекавског терена, углавном у источнијим крајевима“ (тј. у онима који се налазе у суседству З-С појаса) док се у западнијим зонама срећемо са свођењем дугог ћ на *jē* или макар на изразиту тенденцију која на такав развој указује (*мјéна, сјéно м. мијèна, сјјено*).

Према обама класификационим параметрима о којима говоримо Ивић је одредио врло прецизне границе сваког дијалекатског комплекса на простору штокавштине и у новијим истраживањима показало се да се само у детаљима може попуњавати мозаик који је он скицирао. Полазећи од његових налаза, наиме, могли бисмо рећи да су промене у свим штокавским акценатским системима имале исто исходиште — померање акценатског врхунца с крајње море на претходну — а то је касније имало далекосежан значај и за уобличавање инвентара супрасегменталних јединица у дијалектима и за њихову дистрибуцију. Померање акценатског врхунца с крајње море довело је, најпре, до свођења [~] на [~], а тиме и до успостављања *старој* *штокавског* система са дугим [~] и кратким [~] акцентом и њиховом слободном дистрибуцијом; ако је крајња мора била истовремено и носилац слога, померање акценатског врхунца са ње на претходну мору / претходни слог могло је доводити до разноврсних преуређења акценатских система, при чему су у *старијим* штокавским говорима те промене захватиле само неке позиције у речи (сасвим су ограничена ареје у којима је кратки акценат остао непомерен из крајњег слога), а у *новијима* акценатско померање било је најрадикалније и захватило је и оба силазна акцента и све позиције у којима су се налазили.

Механизми по којима су те промене вршене најлакше се могу пратити ако се пође од старије акцентуације, оне коју налазимо у З-С и К-Р говорима. У њима се, наиме, акценатски врхунац померио с отвореног крајњег кратког слога на претходну краткоћу (*вòда, мòја, ðна, дòшла*), али ако је крајњи слог био затворен, преношење је извршено само у К-Р говорима (*йòтац, йòтиок, домаћин*), а у З-С акценат је остао непренесен (*йојòк, домаћин*). Ако се, међутим, испред финалне краткоће налазио дуг слог, на њему се у К-Р говорима појавио ['] без обзира на то да ли је крајњи слог био отворен (*шрáва, свíла*) или затворен (*народ, зáкон*) док се у том погледу у З-С срећемо с различитим солуцијама: у зони од зетске равнице до јадранске обале из отвореног слога акценат се преноси као [~] (*шрáва, свíла*), а у средњоморачком појасу остаје непренесен (*шрáвà, свíлà*); из затвореног слога тај се акценат не преноси ни у јед-

ној од тих зона (*нāрđđ*, *зāкđn*). По периферији те области, с друге стране, срећемо се, опет, с различитим развојем тог акцента: у чевско-брђаначкој зони он се преноси само из отвореног слога (*ӣpráva*, *сvíla*, али: *нāрđđ*, *зāкđn*), а у плавско-гусинјској преноси се у обема позицијама (*ӣpráva*, *сvíla*, *на́род*, *зáкон*).

Чињеница да се из других позиција кратки акценат не преноси (*ӣпáти*, *домаћíни*, *ӣоб[ј]éла*, *млáти*, *враћíше сe*), као и да се [~] чува у свим слоговима (*млáд*, *кraј*, *ӣрада*, *водé*, *ӣтравé*, *женóм*, *ӣлáвом*, *јунáчки*, *ӣпрекráћен*, *сланинóм*), одређује та два дијалекатска простора као *старија*, за разлику од ИХ, Ш-В и МИ, у којима су оба силазна акцента из свих непочетних позиција, мање или више доследно, померена према почетку речи и због чега се они сматрају *новијима*. Тако се тај акценатски развој своди на онај модел који су Вук и Даничић уобличили за модерни српски (и „хрватски“) стандардни језик и њега карактеришу четири акцентоване прозодеме [~ ~ ' '] и јасна дистрибуциона правила: [~ ~] везују се за једносложнице и почетни слог вишесложница, а [' '] за сваки слог вишесложница осим крајњег, при чему се одступања од тих правила могу сретати у оквирима јасно одређених типова примера. Нпр.: силазни акценти најчешће се могу наћи у унутрашњости речи у сложеницима (*Јуѓославија*, *самојслуја*) или у страним речима (*шелевизија*), и то обично у севернијим зонама поменутих дијалеката, али ће у јужнијим и таква могућност бити искључена (*Јуѓославија*, *самојслуја*, *шелевизија*). Такав је развој у складу с чињеницом да се почетни силазни акценат у проклитичким спојевима понаша на исти начин као и у унутрашњости речи: *диј Стевановић*, *зà вјереника*, *глèдà ù слушà*, *ни брај нù мајка*, чак и *два дàна*, *једнà кућа* [Ивић 1956: 131].

Неакцентовани квантитет у свим дијалектима о којима говоримо има врло различит статус: у *новијима* он се среће само иза акцента, у З-С и испред акцента и иза њега, а у К-Р само испред акцента, при чemu треба рећи да ни у С-В „дужина иза акцента нема или готово нема“, а тенденција да се оне скрате јасно је изражена и у источнијим зонама Ш-В дијалекта. О томе Ивић исписује ове редове: „Заједничка је особина свих говора шумадиско-војвођанског дијалекта скраћивање *једног дела* (не свих!) дужина иза акцента. У крајевима на истоку, ближим смедеревско-вршачком и косовско-ресавском дијалекту, овога скраћивања има више, док је у западнијим говорима, у суседству источногорјеговачког дијалекта, сачувано много више неакцентованих дужина. Ситуација у разним месним говорима врло је различита и често компликована. На судбину дужина утичу ови гласовни фактори:

1. дужине на последњем слогу лакше се губе него оне на унутрашњим слоговима;
2. дужине на отвореном последњем слогу мање су отпорне од оних на затвореном последњем слогу;
3. иза силазних акцената и неакцентованих слогова дужине се лакше скраћују него непосредно иза узлазних акцената;

4. дужине иза дугог слога лакше ишчезавају од оних иза кратког” [Ивић 1956: 70].

Тиме је Ивић, како видимо, врло прецизно одредио и факторе који утичу на скраћивање дужина и њихову хијерархију и показао да су те појаве везане и са механизмима акценатских померања у штокавштини уопште: кратки акценат преноси се лакше него дуги (*сèсїпра* ~ *сесїрє*, *снáа* ~ *снáїә*), с крајњег слога акценат се лакше помера него с унутрашњег (*јëзик* ~ *лойдїа*), с отвореног крајњег слога акценат се помера пре него из затвореног (*сèсїпра* ~ *језїк*, *сèсїрє* [< *сесїрє*] ~ *јунâк*), на дужину акценат лакше прелази него на краткоћу (*ййїала* ~ *лойдїа*) [Ивић 1956: 57]. Поменута правила показују да се друкчији акценатски покрети, практично, не дешавају: не може се догодити да се појави *јëзик* — а да се не појави *сèсїпра*, да се појави *јунâк* — а да се не појави *сèсїрє*, да се појави *ййїала* — а да се пре тога није усталило *народ* итд.

*

У оквирима тако успостављених дијалекатских целина Ивић је, по јединственом поретку, прегледао битне структуралне карактеристике сваке од њих (особености гласовних система, облика, најзначајније синтаксичке појединости), назначио правце унутрашње диференцијације и почесто осветлио и главне историјске околности које су довеле до њиховога уобличавања. На тим се појединостима овде нећемо задржавати и надаље ћемо покушати да одредимо Ивићеве доприносе разумевању трију крупних проблема српске дијалектологије: 1) статус тзв. незамењеног јата у говорима северозападне Србије, 2) префонологизација вокала средњег реда у појасу од арбанашке границе до Алексиначког Поморавља и 3) појава неоакута на Копаонику.

Први проблем који овде разматрамо тиче се настанка икавизма у говору Азбуковице и он је више од једног века „распаљивао машту” српских дијалектолога (али и неких страних истраживача) будући да се није могло разумети на који начин је настао икавизам на линији додира ијекавских говора са екавскима. Ивић је први наш дијалектолог који је покушао да томе проблему приступи са становишта аутохтоног развоја појаве и пошао у потрагу за незамењеним јатом у говорима наших пресељеника у Румунији и Тракији, па се као завршно поглавље његове дијалектологије нашло оно под насловом *Говори с незамењеним јатом* [Ивић 1956: 209—215]. Тако се, први пут, показало да односи међу рефлексима јата на просторима штокавштине могу бити много сложенији него што се обично мислило, а заслуга за то припада истакнутом румунском дијалектологу Емулу Петровичу — који је за говор Крашована на месту стараг јата бележио вредност *e'* [Ивић 1949/1950]. Касније је Ивић на сличне појединости наишао и у етнографском опису Галипољских Срба Миленка Филиповића, прекинуо истраживање говора Баната (о којима је било планирано да припреми докторску дисертацију), отишао у Пехчево — да тамо испитује говор српске енклаве која је неколико векова провеља на обалама Мраморног мора, после Првог балканског рата била отуд прогнана, а после Првог светског рата и вишегодишњег лутања по ра-

зним крајевима Србије, била дефинитивно настањена у Пехчеву. Ивић је припремио докторску дисертацију о том говору, утврдио да је у њему сачувано незамењено јат, а показало се да су у Галиполе Срби били пресељени из околине Јагодине [Ивић 1957].

Даља истраживања показала су, међутим, да се сличне појаве срећу и у околини Ваљева и њих је назначио Б. Николић за Словац и Бранковину, али његови наводи оставили су многе недоумице, пре свега закључком да је тај говор типичан екавски — иако његови примери показују да се тамо ради о незамењеном јату. Јасно је да се иза таквог става налази предубеђење да се у појасу северне Србије не може наћи никаква крупна системска дијалекатска појава која би се издвајала из доминантног *екавизма* и нејасног *икавизма* (у том је смислу посебно занимљив Белићев навод да се „икавизам” налази и у Мислођину, надомак Београда). Ивићев покушај, у октобру 1957, да провери Николићеве наводе онемогућиле су неке објективне околности, друге обавезе касније су га увек спречавале да се томе проблему озбиљније посвети и тек се после много година показало да се ареал незамењеног јата простире, практично, од периферије Београда до Дрине и да правцем север / југ мештимично достиже и више од 30 километара (а и то је учињено према слободној процени будући да северна граница ареала није још прецизно одређена).

У светlostи тога открића, неке лингвогеографске чињенице на просторима северне Србије добиле су сасвим логично објашњење, а међу њима и азбуковички икавизам. Постало је, наиме, јасно да је ширење ијекавских маса према североистоку у Подрињу довело до њиховог додира са носиоцима незамењеног јата, што је као последицу имало успостављање контраста типа *đed* / *ћed* према *de^ud*, *љe^uto* према *le^uto*, *ćeme* / *će^ume* и сл. Свако затворено *e^u* у таквим позицијама досељеници су „чули” као и будући да је та вредност била најближа њиховом гласовном систему, а после две или три генерације такав је „икавизам” усталјен, тј. стабилизован као нова лингвистичка чињеница. И у вези с тим одмах се разјаснила и још једна крупна нејасноћа везана за домашај незамењеног јата у прошlostи: средином XVII века јат је било незамењено и у околини Јагодине и морало је захватати највећи део северне Србије, при чему се не зна докле је појава сезала према југу и докле је према истоку прелазила преко Мораве.⁴

Различит развој дугих и кратких вокала *e* и *o*, карактеристичан за знатан део екавских говора на простору Србије, по свему судећи, улази у ред врло старих појава и на то указује њихова префонологизација у зонама са истревеним квантитетским контрастима (*iiuii* или *ceudam*, *muuj* или *mouja*). Ту је особеност запазила Р. Александер у говору Грачанице (1971) и о њој је прво саопштење формулисао Ивић [1974: 18–22], касније је она потврђена и у говору Ораховца [ФО 1981: 579], а њен ареал протеже

⁴ Не може се рећи колико је поуздан податак да су се почетком XX века трагови „икавизма” још сретали и на северној подгорини Рудника — према наводима Јеремије М. Павловића, *Качер и Качерци. Етнолошка исхицивања*, Београд, 1928, 13–14.

се и према истоку, макар до Алексиначког Поморавља [Богдановић 1987]. Имају ли се на уму назначене појединости, могло би се рећи да се на ту појаву наслажају и К-Р и Ш-В говори са сличним развојем, у којима свакако није извршена префонологизација, али јесте преуређен систем, макар утолико што се у дугим слоговима *e* и *o* остварују као затворене вредности (понекад чак и са изразитом дифтонгизацијом — *īi^əū ţsi^əna*, *īv^əū jse^əna*), а у краткима као отворене (*mo^əja* *jse^əna*).

Како видимо, ту крупну особеност штокавског вокализма Ивић је разјаснио чим је она била уочена, а за његово име везује се и још једно крупно откриће — оно које се тиче појаве неоакута у појасу од Копаоника до Западне Мораве. У литератури је, наиме, за ту зону често бележен „дугоузлазни акценат” у једносложницама типа *đák* (и тумачен као аналошко уравнавање акценатске парадигме), али и у позицијама које се регуларно одређују као неоакутске (*zarádī*), а Ивић је утврдио да се ту ради заиста о неоакуту, разјаснио његов однос и према дугоузлазном и према дугосилазном акценту и тако одредио и његов фонолошки статус.⁵

Три крупна Ивићева доприноса у осветљавању мање јасних појава у дијалекатском пејсажу Србије омогућују нам да их осмотримо и из нешто општије перспективе. Своја истраживања српских дијалеката Белић је започео с југоистока и тај почетак имао је, осим лингвистичкога, и важан национално-политички аспект: њиме је требало утврдити границу према бугарском језику и „прверити“ утемељеност тврдњи бугарских лингвиста да српски дијалекти са истревеним квантитетом припадају, у ствари, бугарском језичком простору. Колико су такве тврдње незасноване, показала су и Белићева истраживања а, у сведеном облику, и онај напред поменути сноп изоглоса на линији од Видина до Ђустендила до којега на простору западне Бугарске досежу доминантне српске језичке особине (при чему се неке од њих простиру и источно од Софије).

Белић је, дакле, истражио једино тај сектор данашњега српског језичког простора, касније је проучавао чакавске говоре, после њих македонске, а испитивање других српских говора даље је, како рекосмо, само организовао, усмеравао, пратио и оцењивао, тако да се може рећи да је мало који прилог познавању српскога дијалекатског простора могао измаћи његовој пажњи. Тиме је Белић неспорно обележио прву половину XX века у истраживању српских дијалеката. За другу половину тога века слично место припало је Павлу Ивићу.

⁵ Као занимљивост вреди овде поменути и чињеницу да је 1907. Белић у Жупи „прошао поред акута”, али треба рећи да у словенској акцентологији тада још није била ни јасна његова природа и тек ће је, годину дана касније, Белић разјаснити истражујући чакавске говоре. С друге стране, мора се признати да су прозодијске прилике у Жупи обележене *ćtrima* дугим акцентима и утолико компликованије од чакавских — са само *dvama* таквим акцентима. После тога „Белић се није враћао на косовско-ресавски и задовољио се објашњењем које је раније био нашао, без покушаја да се поново удоби у проблем. Каснији истраживачи се, опет, нису усуђивали да изађу експлицитно с идејом да се на „Белићевом“ терену у Србији изговара и „Белићев“ акут, а да га он није уочио. Толики је био ауторитет великане српске лингвистике“ [Ивић 2009: 84—85].

*

После изузетно успешних почетних година свога бављења српском дијалектологијом, обележених трагањем за незамењеним јатом и двама прегледима штокавских дијалеката (1956. и 1958), Ивић се интензивно окренуо истраживању кајкавских и чакавских говора припремајући се за израду друге књиге о „српскохрватским дијалектима”, али је, после Конгреса Савеза славистичких друштава Југославије у Сарајеву (1965) и нарочито после појаве *Декларације о положају и називу хрватског језика* две године касније, брзо схватио у ком ће се правцу кретати српско-хрватски језички односи и планираној књизи претпоставио неке друге приоритете. Међу њима на првом месту нашли су се послови на *Оицштесловенском лингвистичком атласу* (ОЛА) и *Оицштекарийском дијалекшолошком атласу* (ОКДА), а узгред је интензивно сабирана грађа и за *Српскохрватски дијалекшолошки атлас* (СХДА). И у свим тим пословима Ивић је био врхунски ауторитет и његови сарадници имали су могућности да се укључе у најактуелније славистичке лингвогеографске токове и да истовремено учествују у припреми грађе за та истраживања, при чему би се као најзначајнија фаза у тим пословима могла означити припрема фонолошких описа свих југословенских говора који су се нашли у мрежи ОЛА, а као редактор потписао их управо Павле Ивић [ФО 1981]. Захваљујући ангажману целе југословенске комисије у тим пословима (предводио ју је Божидар Видоески), Међународни редакциони колегијум ОЛА поверио јој је припрему првог тома фонетске серије, а као извршни издавач унапред је била назначена САНУ. И занимљиво је да је то учињено упркос чињеници да од свих земаља учесница у пројекту једино Југославија у лингвогеографским пословима није имала никаквог претходног искуства. Показало се, међутим, да то и није био хендикеп и тај том када се појавио 1988. постао је образац за све који су штампани касније, а као редактори потписали су га Ивић и Видоески.

Промењених научних приоритета који су напред поменути Ивић се држао до kraja живота: другу књигу о српскохрватским дијалектима није написао, али је припремио многе друге, било као аутор било као редактор, и немерљиво утицао на познавање српског дијалекатског простора и праваца његове унутрашње диференцијације. Полазећи од његових истраживања и уз његове сугестије, његови ученици и сарадници могли су поузданје кренути путевима које је он назначио и попуњавати мозаик који је он скицирао. Тако је, рецимо, Сл. Реметић у северозападној Шумадији нашао на компактан ареал говора са незамењеним јатом и, пратећи појаву у суседним зонама, утврдио да се она, како рекосмо, простире од ширих београдских предграђа до Дрине — где се данас стабилизовала као икавизам [Реметић 1981]. С друге стране, Н. Богдановић могао је у Алексиначком Поморављу забележити исти феномен који и Ивић у Грачаници [Богдановић 1987: 68—78]; знајући за Ивићеву (и Реметићеву) идеју о могућностима постојања неоакута на падинама Копаоника (а и сам верујући у то), и потписник ових редова ставио је Ивићу на располагање четири магнетофонска записа из Брзећа — на основу којих је неоакут тамо недвосмислено потврђен. Уз све то, Ивић се пре

двадесетак година коначно вратио својој грађи о говорима Баната, коју је „архивирао” (а касније је, ипак, у више наврата допуњавао) када је одлучио да приоритет даде испитивању говора Галипольских Срба. Уз помоћ двоје млађих сарадника, та је грађа уобличена, верујем, у најкомплекснији и најсадржајнији монографски опис једне говорне зоне у српској дијалектологији [Ивић 1994/1997].

Три крупне појаве које су дуго измицале пажњи српских дијалектолога, а за чије су данашње разумевање Ивићеве заслуге неспорне, у битно друкчијем светлу представљају диференцијацију неких српских дијалекатских масива: у П-Т говорима вокалски системи „знају бити” значајно сложенији него што се обично мислило; у Ш-В дијалекту једна пространа зона у северозападној Србији има несиметричан вокалски систем (међу предњим вокалима низ је *a — e — e'* — *u*, а међу задњима *a — o — y*); на простору К-Р говора акценатски систем сложенији је од онога који је напред представљен и у једној пространој ареи двама дугим акцентима прикључује се и акут, при чему би се могло показати да је он захватао знатно шири терен од онога који је означио Ивић.

Имајући на уму поменуте појединости и пратећи Ивићеве идеје, могли бисмо рећи да се и на говоре западне Србије може гледати као на архаичнији сегмент штокавштине у целини: из Херцеговине кренуо је талас најважнијих („новоштокавских“) иновација, прекрио све евентуалне старе дијалекатске границе, али је на линији додира са друкчијим формацијама остало често много архаизама — који сада почињу избијати на површину. У нашем случају то су незамењено јат (које смо досад обично навикили тражити у кајкавским говорима) и акут (за који смо знали да се налази у чакавштини, кајкавштини и у архаичнијим славонским штокавским говорима). Сада се те две крупне појаве, ево, срећу и у западној Србији и тиме се јасно показују архаичније црте које у структури говора иновациони талас није успео у потпуности прекрити. Уз оно што је напред речено о резултатима додира ијекавских и јатовских говора у Подрињу, овде ћемо поменути и неке занимљивије појединости везане за статус акута на линији додира источнохерцеговачких говора са косовско-ресавским. У широком појасу од Студенице, преко Драгачева, источног дела Ужице Црне горе и Такова до Груже, Јасенице и северног подножја Рудника срећемо се с косовско-ресавским моделом преношења кратког акцента с краја речи (*вòда, ѫòйок*) иако се у другим позицијама у речи у целој тој области срећемо с доследно новоштокавском акцентуацијом (*вòдë, вòдом, водёница, ѫдёйока, ѫдёйоцима*). Та особеност тешко се може друкчије објаснити него извесношћу да је цео простор који смо означили био косовско-ресавски и да су га касније прекрили ијекавци доносећи новоштокавску акцентуацију. За такво схватање потврду видим у двема појединостима: 1) у источнијим зонама о којима говоримо екавизам је био много отпорнији и јекавизам је сачуван само у траговима (рецимо — у Гружи и Качеру), у западнијем појасу таковског краја (рецимо — у Леушићима, према мојим записима) он је и данас редован у говору најстарије генерације, а Ужица Црна гора може се сматрати регуларно ијекавском; 2) на свему томе простору сачуван је „дугот-

узлазни акценат” у оним позицијама у којима се налазио „косовско-ретавски неоакут”. Највише потврда о томе ја сам сабрао у Качеру [Петровић 2008], покоји податак бележио сам и у Леушићима, неспорне записи налазимо у Драгачеву и источном појасу Ужичке Црне горе (у моравичком их говору нема) и тек покоји из Груже.

*

Свој научни пут Ивић је, видели смо, почeo истраживањем српских дијалеката, а показаће се да је у њих уложио и свој последњи људски и научни напор: својом троделном расправом *Српски дијалекти и њихова класификација* (сведеном сасвим недавно међу заједничке корице — Ивић 2009), он је понудио нов поглед на српске дијалекте имајући на уму чињеницу да „распад српскохрватске језичке заједнице намеће потребу да српска дијалектологија замени српскохрватску визуру српском”, при чему из тога проистичу две крупне консеквенце: сужавање српскога дијалекатског простора (испуштањем оних зона које „нису српске”) и напуштање термина *штокавско наречје* (будући да су „сви српски говори штокавски”). Разуме се да је ова друга појединост сасвим логична и о њој се сваки евентуални спор унапред може означити као нерационалан, али у вези с оном првом најпре ћемо представити Ивићево схватање тога проблемског комплекса, а затим о њему изложити и покоју општију опсервацију.

Ивић полази од чињенице да „раскид српскохрватске језичке заједнице на нивоу књижевног језика ставља на дневни ред питање да ли постоји таква заједница на нивоу дијалеката” и истиче да су дијалекатске разлике много дубље „од допуштеног домашаја неподударности међу варијантама истог књижевног језика”, али да социолингвистички разлози намећу потребу да се подели и дијалекатски простор на коме су засновани нови језици. „Постоји уз то и чисто дијалектолошки разлог против схватања о „српскохрватској” дијалекатској заједници. То схватање, наиме, никад није ни почивало на правим дијалектолошким мерилима, него на политичким или, ако хоћете, социолингвистичким. Српскохрватским су сматрани они дијалекти којима говоре припадници одговарајућих народа и који стоје у функционалној корелацији са српскохрватским књижевним језиком. Те су чињенице давале довољно оправдања за укључивање кајкавског наречја, које се иначе од чакавског и штокавског више разликује него од словеначког језика. Распад књижевнојезичке заједнице уклонио је те чињенице, па с њима и разлоге за оперисање појмом дијалекатске заједнице. Чисто дијалектолошко образложење могло би се наћи за третирање штокавско-чакавског блока као целине, или за такво третирање штокавског наречја, али се тим ентитетима не би смели дати национални предзнаци.” Ивићев закључак да „српскима можемо сматрати оне дијалекте којима говоре Срби, односно популације које свој говор називају српским” може изгледати логичним, али после детаљног прегледа свих оних дијалеката (и говора) који данас имају „друкчију националну етикету” и нарочито пошто је речено да о некима од њих „српска дијалектологија мора водити рачуна”, остаће макар недоумица:

ако су сви „новоосамостаљени језици” *изведени из српског*, тј. да се своде на *преименовани српски*, мора ли српска дијалектологија водити рачуна о томе како ће ти „језици” размеђивати „своје” дијалекатске просторе? Такво схватање, без обзира на то колико је пажљиво формулисано, оставиће дosta простора и за друкчије разумевање изложених чињеница, а мени се у овом тренутку између њих намећу три.

1) Ако је „српскохрватска језичка територија” досад била незаснована категорија, она ће се још теже утемељивати када према њој своје „националне претензије” испоставе „нови национални језици”. Јасно је, наиме, да је „хрватски језик” настао искључиво на основу српског вуковског и даничићевског обрасца и да су то хрватски вуковци И. Броз (1892), Т. Маретић (1899) и Ф. Ивековић (1901), као његови утемељивачи, признали без икаквих ограда [Петровић 2007: 258—263]. „Хрватска етикета” не може променити *српску језичку суштину* преко које је прелепљена, а још теже ће се с тим проблемом изборити „ковачи нових језика” („бошњачког / босанског” — „старог” тек петнаестак година и „црногорског” — који је још у пеленама). *Штокавшина је, у целини, територија српскога језика* и нове државе и нове „нације” које се на тој територији појављују морају се суючiti с чињеницом да ће свој национални идентитет лакше потврђивати по свим другим линијама него по језичким. На сличну могућност указује и Ивић у својим разматрањима: „Будућност ће показати колико су прихватљиви ставови изложени у овом раду. Основна алтернатива била би, наравно, проучавање штокавског подручја као целине, с тим да се таква алтернатива не би називала науком о српским дијалектима, него науком о штокавским дијалектима” [Ивић 2009: 16].

2) Препуштање МИ дијалекта Хрватима, у светlostи поменутих чињеница, може изгледати нерационално макар из два разлога: први је да су тим дијалектом говорили и Срби-католици (макар до почетка XX века) и Срби-православци (и данас — као и раније), а ако су они први у међувремену „отишли” у Хрвате или „Бошњаке”, оних других српска дијалектологија не може се одрећи (ако су Срби-икавци, током Другога светског рата и у ратним дешавањима пре двадесетак година, уништени на купрешкој висоравни, остало их је много у њеном северном суседству). Ако се, с друге стране, славонски говори (заједно с посавским и подравским) такође препусте Хрватима, ваљало би то учинити макар с подсећањем на то да се до средине XVIII века источно од Мославине за хрватско име није знало, а да је још почетком прошлог века у Славонији оно било „зазорно као у Хрватској име крањско”.

3) Чињеница да су у многим, мањим или већим, енклавама на српском дијалекатском простору говорни носиоци променили верско и/ли национално опредељење, а Ивић је њихову главнину врло прецизно означио, за српску дијалектологију не мора имати никакво значење: вера и нација могу се лако мењати, али језик такве промене не може пратити и он остаје оно што је био и „у власништву” заједнице која га је изградила. Леп је пример за то карашевски говор, који „пружа више обавештења о прошлости призренско-тимочког језичког типа него иједан дру-

ги извор, дијалекатски или историјски” [Ивић 2009: 8]. Та појединост за српску дијалектологију много је значајнија од чињенице да су неки Каравашевци, сасвим недавно, „чули да су Хрвати” (као што до многих других та вест још није стигла). Сличну вредност за српску дијалектологију, пре свега — за историјску акцентологију, има и источнобосански дијалекат, у коме су — уз новоштокавске акценте — сачувани и стари *дуги* и *крајки акуи* (што се, у знатно мањој мери, среће и у другим говорима — који су и даље остали српски) [Реметић 2004]. Тако дубок архаизам сачуван је у једном старом српском дијалекту и он је то био много векова пре него што су његови данашњи носиоци преверили и променили нацију.

*

Ако се о неким овде представљеним Ивићевим схватањима можемо и не сагласити, о његовим новим погледима на критерије за класификацију српских дијалеката простора за несагласност, једноставно, нема. Ивић утврђује да се српски дијалекти најоштрије разликују по томе што су југоисточни („П-Т дијалекатска област”) *балканализирани*, тј. *структурно иновативни дијалекти* док сви остали таквим процесима, углавном, нису ни додирнути и за њихово одређење предлаже термин *небалканализирани*, ћиј. *структурно конзервативни дијалекти*. Поступајући на тај начин, Ивић свесно одступа од досадашње праксе у којој су „новоштокавски” говори као „млађи” или „прогресивнији” супротстављани „средњоштокавским” као „старијима” и утврђује да су иновације које су захватиле говоре источне и јужне Србије много дубље и структурално важније од свих промена које су се у небалканизираним дијалектима доделиле. Те су иновације следеће: нестанак квантитета у свим положајима у речи, аналитичка деклинација, аналитичка компарација и губитак инфинитива и оне у целини имају далекосежнији значај за структуру тих говора од серије архаизама који су у њима сачувани. А кад је о архаизмима реч, треба нагласити и то да је њихов домашај различит и да једино чување *шва* на месту старијих јаких полугласа захвата највећи део П-Т простора, а остали само неке његове делове (чување слоговног *л* и *-л*, чување старог места акцента и сл.).

Када је реч о структурално конзервативним, небалканизираним дијалектима, треба најпре рећи да је Ивић, уместо термина *источнохерцеговачки*, предложио неспорно прикладнији — *херцеговачко-крајишки дијалекат* (Х-К) — и подсетио на то да изоглоса која међу њима предваја оне иновативније од оних архаичнијих полази између Рисна и Пераста у Боки которској и пружа се до румунске границе сз. од Вршца, при чему се југоисточно од те линије налазе говори са старијом акцентуацијом (З-С и К-Р), а на северозападу они са новијом (Ш-В и Х-К).⁶ С друге стране, „с изотоном на линији Бока которска — румунска граница укршта се под косим углом изоглоса замене јата. Рефлекси јата су екавски

⁶ Овде бих ја, против Ивићевог схватања, додао и *млађи икавски*, с напоменом да је постојање Срба-икаваца северно од купрешке висоравни неспорно потврђено тек у наше дане, током припреме материјала за *Српски дијалектолошки алас*.

на истоку, а (и)јекавски на западу. Тако добијамо четврну поделу структурално конзервативних српских говора”, како смо их, у основи, и напред представили: З-С — јекавски са старијом акцентуацијом, К-Р — екавски с тањом акцентуацијом, Х-К — (и)јекавски с новом акцентуацијом и Ш-В — екавски с том акцентуацијом, при чему се између Ш-В и К-Р (и то смо напред назначили) појављује и С-В, обележен знатним бројем икавизама (као у Ш-В) и углавном старијом акцентуацијом (као у К-Р). Судбину неакцентованог квантитета у тим дијалектима Ивић је и овде размотрio на исти начин на који и у својим дијалектолошким приручницима, ми смо те појединости изложили напред и овде им се нема шта додати. Да би се класификација упростила, Ивић је и овде ареале с различитим рефлексима јата увек прикључивао дијалекатским целинама у оквирима којих се појављују (ијекавско-екавске, јекавско-икавске и сл.), говоре с незамењеним јатом укључио је у екавске као њима најсродније, а „говори са акцентом пренесеним у већини случајева прикључују се дијалектима с новом акцентуацијом, а говори са акцентом пренесеним само у мањем делу примера дијалектима са старијом акцентуацијом (у тим дијалектима такви говори су чак бројнији од оних са доследно сачуваним старим местом акцента)” [Ивић 2009: 15].

Преглед особености појединачних дијалекатских формација Ивић заснива на значају нових чињеница за разумевање њиховог простирања и њихове унутрашње диференцијације и занимљиво је да се у томе види често неочекивана несразмера у простору који је појединим дијалектима у књизи посвећен: Х-К — 22, Ш-В — 7, З-С — 18, К-Р — 34, С-В — 52. Таква несразмера постаје разумљива ако се има на уму дубина диференцијације у оквирима појединачних дијалеката и природа односа које међу њима још треба истраживати да би се јасније оцртале предмиграционе прилике. Када је реч о „старијим” говорима, таквих је нејасноћа мање; у зетско-сјеничким говорима југозападни и средишњи појас прилично су прозрачни, али је североисточни мање јасан због недовољног познавања појединачних зона или мање поузданости постојећих записа, па се у зони од пештерске висоравни до долине Ибра срећемо с многим појединостима које у српској дијалектологији треба тек разјашњавати. С друге стране, „косовско-ресавски говори су се експлозивно раширили из релативно малог матичног предела преко великог дела Србије. Неизбежан је закључак да је у том матичном пределу говор у доба миграција био врло уједначен, и већ тада изразито особен.” Ивић сматра да се К-Р појас може поделити на три поддијалекта: *јужни* (или југозападни) — на северу Метохије и северозападу Косовске котлине, *средишњи* — од Копаоника до Западне Мораве и њеним током до Сталаћа и *источни* (североисточни) — у сливовима Велике Мораве и Тимока, а преглед њихових најважнијих особености указује на додире с Арбанасима и зетско-сјеничким појасом — на југоистоку, на укрштање с различитим говорима — на северозападу, а најизразитије су косовско-ресавске особености у средишњем поддијалекту, тј. у зони са сачуваним неоакутом.

Преглед тих особености, у извесном смислу, служи као „претходница” неочекивано опсежном прегледу диференцијације С-В дијалекта,

тј. оне јединице која је напред означена као „мост” између Ш-В и К-Р и у неким класификацијама чак била и „кандидат за испуштање” (и при-
клиучивање К-Р дијалекту), али многоструко веза и односа те зоне са
другим дијалектима, према минуциозним Ивићевим анализама, указује
на то да ће њен статус у оквиру дијалекатског пејсажа Србије надаље бити
сасвим неспоран, а њено истраживање — један од приоритетата српске
дијалектологије. Ивић, наиме, истиче да ни границе тога дијалекта нису
прецизно одређене (јер многе зоне у његовим оквирима нису истраже-
не) и зато је и граница коју он одређује крајње апроксимативна: она по-
лази источно од Обреновца — источно од Колубаре — северно и источ-
но од Аранђеловца — југозападно од Тополе — западно од Крагујевца —
Гледићке планине — Лепеница — Велика Плана — Дунав с/и од Пожа-
ревца. У вези с тим посебно је занимљив Ивићев навод да је „за питање
старе границе између смедеревско-вршачког и шумадијско-војвођанског
дијалекта значајна београдска избочина територије историјске Србије,
оивичена Савом и Дунавом. Тај предео, с изузетком неколико села насе-
љених из призренско-тимочке области у доба Првог устанка (и наравно
самог града Београда) има углавном смедеревско-вршачке говоре, док на
сремској и банатској страни, у луку од ушћа Колубаре до Панчева, го-
сподари шумадијско-војвођански дијалекат. Даље од Панчева граница
иде ка североистоку, што значи да је у београдској околини она прело-
мљена (на шумадијској страни она иде правцем југоисток—северозапад).
Чиме објаснити чињеницу да се предео око Београда указује као тврђава
старе акцентуације? И да ли смо претпоставити да се у том пределу
сачувало старо становништво упркос чињеници да је у времену од 1456.
до 1807. године Београд био много пута опсадан и освајан, уз неизбе-
жно пустошење околине?” [Ивић 2009: 100–103].

Особености С-В говора Ивић разматра упоређујући их с К-Р и по-
казује да њихов број „није ни мали, али није ни импресивно висок”, а
много је више оних К-Р којих нема у С-В или се срећу само у неким
његовим зонама. С друге стране, „о некадашњим особинама смедерев-
ско-вршачких говора сведоче и стари исељенички говори: Галипољски
Срби, Рекаш, Банатска Црна Гора.” Опсежни спискови особина којима
се ти говори међусобно повезују или разликују несумњиво указују на то
да су њихови носиоци пре пресељења припадали смедеревско-вршачком
дијалекту или макар прелазним зонама према косовско-ресавском, а за-
нимљиви су резултати њиховога међусобног поређења, на основу којих
Ивић закључује да се „стиче утисак да су говори БЦГ и Р потекли из
предела који је... севернији од старе постојбине Галипољских Срба, а у
погледу географске дужине, нешто источнији. Радило би се, дакле, о
пределу источно од Велике Мораве, можда не много далеко од доњег
или средњег тока Млаве или Пека. Ово мишљење, ипак, не треба схвати-
ти као тврдњу, него као претпоставку. Будућа истраживања без сумње
ће унапредити увид у ова питања, али је врло вероватно да се до правог
одговора, прецизног и поузданог, никада неће доћи” (Ивић 2009: 145).
Занимљиво је, уз све то, да ниједан од тих пресељеничких говора нема
ниједну од типичних косовско-ресавских особина (Дјд *жене*, Ијд *бра-*

шем, дешећем, Ијд моном), што је несумњива потврда „да је косовско-ресавски дијалект ушао у простор североисточне Србије тек током себа. У предмиграционом периоду у том простору су се, изгледа, додиривали говори блиски смедеревско-вршачком дијалекту са говорима које бисмо могли назвати прото-призренско-тимочкима” (Ивић 2009: 147—148).⁷

*

Преглед балканализираних дијалеката Ивић почиње двема констатацијама: 1) да је „граница призренско-тимочке области према једином српском дијалекту с којим се њено подручје додирује, косовско-ресавском, скоро свуда оштра” те да се прелазни говори срећу тек као „редак изузетак” и 2) да дијалекатске границе „пресецају планине, котлине и реке, што показује да нису настале органским развојем на лицу места, већ миграцијама које су ставиле у непосредно суседство популације чији су се говори развили пре тога на различитим местима”. Ивић истиче да се на П-Т простору мора рачунати са два сукцесивна миграција таласа, од којих се први везује за средњи век и зна се да је имао правац северозапад / југоисток, али „историјски узроци тих давних покрета људства измичу нашем знању.” Други талас везан је за време турске инвазије и он је покренуо масе становништва према току Јужне Мораве и водио их до Сталаћа и даље према истоку до Зајечара. Занимљиво је, при том, да су П-Т говори „доживели две врсте иновација које су у основним цртама одредиле њихову физиономију” (западнојужнословенски развој и балканизме), али су „сачували одређену посебност: нису усвојили ни све битне штокавске иновације ни све карактеристичне балканизме”. У првом случају то се односи на тимочки поддијалекат тимочко-лужничког дијалекта, у коме „полуглас, слоговно *л* и *л* на крају слога нису прошли кроз нормалан штокавски развој”, а „процесу балканизације... измиче опозиција између ном. јд. на *-а* и акузатива јд. (општег падежа) на *-у* код именица друге деклинације). У тим говорима, dakле, опозицији између номинатива и општег падежа припада веома крупно место у деклинацијском систему, за разлику од стања у доследно балканализираним словенским говорима, где та опозиција, уколико постоји, има само магинално место. Другу далекосежну неподударност на истој релацији чини одсуство члана у великом делу призренско-тимочке области. Чак и тамо где се употребљавају постпозиције, оне најчешће нису прави чланови. Самим тим што их има три, оне задржавају и деиктичка значења. Изгледа да од говора на територији Србије једино они од Пирота на исток и север и они у горњем току Пчиње имају само једну постпозицију, dakле аутентичан члан. Уосталом, таквог члана нема ни у трнском говору на бугарској страни границе, као ни у говорима призренско-тимочког типа на северозападу Македоније. И најзад, сачувани трагови у вокализму многих говора призренско-тимочког дијалекта, као и стање у говору Малог Извора у Црној Реци, показују да је прозодијски квантитет у тим

⁷ Треба очекивати да ће се макар неке од ових недоумица разјаснити у светлу нових чињеница сабраних у истраживањима говора источне Шумадије [Бошњаковић 2008].

пределима изгубљен сразмерно недавно. У другим балканализованим словенским дијалектима, укључујући и српске, таквих трагова квантитета нема” [Ивић 2009: 152—154].

Целину призренско-тимочке дијалекатске области, осим у тако специфичним појединостима, Ивић је осветлио и са становишта њених веза и односа са свим суседним језицима и дијалектима, посебно бугарским и македонским, наводећи често дуге спискове особина по којима се поједине зоне П-Т области од њих разликују или се с њима повезују. Најизразитије су у том погледу црте којима се тимочко-лужничка зона насллања на бугарско залеђе, али су много значајније оне које се као западнојужнословенске, с различитим географским домашајем, срећу у западној Бугарској [Ивић 2009: 154—161]. На другој страни, исто су тако занимљиви резултати додира П-Т говора с македонскима [161—166], а најисцрпније осветљени су њихови односи према К-Р говорима, при чemu се „у неколико случајева са косовско-ресавским стањем слаже само оно на западу призренско-тимочке области, што значи у призренско-јужноморавском дијалекту, евентуално и сврљишко-заплањском, у једном случају и у западном појасу тимочко-лужничког”.⁸

Општи преглед П-Т дијалекатске области Ивић заокружује констатацијом да њена „тројна подела” коју је успоставио Белић „(призренско-јужноморавски, сврљишко-заплањски и тимочко-лужнички) остаје неоспорена и неоспорна”, при чemu се суседни бугарски говори прикључују тимочко-лужничком, а слични македонски призренско-јужноморавском дијалекту (говори Скопске Црне Горе и кумановскога краја). „Остали идиоми северномакедонског појаса разврставају се у две скупине неједнаке по распострањености: мању северозападну доњополошку и већу североисточну, коју бисмо могли условно назвати кратовском... То би значило да се призренско-тимочка дијалекатска формација у својој укупности, dakле без обзира на националну припадност носилаца говора, може поделити на пет јединица, од којих две, призренско-јужноморавска и тимочко-лужничка, заузимају релативно пространа подручја, а остале три, сврљишко-заплањска, доњополошка и кратовска, знатно мања. Изван овде предложене поделе остају само говори Караваца и Свинице, као и Малог Извора у Црној Реци, који због своје мале распострањености, имају карактер дијалекатске оазе, слично говорима Галипольских Срба, Банатске Црне Горе и Рекаша” [Ивић 2009: 174—175].

Главне правце диференцијације П-Т дијалеката Ивић је у овој књизи само скицирао, многе његове белешке на маргинама рукописа (које су приређивачи све пажљиво побележили) сведоче о томе шта се у њој још могло наћи — да је аутора здравље још мало подржало. И ово што се у књизи нашло, међутим, у многим ће правцима послужити као назнака правца за даља истраживања, посебно у источним областима

⁸ Занимљиво је да су из ових разматрања потпуно испуштене везе П-Т говора са 3-С приморским појасом од Мрковића до Боке которске, у коме је полуглас сачуван у Кртолима и барском залеђу са Шестанима (уз Скадарско језеро), од Бојане до Спича радијално иструвен неакцентовани квантитет, а и на неке друге особености може се гледати као на претходницу балканистичких промена [Петровић 1982].

српскога језичког простора на којима су се дијалекти сустицали или један преко другога преслојавали.

*

Ивић је, рекосмо, својим расправама о српским дијалектима обележио другу половину XX века. И учинио је то систематизујући чињенице сабране током претходне, пре свега — Белићеве, фазе дијалектолошких истраживања и назначујући главне правце у којима треба трагати за још неоткривеним слојевима српскога дијалекатскога пејсажа и њиховим тајнама.

Својом последњом књигом Ивић је све те послове немерљиво олакшао.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999: Александар Белић, *Дијалекти и јужне Србије*. Београд (Завод за уџбенике и наставна средства), том IX.
- Белић 2000: Александар Белић, *О дијалектима*. Београд (Завод за уџбенике и наставна средства), том X.
- Богдановић 1987: Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, XXXIII, 7—302.
- Бошњаковић 2008: Жарко Бошњаковић, *Фонетске особине говора источно Шумадије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, LV, 1—322.
- Ивић 1949/1950: Павле Ивић, а) Emil Petrovici, *Graul Carașovenilor, studiu de dialectologie slavă meridională* (Universitatea Regele Ferdinand I din Cluj, Biblioteca Dacoromaniei, Nr 8) Bucureşti 1935, 8°, 270; б) Małecki M.: *Gwary słowiańskie w Banacie rumuńskim (Les dialectes slaves dans le Banat roumain)*, Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Science et des Lettres, Cracovie 1938, 13—16. — Јужнословенски филолог, Београд, XVIII, 318—322 (приказ).
- Ивић 1956: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад (Матица српска), 1956, 21985.
- Ивић 1957: Павле Ивић, *О говору Галичко-Сремских Срба*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, XII.
- Ивић 1958: Pavle Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*. Erste Band: *Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe*. 'S-Gravenhage (Mouton); књига је преведена и на српски: *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој*. Прва књига: *О језику размештања и штокавско наречје*. Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1994.
- Ивић 1974: П. Ивич — Р. Александер, *Рефонологизация количества гласного в качестве в одном юго-восточном сербском говоре*. — Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования 1971. Москва, 1974, 18—22.
- Ивић 1978: Павле Ивић, *Белешике о биодрачићком говору*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, XXIV, 125—176.
- Ивић 1988: Павле Ивић, *Наречја*. У: Далибор Брозовић — Павле Ивић, *Језик, српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски*. Загреб (ЈЛЗ „Мирољуб Крлежа“), 54—80.
- Ивић 1991: Павле Ивић, *Значај лингвистичке деодрафије за упоредно и историјско проучавање јужнословенских језика и њихових односа време осналом словенским језицима*. — Изабрани огледи, I, 167—199.
- Ивић 1994/1997: Павле Ивић — Жарко Бошњаковић — Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанској дијалекти*. Прва књига: *Увод и фонетизам*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, XL (1994); Друга књига: *Морфологија, синтакса, Закључци, Текстови*. — СДЗБ, XLIII (1997).

Ивић 2009: Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*. Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића; претходно штампано у Зборнику *Матице српске за филологију и лингвистику* XLI/2, 1998, 113—132, XLII, 1999, 303—354, XLIV/1—2, 2001, 175—209).

Петровић 1982: Драгољуб Петровић, *Из проблематике говора Мрковића*. — Македонски јазик, Скопје, 1981—1982, XXXII—XXXIII, 567—573.

Петровић 1992: Драгољуб Петровић, *Павле Ивић, Изабрани огледи (I. О словенским језицима и дијалектима; II. Из историје српскохрватског језика; III. Из српскохрватске дијалектичности)*, Просвета, Ниш, 1991. — Јужнословенски филолог, Београд, XLVIII, 145—161 [приказ].

Петровић 1993: Драгољуб Петровић, *Из проблематике српскохрватско-словачких лексичких односа*. — Наукови записки, Пряшев (Сојуз русин-українців Словашкої Республики), 18, 151—156.

Петровић 2007: Драгољуб Петровић, „*Три стапљења хрватског стандарног језика*” — на српској основи. — Слово, Никшић, бр. 15/16, 222—269.

Петровић 2008: Драгољуб Петровић — Снежана Гудурић, *Неоакути на северном подножју Рудника*. — Зборник Института за српски језик САНУ, Београд, I, 419—428.

Реметић 1981: Слободан Реметић, *О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, XXVII, 7—105.

Реметић 1985: Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, XXXI.

Реметић 2004: Слободан Реметић, *О ћесточланом прозодијском систему у говору Кладња и околине*. У: Живот и дело академика Павла Ивића: Зборник радова са трећег међународног научног скупа *Живот и дело академика Павла Ивића*. Суботица — Нови Сад — Београд, 651—660.

ФО 1981: [Ред. Павле Ивић], *Фонолошки описи српскохрватских/хрватскосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених Оишијесловенским лингвистичким аиласом*. Сарајево (АНУБиХ, Посебна издања, књ. LV, Одјељење друштвених наука, књ. 9 — лат.).

Dragoljub Petrović

PAVLE IVIĆ ET LA DIALECTOLOGIE SERBE

Résumé

Dans cet article l'auteur traite des contributions les plus importantes de Pavle Ivić à la connaissance des dialectes serbes et cela depuis ses remarquables débuts scientifiques en 1947, à l'époque où il était étudiant et où ses recherches portaient sur les parlers de Biogracići jusqu'à sa dernière discussion synthétique sur les dialectes serbes et leur classification. C'est en 1956 qu'Ivić a systématisé une première fois toutes les connaissances acquises jusque-là sur les dialectes stokaviens, connaissances qu'il a complétées et dont il a précisées de nombreux détails deux ans plus tard dans un livre publié en allemand. Il a de plus joué un rôle clé dans certaines découvertes ultérieures importantes portant sur le territoire des dialectes serbes, telles que la préphonologaison de la quantité en qualité dans les parlers de la région de Prizren et de Timok („dialecte ‘prizren-sko-timočki’”), le maintien du yat non-remplacé (tout d'abord dans les parlers des Serbes de la diaspora, puis sur le vaste territoire de la Serbie du nord-ouest) et l'existence de l'accent néo-aigu dans la zone centrale du dialecte kosovo-resavien. Dans sa dernière étude Ivić a fait la synthèse de toutes les nouvelles connaissances acquises sur les dialectes serbe et a indiqué des pistes pour des recherches ultérieures en laissant entendre qu'on trouve la plupart des lacunes dans le domaine des dialectes dans les régions de Smederevo et de Vrsac („dialecte ‘smederevsko-vršački’”).

ЈУЧЕ И ДАНАС — УВЕК АКТУЕЛНИ ПАВЛЕ ИВИЋ

СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

UDC 81:929 Ivić P.

Аутор у осврту на огроман научни опус великог научника предност даје прилозима са самог почетка бриљантне Ивићеве научне каријере. Рад доноси одговор на питање колико су неки Ивићеви смешили прилози синтетске природе, засновани на недовољном, а често и сасвим оскудном материјалу, издржали пробу полуостолетног времененског периода.

Кључне речи: Павле Ивић, Александар Белић, структуралистички метод, Ђура Даничић, Реметић.

1. Основни судови о делу академика Павла Ивића, несумњиво највећег српског језикословца друге половине XX века, по много чему код Срба, и не само код Срба, до данас првог и најбољег, већ су изречени. Није их, истини за вољу, ни било тешко изрицати, јер су чињенице озбиљним посленицима из струке, опредељеним да се у пригодним приликама осврћу на Ивићев научни допринос, налагале да говоре о научном ауторитету који се успешно огледао у неколико језичких области и дисциплина: од компаративне славистике, лингвистичке географије, лингвистичке типологије, фонологије и фонетике, историјске лингвистике, ономастике, етимологије до стандардологије и планирања језичке политике. Ауторима тих пригодних оглашавања о делу члана осам академија наука припадала је у ствари и част да говоре о једном од најкомпетентнијих европских дијалектолога свога времена, о несумњиво најсвестранијем, најплоднијем, најкреативнијем и најиновативнијем истраживачу српског дијалекатског комплекса (Реметић 2000: 5), о научнику ретке ерудиције уздружене с изузетном меморијом и раскошном интуицијом, о истраживачу „раскриљених интересовања”, како својевремено лепо рече Ирена Грицкат на представљању Ивићевих *Изабраних огледа I—III* под кровом Српске академије наука и уметности. Угледни промотор вредног трокњија, објављеног у нишкој „Просвети” 1991. године, у две реченице окупљенима објасни Ивићево стасавање и израстање у научника светског гласа: „Он је у ову своју науку ушао с ентузијазмом, рекло би се и огромном истрајношћу и стрпењем, пошто су се његове студије у великом броју заснивале на акрибичном, мукотрпном прикупљању ситних чињеница, за неког површијег истраживача једва издиференцираних, стога готово и недиференцијалних. Од таквих подробних запажања и бележења поступно се испредала мрежа сазнања о нашим говорима и њиховој историјској димензији, да би основа и потка поста-

јале све компактније, те да би се најзад направила изванредна целина”. Није било тешко ни руци Професоровог вишедеценијског блиског сарадника и пријатеља да испише лаконски аксиом: „Лингвистичко дело проф. Ивића огромно је и разноврсно” (Младеновић 1999: 15). Такво дело, по природном реду ствари, његовога аутора сврстава међу најумније синове српскога народа. То дело га за интелектуалном трпезом поставља „уз раме Ђуре Даничића, Стојана Новаковића, Љубомира Стојановића и Александра Белића” (Реметић 2000: 6), у „сазвежђе” Светога Саве, Вука, Његоша, Цвијића, Скерлића, Владике Николаја, Слободана Јовановића, Црњанског, Ђосића и других великане писане речи, најбољих „тумача душе српског народа” (Петровић 1999: 13), на чијем језику и о чијем језику је Павле Ивић најуспешније писао до данас. „Нико пре њега, и нико у његово време, није тако дубоко понирао у саму бит српског језика. Он је без премца по дубини схватања проблема, по утемељености теоријских полазишта и ригорозности научне анализе, по свеобухватности и коначности изведених закључака и судова” (Реметић 2000: 5).

2. Вредност свих људских творевина — од грађевине до уметничког или научног остварења — најбоље се оцењује по томе колико су оне издржале зуб, односно суд времена, „најбољег решета”, а потписане су оцене да уистину обимни Ивићев научни опус „красе кристално јасни, по правилу коначни закључци и судови” (Реметић 2000: 4). Пред нама је изазов да се у кратким цртама укаже бар на неке од тих Ивићевих тачних дијагноза па и прогноза у струци у којој се управо он први одважио да пише синтезе, обично знатно пре извршених претходних, код других, сретнијих и срећенијих, за такве подухвате не само пожељних него, разуме се, и — подразумеваних радњи. Управо у приступу овој теми умесно је једно поређење, једна пригодна паралела. Својевремено је Војислав Ђурић приметио да код Срба поређење са Вуком Каракићем може издржати једино његов знатно млађи следбеник и саборац Ђура Даничић. Професор Ивић је Даничићу „додао и Доситеја” (Ивић 1990: 242), а тема које смо се прихватили налаже поређење Павла Ивића и Ђуре Даничића. Слични су по много чему. Свечану беседу поводом 160. годишњице Даничићевог рођења, под кровом Матице српске у Новом Саду, Професор је завршио речима: „Завршићу овај разговор једним својим личним утиском. Даничић није дуго живео, свега 57 година. А створио је толико да би, кад би се његов опус расподелио на десетак научника, сваки од тих делова био довољан да свога аутора учини веома заслужним. У Даничићевом делу удружују се огромна количина савладане материје, битан значај те материје и изврсност њене обраде. Искрено признајем, ја остајем запањен таквим подвигом. Ето, нама се догодило да смо имали свог Даничића. Тачније, имамо га и сада. Ту је он, с нама, као опомена и као подстицај” (Ивић 1990: 252—253). Нама се, срећом, догодило да имамо и једног Ивића, који може издржати поређење са свим посленицима из струке, а најпоучније и најподстицајније, најумесније је то чинити управо са великим Ђуром Даничићем.

3. И Ђура Даничић и Павле Ивић у науку су ушли веома млади, обојица — силовито. Са двадесет и две године први објављује *Раїш за*

српски језик и јравојис показујући раскошни таленат и наговештавајући велика дела, други у истом узрасту пише семинарски рад о говору села надомак Београда (Ивић 1978), у коме удара темеље новој српској дијалектологији и наговештава бриљантну научну и наставничку каријеру. У оба случаја није се радило о јутру по којем се познавао дан већ о праскозорима након којих су синуле светле деценије. Професор Ивић без двоумљења каже да „међу врлине Даничићевих синтетичких дела спада огромна количинска превага података над спекулацијама” (Ивић 1990: 246), а код њега ће целога радног века чињеница столовати на пијадесталу неприкосновености. Осврћући се на научни опус истинског великане професор Ивић посебно указује на Даничићеву умешност око избора теме, при чему је он „увек ишао ка ономе битном, остављајући споредности другима”, што је за собом повлачило подухвате синтетског типа „пре времена”. „Може се, додуше, рећи да је преурањио са синтетским делима — писао их је док нису биле објављене предрадње, тако да после каснијих истраживања многе појединости треба ревидирати” (Ивић 1990: 246). „То је тачно”, сагласан је и сам Професор, додајући да је „истина и то да неке од његових великих синтеза до данас нису замењене” и питајући се: „Можемо се, одиста, запитати како бисмо стајали данас нпр. у области историје облика или синтаксе падежа да Даничић није, пре више од једног столећа, пожурио да напише та синтетична дела „пре времена” (Ивић 1990: 246). Ми смо имали среће да је у сличним ситуацијама „журио” и професор Ивић.

4. Прво синтетско дело из пера Павла Ивића наука о српском језику је добила када је он као тридесетогодишњак поsegao за једном крупном темом и у опширној расправи *О неким јроблемима наше исτориске дијалектологије*, објављеној у ХХI књизи Јужнословенског филолога године 1955/56, потражио одговоре на нека тешка питања српск(охрватск)е историјске дијалектологије, на питања око којих су деценијама укрштана најеминентнија копља и на која су давани различити, покадшто сасвим супротни одговори. Том замршеном клупку непознаница млади аутор је додао и које ново питање и послу приступио — за научника Ивићевог типа — у не нарочито сртном тренутку. Неповољном не због младости (уосталом, Ивићеве су речи да „великим почецима много више погодује свежина младих него заморност зрелих година”) већ због нечега другог.

Своју прву синтезу пише научник у чијем истраживачком поступку неприкосновено владају факта, од којих све почиње и на којима се све завршава. Већ је речено да професор Ивић међу врлинама синтетичких дела једнога Даничића види „огромну количинску превагу чињеница над спекулацијама”. Даничић у својим подухватима није могао рачунати на раније „обављене предрадње”, али је пред собом имао обиље чињеница. У Ивићевом случају стварност је на други начин непријатно и надмоћно опонирала идеалу. Идеал је писање синтезе на темељу обиља чињеница, а стварност — изразито сиромаштво материјала. Колико је аутор био приморан да „цеди суву дреновину”, показаће једно поређење. Када бисмо данас из својих библиотека избацили све оно што је об-

јављено од времена писања Ивићеве студије, на полицама резервисаним за књиге у којима ће се наћи обавештења о српск(охрватск)им дијалектима не би остало више од једне десетине њиховог терета. Остали бисмо, између осталог, без 44 тома Српског дијалектолошког зборника, свих годишта Хрватског и Босанскохерцеговачког дијалектолошког зборника, свих педесет годишта Зборника за филологију и лингвистику Матице српске, свих досад објављених свезака Прилога за проучавање језика, 43 годишта Јужнословенског филолога, осамнаест књига Ономатолошких прилога, трећине свезака *Речника хрватскога или српскога језика* ЈАЗУ, свих седамнаест досад објављених томова *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ, без шестотомног *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске, без тринаест годишта Српског језика те више десетина посебних монографија и на стотине обимнијих прилога и расправа. У међувремену су, наиме, на тлу заједничке државе основане нове академије наука, никли институти за језик, основане нове катедре за српск(охрватск)и језик, установљена нова гласила старих и нових научних институција, објављени многи јубиларни зборници посвећени значајним датумима или заслужним појединцима, прикупљена обимна грађа за пројекте из области лингвистичке географије и ономастике.

5. Централно место у расправи *O неким проблемима наше историске дијалектологије* представља питање порекла шумадијско-војвођанског дијалекта, питање старо колико и наша дијалектологија. Појединци су, међу којима је деценцијама упорно истрајавао и један Александар Белић, износили теорије о томе да је реч о резултату мешавине двају дијалекатских типова: аутоhtonог, стариначког екавског (косовско-ресавског) супстрата и јекавског, односно икавског адстрата, досељеничког слоја са простора пре свега источне, односно североисточне Босне (в. Белић 1905: 32—40; Белић 1908: 106—124; Белић 1929: 1071). [Од теорије о утицају јекавских говора у основици те наводне мешавине рано се одустало.] У сусрету двају дијалекатских модела, по тој теорији, преовладао је екавизам у основи речи, а у неким граматичким категоријама и у неколико фонетских позиција — икавизам. У науци је изношено и мишљење о изворној икавској замени јата на србијанском простору, оличено по највише у радовима Милоша Московљевића (в. нпр.: Московљевић 1929; Московљевић 1963—1964; о томе, уз детаљно навођење литературе у: Реметић 1981, посебно стр. 78—85. и 90—99).

Белићеву теорију оспоравао је Милан Решетар, додуше „методски погрешно (поричући законитост у језичком развоју) и недовољно аргументисано” (Ивић 1955—1956: 106) заступајући тезу о аутоhtonом развитку шумадијско-војвођанског дијалекта, по којој су наведени икавизми резултат аналошког изједначавања, односно преласка јата у и у посебним фонетским позицијама (Решетар 1907: 14—17, 68; Решетар 1908: 615—618). Гласовити Дубровчанин је оспоравао и мишљење о икавској прошлости међуречја Босне и Дрине, одакле су, по Белићу и његовим следбеницима, икавци насељавали западносрбијанске и војвођанске области. Решетарову тезу прихватио је, методолошки унапредио и новим до-

казима поткрепио млађани Павле Ивић, први пут, и то сасвим уверљиво и непоколебљиво, у тој својој, напред поменутој, првој синтетској расправи од ширег значаја (Ивић 1955—56: 106—121). По Ивићевом мишљењу сви ти икавизми шумадијско-војвођанског типа „могу се свести на два основна принципа: аналошко уопштавање и и гласовну асимилацију” (Ивић 1955—1956: 107). Аналошким путем настале су категорије као што су: гл. типа *лєшиши*, *йожушило*, *ДЛјд.* л. зам. *мени*, *шеби*, *себи*; *ДЛјд.* им. ж. р. *жени*, *йо-соби*; Лмн. именица типа *на-коли*, *йо-храдовима*; *Ијд.* и *Г-Д-И-Лмн.* заменичко-придевске промене: с *овим*, од *богати(x)*, *малима*; префикс *ни-* < *нѣ-* (*ники*, *николко*, *доникле* [неки, донекле], префикс *йри* < *йрѣ* (*й rivari*, *й rivrне*, „тако и предлози *йрид*, *йрико*”), прилог *изриком* (према *изрицайи*), а под резултат гласовне асимилације подводе се потврде типа: *старија*, *није*, *нисам*, *ди*, *нијди*, *гријојша*, *сијати*, *вијајши*, *гријати*, *гњиздо*, *гњиван*, *сикира*, *видрица*. Тако формулисано објашњење Ивић је износио у више својих радова (в. нпр.: Ивић 1956: 68—88, прештампано у Ивић 1991: 90—117; Ивић 1958: 167—188, преведено на српски — Ивић 1994: 158—177). Каснија истраживања су показала да је том првом, а тако знаменитом Ивићевом синтетском студијом коначно решено питање генезе шумадијско-војвођанског дијалекатског типа. Након писања наведене студије наука је са северосрбијанског тла, између осталог, добила описе говора Мачве (Николић 1966), Колубаре (Николић 1969; Радовановић 2006), Биографија (Ивић 1978), Груже (Стевовић 1969), централне Шумадије (Реметић 1985), источне Шумадије (Бошњаковић 2008), неколике монографије са ијекавског терена и више појединачних обимнијих и ситнијих прилога.

6. Посебан осврт на Ивићеву капиталну студију намећу и разлози личне природе. Разрађену тезу о аутохтоном развитку шумадијско-војвођанског дијалекта и Ивићеву, и не само његову, сумњу у неки озбиљнији икавски утицај са источнонобосанске стране, стицајем околности, годинама сам проверавао на најбољи начин — на терену. Месецима сам уздуж и попреко „премеравао” северосрбијански метанастазички терен и сакупио обиман материјал. Кроз уши и руке протурио сам стотине хиљада података. Доста грађе сам и средио, понешто и објавио. Не могу рећи да нисам имао среће на терену, где сам се сретао и са неочекиваним фактима, а на појединим секторима налазио богате слојеве дијалекатског супстрата. У току више крајих и дужих радних екскурзија утврдио сам, између осталог, да је на простору од прилаза београдској општини Чукарици до дринских обронака Ваљевских планина стари вокал „јат” задржао своју фонолошку индивидуалност, тј. вредност затвореног *e*, гласа између *e* и *u*, вредност формирану негде око краја XI века (Реметић 1981). Коегзистенција већине горе наведених икавизама и незамењеног јата у основи речи коначни је доказ да је шумадијско-војвођански дијалекат резултат аутохтоног развоја, а никако плод дијалекатске мешавине. О резултатима тих мојих испитивања афирмативно се изразио и сам професор Ивић, по чијем мишљењу рад *О незамењеном јашу и икавизмима у ђоворима северозападне Србије* (Реметић 1981) „спада у најкрупније појединачне резултате српскохрватске дијалектологије у последњим де-

цијама” (Ивић 1987: 117). На основу грађе прикупљене на потесу од границе београдске чукаричке општине па преко Посавине, Тамнаве, Колубаре, Ваљевске Подгорине, ваљевских планина до Дрине могле су се, бар у детаљима, исправљати и друге заблуде неких претходника. Испоставило се, примера ради, и то да на простору северне Србије има много више супстрата, дакле аутохтоног, стариначког слоја у језику но што се раније мислило. И тај закључак, по Ивићевом мишљењу, спада у најкрупније резултате историјске дијалектологије српског језика. Са супстратом нисам лоше прошао ни у источној Босни (о томе у: Реметић 1982; Реметић 2004), која је, што потврђују резултати истраживања дијалектолога из више научних центара (уп. нпр. с тим у вези: Брозовић 1966 и тамо нав. лит.; Јахић 2002 [о литератури која сведочи о прилика-ма на простору источне и североисточне Босне в. Реметић 1981: 91—94]), извorno ијекавска зона, а никако икавска област, из које су икавци могли одлучније учествовати у формирању шумадијско-војвођанског дијалекта, како су појединци мислили. Уосталом, након Ивићеве гласовите студије, уз ситније и обимније дијалектолошке расправе, монографски су описаны шумадијско-војвођански говори Срема (Николић 1964), Бачке (Поповић 1968) и Баната (Ивић—Бошњаковић—Драгин 1994; Ивић—Бошњаковић—Драгин 1997). Суштина је у томе да се крајњи домет свих тих истраживања практично своди на нова сведочанства у корист већ постављене теорије. Када сам, уосталом, ја после неколико година рада на докторској тези и након откуцаних више стотина страница рукописа сео да изведем закључке, испоставило се да је онај главни давно написан, да је све то до чега сам дошао још један, живим у утешном уверењу — крупан доказ да је Павле Ивић пре пет и по деценија био у праву. Подухвати дијалектолошких посленика после тога датума помало подсећају на судбину хемичара након откривања периодног система хемијских елемената. А они су, осуђени на судбину наших дијалектолога, доведени у ситуацију да проналажењем поуздано предвидљивих нових јединица попуњавају таблицу коју је оивично и уз помоћ оловке и лењира ишпартао Дмитриј Иванович Менделејев.

7. Већ је уочено да су Ивићеви научни закључци свеобухватни и коначни. Говорећи о поезији Матије Бећковића, књижевни критичар рече да овај поета по правилу темељито цеди све сокове одабране теме, да напрото „опустоши мотив”, којему се не вреди враћати за наредних педесет година. Пустошења те врсте није, срећом, поштеђена, како видимо, ни српска дијалектологија. После Ивићеве елаборације компликованог питања настанка данашњег дијалекатског мозаика северне Србије могли су се са високом дозом сигурности предвиђати главни резултати будућих дијалектолошких екскурзија на наведени терен. И приметно оскудан чињенички фонд омогућио је младом Павлу Ивићу да коначно реши нека кључна питања српске историјске дијалектологије. Такву прилику не само да нису искористили његови други, поготово старији савременици него су и даље истрајавали на старим, показало се — погрешним тезама. Берислав Николић је, примера ради, знатно после Ивићеве расправе написао да је у Колубари, „нарочито у Бранковини, на ме-

сту старога јата слушао глас између *e* и *u*” (Николић 1969: 33), али по њему: „У основи је колубарскога говора екавска замена јата шумадијско-војвођанскога типа”, чију већину икавизама аутор тумачи „раним икавским утицајем” (Николић 1969: 70) превасходно североисточне Босне. Расправу *O неким проблемима наше историске дијалектиологије* пре пет и по деценија могао је написати само стручњак у чијој су личности на најсрећнији начин спојене изузетна ерудиција и несвакидашња интуиција.

8. Из пера такође младог Павла Ивића наука је добила и први систематски преглед штокавског дијалекатског комплекса. У књизи *Дијалектиологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје* он је прихватио Белићев термин зетско-сјенички дијалекат, који ће касније, на основу нове литературе, заменити термином зетско-јужносанџачки (Ивић 1988, 63: *zetsko-južnosandžački* (*zetsko-sjenički*); уп. и *zetsko-južnosandžački* (дијалекат) — на *Dijalektološkoj karti štokavskog narečja* у истом тексту). Увидевши да су наводи Данила Барјактаревића о говору сјеничког краја (Барјактаревић 1966) плод ауторовог неспоразума са чињеницама, професор Ивић се, у својој последњој синтетској студији *Српски дијалекти и њихова класификација*, поново вратио ранијем називу будући да „су отпали разлози за напуштање Белићевог термина „зетско-сјенички дијалекат” (Ивић 1999: 303). Својевремено је професор Р. Бошковић рекао да „нико није ћарио ко је Вука исправљао” (Бошковић 1978: 471). Није Данило Барјактаревић непосредно „исправљао” професора Ивића, али је, несвесно, донео још један доказ да су Ивићева решења и закључци — коначни.

9. Зна се да је професор Ивић својим делом дао значајан теоријски допринос не само нашој него и светској науци о језику. Учинио је то, пре свега, сопственом типологијом дијалекатске диференцијације и анализом суштине прозодијских феномена, односно анализом броја прозодијских могућности. Из Ивићевог пера долази став да гласовни развој никад не доводи до повећања дистинктивних могућности. Ово начело у непосредној је вези са Ивићевим интересовањем за једну пре њега мање обрађивану проблематику. Нико пре његових истраживања није, наиме, „схватао значај језичке интерференције, значај последице додира како различитих тако и сродних дијалекатских и језичких система” (Реметић 2000: 5). Снажни утицај суседних пре свега несловенских језика и говора сноси и одговорност за формирање два правца развоја консонантизма у српским (и хрватским) народним говорима (Ивић 1991²: 75—108). На српско(хрватско)ј језичкој периферији консонантски систем је уобличен под снажним утицајем суседних, несловенских идиома. У том смислу у кругу језичке периферности нашли су се и говори муслимана на простору Босне и Херцеговине, рашке области и у Црној Гори, говори засути оријентализмима, иза чијег масовног преузимања стоје и социолингвистички и психолингвистички моменти. Иза богатства оријентализма не само не лексичком него и на фонетском пољу у муслимanskим народним говорима стоје „огроман утицај османлиjske администрације и културе”, „богослужење на арапском језику”, „престиж угlaђености и бо-

гатства једне урбанизоване цивилизације”, свесно угледање на Османлије, које је истовремено доносило и жељено дистанцирање од потчињене и презрене раје.

Добро је познато да је за Ивићево име везано и увођење структуралистичког метода у језичка истраживања код нас. Он је тај метод примењивао крајње скрупулозно, све у складу са природом разматране проблематике „домаће њиве”. Тековине тога правца у лингвистичкој науци најнепосредније су потврђене у домену дијалекатске интерференције на простору Босне и Херцеговине, где је, према очекивању, вера играла улогу озбиљне кочнице говорном и језичком уједначавању. Истраживања босанског српског дијалекатског комплекса, у које спада и вишегодишњи континуирани труд аутора овога рада, показала су да је верска брана ипак попуштала и чешће и дубље но што се то досад мислило. Испоставило се да она није непробојна ни у домену најпознатијих говорних маркационих линија, чувара националног идентитета као што су шћакавизам, икавизам и разликовање два пара африката. Брана је остала не-пробојан бедем једино у два случаја, и то оба пута потпомогнута структуралним моментима. Миграцијама донети српски новоштокавски ијекавци од затечених иноверних староседелаца никде нису прихватили сугласник *х* ни старију акцентуацију. У првом случају нарушавао би се инвентар сугласничких фонема, а у другом — дистрибуција постојећих прозодема будући да силазни акценти у домаћим речима на терену херцеговачко-крајишког дијалекта долазе само на иницијалном слогу. На другој страни, пак, *лице* је уклањало структурну препреку *шићи*, а *воће* и *суће* — *маћки* и *амићи*.

10. Професорово начело да гласовни развој не води повећању дистинктивних могућности, да у сучељавању двају различитих фонолошких система по правилу долази до упрошћавања гласовних система доживело је — и то помало необичну, али веома значајну и поучну — потврду у једном доскора загонетном кутку српске дијалекатске мапе. У уској зони србијанског Подриња, у делу Азбуковице, посведочен је, наиме, икавски изговор. Поједини стручњаци, међу којима и Јован Цвијић, икавце из Азбуковице су сматрали остатком неког ранијег етничког слоја док је етнограф Љуба Павловић у њима видео потомке рудара досељених из западних икавских крајева (Павловић 1930: 436—438). Павловићеву теорију прихватили су многи, међу којима накнадно и Ј. Цвијић, а и сами дијалектолози. У недостатку уверљивије тезе учинио је то својевремено и сам професор Ивић. Аутор овога рада је, у светлу незамењеног јата, посведоченог на широком простору северозападне Србије, азбуковачки икавизам објаснио погрешном перцепцијом, свесним прилагођавањем придошлица затеченим језичким приликама. „Икавизми типа *дите*, *сиче*, *сријсе* и сл. највероватније су настали у додиру јаке ијекавске досељеничке струје и говора са фонолошким јатом. Новодосељени ијекавци су, убеђен сам, на месту тога, њима непознатог, вокала „чули” и” (Реметић 1981: 96). Овакво тумачење и скидање са дневног реда још једне дијалекатске енигме безрезервно је прихватио и највећи српски дијалектолог (Ивић 1991¹: 106). Решење је било сасвим прозирно у контексту додира

те икавске оазе са пространом континуираном територијом незамењеног јата, али је и оно у складу са управо Ивићевим указивањем на понашање дистинктивних обележја у контакту различитих фонолошких система, различитих инвентара фонолошких јединица. У таквим ситуацијама, по Професоровој теорији, никада не долази до повећања дистинктивних могућности. Да се крајњи резултат у таквим приликама обично своди на упрошћавање затеченог стања, најлепше показују, како видимо, прилике у једном делу Азбуковице. Носиоци херцеговачко-крајишког дијалекта су у простили, пожедноставили затечено стање, самерили га и прилагодили својим перцептивним могућностима.

11. Ивићево тумачење порекла икавизама шумадијско-војвођанског типа водило је аутора ових редова у решавању уочених проблема у још двема сличним ситуацијама у реону Подриња. На принципу даљинске асимилације вокала напрсто се нудило објашњење лика *дитићи* на терену незамењеног јата (Реметић 1981: 68), као и ојконима *Дивич*, назива невеликог насеља на левој обали Дрине надомак града Зворника (Реметић 1999). Оба облика добијена су по истом принципу по којему су на екавском тлу настали икавизми *сикира* и *видрица*. У сва три наведена случаја, а не видим ни да су други истраживачи шумадијско-војвођанског, и не само тог, дијалекатског простора другачије „прошли”, аутор је, крећући се углавном омеђеним и трасираним стазама, приносио нове потврде већ утемељеној теорији или је, најблаже речено, за свој посао имао унапред „припремљен терен”.

12. „Лингвистичко дело проф. Ивића” је уистину и огромно и разноврсно, како рече Професоров колега и пријатељ (Младеновић 1999: 15). Ивићев ђак Драгољуб Петровић примећује да је његов велики учитељ „свугде где је стигао поставио међаше за које се не зна када ће, и хоће ли уопште, бити домашени” (Петровић 1999: 13). Професор Павле Ивић је своме роду оставио дело импресивно по обиму и степену дорађености. Чврстим ослањањем на позитивне тековине претходника и скрупулозном применом достигнућа најновијих струјања у струци, он је у свом послу постављао зasad недостижне белеге. Тачно пола века грађио је нове грађевине или успешно добрађивао који спрат на грађевина ма ранијих, обично добрих мајстора. Његову грађевину досад нико није добрађивао, а неће се то чинити не само у скоријој него, како ствари стоје, ни у даљој будућности. „Нико није ћариро ко је Вука исправљао (што се аутентичности грађе тиче)”, рече професор Бушковић, као што се нико неће задугу овајдити исправљајући Ивићеве научне поставке или добрађујући његову научну кулу.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1966 — Данило Барјактаревић, *Новоиазарско-сјенички говори*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1966, књ. XVI, стр. I—XIV + 1—177.

Белић 1905 — А. И. Беличъ, *Диалектологическая карта сербского языка*, Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію II. — Санктпетербургъ, 1905 (датум епарата; на самомъ зборнику стої година 1906), 1—59 (с картом).

Белић 1908 — Александар Белић, *O срѣским или хрватским дијалектима*. — Глас, Београд (Српска краљевска академија), 1908, књ. LXXVIII, 60—164.

Белић 1929 — А. Белић, *Шибокавски дијалекат*. — *Народна енциклопедија срѣско-хрватско-словеначка* (урдник проф. Станоје Станојевић). — Загреб (Библиографски завод), 1929, књ. II, 1064—1077.

Бошковић 1978 — Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*. — Титоград (Црногорска академија наука и уметности), 1978, стр. 491.

Бошњаковић 2008 — Жарко Бошњаковић, *Фонетске особине говора источноне Шумадије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 2008, књ. LV, стр. 1—322.

Брозовић 1966 — Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*. — Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), 1966, knj. II, 119—208.

Ивић 1955—1956 — Павле Ивић, *О неким проблемима наше историске дијалектологије*. — Јужнословенски филолог, Београд (Српска академија наука. Институт за српски језик), 1955—1956, књ. XXI, 1—4, 97—129.

Ивић 1956 — Др Павле Ивић, *Дијалектологија срѣскохрватског језика. Увод и шибокавско наречје*. — Нови Сад (Матица српска), 1956, стр. 216 (са картом).

Ивић 1958 — Pavle Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*. Erster Band. *Allgemeines und die štokawische Dialektgruppe*. Mouton and co., 'S-Gravenhage, 1958, str. 325.

Ивић 1978 — Павле Ивић, *Белешке о биоеграчићком говору*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1978, књ. XXIV, 125—176.

Ивић 1987 — Павле Ивић, Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*. Српски дијалектолошки зборник, књига XXXI, Београд 1985, стр. XIX + 555, са 28 географских карата у тексту. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, Матица српска 1987, књ. XXX/2, 115—122 (приказ).

Ивић 1988 — *Narečja*. У изватку из II издања Енциклопедије Југославије: Prof. dr Dalibor Brozović, Prof. dr Pavle Ivić, *Jezik srpskoхrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. — Zagreb (Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”), 1988, 54—90.

Ивић 1990 — Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*. — Београд — Приштина (БИГЗ — Јединство), 1990, стр. 335.

Ивић 1991¹ — Павле Ивић, *Изабрани огледи III. Из срѣскохрватске дијалектологије* — Ниш (Просвета), 1991, стр. 295.

Ивић 1991² — Павле Ивић, *Изабрани огледи II. Из историје срѣскохрватског језика*. — Ниш (Просвета), 1991, стр. 325.

Ивић 1993 — Павле Ивић, *Срѣскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој*, 1. књ., *Официјална разматрања и шибокавско наречје. С немачког превела Павица Мразовић*. Целокупна дела Павла Ивића III. — Издавачка књижарница Зорана Стојановића (Нови Сад — Сремски Карловци), 1993, стр. 319 + Дијалектолошка карта српскохрватског језика [превод књиге *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*. Erster Band. *Allgemeines und die štokawische Dialektgruppe*. Mouton and co., 'S-Gravenhage, 1958].

Ивић — Бошњаковић — Драгин 1994 — Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанској дијалекти*. Прва књиџа: Увод и Фонетијам. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 1994, књ. XL, стр. 419.

Ивић — Бошњаковић — Драгин 1997 — Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанској дијалекти*. Друга књиџа: *Морфологија, Синтакса, Закључци, Текстови*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 1997, књ. LIII, стр. 586.

Ивић 1999 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација (II)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. Посвећено сећању на академика Павла Ивића — Нови Сад (Матица српска), 1999, књ. XLII, 303—354.

Јахић 2002 — Dževad Jahić, *Ijekavskošćakavski govor istočne Bosne*. — Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, Sarajevo (Institut za jezik u Sarajevu), 2002, knj. VIII, 7—235 + Karta istraživanih punktova.

Младеновић 1999 — Александар Младеновић, *Академик Павле Ивић (1924—1999)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1999, књ. XLII, 13—20 (Реч, нешто проширена, на комеморативном скупу посвећеном успомени на академика Павла Ивића, одржаном 1. децембра 1999. г. у Српској академији наука и уметности).

Московљевић 1929 — Милош С. Московљевић, *Данањња ћраница између екавског и јекавског изговора у Србији. Прилог српској дијалектологији*. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1929, књ. IX, 109—122.

Московљевић 1963—1964 — Милош С. Московљевић, *Икавски говор у СР Србији*. — Јужнословенски филолог, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1963—1964, књ. XXVI, св. 1—2, 471—509.

Николић 1964 — Берислав М. Николић, *Сремски говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1964, књ. XIV, 201—412 + карта.

Николић 1966 — Берислав М. Николић, *Мачвански говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1966, књ. XVI, 179—313 + карта.

Николић 1969 — Берислав М. Николић, *Колубарски говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1969, књ. XVIII, 1—71.

Павловић 1930 — Љуба Павловић, *Соколска нахија*. — Српски етнографски зборник, Београд (Српска краљевска академија), 1930, књ. XLVI, Насеља и порекло становништва, књ. 26, 307—505, 757—792.

Петровић 1999 — Драгољуб Петровић, *Ојрошијајно слово*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1999, књ. XLII, 12—13 (Реч на сахрани академика Павла Ивића у Београду 21. септембра 1999. г.).

Поповић 1968 — Иван Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*. — Београд (Српска академија наука и уметности. Посебна издања, књ. CDXXV. Одељење литературе и језика, књ. 21), 1968, стр. 248.

Радовановић 2006 — Драгана Радовановић, *Морфолошка особености говора средње Колубаре*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 2006, књ. LIII, 189—374.

Реметић 1981 — Слободан Реметић, *О незамењеном јашу и икавизмима у говорима северозападне Србије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик), 1981, књ. XXVII, 7—105.

Реметић 1982 — Mr Слободан Реметић, *О још једном незайаженом екавско-јекавском босанској говору*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1982, књ. 11, св. 2, 181—186.

Реметић 1985 — Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик), 1985, књ. XXXI, стр. XIX + 555.

Реметић 1999 — Слободан Реметић, *Село Дивич и даљинска асимилација вокала*. — Српски језик, Београд (Научно друштво за неговање и проучавање српског језика), 1999, књ. IV, 265—268.

Реметић 2000 — Слободан Реметић, *Уз 56. књиџу Јужнословенског филолога, посвећену усомени на академика Павла Ивића*. — Јужнословенски филолог, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 2000, књ. LVI/1—2, 1—6.

Решетар 1907 — Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*. — Wien (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, VIII, 1907, 4°, 320 стубаша (са две карте).

Решетар 1908 — Milan Rešetar, *Zur Frage über die Gruppierung der serbokroatischen Dialekte*. — Archiv für slavische Philologie, Berlin, 1908, XXX, 597—625.

Стевовић 1969 — Игрутин Стевовић, *Шумадијски говор у Гружи с особитим освртом на акценат*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Институт за српскохрватски језик), 1969, књ. XVIII, 401—635 + карта.

Цвијић 1922 — Јован Цвијић, *Мешавинство језичких крећања. Њихови узроци и последице*. — Српски етнографски зборник, Београд (Српска краљевска академија), 1922, књ. XXIV, [VIII] + 96 + карта.

Слободан Реметић

ВЧЕРА И СЕГОДНЯ — ВСЕГДА АКТУАЛЬНЫЙ ПАВЛЕ ИВИЧ

Р е з ю м е

Содержание работы обращено к непреходящей актуальности ряда наиболее важных теоретических положений выдающегося сербского диалектолога Павла Ивича, чьи научные труды, а также и его научный путь автор сравнивает с жизнедеятельностью Цуры Даничича. Оба корифея в ранней молодости сделали первые шаги в науку трудами, положившими начало весьма удачной научной карьере. Павле Ивич, как и Даничич, уже в молодости выступил с синтаксическими трудами, в которых, на довольно скучном материале, был решен ряд значительных вопросов сербской исторической диалектологии, включая и происхождение шумадийско-воеводинского диалекта. Достоверность ранних научных выводов Ивича подтверждена более поздними территориальными исследованиями в зоне шумадийско-воеводинского диалектного комплекса. Все результаты этих исследований, среди которых были и крупные открытия, свидетельствуют в пользу фундаментальности теоретических положений, значимости решений, представленных в ранних научных трудах Ивича. Всеобъемлющие и окончательные выводы, сделанные в ранней молодости, причем на базе фактическом материале, мог сделать, как считает автор статьи, лишь такой специалист, в личности которого наиболее удачным образом сочетались исключительная эрудиция и незаурядная интуиция.

ЗНАЧАЈ ИВИЋЕВИХ ФОНОЛОШКИХ ПРОУЧАВАЊА ЗА ТУМАЧЕЊЕ ЈЕДНЕ МОРФОЛОШКЕ ПОЈАВЕ У СРПСКИМ ДИЈАЛЕКТИМА

РАДА СТИЈОВИЋ

UDC 811.163.41'282
811.163.41'366.54

Добро је познато да између наших данашњих (и)јекавских говора, с једне стране, и косовско-ресавског говора, с друге стране, постоји, поред осталих, и једна посебна морфолошка подударност. Реч је о наставцима неких падежа заменичко-придевске деклинације мушких и средњега рода некадашње непалаталне и палаталне промене, и то инструментала једнине и генитива, датива, инструментала и локатива множине. У падежним наставцима ових облика јављају се континуанти дугогајата — елемент *-ije-* код ијекавца, а *-e-* код екавца.

Примери

инструментал једнине
(стсл. тѣмъ- нашимъ, новымъ, синимъ)

Ресава: с *đнем* Љубомиром, *šêm* путем (Пеџо—Мил. 1968, 337); Трстеник: с *Миланòвем* сїнем, живј са *stârem* ћцем, с *mâlem* дететем, с *đobrem* плљгем, с *šakêm* шврдојлљвем човеком (Јовић 1968, 109); Методија: с *šêm* сїнем, с *једnêm* дететом, с *Милутинем* ђокојнем (Букумирић 2003, 187¹); Ибар: с *çřnem* мужем; *ïđlem* ћкетом, са *çélém* сёлом не збди (Божовић 1993, 206).

Васојевићи: с *tišjem* ћетијем чоеком; с *mâlijem* ћететом; с *vrûhijem* качамаком (Стијовић 2007, 158); Бјелопавлићи: *tišjem*, *moijem*, *đobijem* и сл. (Ђупић 1977, 28); Црницица: с *vrûhiem* рâжњом, с *tišem* чојком, с *nâšiem* ћететом (Милетић 1940, 411); Паштровићи: *çijeličie(m)* сёлом, путон *oničem* *stâričie(m)*² (Јовановић 2005, 340); Ист. Херц.: с *đovijem* чојеком 140, с *mâijem* ћцем 137, с *đobijem* волом 145 (Пеџо 1964); Зап. Босна: са *mâijem* ћцом, с лугаром *nâšoviđem* 246, *šûrskiđem* појасом, *iořniđem* путом 250 (Дешић 1976); Банија и Кордун: с *tišjem* чоеком (ретко *tišim*), даша *nëkijem* послом (Петровић 1978, 52).

¹ Уопштавање наставка *-em* карактеристика је источног дела говора северне Методије. У западном делу овог говорног подручја уопштава се наставак *-om* (Букумирић 2003, 185—186).

² Ретко се среће *nësrepiñim* слѹчайем и сл. (Јовановић 2005, 340).

генитив множине
(стсл. т'єхъ — нашихъ, новыхъ, синихъ)

Трстеник: о *шѣ* дѣбре вѣлова, од зелѣне шљива (Јовић 1968, 111).

Васојевићи: из *шїјџ* рѣсѣднїкѣ; ѹма *млѣдїјџ* мушкâрацѣ (Стијовић 2007, 158); Бјелопавлићи: *шїја/шїјїа*, *моїја/моїїа*, *зеленија/зеленијїа* (Ћупић 1977, 28); Паштровићи: ѹмã свѣће *лїјејија* мјеста, прѣтиву *Црнїчкаја* чѣтнїкѣ (Јовановић 2005, 341); Ист. Херц.: од *мдијех* синова 137, *шїје* мўкѣ 141, од *овије* дѣбѣ 140 (Пецо 1964); Зап. Босна: *дївије* крмака, *срїскије* сѣла (Дешић 1976, 250); Банија и Кордун: од-*мдије* рѣдитѣља, *дније* мѹије сѣдмеро гѡвѣда, у *бѣљије* льуди (Петровић 1978, 53); Змијање: из *дѹије* крајбѡа, слѹшо сам Ѳ *старије* льуди (Петровић 1973, 156).

датив множине
(стсл. т'ємъ — нашимъ, новымъ, синимъ)

Ресава (Пецо—Мил. 1968): *онѣма* гостїма 339; Трстеник: штѣ ћеш к *онѣма* лїдема, *шок旤јема* родитељима давао дѣну, ѹдем к *мѹема* слїпкема децама (Јовић 1968, 111); Ибар (К-Р говор): дїо ... *млѣдѣма* льудима кокїнке (Божовић 1993, 315); Метохија: к *онѣм* манишем кбншијама (Барј. 1979, 200).

Васојевићи: дѣбрїјема льудима, *нїцијема* *стїаријема* (Стијовић 2007, 159); Бјелопавлићи: *шїјама*, *моїјама*, *стїаријама* (Ћупић 1977, 28); Црнница: *онїема* мбнцијама, *боїдїшема* (Милетић 1940, 411); Паштровићи: нити ти више идѣн ни (*о)нијема* *мѹ(j)ијема* *нїближијема* (Јовановић 2005, 341); Ист. Херц.: *днијем* кѹћама (Пецо 1964, 141); Зап. Босна: трѣба и *млѣђијема* да ёставїмо (Дешић 1976, 250); Банија и Кордун: *двијем* *нїшијема* пријатељима (ретко -им) (Петровић 1978, 53); Змијање: *дѣбрїјем* льудма (Петровић 1973, 156).

инструментал множине
(стсл. т'єми — нашими, новыми, синими;
датив-инструментал двојине: т'єма — нашима, новыми, синими)

Ресава: с *шѣма* децама (али: с *мѹјим* сїновима) (Пецо—Мил 1968, 339); Трстеник: свѣ са зеленема капутима, ѹшо с *онѣма* блѣсавема, лїко є вѣма с *вѣщема* дѣбрима децама (Јовић 1968, 111); Метохија: с *шоїаљенем* има- њима (Барј. 1979, 200); с *њеїдвема* опанцема, с *овѣма* Србема (Букумирић 2003, 193); Ибар: с *шамеїнема*, з *їлїїема* (Божовић 1993, 206).

Васојевићи: кѹће с *шрївїјема* дућанима; с *онїјема* књигама (Стијовић 2007, 159); Бјелопавлићи: *шїјема*, *моїјема*, *дѣбрїјема* (Ћупић 1977, 29³);

³ Поред *шїјама*, *моїјама* и сл. (Ћупић 1977, 29).

Црница: с *тијем* чојком, с *нашијем* ћетётом, с *првијем* лјубијма, с *врјућијем* рάжњом (Милетић 1940, 411); Паштровићи: с *подеранијем* опанцима, с *вељкијем* прáвима (Јовановић 2005, 341); Ист. Херц.: са *њеловијем* рóдитељима (Пеџо 1964, 138); Зап. Босна: са *дјулијем* криљма (Дешић 1976, 250); Банија и Кордун: с *двијем* својема (Петровић 1978, 53).

локатив множине
(стсл. т'ехъ — нашихъ, новыхъ, синихъ)

Ресава: по *тијем* планинама (али: у чијим күћама) (Пеџо—Мил. 1968, 339); Трстеник: сакрѝли се на *дебёлема* растови́ма, у *црнојорскома* рукàма (Јовић 1968, 111); Метохија: по *чувèнем* и *идзнатијем* лјудијма (Барј. 1979, 200).

Васојевићи: о *добрајема* лјудијма (Стијовић 2007, 159); Црница: о *тијема* послò(в)има, о *старијема* врёменима (Милетић 1940, 411); Ист. Херц.: ју *тијем* људима, у чијијем опанцима (Пеџо 1964, 141); Зап. Босна: по брдима *нашијем*, у *веније* градовије (Дешић 1976, 250); Банија и Кордун: у-*двијем* зàбаченијем крајовима (Петровић 1978, 53); Змијање: у *сретијијем* земљама (Петровић 1973, 156).

Изнесени примери јасно показују да су елементи *-ије-* и *-е-* у саставу одговарајућих падежних наставака у (и)јекавским и екавским народним говорима пореклом од старога самогласника јат. Познато је да је јат део наставака тврде промене и да се у одређеном тренутку историјског развоја српског језика аналогијом пренео у наставке меких основа истицкујући из наставака палatalни елемент (*и*) (нпр. стсл. инстр. јд. т'ељ : *нашимь* — *новымь* — *синимь* > т'ељ : *нашъм* — *новъм* — *синъм* и др.). До уједначавања двеју основа дошло је у оном делу српских народних говора из кога ће се касније развити косовско-ресавски, херцеговачко-крајишки⁴ и зетско-сјенички дијалекат,⁵ и то на територији средњовековне Србије, на којој су живели представници будућих дијалеката. Одатле се поменута појава каснијим сеобама разнела и на удаљене крајеве (Исп. Ивић 1971, 41—46). Када је дошло до ове морфолошке промене, не може се са сигурношћу рећи, али се, полазећи од фонолошких проучавања професора Ивића, може закључити када је она морала бити завршена, тачније, после ког времена се она више није могла вршити.

У својим проучавањима и анализама фонолошког развоја самогласничког система српског језика Павле Ивић, поред осталог, истиче да је развитак јата ишао од првобитног отвореног дифтонгоида (*еä*) до затво-

⁴ Термин *херцеговачко-крајишки дијалекат* узет је из најновије класификације српских дијалеката Павла Ивића (*Српски дијалекти и њихова класификација*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1998, књ. XLI-2, 116, 118).

⁵ Трагове уједначавања ових основа налазимо и у призренско-тимочкој дијалекатској области. Уп., нпр., дат. мн. у говору Призрена: *вёма* [= *овёма*] Турцима; *онёма* л'удима; *њёжема* децама; *шёма* децама; *овёма* *йрокл'ёшема* Арнаутима (Реметић 1996, 496).

реног монофтонга (*e*), при чему се други део асимиловао према првом. Затварање је условило промену места вокала јат у самогласничком систему. Јат је дошло на место полугласника (посталог од некадашња два), тј. између вокала *u* и *e*. То је позиција из које су се могли развити каснији штокавски рефлекси *e*, *u* и *uјe*. Ова промена — затварање и монофтонгизација, извршена је у тзв. првој фази фонолошког развоја српских вокала, и то „негде око краја XI века” (Ивић 1991, 14—15).

У вековима који су долазили ће је егзистирало као затворен вокал предњега реда (*e*) заузимајући у вокалском систему место између *e* и *u*. Касније је дошло до нове фонолошке измене (тзв. друга фаза развоја, по П. Ивићу) током које је у већини српских говора ће нестало из вокалског система развијајући се у *e* (последњих деценија XIII века — Ивић 1991, 16), односно у (*u*)*je* (у XIV веку — Ивић 1991, 17).⁶

Управо до овог периода — када је јат престало да постоји као посебна фонема морао је бити завршен процес уопштавања наставака тврде основе, јер касније, када се ова фонема развила у различите рефлексе (*e*, односно (*u*)*je*), до овог уопштавања, заједничког код наших екаваца и (*u*)екаваца, не би могло доћи. Дакле, процес уопштавања наставака тврде основе морао је бити извршен у време када је ће постојало као посебна фонема у српском језику.⁷

Данашња велика доследност у употреби елемента *e* (код екаваца) и елемента *uјe* (код ијекаваца) у истим наставцима одговарајућих падежа заменичко-придевске деклинације мушких и средњег рода, не може се разумети без такве некадашње велике доследности морфолошког процеса аналошког уопштавања падежних наставака тврде промене. Тек пошто су основе доследно уједначене у говору представника будућих поменутих дијалеката, дошло је до развитка вокала ће у *e*, односно *uјe* (у дугим слоговима) у одговарајућим падежним наставцима заменичко-придевске деклинације мушких и средњега рода, било да је у њима ће било примарно (нпр. *тѣмъ*) било секундарно (нпр. *нашѣмъ*, *новѣмъ*, *синѣмъ*). На тај начин је добијено *тијем* : *нашјем*, *новијем*, *сињем* у косовско-ресавском дијалекту, односно *тијем* : *нашијем*, *новијем*, *сињијем* у херцеговачко-крајишком и зетско-сјеничком, чиме је престала да постоји и поменута морфолошка веза између ових дијалеката.

Београд

⁶ У појединим говорима на северу штокавског подручја, а поготово у говорима иселjenika с тог подручја сачувао се до данас вокал *e*, нпр. у Румунији: говор Крашована, говор Рекаша и Банатске Црне Горе, затим Галипoљских Срба, говор дела села Градиште северозападно од Винковаца, као и неколико села код Нашица у Славонији, говор села Душнока и Баћина између Баје и Калоче у Мађарској (Ивић 1991, 18—19). Најновија истраживања показала су да се фонолошка индивидуалност јата сачувала у великом делу северозападне Србије (Реметић 1981 и Реметић 1985, 75—84), као и да је то подручје „далеко пространије од свих осталих подручја те особине у штокавском и чакавском наречју узећи скупа” (Ивић 1991, 18).

⁷ Неки од примера заменичко-придевске деклинације о којима овде говоримо потврђени су у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана, као нпр. инстр. јд. съ всемъ малемъ и големельъ, и кои где Дѣвровчанинъ иде с тѣломъ своимъ или с тѣломъ [= туђимъ] по тѣловехъ Господства ли, ген. мн. именїхъ [= љењихъ] синовъ, шестъ адѣльфатъ свободнѣхъ [= слободнихъ], сељ тѣхъзи [= тихъ], ѿ онѣхъзи [= онихъ] свѣдокъ, ѿ швѣхъзи [= овихъ] вишеречен'ыхъ адѣльфатъ, инстр. мн. поѣд. именїзни [= онимъ] сѣдниали, поѣд. именїзни соѹдїали — уп. Стијовић 2008: 466.

ЛИТЕРАТУРА

- Букумирић 2003 — Милета Букумирић, *Говори северне Метохије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 2003, стр. 356.
- Вуковић 1938—1939 — Јован Л. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*. — Јужнословенски филолог, 1938—1939, књ. XVII, стр. 113.
- Дешић 1976 — Милорад Дешић, *Западнобосански цјекавски говори*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1976, књ. XXI, стр. 316 + 5 карата.
- Ивић 1971 — Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*. — Београд (Српска књижевна задруга), 1971, стр. 327 + 3 карте.
- Ивић 1990 — Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*. — Београд (БИГЗ), Приштина (Јединство), 1990, стр. 335.
- Ивић 1991 — Павле Ивић, *Изабрани огледи. II. Из историје српскохрватског језика*. — Ниш (Просвета), 1991.
- Јовановић 2005 — Миодраг Јовановић, *Говор Пашићевића*. — Подгорица (Универзитет Црне Горе), 2005, стр. 528.
- Јовић 1968 — Душан Јовић, *Трстенички говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, књ. XVII, стр. XV + 238 + карта.
- Милетић 1940 — Бранко Милетић, *Црмнички говор*. — Српски дијалектолошки зборник, 1940, књ. IX, 209—663 + карта.
- Петровић 1973 — Др Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*. — Библиотека Зборника за филологију и лингвистику, 1973, стр. 214 + карта.
- Петровић 1978 — Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*. — Нови Сад — Загреб, 1978, стр. 253 + 3 карте.
- Пеџо 1964 — Асим Пеџо, *Говор источне Херцеговине*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1973, књ. XIV, стр. 200.
- Пеџо—Мил. 1968 — Асим Пеџо, Бранислав Милановић, *Ресавски говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1968, књ. XVII, 245—366 + карта.
- Реметић 1981 — Слободан Реметић, *О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1981, књ. XXVII, стр. 7—115.
- Реметић 1985 — Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1985, књ. XXXI, стр. 555.
- Реметић 1996 — Слободан Реметић, *Српски призренски говор I*. (Гласови и облици). — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1996, књ. XLII, стр. 496.
- Станић 1974 — Милија Станић, *Ускочки говор I*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1974, књ. XX, стр. 259.
- Стијовић 2007 — Рада Стијовић, *Говор Горњих Васојевића*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 2007, књ. LIV, стр. 321 + 9 карата.
- Стијовић 2007 — Рада Стијовић, *Неке особине народног језика у јовељама кнеза Лазара и десића Стефана* (Прилог српској историјској дијалектологији). — Јужнословенски филолог, Београд, 2008, 457—472.
- Ђупић 1977 — Драго Ђупић, *Говор Ђеловавлића*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1977, књ. XXIII, стр. IX + 226 + карта.

Рада Стијовић

ЗНАЧЕНИЕ ФОНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ДЛЯ ТРАКТОВКИ ОДНОГО
МОРФОЛОГИЧЕСКОГО ЯВЛЕНИЯ В СЕРБСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Р е з ю м е

Автор обращает внимание на формальное совпадение отдельных падежных окончаний местоименно-прилагательного склонения мужского и среднего рода в косовско-ресавском, зетско-сеницком и герцеговинско-краинском диалектах (напр., твор. ед. ч. *штем, нашем, новем, доњем* и под., а также *штујем, нацујем, новујем, доњујем* и под.). В статье подчеркивается, что этот старый морфологический процесс объединения двух основ упомянутого склонения (непалатальной и палатальной) в одну (непалатальную) мог быть осуществлен самое позднее в то время, когда гласный *h* произносился как закрытое *e*, давно являвшееся частью окончания рассматриваемого склонения. Позднее, когда фонема *h* (=e) перешла в *e* в экавских говорах / (*y)je* в (и)екавских, было сформировано соотношение (*штем : штујем* и под.), имеющее место сегодня.

ПАВЛЕ ИВИЋ КАО ИСТОРИЧАР СРПСКОГ ЈЕЗИКА

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

UDC 81:929 Ivić P.
811.163.41(091)

У овом чланку аутор у кратким цртама осветљује резултате научних истраживања проф. Ивића у области историје српскога језика.

Кључне речи: проф. Ивић, фонолошки систем, Вук Каракић, дечанске хрисовуље, прозодијски систем.

Како се данас с пуним правом сматра да је академик Павле Ивић својим врло продуктивним радом у проучавању српског језика обележио другу половину XX века, онда ту историја нашег језика, поред дијалектологије, заузима једно од средишњих места. Историјскојезичким испитивањима проф. Ивић је приступао полазећи од чињеница које су му пружали не само стари споменици већ и данашњи дијалекти српског језика. На нека дела и резултате, до којих је проф. Ивић дошао у овим испитивањима, покушаћемо да скренемо пажњу у тексту који следи.

1.

Утврдивши низ особина, које чине сноп изоглосâ у јужнословенској језичкој области, доста густо концентрисаних на подручју нешто источније од данашње српско-бугарске државне границе, проф. Ивић је закључио да је у питању стара разграниченост која потиче још из времена досељавања Јужних Словена на Балканско полуострво. Поменути сноп изоглосâ пружа се правцем север—југ и почиње на терену од ушћа Тимока у Дунав (источно од Неготина) односно од околине Видина, и иде правцем источно од Белоградчика, затим на околину Берковице — Брезника — Радомира — на околину Ђустендила, одатле скреће на запад од овог града према српско-бугарској граници, затим на југ до Осоговских планина на државној граници данашње Македоније и данашње Бугарске (источно од Куманова) па затим скреће према Овчем Польу (северозападно од Штипa), онда ка Скопљу и даље на запад јужно од Тетова „ка албанској етничкој територији око Шар-планине” (П. Ивић).

Ових изоглоса, тј. граничних линија које међусобно раздвајају народне говоре на западне и источне на овом подручју, а које проф. Ивић наводи, има тридесет и девет и ми ћемо их овде у продужетку све навести.

1. Западно од поменуте линије два стара полугласника (нпр. старословенско *дъњъ*, *сънъ*) развила су се у један полугласник: *ə* (< *b*, *z*) који

се негде сачувао (*дэн, сэн*), или се, што је чешће, развио у самогласник *a/ä* (*дан/дэн*); на истоку од поменуте линије много је чешће разликовање двају полугласника (бугарско *ден, сън*) неголи њихово свођење на један.

2. Западно од поменуте линије стари носни вокал задњег реда *ж*, губећи свој назални изговор, изменио се у самогласник *у* (српско: *ঁকা > рука*), док се на истоку од ове линије *ж* развило у тврди полугласник *ъ* (бугарско: *ঁকা > ръка*).

3. Почетна група *vъ(-)*, са *ъ* у слабом положају, западно од поменуте линије развила се у *у(-)* а источно од ње — у *в(-)*: старослов. *въноўкъ > унук* (српски) и *внук* (бугарски).

4. Прасловенско **t'*, **d'* дало је на западу *h* или слично, односно *ђ* или слично (**svět'a, *med'a > срп. свећа, међа*), а на истоку *шт* и *жд*: буг. *свещ, межда*.

5. Гласовна група *чр-* измењена је на западу у *цр-* (*чрн > црн* у српском), а на истоку је „почетно *ч*- остало неизмењено (при чему је између *ч* и *р* најчешће развијено секундарно *e*: буг. *черен*)”.

6. „Такозвано епентетско *л* у примерима као *земља* (prasл. **zem- + -ja*) чува се на западу, а на истоку је испало (буг. *земя*)”.

7. „Опозиција између прасл. *н* и прасл. *њ* у положају испред *e* и *и* одржава се на западу, на истоку је изгубљена” (српско *њеѓа*, бугарско *нейдо*).

8. „На западу су разлике између позиционих варијанти изговора фонеме *л* незнатне, на истоку су те разлике значајне (уп. нпр. тврд изговор гласа *л* испред вокала задњег реда).“

9. „Звучни сугласници на крају речи чувају звучност на западу, а на истоку постају беззвучни (срп. *ѣрад*, буг. *ѣрай* < *ѣрад*).“

10. „Група *вс-* у заменичком корену **vъś-* измењена је на западу у *св-* (prasл. **vъśаку* > срп. *сваки*, буг. *всеки*, обично *секи*)”.

11. Фонема *ф* не постоји на западу у великом делу српских народних говора и замењена је обично са *в* (у Србији дијалекатски нпр. *вамилија*), а на истоку припада гласовном систему народних говора.

12. Фонема *х* је на западу непозната у великом делу штокавских говора (срп. *одиши* < *ходиши*), док је на истоку обична (буг. *ходиши*).

13. „На западу се код именица II деклинације акузатив јд. по облику разликује од номинатива (срп. *жене* ном. : *жену* ак.), док је на истоку разлика нестала (буг. *жене* са вредношћу номинатива и *casus generalis*, или *женъ* за обе функције).“

14. „На западу номинатив-акузатив множине именица II деклинације има наставак *-e < -ѧ* (срп. *жене*), и на истоку *-и < -ы* (буг. *жени*).“

15. „Наставак ген. (акуз.) једнине мушких и средњег рода заменичко-придевске промене на западу је *-га*, док се на истоку чува старије *-го* (срп. *њеѓа* : буг. *нейдо*).“

16. „Номинатив једнине личне заменице 1. лица на западу гласи *ja*, а на истоку (*j)ас* или слично.“

17. „Номинатив множине личне заменице 1. лица на западу гласи *ми* или слично, а на истоку је *ние* или слично.“

18. „Енклитички датив једнине женског рода личне заменице 3. лица на западу је обично *joj*, *ju* или сл., док је на истоку употреби облик *u*.”
19. „Говори на западу познају, поред осталих показних заменица и заменицу *ov-* (срп. књиж. *ovač*), које на истоку нема.”
20. „На западу номинатив множине придевско-заменичке деклинације има посебне облике за сваки граматички род (срп. зелени м. р., зелене ж. р., зелена ср. р.) док је на истоку ова разлика непозната.”
21. „На западу је обична појава да облици женског и средњег рода и множине многих придева у неодређеном виду немају акценат на истом слогу као у номинативу једнине мушких рода (срп. књиж. *vìsok*, *vìsòka*, *vìsòko*, множина: *vìsòki*, *vìsòke*, *vìsòka*), док је на истоку акценат ових облика по правилу изједначен или промена акцента обухвата само мали број придева (буг. *vìsók*, *vìsóka*, *vìsóko*, *vìsóki*).”
22. „Исто тако се на западу акценат одређеног вида многих приде-ва разликује од акцента неодређеног вида (срп. књиж. *dòbra* неодр.: *dòbrà* одр. у говору Трна западно од Софије *dòbrá* неодр. : *dòbraità* одр.), док на истоку овакво разликовање није уобичајено.”
23. „У 1. лицу једнине презента налазимо на западу најчешће наставак *-m* додат на вокал основе (срп. *tr̄p̄es-e-m*), и на истоку [налазимо] облике који представљају продолжење старог типа на *-x* (буг. *tr̄p̄esa*, *tr̄p̄esъ* и сл. < *tr̄p̄eš*).”
24. „Наставак 1. лица множине презента на западу је *-mo* (срп. *tr̄p̄esemo*, *gl̄edamo*), а на истоку *-me* или *-m* (буг. *tr̄p̄esem*, *gl̄edame*).”
25. „Треће лице множине презента има на западу наставке без *-i* (срп. *tr̄p̄esu*), а на истоку су облици са *-i* уобичајени (буг. *tr̄p̄esai*, *tr̄p̄esъi*).”
26. „На западу се 2. лице множине аориста и имперфекта завршава на *-cīe* (срп. *tr̄p̄esocīe*, *tr̄p̄esiјacīe*), а на истоку на *-xīe* (буг. *tr̄p̄escoхīe*, *tr̄p̄esяxīe*).”
27. „На западу се чува разлика између наставка 3. лица множине аориста (срп. *-še* < *-ša*: *tr̄p̄esoše*) и имперфекта (срп. *-xy* < *-χj*: *tr̄p̄esiјaxj*), док на истоку оба ова времена у 3. лицу множине имају исти наставак (буг. *tr̄p̄esoxa* : *tr̄p̄esяxha*).”
28. „Глаголи са презентском основом на *-uje* чувају на западу такав облик основе (срп. *kujovati*, *kujuјem*), а на истоку налазимо и у презенту *-va* преузето из инфинитивне основе (буг. *kujuvam*).”
29. „На западу је код многих глагола у 2. и 3. лицу аориста уобичајено повлачење акцента на почетни слог (срп. *donēsoх* 1. лице: *dōnese* 2. и 3. лице), а на истоку изостаје ова алтернација (буг. *donēsoх* : *donēse*).”
30. „На западу нема правог члана (само у неким говорима погра-ничне области употребљавају се постпозитивно заменице *ov-*, *on-* и *i-*: *женава*, *женана*, *женайа*, или са сачуваном нијансом дистинкције демонстративности коју обележава разлика у самим заменицима), док је на истоку нормална постпозитивна употреба члана *i-* с искључивим члан-ским значењем (*женайа* 'die Frau' : *женa* ['eine Frau']).”
31. „Суфикс **-it'* је у употреби на западу (срп. *nожић* : *нож*), али не и на истоку.”

32. „На западу сусрећемо суфикс **-ot'a* (срп. *чисиоћа*), док говори на истоку не познају овај суфикс.”

33. „И суфикс *-ача* се јавља на западу (срп. *зорњача*), док је на истоку непознат.”

34. Номинатив једнине мушких рода броја *I* има на западу рефлекс *ь* у другом слогу (срп. књиж. *један*, призренско-тимочки *једән*), док се на истоку на том месту налази *и* (буг. *един*); уп. старословенско *ѧдинъ / єдинъ*.

35. Исти однос налазимо у коренској морфеми речи ’опанак’ (срп. књиж. *оћанак*, призренско-тимочки *оћанәк* : буг. *оинци*).

36. „У коренској морфеми глагола ’јести’ јавља се на западу *e* (или неки други рефлекс гласа *ѣ* са затворенијом гласовном вредношћу), док је на истоку уобичајено *i* (срп. *једем, јем, ијем, јидем* или сл.: буг. *ям* и у говорима са *ѣ* > *e*; овде се, дакле, група *јѣ-* дисимиловала у *ja-*).”

37. „У речи ’шут’ на западу је почетни консонант *ш*- (срп. *шут*, словеначко *шуй*), а на истоку *ч*- (bug. *чужд*).”

38. „На западу налазимо *đ* као други консонант у облику прилога ’када’ (срп. *kad, kada, kаде* и сл.), док се на истоку појављује *г* (bug. *коѓа*).”

39. „Предлог и префикс **otъ* има на западу (у положају који не условљава једначење по звучности) облик *од* (срп. *од мене*), а на истоку је *ш* обично сачувано (bug. *ої мене*).”

Све ове наведене особине показују, по проф. Ивићу, да се ради о групи језичких црта која се мора повезивати са досељавањем Словена на балканско подручје. Долазећи из Паноније и Дакије (данашње Румуније), Словени су чинили две паралелне групе: западну јужнословенску и источну јужнословенску. У прву би спадали данашњи Срби, Хрвати и Словенци, а у другу — данашњи Бугари и Македонци. Делови ових етничких група, Срби и Бугари, долазећи са севера, одвојено су избили на византијску границу, на Дунав, па су и прешли ову реку, и то западно од Ђердапа: западна јужнословенска група, и источно од Ђердапа: источна јужнословенска група. Особине на које је указао проф. Ивић јасно раздвајају ове две групе Јужних Словена. Те особине представљају лингвистичку чињеницу. Својим истраживањима проф. Ивић их је бројно знатно увећао у односу на резултате ранијих испитивача. С њима се у науци мора рачунати и у чисто историјском правцу јер оне мењају и географску слику, правце кретања при досељавању Словена на Балканско полуострво. Једном речју, ови резултати проучавања проф. Ивића изузетно су значајни за ближе и боље разумевање досељавања наших предака на данашњу балканску територију, при чему се мора имати у виду јасна подељеност западне и источне јужнословенске групације, настале у тим давним временима.

Да би се избегла евентуално нека ненаучна и нетачна мишљења, проф. Ивић је додао и следећу напомену под текстом: „Државна, одн. национална граница протеже се нешто западније од највећег дела изоглоса. С тим у вези искрсава проблем припадности говора у међупростору. Било би неоправдано ако бисмо их, због њихове очигледне срод-

ности са говорима западно од границе, сматрали српским. Ради се о говорима који у сваком случају — лингвистички посматрано — имају прелазни карактер (то уосталом важи и за говоре на српској страни). Међутим, становништво које говори овим говорима у националном погледу је бугарско. Када се упореди нејасна језичка ситуација са јасном националном, мора се доћи до закључка да је најбоље бугарским звати оне говоре којима говоре Бугари, и српским оне којима говоре Срби” (П. Ивић, *Целокућна дела. III. Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој. Прва књиѓа. Оїција разматрања и штокавско наречје.* — Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1994, 19—43, посебно 34 и напомена 10).

2.

Велика је заслуга проф. Ивића у објашњењу развитка фонолошког система српског језика. Он је темељно, јасно и аргументовано дошао до врло важних резултата који нам омогућују да разумемо еволуцију система наших самогласника и сугласника од најстаријих времена до данас. По проф. Ивићу, најстарији вокалски и консонантски систем српског језика, наслеђен из последње епохе прасловенског језика, изгледао је овако:

самогласници

и	ы	у
ь	ѣ	
е		о + ѧ, ѧ + ȑ, ȑ
Ӑ	а	Ӑ, Ӑ

сугласници

в (= w)		м	п	б		
	р	л	н	т	д	
				ц	с	з
j (= ѡ)	ȑ	љ	њ	Ѓ	đ	ć
				ч	ш	ж
				к	г	х.

Консонантски систем врло рано се ослободио следећих својих јединица: *ȑ > p, s > z, ć > c*, уз измене *w > в* и *Ѩ > j*; томе треба додати и *Ӑ > ь* и *Ԁ > Ѣ*. Овако изменењен консонантски систем дуго се очувао у српским народним говорима од којих су поједини касније створили сугласнике *ć* и *ž* а понегде и *ь*. У највећем делу штокавских говора од XVII века дошло је до губљења сугласника *x*.

Што се поменутог вокалског система тиче, проф. Ивић је указао на његове крупне измене, структурне, које су се, по овом аутору вршиле у три временска периода: I измена се извршила у раздобљу до X—XI века, II измена се извршила до прелаза из XIV у XV век и III измена се вршила од XV века до данас.

У I фази измене, до X—XI века, поменути вокалски систем је претрпео следеће промене: а) $\text{ж} > e, y$; б) $\text{ь}, \text{ъ} > \text{ə}$; в) $\text{ѣ} (= \text{eā}) > \text{ѣ} (= \text{e})$; г) $\text{р}, \text{љ} > \text{р}, \text{љ}$; д) вокал ы почeo је да се изједначује у корист самогласника u , али се у неким позицијама речи чувао негде до краја XII века, када је коначно прешао у u . Тако је, у резултату прве фазе измене свога развоја, вокалски систем српског језика могао овако изгледати (с изменом гласовном вредношћу и изменом места неких фонема у систему):

и	(ы)	у
е	ъ	
е	ə	+ р, л
	о	
	а.	

У II фази измене, до прелаза из XIV у XV век, у вокалском систему српског језика, наслеђеном из поменуте прве фазе, десиле су се следеће промене самогласничког система: а) $\text{ѣ} (= \text{e}) > e, ije/je, u, \text{е}$ (сачувано је понегде незамењено „јат”); б) $\text{ə} > a, \text{ă}, \text{ə}$ (полугласник је остао неизмењен у призренско-тимочкој дијалекатској зони и понегде у Црногорском приморју: Кртоле у Боки Которској и другде); в) $\text{љ} > y$ (најшире), $lu (< \text{денил} + \text{љ})$ у призренско-јужноморавском дијалекту: *слунце, длуđ*, $la (\text{денил} + \text{љ})$ у сврљишко-заплањском дијалекту: *сләнце, дләž*, а у другим позицијама је рефлекс y), $la (< \text{денил} + \text{љ})$ али је иза уснених сугласника рефлекс $y: \text{йун}$), љ (чува се у тимочком поддијалекту тимочко-лужничког дијалекта: *слнце, йлн, длї* и сл.).

После ове друге фазе измене вокалског система, од XV века наовамо добијен је у српском језику вокалски систем:

и		у
е		
a	о	
		+ р

Овај петочлани вокалски систем, који је понегде могао трпети извесне измене, данас карактерише већину српских народних говора, „одликује се изузетном стабилношћу” и „тај веома једноставни вокализам је најраспрострањенији у језицима света” (Ивић 1990 73; Ивић 1998 349).

Важност резултата истраживања проф. Ивића, изнесених горе, можемо оцењивати у више правца.

1. Захваљујући поменутим Ивићевим резултатима, ми данас добро познајемо периоде у развитку фонолошког система српског народног језика (у којима је вокализам био много шире изложен променама неголи консонантизам), а то су: I период измене (трајао је до X—XII века), II

период измене (трајао је до прелаза из XIV у XV век) и III период измене (од XV века до данас). Ова знања су врло важна за боље и детаљније познавање историјског развоја вокализма српског народног језика, за право оних временских раздобља када су се одговарајуће промене дешавале, као и самих узрока који су доводили до њих, а које проф. Ивић детаљно образлаже у својим радовима. Резултати научних истраживања проф. Ивића, о којима је реч, познати су већ дugo у нашој науци, они се предају студентима у нашим универзитетским центрима — а поготово на Филозофском факултету у Новом Саду — као и у низу иностраних научних средина а нарочито на оним славистичким катедрама где се српски језик интензивније проучава, нпр. у Софији, Санкт Петербургу, Москви и другде.

2. Резултати ових истраживања проф. Ивића врло су значајни и за наше ближе познавање српскословенског језика (српске редакције старословенског језика), и то од времена његовог настанка па наовамо. Овај стари српски црквени и књижевни језик пратио је и усвајао све фонолошке промене које су се дешавале у српском народном језику, изузев вокалног *l*. Ако су словенско богослужење — које је у својој суштини грчко, православно — Срби могли на старословенском, свакако већ редигованом језику, примити током X а најкасније током друге деценије XI века, како се с разлогом претпоставља, то значи, прво, да се ово примање временски подударило са појавом појединих црта добијених, по проф. Ивићу, у I фази измене фонолошког система српског народног језика; то значи, друго, да су те фонолошке црте из српског народног језика могле улазити у старословенски језик словенског богослужења у српској средини, и у том црквеном језику заузимати своје место. Тако је тада почeo да се србизира старословенски језик словенског богослужења код Срба, тако је овај језик почeo у појединим особинама да се изговара на српски начин, тако је почела да се ствара српска редакција старословенског језика, односно српскословенски језик. А захваљујући горњим Ивићевим истраживањима развоја фонолошког система српског народног језика у I фази измене тога система, *ми данас знамо какав је био фонолошки систем и најстарије црквеног и књижевног језика код Срба*.

И још нешто. Пошто на основу горепоменутих Ивићевих истраживања ми знамо како је изгледала структура вокалског система српског народног језика, и то не само у I фази измене тога система (време до X–XI века) него и у II (време до краја XIV и почетка XV века) и III фази (време после XV века наовамо), то знање нам омогућује да наше старе сачуване текстове, од XII века па наовамо — како оне писане српским народним тако и оне на српскословенском језику (рачунајући ту и оне штампане од 1494. до 1638. г.) — можемо без тешкоћа успешно транслитерирати и транскрибовати данашњом српском азбуком и правописом задржавајући, при том, у пуној мери језик изворника. Не треба, наравно, подробније говорити о доброј и врло практичној страни издавања стarih српских текстова не само у оригиналној графији и правопису већ и на овај начин, дакле транслитерирано и транскрибовано. Такав начин издавања ових текстова омогућен је чињеницом да је у прошлоп

сти исти фонолошки систем, који се мењао у различитим временима, био истовремено одлика и српског народног и српскословенског језика. А само познавање развитка фонолошког система српског народног језика у прошлости, преко којег идентификујемо фонолошки систем и српскословенског језика, дугујемо, наравно, истраживачким резултатима проф. Павла Ивића. — а) Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*. — Београд (ДП Београдски издавачко-графички завод) — Приштина (НИРО Јединство), 1990, 61—74; б) Павле Ивић, *Избрани огледи. II. Из историје српскохрватског језика*. — Ниш (Просвета), 1991, 5—74, 75—108; в) Павле Ивић, *Целокућна дела. Књижица XII. Расправе, студије, чланци. I. О фонологији. Приредио Драгољуб Петровић*. — Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1998, 309—335, 336—392, 420—430.

3.

У Енциклопедији Југославије (1990, књ. 6) проф. Ивић је објавио одељак *Историја језика* (стр. 50—67) у којем се налази историјска граматика српског језика с ослонцем на материјал из старијих споменика, из српских дијалеката али и из чакавских и кајкавских говора. Овде је наш аутор обухватио следеће делове:

- а) *вокализам* (системска преоптеређеност дистинктивним јединицама; упрошћавање вокалског система);
- б) *консонантанизам* (прастоловенске иновације и диференцијација међу наречјима; преузимање, супституисање, губљење и сл.);
- в) *йрозодија* (реконструкција места акцента, вокалског квантитета и тона; преношење акцента ка почетку речи; наслеђени акценатски типови и парадигматске алтернације);
- г) *морфологија* (промена именица у једнини; двојина; промена именица у множини; промена именичких заменица; заменичко-придевска промена; деклинација бројева; фонемске алтернације у деклинацији; коњугација; презент; прошла времена; футур; императив и кондиционал; инфинитив и супин; глаголски типови; гласовне алтернације у коњугацији; употреба падежних облика; употреба глаголских облика);
- д) *синтакса* (ред речи и бројне конструкције);
- ђ) *творба речи* (специфични творбени суфиксни; суфикси у експанзији, посебно страни);
- е) *лексика* (словенско језичко порекло; германизми, хунгаризми, русизми, славеносрбизми, бохемизми, интернационализми; галицизми, англизми, неологизми; ономастика, топонимија; антропонимија).

Овде је проф. Ивић укључио резултате својих дијалектолошких и историјскојезичких истраживања а ослањао се такође и на испитивања других аутора. Иако се служио језиком којим се обично и пишу енциклопедијске одреднице употребљавајући, дакле, кратке, сажете реченице без ширих објашњења појава о којима говори, проф. Ивић је на задивљујући начин успео у овом послу. Обухватио је, видели смо, све важне особине српског језика и њихове измене, али није заборавио и низ „ма-

ње важних црта” задржавајући се на њима са својим кратким али јасним коментарима. Овде се *на једном месецу, у једном оваквом шестсу* нашло сажето изнета историјска граматика српског језика, која је препуна многим подацима. Њена је посебна вредност у томе што садржи резултате нових истраживања, пре свега проф. Ивића, чиме се разликује од претходних. Она врло корисно служи свим проучаваоцима српске језичке прошлости, а исто тако и свим истраживачима у овом правцу осталих словенских језика. (Енциклопедија Југославије, Загреб, 1990, књ. 6, 50—67).

4.

У књизи *Преглед историје српског језика* (1998) проф. Ивић је обухватио тзв. спољашњу историју нашег језика, без историјскограматичког дела, и то од доласка Срба на Балканско полуострво па до свршетка I светског рата 1918. г. Студије проф. Ивића од којих се састоји ова књига првобитно су објављене уз тематски одговарајуће томове *Историје српског народа*: Београд, 1981, I; 1982, II; 1993, III-2; 1986, IV-2; 1981, V-2; 1983, VI-2. У књизи, о којој овде говоримо (1998), поменуте студије су дате на једном месту, наравно по хронолошком реду.

Садржина ове књиге јасно осветљава теме које је проф. Ивић овде обрадио.

- а) Почеци српског језика (до друге половине XII века).
- б) Доба Немањића (око 1170—1371) — узлет српске писмености и учвршење диглосије.
- в) Доба турских освајања (1371—1537) — и култура је жртва.
- г) Све српске земље под Турцима (1357—1699) — раздобље таворења писмености (употреба српкословенског језика; списи на народном језику; унутрашњи развој језика; дијалекти и миграције; утицаји других језика).
- д) Осамнаести век (1699—1804) — језички плурализам на врхунцу (српкословенски књижевни језик; писање народним језиком у првим деценијама XVIII века; замена српкословенског језика рускословенским; рускословенски језик у српској књижевности XVIII века; руски књижевни језик као један од језичких израза у српској књижевности; славено-српски језик; народни језик у штампаној српској књижевности XVIII века; народни језик ван штампане књижевности у епохи усвајања рускословенског; српска азбука у доба рускословенског утицаја; покушаји реформе азбуке и правописа; продирање западноевропске лексике; нов талас мађарских речи; развој народних говора; језичке последице сеоба; српска имена у XVIII веку).

ђ) Доба победе народног језика (1804—1878) — (књижевни језик код Срба пре појаве Вука Каракића; остаци српкословенског језика; писани језик у Србији у доба Првог устанка; схватања о књижевном језику у доба пред почетак Вуковог рада; српска ћирилица у предвуковском периоду; почетак рада Вука Каракића; Вукова полемика с Милованом Видаковићем; Вуков *Речник* из 1818. године; реаговање на *Речник*

и формирање језичког фронта; језик и правопис у трећој деценији XIX века; Вукова делатност у трећој деценији XIX века; два језичка оригинална писца на размеђу епоха: Сима Милутиновић и Стерија; Вукова нова схватања о књижевном језику; појава нових граматика; језик у писмима, мемоарима и хроникама; питање српске терминологије; сукоб између Вука и Хацића: Даничићев *Рат за српски језик и правопис*; улога Бранка Радичевића у развоју српског књижевног језика; Његошев језик и његов однос према Вуковој реформи; Вуков *Нови завјет*; победа Вукових схватања; почетак зближавања књижевних језика Срба и Хрвата; завршна фаза Вукове филолошке активности; наступање филолога вуковца; коначна победа вуковског правца у српској књижевности; језички допринос писаца епохе романтизма; нови књижевни језик код Срба ијекаваца; ијекавско писање код писаца екаваца; писани језик у југоисточним и јужним крајевима; лексичке промене у књижевном језику; промене у границама језика и дијалекта; српска имена у XIX веку).

е) Епоха кристализације стандардног језика (1878—1918).

Ова књига проф. Ивића у пуној је сагласности са својим насловом. Све оно што је било важно за развитак српског писаног, књишког (а касније књижевног) језика захваћено је овом књигом проф. Ивића. И не само „захваћено”, већ и у великој мери обрађено, протумачено, што чини да је ова књига незаobilазна за све оне проучаваоце који се баве разним питањима нашег језика у прошлости: народног (дијалекти), писаног (касније штампаног) укључујући ту и азбучне и правописне проблеме, утицаја других језика на српски (лексика), српских антропонима и др. Ова књига проф. Ивића заузима једно од највиших места у проучавању и ширем сагледавању развоја српског језика од најстаријих времена до друге деценије XX века. (Павле Ивић, *Целокућна дела. VIII. Преглед историје српског језика. Приредио Александар Младеновић.* — Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998).

5.

У књизи *O Вуку Каракићу* (1991) први пут се на једном месту нашло неколико студија о делу Вука Каракића, које је проф. Ивић раније објавио у разним публикацијама и оне овде чине њену садржину.

а) О Вуковом *Српском речнику* из 1818. године (место књиге у историји; историја књиге; Предговор *Речнику*; *Српска граматика*; азбука и правопис; акценти); *Речник* као лексикографско остварење (репертоар речи и њихово порекло; граматичка обрада и одређивање стилистичке вредности речи; значење речи; штампарске грешке); Језик *Речника* (особине вокализма; особине консонантизма; особине деклинације; особине конјугације; особине творбе речи; неколико напомена о синтакси; особине вокабулара; црквенословенски елементи); Језик цитираних стихова; Закључци (Вуков говор међу нашим дијалектима; Вуков језик у перспективи развоја нашег књижевног језика).

б) Два аспекта Вуковог дела.

- в) Дијалекатска база Вуковог књижевног језика.
- г) Развој Вукових погледа на српски књижевни језик.
- д) Копитарев утицај на Вука Каракића и развој Вукових схватања.
- ђ) О питању улоге Вука Каракића у развоју књижевног језика Срба.
- е) Вук Каракић и српски књижевни језик.

Овом књигом проф. Ивић је у огромној мери задужио историју српског књижевног језика новијег времена. Обрадио је, најпре, Вуков рад на изради *Српског речника* (1818), на његовом првом издању, дела које проф. Ивић сматра „најзначајнијим“ јер је у њему знаменити аутор формулисао прве резултате своје књижевнојезичке, азбучне и правописне реформе. Поред тога, проф. Ивић је осветлио и поједине касније Вукове реформаторске поступке (увођење *x* 1836. и враћање на нејотовано стање случајева типа *шјераши*, *дјеца* и сл. 1839. г.), посматрајући их, из нових углова, тј. структурално и функционално, дијалекатски, дијахроно и компаративно. И у другим правцима схватања Вуковог рада и дела — које смо поменули у садржини ове књиге — проф. Ивић је излагао своје погледе на одговарајуће проблеме указујући често на разне моменте, важне за тумачење и разумевање одређене појаве, а који су измицали другим ранијим проучаваоцима Вуковог филолошког рада. Свим садашњим и будућим проучаваоцима Вуковог дела ова књига проф. Ивића је незабилазна у њиховом раду (Павле Ивић, *Целокупна дела. IV. О Вуку Каракићу. Приредио Александар Младеновић*. — Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 1991).

6.

Књига *Студије из српске срењевековне писмености* (2008) садржи у себи три студије које је проф. Ивић написао у коауторству а које су објављене раније, и то свака засебно.

У првој студији: *Дечанске хрисовуље* (1976) проф. Ивић (заједно са М. Грковић) доноси фототипско издање оригинала повеље упућене мањастиру Високи Дечани од стране краља Стефана Дечанског. Оригинал овог драгоценог документа сачуван је до данашњег дана и писан је на дугачком свитку. Сада је први пут издат фототипски а такође и (а) текст ове хрисовуље који је за штампу приредио и објавио 1880. г. М. Милојевић, (б) текст ове хрисовуље која је у облику рукописне књиге с потписима краљева Стефана Дечанског и Душана, као и (в) препис ове хрисовуље који је настao у Баји 28. јануара 1762. г. Овде је донет и превод на данашњи српски књижевни језик оригинала ове хрисовуље тако да је истраживачима омогућен потпун увид у овај докуменат који садржи низ података за ближе познавање наше прошлости из четврте деценије XIV века. Поред осталог, ова хрисовуља пружа драгоцен материјал за историју српског језика нарочито у онамастичком погледу, јер садржи многа имена људи, топонима и микротопонима забележена у поменутом времену.

У другој студији: *Правојис српскохрватских ћирилских јовеља и писама XII и XIII века* (1981) проф. Ивић (заједно са В. Јерковић) испитује детаљно ортографију у писаним документима насталим, у поменутом времену, у Рашкој, Дубровнику, Хуму, Босни и Далмацији. Приликом проучавања језика у старим писаним документима врло је важно знати и умети прочитати тачно њихов текст. Зато је потребно имати увид у графију и правопис којим су писани одговарајући документи, а то нам за повеље и писма XII и XIII века омогућава књига проф. Ивића (и В. Јерковић) о којој овде говоримо, а у чему је и њен основн значај.

У трећој студији *Палеографски ојис и правојис дечанских хрисовуља* (1982) проф. Ивић (заједно са В. Јерковић) испитује аутографе дечанских хрисовуља са палеографске и правописне стране. Ради се о оригиналу ове дечанске даровнице из тридесетих година XIV века, као и о двама преписима истог овог споменика. Резултати ових истраживања су важни јер се обрађује један од најрепрезентативнијих српских рукописа из поменутог времена које се одликује уобличавањем и процватом калиграфског брзописа, као и устаљивања типа устава чији ће каснији развиг так ићи ка полууставу. За српски правопис ова истраживања су такође врло важна јер она — ослањајући се на слична испитивања која је проф. Ивић (заједно са В. Јерковић) вршио на повељама и писмима XII и XIII века (в. горе) — заокружују једну целину обухватајући наше писане споменике од најстаријих времена до закључно с првом половином XIV века. За историју српске писмености, за познавање развитка српске ћирилице и правописа, ова књига проф. Ивића (и В. Јерковић) има не мали значај. (Павле Ивић, *Целокућна дела. VI. Студије из српске средњовековне писмености. Приредила Јасмина Грковић-Мејџор.* — Сремски Карловци—Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 2008).

7.

Значајне теме из историје српског језика проф. Ивић је обрађивао и у појединим својим расправама. На све њих се овом приликом, наравно, не можемо освртати већ ћемо само неке поменути.

1) *Главне линије развоја прозодијској системи у српскохрватском језику* (полазни систем: основна чакавско-штокавска акцентуација; порекло полазног система; процеси уклањања тонских контраста; процеси проналачења акцента; процеси ликвидације квантитета).

Важност ове расправе проф. Ивића лежи у томе што је, утврдио прозодијски систем из којег се могу изводити сви постојећи дијалекатски системи (осим кајкавског), као и онај у српском књижевном језику. То је систем у којем су место акцента, квантитет и тон били битни фактори који су играли дистинктивну фонолошку улогу. Полазећи од тог система, проф. Ивић је објаснио низ акценатских промена које су се дешавале у историјском развоју српског језика (Павле Ивић, *Изабрани огледи. II. Из историје српскохрватског језика.* — Ниш (Просвета), 1991, 109—127).

2) *Судбина йолуђаса у српскохрватском језику.*

Основна вредност ове расправе проф. Ивића састоји се у томе што је утврдио следеће: вокализација полугласника у *a* није се у народним говорима Србије извршила у XIV веку, како се раније сматрало, већ од почетка XV столећа. Такву ситуацију показују одговарајући писани споменици. Ова се вокализација није истовремено остваривала. Раније се десила на западу да би се касније ширила према истоку захватујући источније и јужније штокавске крајеве. За историју српског народног језика резултати ових проучавања проф. Ивића изузетно су важни. (Павле Ивић, *Изабрани огледи. II. Из историје српскохрватског језика.* — Ниш (Просвета, 1991, 197—206; уп. и: Павле Ивић и Милица Грковић, *О љо-чечима замене йолуђаса са A у ћирилским споменицима.* — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1971, књ. XIV-1, 53—59; П. Ивић, *Историја језика.* — Енциклопедија Југославије, Загреб, 1990, књ. 6, 51).

3) *Средњовековне српске повеље као документи о језику и култури.*

Овај рад проф. Ивића има не мали значај за све оне који су у својим истраживањима усмерени према старим писаним документима, а нарочито за оне који су почетници у овом послу. Једноставним језиком аутор овога рада објашњава општу ситуацију која карактерише садржину старих списка а посебно повеља или пословних документа из давних, прошлих времена. Он подвлачи разлику између садржине старих писама и повеља истичући „да се писма тичу тренутних послова, док се повеља ма утврђују трајна правна стања“. У овим пословним документима — а у повељама у оним деловима где се износи основна садржина — у употреби је народни језик, аутентичан, из оног времена када је настао одговарајући спис. У осталим деловима повеље заступљен је црквени језик. (Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем.* — Београд (БИГЗ) — Приштина (Јединство), 1990, 75—86).

*

У овом тексту указано је, у кратким цртама, на неколико дела академика Павла Ивића која нас, овом приликом упућују на овог научника као историчара српског језика. Његово дело је и у овом правцу велико. Оно је велико по захвату истраживања, по резултатима до којих је овај истраживач дошао, по методама којима се служио и по томе што оно јасно указује свим будућим испитивачима на путеве којима треба ићи у проучавању прошлости српског језика.

Београд

Александар Младенович

ПАВЛЕ ИВИЧ КАК ИСТОРИК СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Р е з ю м е

Автор настоящей работы обращает внимание на большое значение научных исследований академика Павла Ивича в области истории сербского языка. В работе приводятся конкретные труды П. Ивича, научные исследования, обсуждения и разработки, статьи, содержащие методы и результаты, к которым в своих исследованиях пришел этот автор. Профессор Ивич целым рядом своих произведений навсегда внес неизмеримый вклад в науку о сербском языке, особенно в его историю, причем с самого древнего до самого нового времени.

ПАВЛЕ ИВИЋ КАО ОСНИВАЧ ПРОЈЕКТА ИСТОРИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР

UDC 811.163.41(091)

У раду се представља рад академика Павла Ивића на организовану тимског научноистраживачког рада у области историје српског језика, који је започео 1969. године оснивањем Института за јужнословенске језике у Новом Саду, а потом се наставио на Катедри за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду. Рад на пројекту, утемељен на замислима професора Ивића, наставили су његови сарадници и ученици и он се, у новим пројектним циклусима, наставља до данас.

Кључне речи: српски језик, историја језика, Павле Ивић, пројекат *Историја српског језика*.

У богатом научном наслеђу академика Павла Ивића којим је задужио српску лингвистику и филологију издава се један његов ређе помињани допринос развоју наше науке: заснивање организованог научноистраживачког рада у области историје српског језика. Он не само да је својим личним делом оставио трајни траг у српској и словенској дијахронијској лингвистици, већ је први у нас увидео потребу тимских пројектних истраживања у овој области. У време када су друге словенске средине већ имале своје историјске граматике, издања и језичку обраду барем најважнијих споменика, студије о језику појединих текстова, у српској средини овај посао био је остављен тек ретким појединцима. Захваљујући томе, у палеославистици, историји словенских језика и упоредној граматици словенских језика српска историјска грађа заузимала је тек маргинално место.

Организован рад на историји српског (тада српскохрватског) језика под руководством професора Ивића започео је седамдесетих година прошлога столећа у Институту за лингвистику, основаном крајем 1969. године. Те године је, не случајно, на Катедри за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду стасала и прва генерација постдипломаца, што сведочи о старању професора Ивића, али и раме уз раме с њим и професорке Милке Ивић, да се образује подмладак који би био носилац научноистраживачког рада. Институт је своје постојање оправдао високом научном продукцијом и објављивањем врсних монографија и студија. Године 1976. дошло је до интеграције Института са Катедром за јужнословенске језике. Катедра је у интеграцију ушла с афирмисаним кадровима, а спајање с Институтом донело јој је искуство тимског научног истраживања, разрађене пројекте, богату документацију, те релативно млад кадар. Тако је у новооснованом Институту за ју-

жнословенске језике истраживање историје српског језика настављено у оквиру пројекта *Историја српскохрватског народног и књижевног језика*, којим је и у новим условима руководио Павле Ивић.

Након одласка професора Ивића у пензију, када законски услови више нису допуштали да формално буде носилац пројекта, у руковођењу пројектом придружила му се професор Вера Јерковић, да би од 1991. године у потпуности преузела ову обавезу. На пројекту је, у различитим временским распонима, радио више истраживача. Осим Павла Ивића и Вере Јерковић учесници су били и Александар Младеновић, Јован Јерковић, Милица Грковић, Мато Пижурица, Љиљана Суботић, аuthor ових редова, а као спољни сарадник једно време и Иванка Веселинов.

Врсни зналаци, стасао у школи Александра Белића, професор Ивић осмислио је пројекат као свеобухватну историју српског језика, у оквиру које су се изучавали како књижевнојезички идиоми од почетака српске писмености до вуковског периода тако и историјска граматика српског језика. И као неодвојиви део историје српске писмености, графија, ортографија и палеографија српских споменика. Пројекат је био тематски подељен у три целине: а) истраживања српскословенског језика, б) истраживања народног језика, в) истраживања писмености предвуковске епохе и развоја књижевног језика у деветнаестом столећу.

У оквиру прве целине рађено је на следећим темама: палеографски опис и правопис средњовековних повеља и писама, језик зетских и хумских повеља и писама, језичка анализа две велике манастирске даровнице, Бањске и Дечанске хрисовуље, антропонимијска грађа Бањског, Дечанског и Призренског властелинства, правна и економска терминологија српског средњег века, те обрада појединих етимолошких питања српског језика. Важан посао који је урађен јесте и формирање корпуса повеља и писама, прибављањем снимака докумената а потом и сачињавањем њиховог регистра, најпре за дванаести и тринести век а потом и за каснији период. Тако је на пројекту створена јединствена документација српских средњовековних повеља и писама.

Анализа српскословенских споменика била је посвећена питањима њихових палеографских и ортографских карактеристика, те фонолошкој, морфолошкој и делом синтаксичкој проблематици српске редакције ста-рословенског језика. Тако је у једном релативно кратком периоду начињено неколико крупних корака: дефинисане су одлике правописних школа у српском средњем веку, норма српскословенског језика на фонолошком и морфолошком нивоу, као и његов синтаксички узус у делима литургијског карактера. Уз то, и важна питања попут ближег одређивања правила транскрипције и издавања споменика.

Трећа тематска целина била је посвећена изучавању графије, ортографије и језика предвуковске епохе, с увидом у различите идиоме који су били у употреби: рускословенски, народни и славеносрпски. Истраживања језика писаца овога раздобља (Доситеја Обрадовића, Проте Матије Ненадовића, Петра II Петровића Његоша, Јована Хаџића, Јована Стерије Поповића, Јакова Игњатовића и многих других) пружила су драгоцене податке о условљености употребе ових идиома наменом и те-

матиком текста, у однос народних и рускословенских елемената у славеносрпском, као и у процес развоја стандардног српског језика. Њима је заокружено и истраживање развојног пута српске ћирилице, од почетака писмености до Вуковог доба.

Извештаји о раду на пројекту и у њима наведена библиографија сведоче о великом броју прилога, студија, монографија и капиталних издања која су објавили на њему ангажовани истраживачи. Слободно се може рећи да је велики део досадашњих пручавања историје српског језика урађен управо у оквирима овог дугорочног пројекта. Ваља се стога подсетити неких од најважнијих књига (које се овде наводе хронолошким редом): Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље* (1976), Павле Ивић и Вера Јерковић, *Правојис српскохрватских ћирилских љовеља и љисама XII и XIII века* (1981), Павле Ивић и Вера Јерковић, *Палеографски ојис и љравојис Дечанских хрисовуља* (1982), Милица Грковић, *Речник имена Бањској, Дечанској и Призренској властелинства* (1986), Александар Младеновић, *Прота Матија Ненадовић. Мемоари* (1988), Александар Младеновић, *Славеносрпски језик. Студије и чланци* (1989), Мато Пижурица, *Језик Андрије Змајевића* (1989), Љиљана Суботић, *Језик Јована Хацића* (1989), Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик 'Псалтира' из штампарске Црнојевића* (1993) и др. Поред тога, Павле Ивић је у шест томова капиталног издања *Историје српског народа* (1981—1993) објавио седам студија које се претежно баве спољашњом историјом српског језика од доласка Словена на Балкан до краја I светског рата, две од њих у коауторству са Александром Младеновићем односно Јованом Кашићем. Оне су 1998. године поново објављене у књизи под насловом *Преглед историје српског језика* (приредио Александар Младеновић), осмом тому *Целокупних дела Павла Ивића*, чији је редактор Милорад Радовановић.

У ситуацији када је историја српског језика била недовољно истражено подручје а српска наука оскудевала у истраживачима који би се њоме компетентно бавили, оснивање пројекта имало је још један важан циљ: образовање и научно формирање истраживачког кадра. Заслугом Павла Ивића овај циљ је и остварен, чemu у прилог говори и податак да су на пројекту урађене и објављене чак четири докторске дисертације те да се кроз рад на њему образовало неколико генерација историчара језика. Уз то, професор Ивић је непрестано подстицао млађе сараднике да резултате својих истраживања преточе у радове, охрабрујући нас својим сугестијама, које су увек показивале да с великом пажњом чита наше прилоге.

Ученици Павла Ивића — они који су то и формално били или и они којима су његови радови и студије били научни путоказ — наставили су његовим путем. У новим циклусима (2001—2005, затим 2006—2010) настављен је рад на пројекту, овај пут насловљеном *Историја српског језика*, чији је финансијер Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. На њему данас ради девет истраживача, седам из Новог Сада (Љиљана Суботић, Наташа Драгин, Слободан Павловић, Јелена Ајџановић, Исидора Бјелаковић, Марина Курешевић и аутор

ових редова, руководилац пројекта), а од 2006. два сарадника из Ниша (Надежда Јовић, Ирена Цветковић).

Истраживања се одвијају по областима које су утврђене још у доба професора Ивића: а) историјска граматика српског језика, од периода најстаријих споменика дванаестог века, б) српскословенски језик, в) историја књижевних идиома предвуковског периода (рускословенски, славеносрпски и доситејевски језик) и период стандардизације вуковског типа књижевног језика. Ове области су формално раздвојене зарад прегледа основне тематике. У истраживачкој пракси оне се, међутим, прожимају, будући да хомогена диглосија у Срба захтева да се пажљиво анализира и међусобни додир и утицај књижевних идиома и старосрпског језика.

Будући да су у протеклих неколико деценија резултати рада на пројекту дефинисали развојни пут српске Ћирилице, средњовековне ортографске школе и правописне узусе, фонолошку и морфолошку норму српскословенског језика, основне путеве историјског развоја српског језика, књижевне идиоме предвуковске епохе и процесе стандардизације српског језика, тежиште истраживања данас у наведеним доменима јесте да се проблематика проучи темељније имајући у виду поједине писце, дела, епохе и културне центре. Пројекат је закорачио у нову област. Имајући на уму да историјска синтакса српског језика и функционални стилови књижевнојезичких идиома у Срба нису детаљније изучавани, пројекат је од 2001. године великим делом усмерен управо на проблематику дијахроне синтаксе и функционалностилског раслојавања различитих идиома, пре свега на синтаксичко-семантички аспектови раслојавања.

Истраживања историјске синтаксе народног језика највећим делом обухватају старосрпску писменост, у којој главни корпус чине документи пословноправне писмености, али ни текстови других жанрова (романи и повести, законици и сл.), иако ретки, нису занемарени. Теоријско-методолошки приступ подразумева анализу синтаксичких експонената семантичких категорија и промена до којих је у овој сferи долазило. У најмери да се еволуција српског језика прати у ширем временском распону, те да се покушају дефинисати типолошки процеси који су га обликовају, дата проблематика се прати у компаративној перспективи, нужно се преплићући с палеославистиком и упоредном, словенском и индоевропском синтаксом, као и језичком типологијом.

На самим почецима ових истраживања, ваља додати, полазиште и ослонац биле су нам студије професорке Милке Ивић, која је још 1954. године својом књигом о инструменталу ударила темеље историјске синтаксе српског језика. Тако се у овој новој фази рада на пројекту спојило научно наслеђе Ивићевих, као својеврсна слика Новосадске лингвистичке школе, која је и данас у свету по њима позната.

Важан сегмент рада на пројекту јесте праћење језичке реализације у условима диглосије, о којој је у нашој средини први детаљније писао управо професор Ивић, те ближе одређење услова који је диктирају, темељних културолошких, попут двоструке хришћанске артикулације света, али и прагматичких, уз то и анализа функционалностилског раслоја-

вања језика, како старосрпског језика тако и књижевних идиома. Истраживачки корпус чине дела различитих жанрова, у хоризонталном и вертикалном пресеку, што пружа увид у степен дијахроне стабилности функционалног стила, стил епохе, одређеног културног круга, канцеларије или индивидуални стил писца.

Рад на пројекту данас показује сву оправданост идеје професора Ивића — да се у оквиру истог пројекта истражују и народни и књижевни језик, односно језици. Дефинисање функционалног стила књижевног језика захтева добро познавање историјске синтаксе и лексике српског језика, не само зато што одређени стилови представљају системски спој књижевних и народних елемената, већ и због постојања граничних жанрова. У том смислу, историјска синтакса и лексика српског и историја књижевних идиома две су нераздвојиве дисциплине. Истраживачи на пројекту, полазећи од филолошки утемељеног корпуса, примењују сличан методолошки поступак, пратећи не само инвентар релевантних средстава у појединим жанровима, већ и однос конкурентних модела. Један од циљева будућих истраживања јесте да се статистички прецизно прикаже однос конкурентних образаца у појединим функционалним стиловима.

У традицији протеклих деценија, на пројекту *Историја српској језику* негују се нове генерације истраживача. Досад су на њему одбрањене и објављене две докторске дисертације и три магистарска рада, а у изради су четири докторске тезе. Поучени примером Павла Ивића и његовим настојањима да се богато српско писано наслеђе и резултати рада представе свету, сарадници на пројекту досад су учествовали у раду низа међународних конференција и научних скупова и у земљи и у свету (Брно, Колумбус, Краков, Москва, Охрид, Париз, Пловдив, Регенсбург, Софија, Темишвар итд.).

На крају овог кратког прилога, написаног с намером да нас подсети на овај за српску науку и културну историју изузетно важан сегмент рада академика Павла Ивића — постављање темеља организованог, тимског научног рада на пољу историје српског језика —, ваља истаћи дубоку захвалност коју његови сарадници и ученици осећају. Иако физички већ десет година није више са нама, он остаје заувек присутан својим завештањем. Изузетним научним легатом, којим се уписао златним словима не само у историју српске већ и словенске и светске лингвистике, али и у дело преточеном визијом — да кроз тимски рад српска историјска лингвистика и филологија стану раме уз раме са постигнућима других славистичких средина.

Нови Сад

Ясмина Гркович-Мейцор

ПАВЛЕ ИВИЧ КАК ОСНОВАТЕЛЬ ПРОЕКТА *ИСТОРИЯ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА*

Р е з ю м е

В работе представлена деятельность академика Павла Ивича в организации коллективной научно-исследовательской работы в области истории сербского языка, которую он начал в 1969 году. Он заложил основу Института южнославянских языков в Нови-Саде, а затем продолжил на Кафедре южнославянских языков Философского факультета в Нови-Саде. Работа над проектом, основой к которому послужили идеи профессора Ивича, продолжена его сотрудниками и учениками, и она — в новых проектных циклах — продолжается и в настоящее время.

ПАВЛЕ ИВИЋ КАО ПОКРЕТАЧ САВРЕМЕНИХ ЕТИМОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

ЈАСНА ВЛАИЋ-ПОПОВИЋ И МАРТА БЈЕЛЕТИЋ

UDC 811.163.41'373.6
81:929 Ivić P.

У раду се осветљава улога коју је Павле Ивић одиграо у покретању савремених етимолошких истраживања српског језика засниванијем Етимолошког одсека при Институту за српски језик САНУ и развојем пројекта *Етимолошки речник српској језику*.

Кључне речи: српски језик, етимолошка истраживања, историјат, Павле Ивић (1924—1999).

Данас свакоме изгледа нормално да Институт за српски језик САНУ, као и већина других сродних института (бар у словенском свету) у свом саставу има и Етимолошки одсек. Природно је и то што се у том Одсеку израђује *Етимолошки речник српској језику* на коме ради шест стално запослених и два спољна сарадника, укључујући руководиоца. Подразумева се да Одсек располаже приручном библиотеком од неколико хиљада наслова (речника, енциклопедија, монографија, часописа, сепарата). Али како је до свега тога дошло?

Упућени знају да је идејни творац и покретач овог пројекта академик Павле Ивић. Иако је та чињеница више пута с великим пијететом истицана,¹ није на одмет још једном се осврнути на почетке овог подухвата и на место и улогу Павла Ивића у њему. Учинићемо то на основу личних сећања и неколико докумената који су се затекли у Одсеку,² све дочећи о дуготрајном и мукотрпном процесу заснивања пројекта.

Прво се треба запитати зашто се у уз洛зи покретача нашао баш Павле Ивић. Део одговора свакако лежи у чињеници да је Ивић био научник светског формата, чије су све визуре биле суштинске и глобалне (али засноване на темељном познавању српског језика кроз његову историју и дијалектологију), па је тако јасно могао да сагледа шта је то што је недостајало нашој науци о језику. Поред свести о томе шта треба урадити, Ивић је истовремено поседовао и огромну енергију да своју визију спроведе у дело, и то је оно што га је чинило изузетним. Са бескрајним стрпљењем, у нашој малој средини несвесној потребе за етимолошким истраживањима, Ивић је о томе обавештавао и освешћивао свакога ко је

* Овај прилог је резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речнику српској језику*“ који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ В. нпр. Бјелетић / Лома 2004: 134; Влајић-Поповић / Петровић 2004: 1.

² Та документа нам је, из своје личне архиве, љубазно уступио др Драго Ђупић, дугогодишњи директор Института.

на покретање пројекта могао имати утицаја, сваку надлежну инстанцу, а њих је у оно доба било више. Мало је ко тада схватао да он то не чини за себе, нити за неке конкретне сараднике (којих још није било ни на видику), већ искључиво ради општег интереса.

Водећи акцију за заснивање пројекта радио је синхронизовано на три „фронта”: у Академији, у ондашњој Заједници науке и у самом Институту. То што је пројекат ушао у петогодишње планове рада за период 1981—1985. и у Академији и у Институту, само значи да су припреме морале почети много раније. Иза сваког од тих „папира” стајали су бројни састанци, време и енергија утрошени на њима, разговори који нису увек били лаки, накнадно писање извештаја итд. Први званични подаци односе се на 1980. годину:

„Петогодишњим планом научноистраживачког рада САНУ за период 1981—1985., који је усвојен на скупштини САНУ 17. децембра 1980., планирали су и научни задаци од најкрупнијег друштвеног значаја за које је нужно обезбедити допунска финансијска средства. Ради се о пројектима из области културно-историјских наука који подразумевају уклапање СР Србије у светска научна достигнућа у овој области, а који су један од значајних предуслова за даљи развој културно-историјских наука. Међу крупним задацима из ове области јесте заснивање пројекта „Етимолошког речника српскохрватског језика”. ... У току 1980. и 1981. године Српска академија наука и уметности обраћала се Републичкој заједници науке Србије са захтевима за финансирање овог пројекта, тј. за његово увршћивање у значајне и дугорочне пројекте Заједнице и Академије. Ценећи изузетан значај овог пројекта, Републичка заједница науке дала је почетна средства за његово заснивање и уврстила га у пројекте које дугорочно финансира. ... У току припрема за овај пројекат, Академија је била у сталним контактима са Институтом за српскохрватски језик у Београду, рачунајући на чињеницу да је Институт лингвистичка научна организација, са главним задацима управо из области лексикографије. ... О тој идеји Академије, која је прерасла и у иницијативу, током 1980. године расправљала су стручна и самоуправна тела Института (Научно веће и Савет). Идеја да се овај пројекат заснује у Институту у начелу је прихваћена ...”³

Ивић је објашњавао шта су то етимолошки речници, како се они у савременим условима пишу и зашто је неопходно у нашој средини покренути један такав пројекат:

„Етимолошки речници спадају у основне инструменте рада на језичкој науци, од великог су значаја и као извори сазнања неопходних историји (у пореклу речи огледају се етноисторијски и културноисторијски односи). Највећи део европских језика, међу којима и већина словенских и већина балканских, располаже са по неколико дела овакве врсте. ... Данас се етимолошки речници по правилу раде тимски. Ауторски колектив би морао

³ Извод из дописа „Заснивање пројекта *Етимолошки речник српскохрватског језика*” упућеног Савету Института дана 31. марта 1982. са потписима академика П. Ивића, члана Савета Института, и др Д. Ђутића, директора Института. О преименовању пројекта у *Етимолошки речник српског језика* в. Предговор ОС VIII, детаљније и Предговор ЕПСЈ 1: 6.

обухватити стручњаке за све језике који су у знатнијој мери утицали на попуњавање речничког састава српскохрватског језика. У њему би се у перспективи морали наћи, осим слависта, и бар по један класичар, романиста, балканолог и турколог, укупно око осам људи. Реализација пројекта морала би започети с релативно малим кадровским снагама, које би се увећале развојем самог пројекта.”⁴ ... „Представници Академије (посебно академик Ивић) истакли су да је средњорочним планом Академије предвиђено да се започне рад на изради још једног фундаменталног дела српскохрватске лингвистике — етимолошког речника српскохрватског језика. Научне и друштвене потребе за заснивањем овог пројекта веома су изражене, тим пре што на српскохрватском језику постоји само *Етимолошки речник хrvatskoga ili srpskoga jezika* Петра Скока, који представља резултате етимолошке науке до педесетих година овога века (Скок је умро 1956). С друге стране, Скоков речник је понајвише обрадио романске етимологије, док су друге остале у њиховој сенци. Тако је у том делу недовољно обрађено лексичко благо источне стране српскохрватског језика. Но, и сама чињеница што је Скоково дело завршено пре тридесетак година, а у међувремену су се у етимолошкој науци десиле крупне промене, и код нас и у свету, доволно јасно говори о потреби заснивања оваквог пројекта.”⁵

У својим настојањима наилазио је на проблеме које је требало решавати на институционалном нивоу:

„Представници Института у целини схватају друштвени и научни значај овог пројекта, те у том смислу очекују и пуно разумевања радних људи Института за њега. У средњорочном програму развоја Института за период 1981—1985. предвиђена је могућност прихватања овог пројекта. Међутим, познато је да су услови рада у Институту нездадовољавајући — недостаје ка-дар за целовито и ефикасно извршавање задатака Института и на постојећим пројектима, међу којима — и на изради Речника САНУ. Прихватањем нових пројекта може доћи до повећања радних и других проблема у Институту у целини, тј. до смањивања услова рада (у околностима када у једној соби раде и по четири стручна и научна радника, у условима малих личних доходака, недостатка станове итд.) и због извесног одбојног става радника Института према новим задацима, све док се не реше проблеми везани за постојеће. ... Због свега тога, поред обезбеђивања простора, представници Института истичу да би требало имати и гаранцију за сукcesивни прилив средстава за етимолошки пројекат, и то према динамици коју за развој пројекта (кадровски и програмски) утврде Академија, Републичка заједница науке и Институт. ... било би потребно донети и одговарајући споразум или сродан документ, којим би се предвиделе обавезе и Академије и

⁴ Допис Републичкој заједници науке СР Србије од 16. децембра 1981. о покретању овог и још два лингвистичка пројекта („Европски лингвистички атлас” и „Прикупљање и обрада ономастичке грађе”) „... којима би се надокнадило закашњење и заостајање за светском науком ... и која су предуслов даљег развоја културно-истраживачких наука” допис је потписао председник САНУ академик Д. Каназир (мада га је очито саставио П. Ивић).

⁵ Забелешка са седнице у Председништву САНУ одржане 5. марта 1982. године којој су присуствовали: а) из Академије: академици А. Исаковић, П. Ивић и М. Пантић, затим Д. Недић, секретар САНУ, као и Н. Радосављевић [секретар Фонда за научноистраживачки рад САНУ]; б) из Института: др Д. Ђутић, директор Института, др Е. Фекете, уредник Речника САНУ, и др Д. Стефановић, координатор рада у Одсеку за старословенистичка истраживања Института.

Заједнице науке и Института. ... Такође треба обезбедити средства која ће за овај пројекат омогућити набавку потребне литературе, израду библиографија, специјализације и друге видове усавршавања сарадника итд. Не сме се десити да овај пројекат финансијски, кадровски, програмски и сл. представља сметњу осталим пројектима Института.”⁶

На састанку је закључено да ће Академија обезбедити почетна средства за заснивање пројекта, као и две просторије, и да ће пружити стручну и научну помоћ у организовању овог пројекта — за шта се посебно задужује академик Павле Ивић.

Настојао је да образложи зашто је баш Институт за српски језик право место за заснивање етимолошког пројекта, али и да предочи корист коју сам Институт може имати од њега:

„Академик Павле Ивић упознао је Научно веће да је на основу пре неколике године започетих разговора у САНУ и РЗНС заснован макропројекат „Етимолошки речник српскохрватског језика”. Академија предлаже да овај пројекат прихвати Институт, као посебан лексикографски пројекат, јер је то најквалификованја организација за заснивање пројекта ове врсте. ... Пошто је размотрен цео низ питања везаних са заснивањем једног пројекта ове врсте, наглашена је његова друштвена и научна функција и изузетан значај за нашу културу. Зато Веће оцењује да је израда етимолошког речника српскохрватског језика веома важан и потребан задатак и да би за Институт било од великог значаја ако би успешно развио ту делатност и тај пројекат.”⁷ ... „Свакако нема разлога објашњавати потребу заснивања једног пројекта какав је етимолошки речник. Међутим, није сувишно нагласити чињеницу да пројекат те врсте мора имати значаја за целокупни лексикографски рад једне научне организације, не само због тога што се понекад морају тражити етимологије речима у описном или каквом историјском речнику, већ и због комплетнијег лексикографског рада у једном месту уопште. Из наведених, а и других разлога, предлажемо Савету Института да прихвати овај пројекат као дугорочни програм Института за српскохрватски језик у Београду, тј. да радним људима Института предложи да пројекат прихвате као институтски.”⁸

Након стручно-научне, у то време морала је бити спроведена и самоуправна процедура предвиђена прописима и општим актима Института. Тако је 9. децембра 1982. године у Институту за српскохрватски језик у Београду одржан референдум којим је изгласано заснивање пројекта „Етимолошки речник српскохрватског језика” и уношење одговарајућих одредаба у Статут и самоуправни споразум о удруживању рада радника Института (од укупно 34 запослена присутно је било 30 радних љу-

⁶ Забелешка са исте седнице у Председништву САНУ, в. претходну напомену.

⁷ Закључци са седнице Научног већа Института одржане 9. марта 1982. којој су присуствовали др М. Пешикан, др Г. Јовановић, др Д. Ђутић, др Т. Батистић, др П. Сладојевић и мр М. Вујанић, а у једном делу седнице и академик П. Ивић.

⁸ Закључак дописа „Заснивање пројекта *Етимолошки речник српскохрватског језика*” упућеног Савету Института дана 31. марта 1982. са потписима академика П. Ивића, члана Савета Института, и др Д. Ђутића, директора Института.

ди, од којих је за пројекат гласало 19, против 9, док су 2 листића била неважећа).⁹

Када су све формалности око заснивања пројекта коначно завршene, могло се почети са радом. Први сарадник на пројекту примљен је априла 1983. године. Главна Ивићева преокупација у то време било је формирање ауторског тима. У првом извештају о раду на пројекту он констатује:

„Сматрамо да је програм солидно отпочео. Основна тешкоћа је недостатак кадра одговарајућих квалитета (особито с обзиром на високе захтеве који се морају постављати за ову најтежу област лингвистичких студија), па ће убудуће, макар у првих неколико година, један од главних задатака бити избор и усавршавање кадра за пројекат.”¹⁰

Знајући да без сарадника нема ни речника, Ивић планом рада за наредни период предвиђа попуњавање колективи:

„Основни задатак у наредном петогодишњем периоду биће кадровско комплетирање пројекта, како је то истакнуто у иницијативном акту САНУ. За свестран и успешан рад на етимологији речи у српскохрватском језику потребан је тим од шест до осам стручњака разних профиле, будући да су саме речи веома различитог порекла. До краја 1990. године требало би окупити најмање шест истраживача, који би се запошљавали сукцесивно (таква динамика запошљавања је потребна зато да би се добили стварно квалифиkovани кадрови за посао који захтева врхунску научну спрему; неопрезно расписивање конкурса попунило би места појединцима недораслим за тешке задатке). За сваког члана екипе ваља предвидети просечно по годину дана усавршавања у научним центрима у иностранству, односно у неким случајевима у Љубљани (где се израђује словеначки етимолошки речник). То је неопходно зато што у Београду нема школе етимолошког рада, који је од свих лингвистичких послова најсложенији и захтева најширу ерудицију, поред осталог познавање многих језика. Малобројни српски етимолози из прошlostи одавно су покојници и ми се налазимо пред задатком да попунимо празнину и утемељимо континуитет етимолошких студија у нашој средини.”¹¹

Иако је био свестан чињенице да није лако наћи сараднике за пројекат, Ивић је дубоко веровао да „они искрсну”,¹² што се фактички и обистинило јер се, у складу са његовим предвиђањима, у Етимолошком одсеку до 1990. године заиста појавило шесторо људи. Неки су у међу-

⁹ Подаци из званичног извештаја референдумске комисије који су потписали М. Вујанић, М. Тешић и Ј. Миловановић.

¹⁰ Тачка 7 завршног елабората пројекта „Етимолошки речник српскохрватског језика” (1983—1985) упућеног Академији 25. новембра 1985. у име Одбора за етимолошки речник, са потписом руководиоца пројекта академика Павла Ивића.

¹¹ Из програма развоја пројекта „Етимолошки речник српскохрватског језика” у периоду 1986—1990, поднетог Академији 14. марта 1985. са потписом председника Одбора за етимолошки речник академика Павла Ивића.

¹² Из Записника са годишње седнице Одбора за етимолошки речник САНУ, одржане 20. децембра 1984. године.

времену отишли или су њихова места попуњена новим, млађим снагама, па тако Одсек и данас има шест стално запослених сарадника.

Озбиљност Ивићеве замисли огледала се, између осталог, и у његојој намери да „одшколује“ будући етимолошки кадар у иностранству, пошто у Београду није било услова за то. Стога је, током првих година, водио живу преписку са водећим словенским етимолозима — Ф. Безлајем, Ф. Славским, В. Боришем, О. Н. Трубачевом — организујући боравке сарадника у њиховим центрима или пак позивајући њих лично у Београд. О Ивићевом елану и вери у будућност младог пројекта понајбоље сведочи писмо које је почетком 1984. упутио Францету Безлају:

Веома љоштovanи професоре,

Најљeјше Вам хвала на Вашем писму од 7. фебруара 1984, којим сте љатко српсмно одговорили на наш дојис бр. 36 од 24. јануара.

Веома се радујемо што је наш пројекат етимолошког речника привукао Вашу пажњу и што сте љубазно прихватали нашу молбу за помоћ и сарадњу. У складу са Вашом судесијом, ућућили бисмо колегиницу Влајић-Поповић у Љубљану неште око 1. јуна, с тим да то могућност ће провести шамо два месеца. Надамо се да околност што су у јулу универзитетске ферије не би предстапвала сметњу њеном раду.

Наш етимолошки пројекат ће изашаћи да велики број народних речи до сада није изетимологизиран. Наше прве сондаже у Речнику САНУ ће показале су колико у њему много има речи без етимологије код Скока. Осим тога, САНУ и Институт за српскохрватски језик већ годинама заједнички раде на прикупљању нове лексичке грађе са терена у Србији, а Матица српска успешије је организовала сличну делатност у Војводини. Истовремено, САНУ води на терену обимну акцију прикупљања ономастичког блаха, које шакоје садржи велики број назива, пре свега микротопонима, чије нам је порекло неизнанто. Све ово налаже потребу да новим етимолошким речником, чији би најгласак био на материјалу необухваћеном код Скока. Јасно је да наш постојећи кадар не може одговорити поштребама шакве акције. Потребно је осијособити нове, младе људе. Свесни смо и факта да њихова формација не може бити комплетирана у Београду. Уверени смо да би за свакога од њих било драгоценно да се упозна са искуством Вашим и Ваших сарадника. Осим тога имамо у плану да их, то мери могућност, ућућемо на усавршавање и у иностранство. Велика Вам хвала на судесији у поседу Брна. Ми смо љомиљали шаке на Краков (радионица Славског), Лайциг (радионица Ајхлера) и Москву (радионица Трубачева). Кад се приближи време за то, веома бисмо ценили Ваше савете у вези с тим.

Свесни смо слабости Скоковог монументалног освајања у славистичком, балтославистичком и индоевропеистичком аспекти. На жалост, садашња ситуација у Београду, посебно је губитак који смо претпредели болешћу и затим смрћу професора Бошковића, није шака да бисмо мојли власништвом снагама Јошаваши празнине Скоковог дела у том правцу, нити осијособити наш појмладак да то чини. Управо због шака, више него због свега другог, биће нам поштребно усавршавање наших младих колега у другим научним центрима.

Од Вас сазнајемо да се у Задребу размишља о продолжењу Скоковог дела. Уверени смо да се шакав подухвата и наш посао не би узајамно искључивали. Тежиште наше најгора било би на ономе што је код Скока остало у сенци, а то је народна лексика и топонимија из источних крајева српскохрватској је-

зичкоđ подручја, а тре свега грађа која Скоку није била приспуштачна. Већи део те грађе налази се, или шеће треба да се нађе, у картишкама САНУ, Институћу за српскохрватски језик и Матице српске.

Најљепше Вам захваљујемо на савремености да помоћните наш пројекат. Та ће помоћи, сигурни смо, бити драгоценом. Радујемо се и перспективи упознавања и сарадње наше приправнице са Вашим младим етимологима. Уверени смо да ће и тај концакт бити за њу од велике користи.

Примиће, драги професоре, изразе мој особитог поштовања.

Београд, 15. фебруара 1984.

Павле Ивић

Данас је тешко замислiti да етимолошка библиотека у време оснивања Одсека уопште није постојала. Ивић је својом руком (било је то доба латиничних писаћих машина!) саставио списак наслова, њих стотинак, које је сматрао неопходним за почетак рада. Биле су то, углавном, недоступне или тешко доступне књиге — махом речници — штампане или одавно, или у иностранству, а најчешће и једно и друго. Оно што се није могло наћи антикварно постепено је фотокопирано након претраге (наравно, „пешке” и ручно) по већим библиотекама. Ивић се код сарадника интересовао за сваки наслов, за напредак са коричењем — једноставно речено, за све. Чак и да је хтео да се дистанцира од тих техничких послова, не би то могао јер је сваки рачун, за сваку књигу и за сваку фотокопију, он лично морао да потпише ради правдања представа у Фонду за научноистраживачки рад САНУ.

Библиотека се ширила и поклонима. Први дародавац био је сам Павле Ивић, који је одвајао дуплиcate из властите библиотеке. Некад је био и посредник — на пример, првих неколико бројева часописа *Этимология* поклонила нам је, преко њега, Светлана Зајцева, сви томови капиталног речника *Этимологический словарь славянских языков* стизали су из Москве поштом, са посветом ауторском колективу, исписаним руком О. Н. Трубачова — наравно, захваљујући Ивићу. Драгоцене сепарате са најновијим радовима Војмира Виње, тада најзначајнијег живог етимолога на простору српско-хрватског језика, са посветом упућеном лично њему, у Одсек је донео Павле Ивић.

Иако није био етимолог, професор Ивић је знао да нас упути како да ми то постанемо. Осмислио је програм рада према коме смо се обучивали исписујући неетимологисане речи из Речника САНУ и ексцерпирајући етимолошку литературу која је садржавала наше речи. Све те наше исписе он је периодично прегледао, дискутовао о њима, дописивао своје коментаре. И то не као професор, ex cathedra, већ пре као старији и искуснији колега.

Павле Ивић нас је од почетка, још као магистре, охрабривао да објављујемо прилоге у водећим часописима и да одлазимо на међународне скупове — укључујући и конгресе, славистичке и балканолошке (Софija 1988, Братислава 1993, Краков 1998; Софија 1989, Солун 1994). Умео је да прихвати наше идеје и да нас затим прати у њиховој реализацији. Тако, на пример, иако сам није намеравао да учествује на 12. славистич-

ком конгресу у Кракову, здушно је подржао нашу намеру да тамо организујемо округли сто о етимологији.¹³ Укључио се у састављање списка учесника, набавку њихових адреса, писање писама — и сва их потписао — како би својим ауторитетом осигурао добар одзив. И успео је. Од тада се округли столови о словенској етимологији редовно одржавају на славистичким конгресима.

Овај период развоја пројекта, од примања првог сарадника (1983) до појаве *Огледне свеске* (1998) у којој је, поред Ивића,¹⁴ учествовало још пет аутора, потрајао је петнаест година, што је време које је и другим сличним пројектима¹⁵ било потребно да из фазе едукације пређу на припреме за редовну израду речника.

Павле Ивић је умро 1999. године. Није доживео прву свеску *Етимолошког речника српског језика* (2003) којом се његов пројекат дефинитивно уписао на мапу словенске и европске етимологије. Та свеска најбоље показује да је овај пројекат био ваљано утемељен, мудро вођен и да има јасну перспективу. Само у протеклој деценији, колико је прошло од Ивићеве смрти, сарадници на пројекту објавили су још две свеске речника, две монографије, и преко сто педесет научних радова и приказа.¹⁶ Учествовали су на двадесетак међународних скупова као и на једном балканолошком и два славистичка конгреса. Године 2006. организовали су међународни симпозијум „Словенска етимологија данас“ а потом издали и зборник радова са скупа. Настављајући Ивићеву традицију, Етимолошки одсек и даље негује близку и плодну сарадњу са радионицама етимолошких речника у Љубљани, Кракову, Москви, Брну и Софији.

Људи, природно, нису свесни значаја догађаја у тренутку док се они одвијају. Тако и ми сада, читаву деценију након смрти Павла Ивића и са дистанцом од четврт века откако смо га упознали, почињемо боље да схватамо и неупоредиво више да ценимо све што је радио. Укупно сећање на њега накнадно се осветљава неким призорима који израњају из заборава и стварају слику мало другачију — пунију од оне релативно сведене, формирање током вишегодишње свакодневице у нашем односу асистената и ћака према знатно старијем професору. Професору кога смо слушали и дивили му се али га — сада то знамо — нисмо у потпуности разумели нити били у стању да сагледамо сав смисао његовог големог труда око етимолошког пројекта (како се данас зове оно што су за Ивића били „етимолошки послови“). Својом истинском величином и огромном ерудицијом Павле Ивић нам је неосетно наметао високе стандарде и подстицао потребу да увек тежимо бољем и дајемо све од себе. Захваљујући — између остalog — и томе, остварила се његова визија о утемељивању етимолошких студија у нашој средини: сарадници Етимолошког одсека данас су компетентни и међународно признати стручња-

¹³ О томе је касније и сам писао, в. Ивић 1997: 114—115.

¹⁴ О Ивићевом уделу у изради *Огледне свеске* в. Бјелетић / Лома 2004: 133—134.

¹⁵ О њима детаљније в. Владић-Поповић / Бјелетић 1995.

¹⁶ Подробније о резултатима рада на пројекту в. Бјелетић 1997, Бјелетић 2002, Бјелетић 2007, а за каснији период на сајтовима САНУ (www.sanu.ac.rs/ciril/instituti/srpski/etimolog.htm) и Института (www.isj.sanu.ac.rs).

ци о којима се у релевантним славистичким круговима говори као о „Београдској етимолошкој школи”.

У коначном својењу рачуна, ако се у његов опус уброје и сва остварења настала у оквиру Одсека — с њим и после њега — испоставља се да је Павле Ивић, утирући пут новом пројекту, и те како добро знао шта ради. Поврх свега осталог,¹⁷ и у томе је трајни значај Ивићевог дела за српски народ и његов језик.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелетић 1997 — Бјелетић, М.: Изабрана библиографија радова сарадника Етимолошког одсека Института за српски језик, *Славистика I*, Београд, 187—191.
- Бјелетић 2002 — Бјелетић, М.: Пројекат етимолошког речника српског језика, *Славистика VI*, Београд, 125—134.
- Бјелетић 2007 — Бјелетић, М.: Пројекат „Етимолошка истраживања српског језика и израда ЕРСЈ”, *Шездесет ћодина институтиза за српски језик САНУ. Зборник радова I*, Београд, 151—170.
- Бјелетић / Лома 2004 — Бјелетић, М. / Лома, А.: Допринос Павла Ивића етимологији и ономастици, *Живот и дело академика Павла Ивића*, Суботица / Нови Сад / Београд, 131—140.
- Влајић-Поповић / Бјелетић 1995 — Влајић-Поповић, Ј. / Бјелетић, М.: Словенска етимолошка лексикографија и нови етимолошки речник српскохрватског језика, *Задужбина VII/31*, Београд, 5.
- Влајић-Поповић / Петровић 2004 — Влајић-Поповић, Ј. / Петровић, С.: Неки методолошки проблеми у изради прве свеске *Етимолошког речника српског језика, Живот и дело академика Павла Ивића*, Суботица / Нови Сад / Београд, 141—148.
- ЕРСЈ — *Етимолошки речник српског језика 1—*, Београд 2003—.
- Ивић 1997 — Ивић, П.: Етимолошки пројекат САНУ, *Славистика I*, Београд, 113—115.
- ОС — *Озледна свеска*, Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Београд 1998 (= *Библиотека Јужнословенског филолога*, н.с. 15).
- Реметић 2000 — Реметић, С.: Библиографија радова академика Павла Ивића, *Јужнословенски филолог LVI/1—2*, Београд, 7—49.

Jasna Vlajić-Popović / Marta Bjeletić

PAVLE IVIĆ AS THE FOUNDER OF MODERN ETYMOLOGICAL STUDIES OF THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper sheds light on the role late academician Pavle Ivić (1924—1999) has played in initiating modern etymological studies of the Serbian language by founding the Etymological department of the Institute of the Serbian Language and simultaneously starting and promoting the project for the Etymological dictionary of the Serbian Language (*Етимолошки речник српског језика*).

¹⁷ В. Реметић 2000.

ЭТИМОЛОГИЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ:
ЗАБЫТЬ И ЗАПОМНИТЬ

С. М. ТОЛСТАЯ

UDC 811.16'367.625

В славянских языках понятие 'забыть, забывать' не имеет собственного, отдельного лексического выражения (отдельной лексической морфемы), а обозначается посредством составных в словообразовательном и семантическом отношении лексических единиц, представляющих собой глаголы с префиксом *za-*, среди которых самыми распространеными являются следующие:

*zabyti, *zabyvati (ст.-слав. *забыти*, *забывати*, рус. *забыть*, *забывать*, укр. *забути*, *забувати*, бел. *забыць*, *забываць*, пол. устар. *zabyć*, *zabywać* [Linde 6: 714], кашуб. *zabēc*, *zabēvac*, в.-луж. *zabyć*, *zabywać*, н.-луж. *zabyś*, *zabywaś*, чеш. диал. и книж. *zabyti* [Machek 1971: 708], словац. *zabúdat'*, *zabudnúť*, с.-х. диал. *забиши*, словен. *pozabiti*, *pozabljati*, устар. *zábiti*),

*zapomněti, *zapomniti, *zapominati, *zapomynoti (др.-рус. *запомни́ти*: [СРЯ XI—XVII 5: 274], рус. диал. пск. *запомнить* [ПОС 12: 57], укр. *запоминати*, *запомнити*, пол. *zapomnieć*, *zapominać*, в.-луж. *zapominać*, н.-луж. *zapominaś*, чеш. *zapomenout*, *zapomínat*, словац. *zapomínat'*, *zapomenúť*’),

*zapamatati, *zapamatovati (рус. *запамятовать*, диал. тамб., моск. *запамятать*, моск., новг., пенз. *запамятеть* [СРНГ 10: 301], укр. *запам'ятати*, словац. *zapatäťat'*, *zapatäťovat'*’),

*zaboraviti (болг. *забравяム*, *забравя*, макед. *зaboravi*, *зaborava*, с.-х. *зaborавийи*).

Кроме этих глаголов, служащих основным средством выражения значения 'забыть' в литературных славянских языках и диалектах, существуют глагольные лексемы ограниченного распространения, которые, заметим, тоже в большинстве случаев образованы с помощью префикса *za-*. Приведем для примера русские диалектные глаголы: волог. *забетовать*: „Я забетовала что-то, когда и было-то это” [СРНГ 9: 253], карел. *затолнуть*: „Что-то говорят там, да я затолни” [СРГК 2: 217], воронеж. *зазнать*, *зазнавать*: „Я зазнал цену этой вещи” [СРНГ 10: 93], воронеж., дон. *замыслить*, *замышлять*: „Я совсем замыслила это” [СРНГ 10: 271], курск., калуж., пск., тамб. *затягнить*, *затягивать*: „Ох, я за-

тамила совсем!”, „Я затямлил это” [СРНГ 11: 124] и т.п. Ср. также с.-х. диал. *забавити* ‘забыть’: „[Црква се посвети] светој Петки ... да се старица не расрди кад чује да смо је забавили, ако је и женска глава” [PCXKJ 2: 58]; пол. уст., диал. *zabaczać, zabaczyć* ‘забывать, забыть’: „Chciał ci wszystko opisywać, co się u nas dzieje, alem teraz wiele rzeczy zabaczył” [SJPD 10: 400]; *zabaczyć, zabaczywać* ‘забыть’: „Senat mu miał wszystko zabaczyć i własność jego przywrócić” [Linde 6: 701]; кашуб. *zobačęć* ‘то же’: „Cěz tě mǎš za zobāčnou głovą ko tě zarč všětko zabāčiš”, *zabačlēvi* ‘забывчивый’ [Sychta 6: 165]. Интересующее нас значение может также выражаться разнообразными безличными конструкциями (типа рус. диал. *замстить*: „Ничего не помню, все замстило”, „Об этом мне совсем замстило” [СРНГ 10: 260], карел. *затолнуть*: „Как село-то называется, затолнуло” [СРГК 2: 217]) и описательными выражениями (типа рус. литер. *стерлось из памяти, выпало из памяти, разговор. вылетело из головы*, диал. *отошло от памяти, с памяти сбило, потерять из памяти*, [СРНГ 25: 189], *в голове захлестнуло, память захлестнуло* [Даль 1: 1643], *из ума выстегнуло(вышибло, вылезло), память забило* [ФСРГС: 37—40, 74] и т.п.), которые, безусловно, заслуживают внимания с точки зрения когнитивных механизмов и семантических моделей памяти и забывания, но здесь рассматриваться не будут, так же как и вторичные приставочные образования от *за*-глаголов (типа рус. *позабыть*, диал. арханг. *озабыть*, вят. *призабыть*, моск. *позапамятить*, карел. *прозабыть*; н.-луж. *dozabyć* ‘совершенно забыть’, *hobzabyć* ‘позабыть, немного забыть’, *psiązabyć* ‘призабыть, позабыть’ и т.п.)¹.

Для этимологов глаголы забывания не представляют большого интереса ввиду их словообразовательной прозрачности, и потому они либо вовсе не включаются в этимологические словари (ср. отсутствие глагола *zapomnieć* в польских словарях [Brückner 1957; Boguś 2005]), либо снабжаются самой краткой отсылкой к соответствующему производящему глаголу. Например, в словаре Фасмера читаем: „**Забыть**, ср. польск. (стар.) *zabywać* „забывать”; см. Брюкнер 52. Из *за*-и *быть* [сюда же укр. *забути*. — Т.]” [Фасмер 2: 71]; ср. также в новейшем чешском этимологическом словаре: „*zapomínat. Viz za a pomínat*” [Rejzek 2001: 733]. Между тем внутренняя форма и семантическая модель этих глаголов далеко не прозрачны. Для их объяснения необходимо ответить на следующие вопросы: 1. каково значение многозначной приставки *за*- в этих глаголах, 2. каково точное значение каждого из производящих глаголов (особенно если они многозначны), 3. какова семантическая связь между приставкой и производящей глагольной основой и мотивация приставочного образования, наконец, 4. как соотносятся по своей внутренней форме разные глаголы забывания. Наибольшую трудность составляет семантика приставки, очевидно отличающаяся здесь от ее стандартных

¹ Это не относится к тем случаям, когда вторичный приставочный глагол является основным глаголом забывания, как, например, в словенском, где при общераспространенном *pozabiti* бесприставочная форма *zabiti* известна лишь как устаревшая или диалектная, ср. *zábiti = pozabiti*: „Očala sam zabil doma” [SSKJ 5: 609]; „Jaz tvoje postave ne zabim” [Pleteršnik 2: 817]; прекмур. „Ne zabi toga ni eden” [Novak 2006: 869].

значений и употреблений и, по-видимому, неодинаковая в разных глаголах забывания. Рассмотрим подробнее семантическую структуру основных глаголов.

1. **zabyti*. Самым старшим из основного списка глаголов является **zabyti*, засвидетельствованный уже древнейшими старославянскими памятниками и с полным правом претендующий на праславянскую древность; остальные глаголы датируются более поздним временем. В той или иной степени глагол **zabyti* известен всем славянским языкам, но в качестве универсальной или доминирующей лексемы забывания он представлен в старославянском, в восточнославянских языках, в кашубском, лужицких, словацком и словенском (эта география сама по себе весьма любопытна). В остальных языках он носит реликтовый характер, будучи закреплен за устаревшими и отдельными диалектными формами, а в литературном языке и большинстве диалектов вытеснен другими лексемами: с.-х. *забыть*², забудем, свр. покр. заборавити; *забытьлив* који лако заборавља, забораван; *забыт*¹ 1. забачен, удален, занемарен крај, 2. самоћа, осама, повученост, 3. в. заборав; *забит*² = забитан; *забит*³ глуп, затуцан; *забитан* 1. удален, тешко приступачан, забачен, 2. који живи повучено, усамљен, 3. забораван [PCXKHJ 5: 502—503]; *вода забитница*: „Твоје ријечи су вода забитница, с које ћеш заборавити све минуле јаде”; *забитност*, *забитосі* = заборав [PCXKJ 2: 63]; пол. устар. *zabyć*, *zabywać* ‘puścić w niepamięć, zapomnieć’ [SJPD 10: 428], *zabyć* ‘zbyć z pamięci’, *zabyt* ‘zabycie, zapomnienie’ [Linde 6: 714], *zabyć* ‘zapomnieć’, *zabycie* ‘zapomnienie’, *zabyty* ‘zapomniany’, *zabywać* ‘zapominać’ [Karłowicz 6: 263]; чеш. книж. и диал. *zabyti* ‘забыть’ [Machek 1971: 708], морав. *zabudnút* ‘забыть’: „Jeho vernú ťasku nikdá nezabudnem”; „Zabývaj, zabývaj, na mňa nezabudzeš” [Bartoš 1906: 518], в.-ляш. *zabyć* ‘zapomenouti’: „Jo to zabedym” [Kellner 1949: 324]. Польские формы, вероятно, заимствованы от восточных славян, поскольку в старопольском фиксируются другие значения глагола *zabyć*: ‘лишиться чего-либо’, тогда как *zabywać się* ‘злиться, гневаться’, ‘быть своенравным, своеобразным, распущенными’ определяются составителями словаря как богемизмы [SSP 11: 50].

Это единственный глагол забывания, семантическая модель которого так или иначе привлекала внимание этимологов, которые, однако, в большинстве случаев исходили из „стандартных” значений приставки (и предлога) *за-*, подтвержденных другими дериватами этого типа, а именно из пространственного значения ‘позади’ (ср. *за домом*) или ‘перфективного’ значения (ср. *брать — забратъ*); другие же значения приставки,² например, ‘начинательное’ (ср. *петь — запеть*) или ‘дистрибутивное’ (ср. *строить — застроить*), в данном случае не рассматривались как нерелевантные. Что касается семантики производящего глагола, то **byti* понимается обычно как ‘существовать, жить, пребывать где-либо’, и лишь в редких случаях ему приписываются другие значения (в частно-

² Об основных значениях русской приставки *за-* см. [Зализняк 1995; 2006: 311—335; Добрушина и др. 2001: 56—59].

сти, 'расти' — см. ниже версию белорусского этимологического словаря) или даже реконструируется другой этимон (см. версию В. Махека, который связывал чеш. *zabyti* не с **byti 'esse'*, а с *bdīti/budīti* 'быть бодрым', т.е. понимал *zabyti* как 'выйти из состояния душевной бодрости, утратить память' [Machek 1971: 708]).

Не получило поддержки этимологов толкование, предложенное Л. Садник и Р. Айтцетмюллером [Sadnik—Aitzetmüller 1: 90], согласно которому приставка *за-* имеет в глаголе **zabyti* значение 'hinter' ('быть за чем-нибудь') [ЕСУМ 2: 215; Мельничук 1969: 63]. Другая интерпретация приставки и глагола *забыть* была предложена А. С. Мельничуком: „В действительности глагол *забыть*, сравнительно позднее славянское образование от *byti*, обнаруживает такую же связь с глаголом *быть* через промежуточное образование *забыться*, как и укр. *бавити, бавитися* 'задерживаться' через ступень *забавитися* с глаголом *бавити* 'разговаривать' или как русск. *засидеться* с глаголом *сидеть*: первоначально *забыться* означало 'увлечься пребыванием где-либо, пробыть дольше, чем следовало, и потому не заняться другим важным делом', после чего на передний план в этом значении выдвинулось именно то важное дело, которое оставалось невыполненным из-за слишком долгого пребывания в другом месте, и, наконец, глагол *забыться*, уже в этом новом значении 'не вспомнить', будучи полностью диэтимологизирован, получил по образцу других возвратных глаголов невозвратную параллель *забыть*" [Мельничук 1969: 63]. Эта версия вызывает сомнения по некоторым пунктам. Во-первых, возвратный глагол *забыться* в большинстве языков не только словообразовательно, но и семантически произведен от глагола *забыть*, т.е. имеет значение 'забыть себя, перестать контролировать свое поведение или состояние', тогда как значение 'быть, пребывать где-то долго' вообще у этого глагола не отмечено; во-вторых, глагол *забыть* трудно считать поздним образованием — в старославянских памятниках он представлен очень широко и во множестве своих употреблений и дериватов: *забыти, забывати, забыти сѧ, забытие, забыть, забыть-ливъ, забъвениe* [СССЯ 1: 627—629]. Украинский этимологический словарь соглашается с трактовкой А. С. Мельничуга, понимая *забути* как 'довго десь пробути', однако не настаивает на вторичности *забути* по отношению к *забутися* [ЕСУМ 2: 215].

Иначе реконструируют внутреннюю форму глагола *забыть* авторы белорусского этимологического словаря, предлагающие понимать производящий глагол *быть* как 'возникать, расти' (ср. *былье* 'растения, трава'), а *забыть* — как 'зарасти, исчезнуть из вида' (ср. выражение *быльем поросло* 'забылось') [ЭСБМ 3: 279]. В этом случае за приставкой задолжно быть признано значение 'распространяться по некоторой поверхности, покрывая ее целиком' (ср. *застроить пустырь домами, завесить стену картинами* и т.п.).

Еще одно значение приставки *за-*, на которое стоит обратить внимание в связи с интересующим нас глаголом, представлено в глаголах типа рус. *засесть* (что-либо чем-либо), *запить* (что-либо чем-либо), т.е. 'сесть или выпить что-л. после чего-нибудь'; ср. также просторечное

заспать 'позабыть, не помнить при пробуждении' (о сне, неприятностях, обещании, данном наяву, и т.п.): „Хотя спать было душно, а я спал крепко, так что и сны все заспал” (ССРЛЯ 4: 918). Это значение с трудом поддается определению, но явно имеет нечто общее с семантикой '*hinter*', которую реконструировали для приставки в глаголе **zabyti* Л. Садник и Р. Айтщетмюллер, только не в ее пространственном, а в ее временном измерении, т.е. не 'позади', а 'после': некое действие (есть, пить и др.) совершается для того, чтобы „аннулировать”, „стереть” предыдущее действие, состояние или предмет, сделать их не имевшими места, не существовавшими. Еще более ярко этот смысл пропускает в следующем тексте русского любовного заговора: „Спать бы ей — не заспать бы ей меня; есть бы ей — не заесть бы ей меня; пить бы ей — не запить бы ей меня; ходить бы ей — не заходить бы меня; говорить бы ей — не заговорить бы меня” [Майков 1994: 17]. Посуществуя субъект заговора заклинает свою возлюбленную не забывать его, что бы она ни делала — спала, ела, пила, ходила, говорила. Подобную семантику можно усматривать и в самом глаголе *забыть*: 'своим дальнейшим бытием (существованием „после” некоторого события) „заслонить”, „стереть” предшествующее событие, состояние или предмет (бытие, то, что было раньше)'.³ Такое толкование соответствует одному из регулярных значений глагола *забыть*, а именно значению 'перестать помнить о чем-нибудь, что-нибудь'; при этом другие его значения, известные всем языкам, такие как 'оставить, не взять с собой что-либо по забывчивости' (например, „Я забыл дома зонтик”) или 'не сделать что-либо по забывчивости' (например, „Я забыл выключить свет”), связаны с семантикой 'не помнить' лишь косвенно: фокусом значения оказываются здесь 'не взять', 'не сделать', а смысл 'не помнить' относится к мотивировке („не взял” или „не сделал”, потому что „не помнил, забыл, что надо взять или сделать”).

Непрозрачность внутренней формы глагола **zabyti*, его непрямая семантическая связь с глаголом **byti* породила во многих языках существенную модификацию его морфологической структуры, его отход от стандартной парадигмы глагола **byti* и сближение с другими, более продуктивными типами глагольных основ. Так, в словенском глагол *po-zabiti* оказался формально сближенным с *i*-глаголами, откуда такие имперфективные дериваты, как *pozabljati*, *srozabljati se*, *pozabljiv*, *pozabljivost*, а с другой стороны, благодаря устойчивой форме с двумя приставками (*po-za-*), вторая приставка (*za-*) могла восприниматься как часть корня, откуда такие формы как *pozaba* 'забытье'. В словацком возобладали вторичные формы, восходящие к основе будущего времени и императива глагола **byti*: *zabúdat'*, *zabudnít'* (прош. *zabudol*), *zabúdat'*, *zabudlivý*, *zabudnutý*, *zabudnutie*, книжн. *zabuda* 'забытье' и т.п. То же характерно для некоторых северо-западных русских говоров: карел. *забудущий* 'беспамятный, забывчивый' [СРГК 2: 87], пск. *забудливый* 'забывчивый', *забудущая* жизнь 'жизнь в достатке, в довольстве' [ПОС 11: 46] и т.п.

³ Близкое к этому толкование русского *забыть* было предложено А. А. Зализняком, по свидетельству Анны А. Зализняк [Зализняк 2006: 335].

2. **zаротынēti, *заротынiti, *зароминati, *заротынотi*. Глаголы этой группы, являющиеся основными глаголами забывания в польском и чешском языках (одним из двух в словацком и в.-лужицком — наряду с **zabyti*), представляют собой приставочные дериваты антонимичных им глаголов со значением 'помнить'. Следовательно, приставка *за-* имеет в них семантику „отрицания”, сближающую их с глаголом **zabyti* в том его толковании, которое было предложено выше. Иначе говоря, *запомнить* означает здесь примерно следующее: 'помня о чем-то позднейшем (памятью о позднейшем), „стереть” память о предыдущем, забыть', аналогично тому, как рус. *заспать* (сон) означает 'последующим сном (сном) „стереть” предыдущий сон' или рус. *запеваться* означает 'забыться, не сохраняться в памяти (о песнях)': „Раньше-то в круг без песни не ходили, ... а теперь оне запеваются” [СРГК 2: 171]. Ср. еще ю.-рус. *замыслить, замышлять* 'забывать' (т.е. новыми мыслями вытеснить прежние): „Я совсем замыслила это”; ворон. *зазнавать* 'забывать': „Я зазнал цену этой вещи” [СРНГ 10: 93, 271].

То, что в русском и других языках эти же глаголы могут выражать противоположный смысл, а именно 'запомнить', объясняется другим значением приставки *за-*: современное рус. *запомнить* в семантическом отношении не отличается от своего производящего *помнить*; их различие — видовое, и приставка лишена лексического значения. Однако еще в середине XIX в. словарь церковнославянского и русского языка фиксировал для этого глагола оба значения: *запомнить* 1. 'забыть, выпускать из памяти; запамятывать': „Запомнить день недели, число месяца”; 2. 'удержать в памяти': „Такого урожая хлеба никто не запомнить” [СЦРЯ 1: 95]. В некоторых русских диалектах (см. [СРНГ 10: 342]) также известен глагол *запомнить* со значением 'забыть', подобно польскому и чешскому языкам, т.е. с „отрицательной” семантикой приставки, причем часто это значение совмещается с противоположным ('запомнить'), ср. *запомнить, запоминать* 'забывать, запамятовать, позабывать, не думать о чем-л., не помнить чего-л.': „Показывал он мне что-то да запомнил я” и — 'помнить, памятовать, удержать в памяти': „Отцу имя запомнил, а матерь позабыл” [Даль 1: 1546], ср. пск. *запомнить* 1. 'сохранить в памяти'; 2. 'вспомнить'; 3. 'забыть': „Сафсем запомнила выбросить сена” [ПОС 12: 57]; новг. *запамнивать* 'запоминать' [НОС 3: 56]. Те же значения находим в древнерусском и староукраинском: др.-рус. *запомнити* 1. 'запомнить, припомнить'; 2. 'забыть, запамятовать': „Узрѣвши то, королевна засмутилас велми и, запомнивші все веселіе, села печальна” (1688) [СРЯ XI—XVII 5: 274]; укр. *запомнити, запоминати* 'забыть, забывать'; *запомин* 'забвение', *в запомин пустити* 'забыть'; ст.-укр. *запоминати* 'забывать', *запомнене* [Тимченко 1: 282]. Ср. с другой приставкой: арханг. *сопомнить* 'забыть': „Детям обвязтесь, дак не сопомните о тетрадках да ручках” [СРНГ 39: 341].

3. **зараметатi, *зараметovat i*. Ту же самую энантиосемию и ту же семантическую структуру, что и предыдущая группа глаголов, обнаруживают в славянских языках и диалектах глаголы, производные от **ра-*

tęć, *ratętati. Но распределение антонимичных лексем здесь практически обратное: в польском, чешском, словацком, украинском эти глаголы означают 'запомнить' (пол. *zapamiętać*,⁴ чеш. *zapamatovat si*, словац. *zapamätať*, *zapamäťovat*, укр. *запам'ятати*, *запам'ятувати*), тогда как в русском, как правило, — 'забыть', хотя известно и „западнославянское” значение 'запомнить'. Ср. рус. диал. *запамятать* 'запоминать, позабыть', *запамятаешь* 'то же', *запамятиться* 1. 'забыться', 2. 'сохраняться в памяти, запомниться', *запамятовать* 'запомнить': „Тридцать пять томов прочитал, дак надо запамятовать”, ряз. *запамятывать* 'забывать': „Паранька, ты такая бестолковая стала, все забываешь, все запамятываешь” [СРНГ 10: 301]; пск. *запамятовать* 1. 'забыть': „Сафсем я всё запамятоала, ничего не помню”; 2. 'запомнить': „В молодости песню хто пропаё, так я и запамятую” [ПОС 12: 22–23]; карел. *по-запамятовать* 'позабыть': „Она посулила трески прислать, да и позапамятоала” [СРГК 5: 28]; печор. *запамятовать* 'сохранить в памяти, запомнить' и 'забыть' [СРГНП 1: 254]. Энантиосемия отмечается и в древнерусском языке: *запамятовати* 1. 'забыть, запамятовать'; 2. 'запомнить': „Запамятуй они за 70 лет и от отцов своих слыхали...” [СРЯ XI–XVII 5: 258]; ср. укр. *запам'ятати* 1. 'запомнить'; 2. 'забыть' [СУМ 3: 244; Гринченко 2: 76]; ст.-укр. *запамятане* 'забвение' [Тимченко 1: 280].

4. *zaboraviti*. Семантическая модель этого глагола, являющегося основным глаголом забывания в болгарском, македонском и сербскохорватском, несмотря на отсутствие надежной этимологии производящего бесприставочного **boraviti*, праславянская древность которого ставится под вопрос [ЭССЯ 2: 195–197; БЕР 1: 67–68; Skok 1: 188–189], вполне соответствует рассмотренным выше случаям. Значение 'жить, существовать, находиться где-то' и 'заниматься чем-л.', характерное для **boraviti*, в семантическом отношении уподобляет *zaboraviti* основному глаголу **zabyti* с тем же „отрицающим” значением префикса.

Таким образом, семантическая структура славянских глаголов забывания оказывается весьма жесткой; она определяется значением приставки *za-*, одинаковым у всех глаголов, и — семантически однотипным характером производящих глаголов, имеющих значение 'быть, существовать', 'помнить, держать в памяти', реже — 'думать, держать в уме'. Иначе говоря, забыть, не удержать в памяти — значит продолжать существовать, помнить и мыслить, оставив „позади”, стерев, заслонив, аннулировав предшествующее содержание бытия, памяти или мысли. Из этого следует, что сема 'hinter', реконструированная Л. Садник и Р. Айтцетмюллером, действительно, присутствует в концепте забывания.

⁴ В старопольском, однако, глагол *zapamiętać*, *zapamiętywać* имел значение 'забыть, не удержать в памяти' [SSp 11: 138]; „Młodzi dobrzejstw zapamięwają” [Linde 6: 842], которое сохраняется в дериватах этих глаголов и в современном языке *zapamiętać się* 'забыться', *zapamiętałość* 'самозабвение' и т.д. Ср. также в старословянском *zapatätilivý* 'утрачивающий память' и 'забытый' [HSSJ 5: 138].

Наличие у этих же глаголов противоположного значения 'запомнить' объясняется другим значением приставки *-за*.

Москва

ЛИТЕРАТУРА И СОКРАЩЕНИЯ

- БЕР — Български етимологичен речник. Съст. В. Георгиев, Ив. Гъльбов, Й. Заимов, Ст. Илчеви др. София, 1962—. Т. 1—.
- Гринченко 1—4 — Гринченко Б. Д. Словарь украинского языка. Киев, 1907—1909. Т. 1—4.
- Добрушина и др. 2001 — Добрушина Е. Р., Меллина Е. А., Пайар Д. Русские приставки: многозначность и семантическое единство. М., 2001.
- Даль 1—4 — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. СПб., 1903—1909. Изд. 3. Т. 1—4.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. Київ, 1982—. Т. 1—.
- Зализняк 1995 — Зализняк Анна А. Опыт моделирования семантики приставочных глаголов в русском языке // Russian Linguistics. 1995. V. 19. P. 143—185.
- Зализняк 2006 — Зализняк Анна А. Многозначность в языке и способы ее представления. М., 2006.
- Майков 1994 — Великорусские заклинания. Сб. Л. Н. Майкова. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб., 1994.
- Мельничук 1969 — Мельничук А. С. Об одном из важных видов этимологических исследований // Этимология. 1967. М., 1969. С. 57—67.
- НОС — Новгородский областной словарь. Новгород, 1992—1995. Вып. 1—12.
- ПОС — Псковский областной словарь с историческими данными. Л., 1967—. Вып. 1—.
- PCXKHJ — Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Београд, 1959—. Књ. 1—.
- PCXKJ — Речник српскохрватског књижевног језика. Нови Сад, Загреб, 1967—1969. Књ. 1—3; Нови Сад, 1971—1976. Књ. 4—6.
- СРГК — Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / Гл. ред. А. С. Герд. СПб., 1994—2005. Вып. 1—6.
- СРГНП — Словарь русских говоров Низовой Печоры. СПб., 2003—2005. Т. 1—2.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сороколетов. Л., 1965—. Вып. 1—.
- СРЯ XI—XVII — Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1975—. Вып. 1—.
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка. М.; Л., 1948—1965. Т. 1—17.
- СССЯ — Словарь старославянского языка. СПб., 2006. Т. 1—4 (репринт).
- СУМ — Словник української мови. Київ, 1970—1980. Т. 1—11.
- СЦРЯ — Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской академии наук. СПб., 1867. Т. 1—2. Изд. 2.
- Тимченко 1—2 — Тимченко Є. Матріали до Словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст. Київ, 2003. Кн. 1—2.
- Фасмер 1—4 — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. М., 1964—1973. Т. 1—4.
- ФСРГС — Фразеологический словарь русских говоров Сибири / Под ред. А. И. Федорова. Новосибирск, 1983.
- ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Минск, 1978—. Т. 1—.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. М., 1974—. Вып. 1—.
- Bartoš 1906 — Bartoš F. Dialektický slovník moravský. Praha, 1906.
- Boryś 2005 — Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 2005.
- Brückner 1957 — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957.
- HSSJ — Historický slovník slovenského jazyka. Bratislava, 1991—2008. Т. 1—7.
- Karłowicz 1—6 — Karłowicz J. Słownik gwar polskich. Kraków, 1900—1911. Т. 1—6.

- Kellner 1949 — *Kellner A.* Východolašská nářecí. Brno, 1949.
- Linde 1—6 — *Linde S. B.* Słownik języka polskiego. Warszawa, 1807—1814. Vol. 1—6. (2 wyd. Lwów, 1854—1860; przedruk 1951, 1994).
- Machek 1971 — *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1971.
- Novak 2006 — *Novak V.* Slovar stare knjižne prekmurščine. Ljubljana, 2006.
- Pleteršnik 1—2 — *Pleteršnik M.* Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, 1894—1895. D. 1, 2.
- Rejzek 2001 — *Rejzek J.* Český etymologický slovník. Praha, 2001.
- Sadnik—Aitzetmüller 1 — *Sadnik L., Aitzetmüller R.* Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. Lief. 1. Wiesbaden, 1963.
- SJPD — Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego. Warszawa, 1958—1969. T. 1—11.
- Skok 1—4 — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1971—1974. Bd. I—IV.
- SSP — Słownik staropolski. Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1953—2002. Z. 1—76.
- Sychta 1—7 — *Sychta B.* Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1967—1976. T. 1—7.
- SSKJ — Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, 1970—1991. D. 1—5.

Светлана М. Толстој

ЕТИМОЛОГИЈА И СЕМАНТИЧКА ТИПОЛОГИЈА: ЗАБОРАВИТИ И ЗАПАМТИТИ

Р е з и м е

У раду се разматра семантички мотивациони модел који се налази у основи глагола са значењем 'заборавити, заборављати' у словенским језицима. Већина тих глагола је настала уз помоћ префикса *za-* (*zabyti/ *zabyvati; *zapomnjeti/ *zapomnivati/ *zapomnjeti; *zaramjetati/ *zaramjetovati; *zaboraviti), међутим овај префикс у њима има нестандардно, „анулирајуће“ значење: 'радећи нешто или боравећи у неком стању, „избрисати“ сећање на претходну радњу или стање, тј. заборавити'. При томе су мотивациони глаголи по својој семантици истог типа и означавају „стање“: 'бити, постојати' или 'сећати се, чувати у сећању'. Другим речима, заборавити, не сачувати у сећању — значи настављати постојати (бити), памтити и мислити, оставивши „иза себе“, избрисавши, заклонивши, анулиравши претходни садржај постојања, сећања или мисли. Глаголи *zapomnjeti/ *zapomnivati/ *zaramjetati у разним језицима или чак у једном те истом језику могу (или су могли) имати два антонимична значења: 'заборавити' и 'запамтити'; таква енантисемија се може објаснити различитом семантиком префикса *za-*: у првом случају ('заборавити') он има, горе формулисано, „анулирајуће“ значење (изједничку семантику 'заборавити'), а у другом — значење завршене радње (*памтити* — *запамтити*, уп. *писати* — *записати*, *шити* — *зашити* и сл.).

ОПЫТ КЛАССИФИКАЦИИ ФУНКЦИЙ ЯЗЫКА*

АЛЕКСАНДР КИКЛЕВИЧ

UDC 81

Статья представляет собой теоретическое обоснование классификации функций языка с учетом его экспликативных (репрезентативных) и процедурных (операциональных) свойств. Автор рассматривает не только функции языка, которые реализуются на уровне его отдельных единиц (т.е. так называемых аддитивных функций), но и на уровне языка как системы знаков. Опираясь на множество факторов языковой деятельности — таких, как мир, человек, интеракция, дискурс, конвенция, языковая ситуация, — автор аксиоматическим методом вводит двенадцать функций языка: номинативную, магическую, индексальную, экспрессивную, социативную (статусную), прагматическую, стилистическую, этологическую, когнитивную, креативную, конститутивную, интерлингвистическую.

Ключевые слова: теория и философия языка, функция языка и речи, функции языковых единиц, экологическая лингвистика

Введение

В лингвистической литературе (в частности, в работах таких исследователей, как К. Бюлер, Р. Якобсон, М. А. К. Хэллайдэй, Р. В. Пазухин, Н. А. Слюсарева, А. А. Леонтьев, Д. Г. Богушевич, Дж. Лайонз, Дж. Яхнов, А. Е. Михневич, Б. Ю. Норман, Ю. А. Левицкий и др.) выделяется множество языковых функций — функций языковых знаков разного формата (разной степени сложности) и функций языка как системы. Обычно исследователи упоминают три функции, выделенные в первой половине XX века австрийским психологом К. Бюлером (1993): 1) экспрессивную, т.е. языковое выражение психических (рациональных и эмоциональных) состояний языковых субъектов; 2) импрессивную (апеллятивную) — речевое воздействие на коммуникативного партнера; 3) репрезентативную (номинативную) — отражение внеязыковой действительности. Впрочем, и сама эта типология восходит к трем „традиционным” функциям языка, которые были известны уже античным философам: когнитивной, оценочной и аффективной (Белл 1980, 114).

* Данная работа представляет собой расширенный и переработанный вариант статьи, ранее опубликованной на английском языке: Kiklewicz A. (2008), Language functions in the ecolinguistic perspective. In: Puppel S./Bogusławska-Tafelska M. (red.), New Pathways in Linguistics. Olsztyn 2008, 23—44.

Поскольку аксиоматические, закрытые классификации функций языка, как правило, оказываются неполными, а классификации, основанные на методе индукции (другими словами — на интуиции исследователя) носят субъективный, часто — внутренне противоречивый характер, то научно обоснованная, адекватная по отношению к языковой действительности классификация функций языка и речи позже является актуальной проблемой современной лингвистики. В предлагаемой статье содержится оригинальная версия решения этой проблемы.

Экспликативно-процедурная модель функций языка

Функция в языке является реляционной категорией. Определить функции языка значит установить множество его регулярных отношений к среде, а именно — к таким элементам среды, как: 1) мир, т.е. материальная (физическая), социальная, психическая и т.д. действительность (реальность); 2) человек, т.е. языковой субъект, носитель языка — индивидуальный или групповой; 3) интеракция, т.е. взаимодействие субъектов с помощью речевых сообщений; 4) дискурс, т.е. коммуникативная ситуация и ее параметры: сцена и обстановка речевой интеракции, время и продолжительность взаимодействия, атрибуты, вспомогательные коды и др.; 5) конвенция, т.е. общая для речевых партнеров апперцептивная (другими словами — когнитивная) база; 6) языковая ситуация, т.е. группа языков и социальных вариантов языка, культивируемых в границах определенного административно-территориального сообщества.

Функциональная релевантность языка реализуется в двух аспектах: 1) экспликативном и 2) процедурном. Экспликация состоит в том, что в языковых знаках и в формах речевой деятельности отражаются элементы внешнего мира, психической и социальной жизни людей. Процедурный (другими словами, инструментальный) аспект функционирования языка касается его употребления как средства реализации действий, организации разного рода сфер человеческой деятельности.

Общую систему функций — с учетом изложенных выше предпосылок — можно представить схематически. Как показывает таблица, экспликативно-процедурная модель содержит двенадцать функций языка.

Функции языка в экспликативно-процедурной модели

Факторы языковой деятельности	Аспекты языковой деятельности	Функции языка
Мир	экспликативный	1. номинативная
	процедурный	2. магическая
Человек	экспликативный	3. индексальная
	процедурный	4. экспрессивная
Интеракция	экспликативный	5. социативная
	процедурный	6. прагматическая

Дискурс	экспликативный	7. стилистическая
	процедурный	8. этологическая
Конвенция	экспликативный	9. когнитивная
	процедурный	10. креативная
Языковая ситуация	экспликативный	11. конститутивная
	процедурный	12. интерлингвистическая

В следующих пунктах будут рассмотрены все выделенные выше функции языка.

Номинативная функция

Номинативная функция языка заключается в способности языковых знаков передавать информацию о мире, т.е. о физической, биологической, физиологической, социальной, психической действительности. Данная функция является специфической для вида *homo sapiens* — в коммуникации животных исключительно используются так называемые перформативы, т.е. коммуникативные действия: предупреждение, угроза, просьба и др. Несколько важны в процессах номинации языковые знаки, показывает следующий, описанный Георгием Данелией эпизод: гости из СССР, находясь в заграничной командировке в Риме (в 60-е годы прошлого столетия), делают покупки в магазине:

Баскаков хорошо знал немецкий (во время войны он был военкором) и стал по-немецки объяснять, что ему надо. Продавцу что немецкий, что грузинский — одно и то же. Не понимает...

- Пошли Нею приведем, — сказал Баскаков. — Она по-французски объяснит.
- Не надо, сами управимся. Какой размер?
- Сорок шесть.

Я показал продавцу пальцем на кофточку на витрине, достал ручку и написал на бумажке: 46. Продавец написал цену, и кофточку мы приобрели.

- Мне еще колготки нужны, — сказал Баскаков.
- А что это такое? (у нас тогда колготки были большой редкостью, и я впервые услышал это слово от Баскакова).
- Это такие чулки, переходящие в трусы.
- Я показал продавцу на ноги и сделал вид, будто что-то на них натягиваю, до пояса. Тот положил передо мной брюки.
- Нет, — я показал ему свои носки и изобразил, что натягиваю их до пупка.
- Продавец положил на прилавок кальсоны.
- Но! Для синьоры, — и я показал руками груди.
- Продавец достал лифчик. [...]

В зависимости от типа референта содержание номинации варьируется: возможна номинация физических, физиологических, ментальных, эмоциональных, языковых и др. состояний, ср.:

- На улице метель.
Маше холодно.
Иван о чем-то задумался.
Собака радуется.
Гласные звуки бывают долгие и краткие.

Как видим, с одной стороны, номинативная функция включает в себя метаязыковую (по своей сущности авторепрезентативную) — в этом случае специфичен только объект номинации — единицы и факты естественных языков. С другой стороны, номинация охватывает не только сферу физических объектов и положений дел, но также сферу психических состояний, если они не содержат субъективной, авторской интерпретации передаваемой в сообщении семантической информации. Так, в предложении из стихотворения Иннокентия Анненского:

И дум ей жаль разоблаченных

реализуется номинативная функция — представление эмоционального состояния описываемого третьего лица, тогда как в высказывании из другого стихотворения поэта:

Мне жаль последнего вечернего мгновенья

реализуется экспрессивная функция — выражение эмоционального отношения героя (*жаль*) к описываемому событию (*последнее вечернее мгновенье*).

Магическая функция

Магическая функция основывается на вере человека в то, что слово (устное или письменное) представляет собой обязательную часть обозначаемого предмета, а значит, воздействуя на слово, человек воздействует и на предмет (Фрэзер 1986; Кристи 1985, 23 сл.). А. А. Потебня писал, что в наивном, мифологическом („простонародном“) сознании „между родным словом и мыслью о предмете [...] такая тесная связь, что [...] изменение слова казалась непременным изменением предмета“ (1976, 173). Ср. характерную с этой точки зрения русскую поговорку *легок на помине*:

Зачем ты только про него сказал — вот он и легок на помине (А. Битов).

В связи с этим В. фон Гумбольдт приводил анекдот о простолюдине, который, слушая разговор астрономов, спросил: „Я понимаю, что с помощью приборов людям удалось измерить расстояние звезд от Земли, узнать их расположение и движение. Но как вам удалось узнать названия звезд?“ (см. Выготский 1982, 311).

Магическая функция вообще характерна для детской речи, в которой, по наблюдениям С. Н. Карповой и И. Н. Колобовой, „складываются смутные [...] представления о действительности речи, отличной от действительности предметов и явлений, ею обозначаемых“ (1978, 156). Другой сферой широкого распространения магической функции являются поэтические тексты, о чем писал А. А. Потебня (1976, 173).

Магическая функция в значительной степени характерна также для пропагандистских текстов, особенно относящихся к эпохе так называемого „новояза” (Bralczyk 1986; Głowiński 1991). Так, С. С. Ермоленко (1995, 11) приводит в качестве примера отклоненный коммунистической цензурой очередной том „Большой советской энциклопедии” (второе издание), который начинался статьей „ВКП (б)”, а заканчивался статьей „Водевиль”. С точки зрения цензора, как пишет Ермоленко, „соседство этих двух слов на корешке тома было сочтено недопустимым”.

Индексальная функция

Индексальная функция состоит в идентификации личности отправителя сообщения (говорящего или пишущего) или же, чаще, его принадлежности к определенной социальной группе. Р. Т. Белл пишет, что индексальная информация „сообщает о [...] социальном статусе говорящего [...] и помогает обрисовать его отношение к себе и к другим и определить роль, которую он сам отводит себе как участник интеракции” (1980, 102). Ср. характерный пример из кинофильма „Свадьба” (по чеховским сюжетам):

Они свою образованность показать хотят, оттого и говорят о непонятном.

Поскольку в зависимости от пользователей каждый живой этнический язык делится на социальные варианты — социолекты, то эту функцию языка можно также назвать социолектной: выбирая ту или иную социально и культурно маркированную подсистему языка, говорящий — намеренно или ненамеренно — манифестирует свою принадлежность к определенному сообществу, определенной культурной парадигме. В этом отношении характерен приводимый в дневниковых записях Георгия Данелии эпизод:

Как-то в Ташкенте я смотрел по телевизору фильм Татьяны Лиозновой „Семнадцать мгновений весны”, дублированный на узбекский язык. Там Борман, когда вошел в кабинет к фюреру, выкинул руку вперед и воскликнул: „Салам алайкум, Гитлер-ага!”

Комизм здесь возникает из-за несовместимости ситуации (с участием Гитлера и Бормана) с культурным (азиатским) фоном, определяемым характером коммуникативных реплик на узбекском языке.

Индексальная функция непосредственно связана с социативной, так как манифестация социо-культурных параметров речевого субъекта обычно влияет на распределение ролей в коммуникативной ситуации.

Экспрессивная функция

Экспрессивная функция позволяет говорящему выразить свои интенсиональные состояния (отсюда параллельные термины: интенси-

нальная или интерпретативная функция), т.е. мысли, суждения, сомнения, а также эмоции и чувства, ср. расхожее определение *выпустить пар*:

Должна быть возможность пары выпустить. Хочет человек высказаться — пусть, очень даже хорошо. Знаете, есть выражение: сказал — и облегчил душу (В. Розов).

В мифо-поэтических концепциях языка выражение эмоциональных состояний человека считается важнейшей стороной речевой деятельности, о чём писал, например, Алексей Толстой:

Язык есть те магические волны, посредством которых художник-писатель, поэт из своего передатчика, находящегося на его плечах, передает приемнику-читателю свои чувства, свои пластические видения, свои идеи (см. Докусов 1955, 371).

Обычно экспрессивная функция реализуется экспликативно — посредством категории модальности — деонтической, алетической, аксиологической, нормативной и т.д. Ср. фрагмент из стихотворения Евгения Баратынского „Мне с упоением заметным...”, в котором доминируют формы экспрессивной функции — выражения *предавшись нежному томлению, тужу, рад, упоенье*. Все они указывают на эмоциональные состояния лирического героя:

Когда я в очи вам гляжу,
Предавшись нежному томлению,
Слегка о прошлом я тужу,
Но рад, что сердце нахожу
Еще способным к упоению.

К сфере экспрессивной функции относят (вслед за К. Бюлером) также неинтенциональные языковые симптомы — касающиеся как формы, так и содержания речи, по которым можно установить физические, физиологические или психические состояния говорящего, например:

Ешили... (зевота раздирава мне рот и от этого слова я произносил неряшливо), — кого-нибудь привезут... вы дайте мне знать шюда... (М. Булгаков).

— Надоеvo, — сказала она, судорожно зевая, низко и сплю выговаривая „надоеvo” вместо „надоело” (Ю. Казаков).

Стал рассказывать с середины какую-то историю — быстро, язык не успевает: — Бр-ыл, лыр... (Вал. Попов).

Хотя экспрессивная функция языка обычно ассоциируется с выражением эмоций (сторонником такого ее понимания был, например, К. Бюлер), в действительности языковая система в большей степени предназначена для реализации ментальных категорий. Эту точку зрения высказывал Э. Сепир:

[...] В языке властвует мышление, а воля и эмоция выступают в нем как определено второстепенные факторы. [...] Мир образов и значений — бесконечная и постоянно меняющаяся картина объективной реальности, — вот известная тема человеческого общения, ибо эффективная деятельность возможна преимущественно,

если не исключительно, в терминах именно этого мира. Желания, стремления, эмоции есть лишь личностная окраска объективного мира; они входят в частную сферу отдельной человеческой души и имеют сравнительно небольшое значение для других (1993, 54).

[...] Бессмысленно искать в структуре языков различия, соответствующие темпераментным вариациям, о которых предполагается, что они связаны с расой. В этой связи полезно вспомнить, что эмоциональный аспект нашей психической жизни весьма скучно выражен в строении языка (*ibidem*, 193).

Следует различать номинацию интенсиональных состояний от интерпретации передаваемой в предложении семантической информации. Считается, что экспрессивная функция реализуется знаками-симптомами, указывающими на внутреннее состояние человека, но этого определения недостаточно, чтобы однозначно интерпретировать высказывания о „внутренних состояниях”, например:

Я з а ю, что правительство уходит в отставку.
Я р а д, что это правительство уходит в отставку.
М н е ж а л ь, что это правительство уходит в отставку.
Я н е в е р ю, что правительство уходит в отставку.

В теории функционального синтаксиса (см. Kiklewicz 2004, 168 сл.) подобные выражения рассматриваются в области деонтической (интенсиональной) модальности, в отличие от номинации интенсиональных состояниях в высказываниях типа:

Маша была не в духе.

Социативная функция

Данная функция заключается в языковом выражении социальных отношений между участниками интеракции. Известно, что в обыденной коммуникации „отношения лишь иногда определяются полностью осознанно” (Вашлавик/Бивин/Джексон 2001, 15). По мнению американских теоретиков коммуникации,

чем более спонтанны и „здоровы” отношения, тем более аспект отношений отходит на второй план. Напротив, „незддоровые” отношения характеризуются тем, что за природу отношений идет постоянная борьба, а содержательный аспект коммуникации становится все менее и менее важным (*ibidem*).

При этом для выражения социальных взаимоотношений чаще используются невербальные знаки, такие, как интонация, темп речи, жестикуляция и др. Насколько трудным бывает порой намеренное выражение отношений с помощью речевых высказываний, хорошо показывает следующий фрагмент из романа Владимира Набокова „Машенька”:

Людмила вдруг перевернулась на спину и, смеясь, распахнула голые худенькие руки. Утро к ней не шло: лицо было бледное, опухшее и желтые волосы стояли дыбом.

— Ну же, — протянула она и зажмурилась.

Ганин перестал бренчать.

— Вот что, Людмила, — сказал он тихо.

Она привстала, широко открыв глаза.

— Что-нибудь случилось?

Ганин пристально посмотрел на нее и ответил:

— Да. Я, оказывается, люблю другую женщину. Я пришел с тобой проститься.

Она заморгала спутанными своими ресницами, прикусила губу.

— Это, собственно, все, — сказал Ганин. — Мне очень жаль, но ничего не поделаешь. Мы сейчас простимся. Я полагаю, что так будет лучше.

Людмила, закрыв лицо, опять пала ничком в подушку. Лазурное стеганое одеяло стало косо сползать с ее ног на белый мохнатый коврик. Ганин поднялся, поправил его. Потом прошел два раза по комнате.

— Горничная не хотела меня впускать, — сказал он.

Людмила, уткнувшись в подушку, лежала как мертвая.

— Вообще говоря, — сказал Ганин, — она какая-то неприветливая.

— ...Пора перестать топить. Весна, — сказал немного погодя. Пошел от двери к белому трюмо, потом надел шляпу.

Людмила все не шевелилась. Он еще постоял, поглядел на нее молча и, издав горлом легкий звук, как будто хотел откашляться, вышел из комнаты.

Во всем диалоге только одна реплика — *Я люблю другую женщину*, непосредственно касается области межличностных отношений, а все остальное — это косвенные речевые акты, своего рода фатическая оболочка, которая в большей степени обусловлена культурной конвенцией, чем информативной или социативной функцией языка.

Что касается языковой манифестиации социальной структуры дискурса, то с этой целью — в зависимости от типа дискурса, в особенности степени его официальности или фамильйности — употребляются различные средства — прямые (например: *Как человек более опытный, советую...*) или косвенные. Последние обстоятельно описаны в монографии польского исследователя Я. Василевского (Wasilewski 2006, 125 ссл.). К примеру, отмечается, что высокая степень вежливости считается признаком низшего статуса, а разговор „на повышенных тонах” — признаком конфликта.

Социативная функция имеет две разновидности. В первом случае манифицируется интеграция участников коммуникативной ситуации, их стремление к созданию сообщества, к кооперативной деятельности (Grabiak 1997, 135). Подобные ситуации наблюдаются, например, при декодировке, когда выбирается оптимальный код, наиболее подходящий для данного состава коммуникантов. Так, часть населения северной Польши в официальных контактах использует польский язык, а в „домашней” коммуникации переходит на кашубский, который выполняет характерную социативную функцию — создает атмосферу семейных, интимных отношений.

Диссоциативная функция реализуется, например, при нарушении языковых запретов — говорящий таким образом выражает свой протест по отношению к общепринятым нормам культуры, а косвенно — конфликт с социальным окружением. Такой характер имело широкое употребление инвективных выражений в текстах А. С. Пушкина и его окру-

жения в первой половине XIX века — оно воспринималось как знак антироссийской, проевропейской культурной ориентации.

Другой пример коммуникативно значимого выбора языка находим в „Братьях Карамазовых” Федора Достоевского. В сцене в Мокром участвуют поляки — „паны” Муссялович и Врублевский. Хотя Муссялович неплохо владеет русским языком („Говорил же прежде по-русски, неужели забыл в пять лет!” — реплика Грушеньки), он, однако, употребляет в речи много польских выражений, например:

Пани, я ниц не мувен против, ниц не поведзялем.
Можешь на то раховаць.
Ежели позволит моя крулева...

Скорее всего мы имеем здесь дело с намеренной коммуникативной стратегией — выражением высокомерного отношения к окружающим. Вот характерный эпизод на суде:

Те (Муссялович и Врублевский. — А. К.) явились гордо и независимо [...] Пан Муссялович вставлял страшно много польских слов в свои фразы и видя, что это только возвышает его в глазах председателя и прокурора, возвысил свой дух окончательно и стал уже совсем говорить по-польски (разрядка моя. — А. К.).

Прагматическая функция

Прагматическая функция проявляется в стремлении речевого субъекта влиять на социальные отношения, в частности, на поведение коммуникативных партнеров с помощью речевых сообщений. Это воздействие касается как физических, так и психических, а также речевых действий и состояний адресатов:

Подойди поближе!
Успокойся!
Замолчи!

Во многих философских и лингвистических концепциях именно эта — коммуникативная, функция языка считается главной. Ср. афористическое утверждение Х. Ортеги-и-Гассета, что когда мы говорим, мы находимся в обществе, а когда мы думаем, мы одиноки.

Прагматическая функция имеет несколько разновидностей. Ее первой разновидностью — иллокутивной, или перформативной, субфункцией занимается прагмалингвистика, а прежде всего — созданная в 60-е годы XX века Дж. Остином теория речевых актов. Чрезвычайно важен культурный (вообще — контекстный) аспект иллокутивной функции (см. №еки 200, 92). Так, исследователи обратили внимание на то, что речевые стили женщин и мужчин различаются, помимо прочего, регулярностью тех или иных типов речевых актов: мужчины чаще употребляют директивы, тогда для женского стиля общения более харак-

терны косвенные речевые акты, неопределенные, аппроксимативные выражения и т.п.

Кроме целенаправленных, интенциональных речевых действий в коммуникативной практике широко распространены также *р е а к т и в н ы е*, т.е. конвенциональные, ритуальные, речевые акты, например, большинство пословиц и поговорок (см. Kiklewicz 2007, 106 сл.). Ср. один из характерных примеров:

Так прошли недели её (Маши. — А. К.) замужества, похожего на суровое заключенье в тюрьме, но она не сдавалась...

— Никитка, гляди, утоплюсь! — пригрозила Маша.

— Б а б а с в о з у — к о б ы л е л е г ч е ! — ответил Никита. — Кабы я тебя из воды не волок, и давно бы женился на доброй девице, детей нарожал, да покой бы ведал! Повдовею — женюсь (С. Злобин).

Пословица *Баба с возу — кобыле легче* появляется здесь на фоне реплики *Гляди, утоплюсь!* и выражает реакцию Никиты на угрозы жены. Трудно было бы представить себе коммуникативную ситуацию, в которой рассматриваемый фразеологизм выступал бы в инициальной позиции, т.е. в качестве темы интеракции.

К реактивным речевым действиям следует отнести и реализацию „стереотипных реплик в стандартных ситуациях”, о которых пишет Б. Ю. Норман (1988). Данным аспектом коммуникативного функционирования языка занимается новая научная дисциплина — *д и с п о з и - ц и о н н а я п р а г м а т и к а* (Kiklewicz 2007, 111 сл.).

Наконец, третья сфера pragmatischen funktsii языка представлена ф а т и ч е с к и м общением, цель которого состоит в поддержании или сохранении социального контакта коммуникантов (О. С. Ахманова пишет о контактоустанавливающей функции языка — 2004, 508).

Стилистическая функция

Речевая коммуникация по своей природе имеет социо- и идиосинкретический характер, т.е. всегда зависит от внешних условий взаимодействия партнеров. В зависимости от типа дискурса языковая система реализуется в том или ином ее варианте. В силу объективности этой взаимосвязи языковые формы прямо или косвенно информируют нас о категории коммуникативной ситуации, в которой они задействованы как носители сообщений. В этом и заключается сущность стилистической функции языка.

Стилистическая маркированность касается единиц разных уровней языка — фонем, морфем, лексем, предложений, ср. реализацию разговорного стиля фонетическими средствами:

Я, Л и д ь я Я к о л ь н а, нахал! (Н. Заболоцкий).

Силового жонглера Рюмина в цирке звали „В а щ е т а”. Так он произносил мусорное словечко „в о о б щ е - т о”, вставляя его в свою речь кстати и некстати (В. Ливанов).

Б у сделано (В. Астафьев).

Хватит всяких лирических излияний! (Вал. Попов).

— Борь, может не надо, — робко вмешалась жена („Литературная Россия”. 8 II 1985).

В лексике существуют целые прагматические парадигмы имен, различающихся своей стилистической маркированностью, ср. подобную парадигму русских имен собственных: *Николай Федорович Головко, Николай Федорович, Николай Головко, Федорович, Головко, Николай, Коля Головко, Коля, Колян, Колька, Колька Головко и т.д.* Стилистическая вариативность в лексике проявляется также в том, что в специализированных сферах общения появляются условные номинации, т.е. своего рода шифр, понятный людям узкого круга (на принадлежность к которому и указывают специальные номинации), например:

Я попросил вернуть мне бумаги, но мне отказали:

- Нельзя.
- Почему? У меня же есть допуск.
- У вас простой. А здесь „Ольга Павловна” (Особая папка) (Г. Данелия).

Стилистическая характеристика речи чрезвычайно важна в ситуациях перевода и редактирования, когда речевой субъект выбирает такую подсистему стилистических средств языка, которая наиболее соответствует данному коммуникативному контексту (Киклевич 2007, 353). Покажем это на примере рассказа Аркадия Аверченко „Русское искусство”. Русская актриса, оказавшись после революции 1917 г. в эмиграции, работает служанкой в доме барона. Встретив на улице Константинополя старого знакомого (от лица которого и ведется повествование), она передается сентиментальным воспоминаниям:

— Слушайте, простодушный! Очень хочется вас видеть. Ведь вы — мой старый милый Петербург! Приходите чайку попить.

И вот герой появляется в доме барона:

- Что угодно?
- Анна Николаевна здесь живет?
- Какая?
- Русская. Беженка.
- Ах, это вы к Аннушке! Аннушка! Тебя кто-то спрашивает.

Раздался стук каблуков и в переднюю впорхнула моя приятельница, в фартуке и с какой-то тряпкой в руке. Первые ее слова были такие:

- Чего тебя, ирода, черти по парадным носят? Не мог через черный ход приттить?!
- Виноват, — растерялся я. — Вы сказали...
- Что сказала, то и сказала. Это мой кум, барыня. Я его допрежь в Петербурге знала. Иди уж на кухню, раздевайся там. Недотепа!

Передача и декодирование стилистической информации является нормой речевой коммуникации. Напротив, как утверждают специалисты в области нейролингвистического программирования (Walker 2001, 76), некоторые формы патологии психики, например, шизофрения, состоят

в том, что субъект не в состоянии определить тип речевого контакта, идентифицировать коммуникативную ситуацию. Сознательное смешение стилей является одним из средств создания фасцинативного эффекта в текстах художественной литературы, СМИ и рекламы. Ср. отрывок из молодежной песни, в которой выступают элементы поэтического стиля — *девушка моей мечты*, и просторечия — *зараза*:

Ты отказалась мне два раза.
 „Не хочу!” — сказала ты.
 Вот такая ты зараза,
 Девушка моей мечты.

Этологическая функция

Этологическая (иначе — эргономическая, эвристическая) функция языка наиболее редко обсуждается в лингвистической литературе, большинство исследователей ее вообще не замечает и не выделяет. В терминологии Б. Шеффера ей соответствует аппликативная функция (Schaeffer 2001, 401), а в теории М. А. К. Хэллидэя — текстовая функция. Подобную функцию выделяет Я. Наутс, у него это — органическая функция (*die organische Funktion*), состоящая в способе реализации прагматической функции (Nuyts 1997, 53). А. А. Леонтьев писал о диакритической функции, заключающейся „в возможности употребления речи для корректировки или дополнения той или иной неречевой ситуации” (1969, 38).

Сущность этологической функции языка состоит в том, что благодаря речевой деятельности говорящий организует дискурс, оптимизирует собственное поведение.

На уровне гипердискурса (т.е. таких категорий, как „общество”, „государство”, „партия”, „фирма” и т.п.) язык играет роль фундаментального организатора деятельности общественных институтов — как в сфере внешней коммуникации, охватываемой понятием маркетинга (Szymoniuk 2006, 16), так и в сфере внутренней коммуникации, т.е. внутри группы. Этологическая функция языка выступает в этом случае как инициатива.

В интерперсональных дискурсах частным случаем реализации этологической функции является употребление рекреационных операторов, т.е. вспомогательных языковых выражений, облегчающих решение говорящим определенных психологических или практических задач (Б. Ю. Норман называет это явление хезитацией, см. 1994, 192). Таковы, например, вводные слова и выражения:

видите ли...
 так сказать
 вот
 как говорится

Подобную функцию в тексте „Мертвых душ” Гоголя выполняет выражение *судырь (ты) мой*, часто повторяемое в речи *почмейстера*, ср.:

— Это, господа, с у ды рь м о й, не кто другой, как капитан Копейкин! [...]

После кампании двенадцатого года, с у ды рь т y м о й, — так начал почтмейстер, несмотря на то что в комнате сидел не один сударь, а целых шестеро, — после кампании двенадцатого года вместе с ранеными прислан был и капитан Копейкин. [...]

Вот мой капитан Копейкин решился отправиться, с у ды рь м о й, в Петербург, чтобы просить государя, не будет ли какой монаршей милости [...]

Словом, с у ды рь м о й, дотащился он кое-как до Петербурга. [...]

Примером реализации этологической функции могут быть разного рода вспомогательные речевые действия, которые носят бессознательный, неинтенциональный характер. Например, человек, однажды неправильно набравший номер телефона, при повтором наборе начинает его проговаривать. Подобная ситуация наблюдается в детском возрасте, когда при решении сложных практических задач ребенок прибегает к проговариванию, что было описано Л. С. Выготским (1984, 23).

К области этологической функции языка следует отнести и явление, известное под названием э х о л а л и и — многократного повторения одних и тех же реплик с целью их закрепления в памяти. Чаще всего эхолалия выступает в детской речи — таким образом усваивается структура языка. Речевая деятельность при этом носит эгоцентрический характер и подтверждает теорию Ж. Пиаже (1994, 18), согласно данным которого в поведении детей социально ориентированные речевые акты составляют не более 13—14%.

Когнитивная функция

Когнитивная (или познавательная, аккумулятивная, гностическая) функция языка заключается в том, что в форме и структуре языковых единиц и языковых категорий хранится информации о мире, тем самым благодаря знанию языка его носители получают доступ к конвенциональной, выработанной данной культурной традицией картине мира, т.е. системе концептов и стереотипов, относящихся к окружающим предметам, действиям, состояниям, событиям, свойствам и процессам. Значительная часть когнитивной информации, хранимой в долгосрочной памяти человека, получена посредством языковой деятельности, что афористически отразил Максимилиан Волошин:

Не видим лиц и верим именам.

В системе языка когнитивную функцию наиболее полноценно выражают единицы лексического уровня — лексемы и фразеологизмы. Каждая новая, усвоенная лексическая единица означает квант информации о мире.

В основе когнитивных исследований языка лежит обоснованный в русле психологического языкоznания XIX века тезис о м о т и в а ц и о н - н о й п р и р о д е я з y к a, т.е. обусловленности его внутренней структуры психическими процессами, происходящими в сознании и подсознании языковых субъектов. Во второй половине XX века, как пишет В.

З. Демьянков (1994, 21), в мировом языкоznании произошла „когнитивная революция”, сущность которой состоит в распространении интерпретативного подхода к описанию знаковых систем.

Креативная функция

Креативная функция языка реализуется в силу действующего в каждой культуре языкового детерминизма, т.е. воздействия структуры языка, в первую очередь его лексических категорий (которые Э. Сепир называл „концептуальными”), на познание и поведение языковых субъектов. Тезис о языковом детерминизме (другими словами — глоттоцентризме) был выдвинут в XVIII веке немецким ученым Й. Г. Гердером (позднее к этой идеи возвращались другие ученые: В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф, Л. Вайсгербер, А. Р. Лuria и др.), хотя значительно раньше — еще в X веке, идея языковой относительности обсуждалась в арабской философии, в частности, в труде Абу Хайяна-ат-Таухиди „Книга услады и развлечения” (1988). По словам Гердера, язык определяет границы и сферу всего человеческого познания (см. Heinz 1978, 108). В одной из современных версий тезиса Гердера, а именно — в концепции П. Либермана (Lieberman 1993; см. также: Vanich 2003), язык рассматривается как важнейший фактор прогресса в сфере морали.

В середине и во второй половине прошлого столетия широкую известность получила лингво-культурологическая теория Э. Сепира. Признавая естественную связь между языком и мышлением, языком и культурой (его слова: „Язык и шаблоны нашей мысли неразрывно между собой переплетены; они в некотором смысле составляют одно и то же” — 1993, 193), выдающийся американский лингвист в то же время подчеркивал, что эти понятия отождествлять нельзя. Мысление Сепир трактовал как

наивысшее скрытое или потенциальное содержание речи, как такое содержание, которого можно достичь, tolkya каждый элемент речевого потока как в максимальной степени наделенный концептуальной значимостью [...] Язык можно считать лишь внешней гранью мышления на наивысшем, наиболее обобщенном уровне символического выражения (*ibidem*, 36).

Парадоксально, но в работах Сепира, который считается одним из родоначальников лингво-культурологического направления в XX веке, чаще встречаются высказывания, критикующие антирополигицеский абсолютизм в языкоznании, весьма распространенный в первой половине прошлого столетия как в США, так и в Европе. Например, в таком критическом духе целиком написана статья „Язык и среда” (1993, 270 сл.), которая начинается так:

В настоящее время наблюдается отчетливая тенденция объяснять многие явления человеческой цивилизации как результат воздействия окружающей среды, в которой эта цивилизация существует. Есть даже и совершенно крайняя точка зрения,

сводящая все проявления человеческой жизни или мысли к влиянию среды [...] Мне представляется, однако, что думать, будто бы любая особенность человеческой культуры может быть сведена к тому или иному физическому фактору окружающей среды, означает основываться на заведомо ложной предпосылке (1993, 270).

Сепир, конечно, имел в виду и неправомерность механической интерпретации фактов языка с точки зрения внешней по отношению к языку физической, психической или социальной среды его бытования. Ученый признавал, что „язык подвергается материальному воздействию факторов, связанных с условиями существования его носителей” (*ibidem*, 271), но рассматривал это явление, главным образом, по отношению к лексике:

Полный словарь того или иного языка [...] можно рассматривать как комплексный инвентарь всех идей, интересов и занятий, привлекающих внимание данного общества; окажись в нашем распоряжении таковой полный тезаурус языка какого-нибудь племени, мы могли бы составить себе достаточно точное представление о физической среде и основных особенностях культуры людей, говорящих на этом языке (*ibidem*, 272; см. также: 193 сл.).

В то же время Сепир писал, что вне словаря (т.е. вне содержательной стороны языка) влияние среды на язык практически не ощущается, например, не существует непосредственной связи между физической средой и фонетической системой языка (*ibidem*, 277), подобно тому, как независимо от физической среды формируется и функционирует грамматическая система языка (*ibidem*, 278 сл.). Из наблюдений Сепира над структурой современных языков следует вывод:

Если бы можно было показать, что у культуры, независимо от ее реального состава, есть присущая ей врожденная форма, ряд определенных контуров, мы имели бы в культуре нечто, могущее послужить в качестве основания сравнения с языком и, пожалуй, средства связи с ним. Но покуда нами не обнаружены и не выделены такие чисто формальные стороны культуры, лучше будет, если мы признаем развитие языка и развитие культуры н е с о п о с т а в и м ы м и , в з а и м н о н е с в я з а н ы м и п р о ц е с с а м и (*ibidem*, 193; разрядка моя. — А. К.).

[...] Кроме отражения реалий среды в словаре, в самом языке не существует ничего такого, что можно было бы поставить в зависимость от [...] реалий (*ibidem*, 281).

Впрочем, Сепир также обращал внимание на зависимость отношений между языком и культурой от типа культуры, а также от стадии развития цивилизации. На ранних этапах развития человечества степень влияния среды на язык была довольно высокой: грамматические структуры формировались на базе типов практической и мыслительной деятельности. „На протяжении значительного временного отрезка, — писал Сепир, — язык и культура находились в состоянии прямой взаимосвязи и взаимодействия” (*ibidem*, 282). Однако с течением времени в культуре происходят значительные изменения, тогда как язык в большой степени сохраняет традиционные формы и структуры.

Из этого с необходимостью следует, что формы языка с течением времени перестают выполнять функцию символов для соответствующих форм культуры, в этом и заключается основная мысль данной статьи. Другое следствие состоит в том, что формы языка более адекватно отражают состояние прошлых стадий культуры, нежели ее современное состояние. Я не утверждаю тем самым, что на определенном этапе развития язык и культура оказываются совершенно не связанными друг с другом, просто скорости их изменения различаются столь значительно, что обнаружить эту взаимосвязь становится почти невозможно (*ibidem*, 283; разрядка моя). — А. К.).

Креативная функция языка проявляется, в частности, в лексикализации грамматических значений, например, в явлении *персонифициации* значений грамматической категории рода (Успенский 1971). В качестве примеров можно привести женский образ смерти в русской народной мифологии, основанный грамматическом значении женского рода существительного *смерть*, или мужской образ смерти в немецкой мифологии — в немецком языке существительное *der Tod* мужского рода.

Конститутивная функция

Конститутивная функция реализуется по отношению к языковым ситуациям и означает статус языка в социальной структуре общества, в частности — его административный статус. В социолингвистике языковая ситуация понимается как

совокупность форм существования одного языка или совокупность нескольких языков в их социальном и функциональном взаимодействии в пределах определенных территорий: регионов или административно-политических образований (Вахтин/Головко 2004, 47).

Так, в бывшей Югославии (СФРЮ) сербско-хорватский язык имел статус одного из государственных языков (кроме словенского и македонского), а также употреблялся в речи на территории четырех республик: в Сербии, Хорватии, Боснии и Герцеговине, а также в Черногории (Spagińska-Pruszak 2005, 10). После политических событий 80-х и 90-х годов прошлого столетия стали формироваться две независимые литературные нормы — сербская и хорватская; сфера функционирования этих языков сузилась и теперь они обладают преимущественно моноэтническим статусом.

В зависимости от социо-культурного ранга, а также от спектра функционирования этнические языки обладают разными конститутивными свойствами. С учетом этих свойств можно представить несколько оппозиций языковых систем (см. Мечковская 2001, 130 сл.): 1) кодифицированные (письменные) — некодифицированные (устные); 2) интердиалектные — диалектные; 3) литературные — нелитературные (в работе: Obi 1996, — рассматривается конститутивная функция языка в африканских литературах); 4) полиглottические (употребляемые несколькими народами) — моноэтнические; 5) государственные (официальные, конstitutionные, национальные) — негосударственные (местные, региональ-

ные, языки национальных меньшинств); 6) документные (языки, на которые в официальном порядке переводятся резолюции Государственной Ассамблеи и Совета Безопасности ООН) — полудокументные; 7) пророческие (профетические, сакральные, апостольские, например: ведийский, древнееврейский, древнегреческий, классический арабский, веньянь и др.) — непророческие (народные, vernaculae); 8) язык как вспомогательное средство при обучении другому языку — язык, на котором ведется преподавание — язык как учебный предмет.

Интерлингвистическая функция

Интерлингвистическая функция состоит в воздействии одной языковой системы на другую (на другие). Можно различать несколько типов обусловленности языковых изменений: 1) контактные — неконтактные; 2) односторонние — взаимные; 3) конвергенционные — дивергенционные. Результатом языковых контактов (в рамках определенного культурно-географического ареала) обычно является интеграция языковых систем — проникновение элементов одного языка в систему другого, и наоборот. В условиях неконтактного взаимодействия интерлингвистическую функцию выполняют языки, имеющие высокий культурный статус, например, классические языки.

Чаще всего взаимодействие языков имеет односторонний характер, как это наблюдается при экспансии латыни в средневековой Европе, французского языка в XVII—XIX веках или английского языка в XX веке — первой декаде XXI века.

В результате взаимных влияний в группе языков возникают языковые ареалы (например, балканский или балтийский), более редко — отдельные литературные языки, например, сербско-хорватский язык в конце XIX века.

Обычно интерлингвистическая функция языка проявляется в виде конвергенции, т.е. сближения двух (или нескольких) языковых систем. Такой характер носила русификация в языковой политике СССР, например, в области кодификации орфографии белорусского языка (Лыч 1993, 18). Кроме того конвергенция приводит к возникновению смешанных языков, таких как „трасянка” в Белоруссии или „суржик” в Украине.

Языковая дивергенция обычно проявляется в условиях центробежных социально-политических процессов. С таким явлением мы имеем дело в странах бывшего Советского Союза и бывшей СФРЮ: начиная с 90-х годов XX века в бывших республиках проводится языковая политика (официальная или неофициальная), целью которой является децентрализация языка. Например, в белорусских оппозиционных изданиях, особенно в Интернете, культивируется альтернативная по отношению к официальной литературной норме белорусского языка, в значительной степени основанная на экспансии полонизмов (Кіслевіч/Пацехіна 2000).

Заключение

Проблема функций языка издавна интересовала исследователей, не только лингвистов, но также психологов, философов, обществоведов. Уже в древности различались когнитивная, оценочная и аффективная функции (Белл 1980, 114). В современных работах выделяются от трех до более десятка функций языка, а в работе: Киклевич 1999, насчитано более ста терминов, определяющих функции языка.

К сожалению, у существующих лингвистических и философских концепций имеются недостатки. Во-первых, многие классификации функций опираются на субъективном, интуитивном подходе, не соответствуют принципам научной классификации. Во-вторых, наиболее известные классификации функций (например, К. Бюлера, Р. Якобсона или М. А. К. Хэллидэя) всецело опираются на структуру речевого акта и не учитывают функций, которыми обладает язык как система знаков, например, таких, как интерлингвистическая или конститутивная.

Поэтому в данной работе принят новый подход к описанию функций языка, который пытается избежать вышеупомянутых недостатков. Представленная здесь модель функций имеет несколько особенностей: 1) учитываются экспликативные функции, т.е. такие, которые заключаются в использовании языковых знаков в качестве носителей информации; 2) учитывается инструментальная („медицинская“) природа языка, т.е. функционирование языковых знаков как средств реализации действий, например, магических или политических; 3) система функций языка, в принципе, имеет открытый характер: с учетом новых отношений языка и элементов его окружения (среды) могут появляться новые функции. Это приводит нас к заключению, что язык является не только системой систем, как подчеркивали теоретики структурализма, но и элементом в системе культуры, которая во многом определяет содержание и направления функционирования языка.

Olsztyn (Polska)

ЛИТЕРАТУРА

- Абу Хайян ат-Таухиди (1988), *Диалоги*. (Из „Книги усадьбы и развлечения“), [в:] Восток — Запад. Исследования. Переводы. Публикации. Москва, 40—85.
- Ахманова, О. С. (2004), *Словарь лингвистических терминов*. Москва.
- Белл, Р. Т. (1980), *Социолингвистика. Цели, методы, проблемы*. Москва.
- Богушевич, Д. Г. (1985), *Единица. Функция. Уровень. К проблеме классификации единиц языка*. Минск.
- Бюлер, К. (1993), *Теория языка. Репрезентативная функция языка*. Москва.
- Бахтин, Н. Б./Головко, Е. В. (2004), *Социолингвистика и социология языка*. Санкт-Петербург.
- Вацлавик, П./Бивин, Д./Джексон, Д. (2001), *Аксиомы теории коммуникации*, [в:] Казаринова, Н. В./Погольша, В. М. (ред.), *Межличностное общение*. Санкт-Петербург etc., 12—25.
- Выготский, Л. С. (1982), *Собрание сочинений. Т. 2. Проблемы общей психологии*. Москва.
- Выготский, Л. С. (1984), *Собрание сочинений. Т. 6. Научное наследство*. Москва.

- Демьянков, В. З. (1994), *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода*, [в:] Вопросы языкоznания. 4, 17—33.
- Докусов, А. М. (ред.) (1955), *Русские писатели о языке. Хрестоматия*. Москва.
- Еромоленко, С. С. (1995), *Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка*, [в:] Яворска, Г. М. (ред.), *Мова тоталітарного суспільства*. Київ, 7—15.
- Карпова, С. Н./Колобова, И. Н. (1978), *Особенности ориентации на слово у детей*. Москва.
- Киклевич, А. К. (1999), *Лекции по функциональной лингвистике*. Минск.
- Киклевич, А. (2007), *Примяжение языка. Т. I. Семантика, лингвистика текста, коммуникативная лингвистика*. Olsztyn.
- Кікльевіч, А. К./Пацехіна, А. А. (2000), *Беларуская літаратурная норма: дынаміка і інавацыі (на матэрыяле сучаснага беларускага друку)*, [в:] Slavia Orientalis. XLIX/1, 93—105.
- Кристи, Н. (1985), *Пределы наказания*. Москва.
- Леонтьев, А. А. (1969), *Язык, речь, речевая деятельность*. Москва.
- Лыч, Л. (1993), *Рэформа беларускага правопису 1933 года: ідэалагічны аспект*. Мінск.
- Мечковская, Н. Б. (2001), *Общее языкоzнание. Структурная и социальная типология языков*. Учебное пособие. Москва.
- Норман, Б. Ю. (1988), *К социо- и психолингвистической интерпретации некоторых стереотипных реплик в стандартных ситуациях*, [в:] Русский язык. VIII, 87—92.
- Норман, Б. Ю. (1994), *Грамматика говорящего*. Санкт-Петербург.
- Пиаже, Ж. (1974), *Речь и мышление ребенка*. Москва.
- Потебня, А. А. (1976), *Эстетика и поэтика*. Москва.
- Сепир, Э. (1993), *Избранные труды по языкоzнанию и культурологии*. Москва.
- Успенский, Л. (1971), *Слово о словах*. Ленинград.
- Фрэзер, Дж. (1986), *Золотая ветвь*. Москва.
- Banich, M. T. (red.). 2003. *Language Evolution and Innateness*. Mahwah.
- Bralczyk, J. (1986), *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*. Kraków.
- Burling, R. (1986), *The selective advantage of complex language*, [в:] Ethology and Socio-biology. VII, 1—16.
- Głowiński, M. (1991), *Nowomowa po polsku*. Warszawa.
- Grabias, S. (1997), *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin.
- Heinz, A. (1978), *Dzieje językoznanstwa w zarysie*. Warszawa.
- Kiklewick, A. (2004), *Podstawy składni funkcjonalnej*. Olsztyn.
- Kiklewick, A. (2007), *Zrozumieć język. Szkice z filozofii języka, semantyki, lingwistyki komunikacyjnej*. Łask.
- Liebermann, P. (1993), *Uniquely human. The evolution of speech, thought, and selfless behavior*. Cambridge.
- Nęcki, Z. (2000), *Komunikacja międzyludzka*. Krakow.
- Nuyts, J. (1997), *Intentionalität und Sprachfunktionen*, [в:] Preyer, G./Ulkam, M./Ulfig, A. (ред.), *Intention — Bedeutung — Kommunikation. Kognitive und handlungstheoretische Grundlagen der Sprachtheorie*. Opladen, 51—71.
- Obi, J. E. (1996), *Literature and the social functions of language: Critical notes on an African debate*, [в:] Critical Arts: A South-North Journal of Cultural & Media Studies. X, 23—41.
- Schaeffer, B. (2001), *Linguistic Functions and Language Intervention. II. Special Topics*, [в:] The Journal of Special Education. IV, 401—411.
- Spagińska-Pruszak, A. (2005), *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*. Łask.
- Szymoniuk, B. (ред.) (2006), *Komunikacja marketingowa: instrumenty i metody*. Warszawa.
- Walker, W. (2001), *Przygoda z komunikacją*. Gdańsk.
- Wasilewski, J. (2006), *Retoryka dominacji*. Warszawa.

Aleksandar Kiklevič

AN EXPERIENCE OF LANGUAGE FUNCTIONS CLASSIFICATION

S u m m a r y

This article deals with the questions of language function classification. The author considers six parameters of verbal activity: world, man, interaction, discourse, convention as well as language situation, which are treated as the exhibiting criteria of the language functions. Moreover the author considers two aspects of language functioning: explicate and procedural, which enables the distinction of twelve language functions: nomination, magic, index (presentation), expressive, social (sociolectal), pragmatic, stylistic, ethological (heuristic), cognitive, creative, statutory and determination (initiation).

ОСНОВЕ РАЗВОЈА СТАРОСРПСКЕ ХИПОТАКСЕ*

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ

UDC 811.163.1'367.335.2

У овом раду разматрају се контекстуалне и системске претпоставке за развој хипотаксе у старосрпској пословноправној писмености, негованој од краја XII до средине XV века на простору средњовековне Србије, Босне, Дубровника и Свете горе. Ова је област јавног језичког комуницирања била изложена утицају двеју писмених традицијама, и то (1) старословенске, односно српкословенске и (2) романске, те се и развој старосрпске писане хипотаксе посматра у том контексту. Старосрпски хипотактички везници настају од аутентично словенских лексичких јединица (од упитних речи, од деикси, те од модалних партикула), при чему су контекстуални утицаји могли оставити трага у избору одговарајуће лексеме која ће развити везничку функцију, али и у ширењу њеног синтагматског потенцијала.

Кључне речи: старосрпски језик, пословноправна писменост, хипотакса, порекло везника.

§ 1. Могући правци развоја хипотаксе. Научно разматрање развоја хипотаксе траје више од једног века, а различита виђења овог феномена могла би се — с нужним уопштавањима — представити као континум мишљењâ, који је дефинисан с једне стране фисионаним, а с друге стране фузионим приступом генези сложене реченице уопште, па и сложене реченице с хипотактичким релацијама (уп. Bühler 1990: 457, Knabe 1955: 108—116). Фисионани приступ обележен је претпоставком да се сложена реченична структура развија ширењем просте реченице, и то тако што зависни реченични конституенти инфинитног типа у процесу осложњавања мисли — те у том смислу и софистицирања реченице као њеног формалног експонента — стичу структуру финитне предикације, реинтегришући се у реченични комплекс као зависна реченица допунског или одредбеног типа (уп., на пример, Paul 1880, Benveniste 1957—58: 39—54, Harris / Campbell 1995: 308—313). Фузиони приступ полази од

* Овај рад настало је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који је конституисао академик Павле Ивић. Рад је, у том смислу, скроман прилог пројекту, али и десетогодишњици сећања на његовог оснивача. У анализи је коришћена грађа из књиге *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века* (Павловић 2009). У складу с филолошким захтевима истраживања старог текста уз сваки пример, дат у раду, наводи се (1) ознака канцеларије (*Балш*. Балшићи, *Бранк*. Бранковићи, *Драг*. Драгаши, *Дубр*. Дубровник, *Кос*. Косаче, *Котир*. Котроманићи, *Лаз*. Лазаревићи, *Нем*. Немањићи, *Павл*. Павловићи, *Санк*. Санковићи) или адресанта, (2) година настанка акта, (3) број акта, према регистру у поменутој монографији (Павловић 2009: 341—388), те (4) ознака реда у којем пример почиње и то, сем ретких изузетака, према фотографском снимку акта.

става да зависносложена реченица настаје спајањем првобитно независних реченица, без обзира на то да ли су оне биле у паратактичком односу или се просто радило о јукстапонираним реченичним структурома чија се логичко-семантичка веза морала пре или касније испољити и на формалносинтаксичком плану (уп., на пример, Kretschmer 1912: 463—564, Trávníček 1956, Bauer 1960). Аргументација и физиониста и фузиониста — будући по правилу илустрована прототиповима — толико је убедљива да је опредељивање за једну или другу опцију на почетку ХХI века, у време интензивног ширења принципа фази логике и на лингвистичка истраживања (уп. Радовановић 2008: 11—43), крајње непродуктивно. Чини се, напротив, да су и механизми ширења и механизми спајања могли доводити до развоја хипотактичких релација при чему је од категорије до категорије обично био доминантнији један или други механизам.¹

Независно од тога којем се правцу развоја зависносложене реченице даје примат, међу дијахроном оријентисаним синтаксичарима углавном је усаглашено мишљење да писани дискурс преферира хипотаксу будући да она располаже оптималним средствима за формално прецизирање специфичних односа међу реалијама, док је за говорни дискурс она мање погодна пошто оптерећује меморију успоравајући тако говорни процес (уп. Harris / Campbell 1995: 309). Уколико се овакав став узме као пољазиште, може се претпоставити да је пре развоја писмености хипотакса вероватно постојала само у заметку који је успевао одолети динамици говорног процеса. Управо је стога врло тешко говорити о прасловенској хипотакси и евентуалним сложеним реченичним моделима које су појединачно словенски језици, па и (старо)српски, евентуално могли наследити из времена словенског језичког заједништва. Разлике међу словенским језицима и(ли) групама језика недвосмислено указују на то да се већина хипотактичких модела развила након распада прасловенске језичке заједнице (Bauer 1972: 216).² Познато је, при том, да се старословенска хипотакса обликује под интензивним грчким утицајем (уп., на пример, Ba-

¹ Тако се, на пример, у хетитским споменицима врло често допунске и адвербијалнодетерминативне релације исказују паратактички, док у адноминалнодетерминативним релацијама алтернирају партиципи и реченице (Красухин 2005: 192—194). Мада је словенска језичка грађа хронолошки знатно познија, те у том смислу из општелингвистичке перспективе можда и мање атрактивна, у њој се могу наћи потврде и за фузиони и за физиони механизам формирања сложене реченице. Спајање јукстапонираних реченичних структура (на пример, првобитног питања и реакције на афирмативан одговор) сасвим је евидентно у старословенском примеру *рече нέдю ћи ћоштеши ли исполнити · иди продаждь все иудеи свое · и даљь иницији* Mt 19.21 Сав (Bauer 1972: 408) где се погодбеност преплиће с интерагативношћу. Слична интерференција уочљива је и у старосрпском примеру *хоке ли что ѿблъкина ваша прѣдъ снje оутвръгните кралевъства мнъ что прнцъкоутнъ иоe земјле · сећи се мене клетва по-неваде вы ѡстаете ог прѣклетъствѣ* (Нем. 1234, № 5.18). С друге стране, о развоју инфинитне вербалне одредбене у зависну предикацију с финитном структуром најнепосредније сведоче конструкције у којима се везник комбинује с партиципским обликом, на пример, што је потврђено у старосрпском језику: дати иди : съвѣтъ : и подјокъ : какоре : и сеѓќ коликоре иоге (бан Кулин 1189, № 1.13).

² По Бауеровом мишљењу (1972: 215—216), у време прасловенског језичког заједништва везничку функцију могли су добити првобитни узвици *i и *a, те примарно анафорско *jeze, које вероватно стиче статус релативизатора.

иег 1972: 52—54, Грковић-Мејџор 2007: 148—149), док су неки старочешки сложени реченични модели настајали по узору на одговарајуће латинске структуре (уп. Bauer 1972: 60—64).³

§ 2. Контекстуални подстицаји за развој старосрпске хипотаксе. Старосрпска хипотакса није се могла развијати битно другачије од хипотаксе осталих словенских језика. Писменост је нужна претпоставка стабилизацији сложених реченичних структура, а писани дискурс (старо)српског језика ограничен је у периоду од краја XII до средине XV века на пословноправну комуникацију. Ради се о посебној језичкостилској формацији са стабилном имплицитном нормом чија је синтакса морала одговорити захтевима једне конкретне и врло професионализоване области људског деловања које је старо бар колико и институција државе. Развијајући се у реторичкој сferи јавне језичке комуникације (Škiljan 1998: 58), старосрпска пословноправна писменост саобрађава, с једне стране, дипломатичке формулатре као изразе „делегиране воље” (Pirovac 1990: 160) средњовековног, хришћанског, европског културно-цивилизацијског круга и, с друге стране, конкретну интенцију адресанта, која дефинише тип пословноправног акта, па синтакса овог старосрпског функционалног стила није могла бити идентична синтакси разговорног дискурса.⁴

Говорни језик је примарни генератор језичких структура, али писани језик — будући под контролом имплицитне језичке норме — развија специфичне стратегије устројавања писаних говорних чинова, односно жанрова, усложњавајући своју синтаксу и удаљавајући је на тај начин од

³ Утицај културно супериорнијег језика на хипотактичке моделе оног инфериорнијег није словенска особеност. Тако, на пример, С. А. Соколов (1977: 24—29) уочава да су у турском језику већином речи персијског и арапског порекла.

⁴ То недвосмислено потврђује писмо мајке Јунка и Остоје Мрђића дубровачком кнезу и властели (Стојановић 1929: 564) као једно од ретких пословних текстова које је саставио писар без прагматичке, комуникациске, односно функционално стилске компетенције (уп. Radovanović 1997: 111), устројавајући га — како примећује Ј. Грковић-Мејџор (2007: 43) — као „забележени говор”. У писму се пропозитивни садржаји низу хронолошким редом онако како су се одговарајуће ситуације остваривале, без икаквог покушаја да се начини селекција садржаја по важности и(ли) да се синтаксички спецификује однос међу фокусираним ситуацијама: и приће гоћка կալ ւուրա յենн и թե անա յջըն չէ վալտե տա՞ք արձյու և ուն յոնկ պրնց կնեց և ենիշ դոբա կնեց պակօ յայլացնի և գովոր պակօ դա տա՞ք արձյու և ան այս թե յոնա պարագ սուլու և ան այս թե պարագ (1419, *Прилоги IV* с 15.8). Паратаакса у потпуности доминира, што неодољиво подсећа на лапидарну структуру староегипатског текста *Приче Египћанина Синухета* из Средњег царства, на коју се позива и К. Билер (1990: 454—456), а чији сегмент у руском издању В. А. Турајева (1915: 14—15) гласи: „На рассвете я двинулся в путь и, когда наступил день, натолкнулся на человека, стоявшего на дороге: он оробел предо мной — испугался меня. Наступило время ужина. Я дошел до селения Гай и переправился на судне без руля, под западным ветром, к востоку от каменоломни Аку и я прошел к возвышенности Небесной, владычицы Красной Горы. (Потом) я пошел на север и прибыл к Стене Князя, выстроенной для отпора азиатам, для поражения проходящих по пескам”. Структурална подударност и генетски и хронолошки сасвим удаљених текстова имплицира да кључно питање у развоју хипотаксе није колико је један језик стар, већ колико је јака традиција писања на том језику и колико је конкретни писар свестан те традиције, тј. колико је овладао прагматичком компетенцијом. Ако не постоји имплицитна норма писаног дискурса или свест о њој, писар устројава текст по принципима разговорног дискурса у коме и у модерним језицима доминира паратаакса (уп. Chafe 1982: 35—53).

говорне (уп. Грицкат 1975: 65). Жанр „надзире“ језички систем, иако не постоји експлицитна језичка норма преточена у писани стандард. Уколико у креирању говорних чинова учествују и језички формулари као вербални експоненти одговарајућег културно-цивилизацијског круга — што је био случај са старосрпским пословноправним актима — онда жанр може иступати и као трансмисија страних језичких утицаја, што посебно долази до изражaja у оним сегментима језичког система који немају погодан развојни контекст у домену говорног дискурса. Како је хипотакса дискурсно везана првенствено за (писани) текст, страни утицаји долазе до изражaja пре свега у овом домену синтаксе.

Када се, dakле, разматра развој старосрпске синтаксе, ваља имати у виду да се уз синтаксу говорног старосрпског језика с појавом првих писаних споменика конституише и синтакса писаног старосрпског језика, која је — мада базирана на говорној синтакси — битно различита од говорне. Данас емпиријски можемо пратити практично само развој синтаксе старосрпског писаног језика, будући да осим ретких изузетака — када су пословноправна акта писали писари без неопходне комуникационе, односно прагматичке компетенције — немамо забележен старосрпски говорни дискурс. Ситуацију усложњава и чињеница да је средњовековну српску писменост одликова хомогена диглосија, тј. прагматички условљена употреба старосрпског и српскословенског језичког идиома.

Развој писмености на (старо)српском језику — у првим вековима функционално ограничен на пословноправну комуникацију — био је изложен утицају двеју традицијама, и то (1) старословенске, односно српскословенске, а посредством ње индиректно и грчке,⁵ те (2) романске, првенствено латинске, али и италијанске.

1. У србији је фокус пажње по правилу био усмерен на дефинисање „народних“ језичких црта у српској редакцији старословенског језика,⁶ док је обрнути правац деловања српскословенске писмености на конституисање (старо)српске синтаксе превиђан или свођен на уочавање српскословенских текстуалних сегмената у старосрпским пословноправним актима. Ипак, ваља имати у виду да су православни писари старосрпских пословноправних аката писменост усвајали преко српскословенске традиције (што недвосмислено потврђују развијени протоколи

⁵ Употреба грчког језика у српској пословноправној комуникацији била је мање-више ограничена на средину XIV века, тј. на време владавине цара Душана. Мада су грчким језиком могли активно владати појединци у црквеним круговима, „грчки језик није никад имао у словенским земљама ону улогу коју је латински имао у католичким земљама“ (Соловјев / Мошин 1936: IV—V, уп. и Sedláček 1967: 98).

⁶ Измена старословенског језичког система у српскословенским текстовима углавном је праћена у домену фонологије и морфологије, те у сferи синтаксе падежа (уп., на пример, Грковић-Мејџор 1993, Стојановић 2002, Драгин 2007), што је потпуно разумљиво када се има у виду да је (старо)српски језик у време свог писаног конституисања врло мало могао понудити писмено профилисаним старословенском језику у сфери синтаксе сложене реченице. Српскословенски језички идиом је, осим тога, кроз своје „нормативне филтере пропуштао“ првенствено оно што аутоцензура писара није могла препознати као инојезичке елементе недостојне језику култа. Српски везници *k-типа као најтипичнији отклон од канонске хипотаксе, која све до Супрасаљског зборника негује везнике *i-типа, очигледно су препознавани као одлика народског, профаног језичког идиома без већих потешкоћа.

старосрпских даровница), те да су и у сегментима писаним народним, (старо)српским језиком свесно или несвесно могли уносити поједине сложене реченичне структуре развијане у текстовима српскословенског језичког идиома.⁷ За формирање српске сложене реченице кључан предуслов била је, дакле, прагматичка, односно комуникацијска компетенција писара, тј. оспособљеност писара да се начини конзистентан текст према захтевима конкретног жанра, а православни писари су ту компетенцију стицали пишући и(ли) преписујући српскословенске текстове. Старословенске везнике *i-типа у сложеним реченичним структурама лако је било супституисати српским везницима *k-типа,⁸ али треба имати на уму да физиономију хипотактичких структура не одређују само везници већ и темпорална парадигма (тј. дистрибуција глаголских времена и начина у управној и зависној реченици), позиција зависне реченице у односу на управну, употреба корелатива и сл.

2. Пошто се (старо)српски језик, тј. *lingua seruiana* (уп. Ивић 1991: 207—222) од XIII века употребљавао и у преписци средњовековног, католичког, примарно романског Дубровника са српским залеђем,⁹ мора се рачунати и с романским, првенствено латинским, али и италијанским утицајем на развој синтаксе у старосрпској пословноправној писмености, пре свега посредством западних дипломатичких формула.¹⁰ Ако се

⁷ Српскословенски синтаксички утицаји на српски текст нарочито су могли бити интензивни у сferи партиципских конструкција које се неретко сусрећу и у оним пословноправним актима или њиховим деловима у којима доминира српски народни језик. Тако би се, на пример, српскословенским утицајем могла тумачити употреба активног партиципа презента од глагола говорења као средства за увођење директног говора у простагми краља Душана којом укида царину на Требињу: и говорѣ да вижеши прѣдъ краѧ[в]и ии Ѹзидано є и пѣх[а]де она же црѣна ѿнѣдѣзни . а говорѣши поклнисаи дѣбровѣчни таи црѣна не Ѹзидана ѿ[а] вѣка ѿ[а]које скѣтъ сталь и краѧ[в]и ии из'наге ерѣ не Ѹзидана таи црѣна и ѿ мон[х]и дѣдъ и прадѣдъ и ѿ ро[д]ители краѧ[в]и ии и ѿ краѧ[в]и ии (Нем. 1345, № 92.5). Оваква употреба партиципа се у стручној литератури третира као хебрејзам који је посредством грчког улазио у старословенски (Gardiner 1984: 132), а потом и у српскословенски језик. Таква партиципска конструкција не би заслуживала пажњу историчара српског језика да се нашла у оним деловима пословноправног акта (протоколу и(ли) есхатоколу) који се пишу српскословенским језиком, пошто је сасвим уобичајена појава да српскословенски текст обилује партиципским конструкцијама различитих функција и значења. Када се, међутим, оваква конструкција јави у једној простагми која је — из фонетске и морфолошке перспективе — готово чисто српска (што је и очекивано будући да је упућена Дубровчанима), онда се намеће питање да ли су старословенски синтаксички модели живели само у српскословенском или су они посредством српскословенског учествовали у обликовању синтаксичког профила и самог (старо)српског језика, разуме се, у његовој писаној верзији.

⁸ Не би требало искључивати чак ни могућност фонетске србизације одређеног старословенског везника, што би, разуме се, био један од најпрефињенијих видова имплементације српскословенске синтаксе у старосрпски текст. Наиме, у старосрпским пословноправним актима насталим углавном у источним српским канцеларијама до краја XIV века јавља се условни везник *аки* напоредо са српским *ако* и старословенским *ище*. С обзиром на дистрибуцију, старосрпско *аки* могло је — како верује А. Галис (1965: 110—121) — настати управо као секундарна посрблјеница црквенословенског *ище*.

⁹ Мада Дубровник није припадао српској средњовековној држави, он је био окружен српском територијом за коју су га везивале јаке трговачке везе. Како уочава П. Ивић (2001: 279), „кроз дубровачку луку пролазио је лавовски део спољне трговине Србије, што је ту луку чинило неком врстом српског Хонг Конга”.

¹⁰ У време стабилизације старосрпске пословноправне писмености током XIII и у првој половини XIV века језичка ситуација у Републици светог Влаха била је врло сложе-

имају у виду чињенице да су међу првим писаним споменицима на српском језику управо ћирилички потписи великог жупана Стефана и кнеза Мирослава на латински писаној повељи Дубровнику из 1186, те потпис кнеза Мирослава на латински писаној повељи Дубровнику из 1190. године (уп. Ивић / Јерковић 1981: 3), као и да је „оригинални текст старије српске повеље, то јест уговора од г. 1189. босанског бана Кулина с Дубровником писан латински у дубровачкој канцеларији“ (Решетар 1936: 3), могао би се наслутити интензитет контаката који су први српски владари морали имати с епистоларном традицијом Запада. Ваља узети у обзир и то да средином XIII века далматински градови уводе нотаријат као комуналну службу, што је, по правилу, подразумевало да градска администрација почиње постављати као „нотаре световна лица са стручном на образбом, већином људе са свршеним универзитетом из Италије, где је Болоња средиште на образбе у нотарској струци“ (Čremošnik 1927: 232).¹¹ Пишући пословноправна акта на српском језику, дубровачки нотари — по правилу описмењавани на латинском и(ли) италијанском језику — морали су свесно или несвесно уносити одређене романске синтаксичке моделе, пре свега оне подржане одговарајућим жанровским формуларима, у старосрпске пословноправне текстове.¹²

на. Говорни језик Дубровчана у то време била је рагузејска варијанта далматског језика. Након успостављања венецијанске врховне власти у Дубровнику — која је уз краће прекиде трајала од 1205. до 1358. године — кнез је био Млечанин, па је сасвим логично претпоставити да су општински службеници, а пре свега нотари, осим службеног латинског, морали познавати и млетачку варијанту италијанског језика, с којом су се дубровачки трговци сусретали још пре успостављања венецијанске врховне власти у свом граду. Овај је језички идиом био „трговачки језик на Јадрану и у великом дијелу источног Средоземља“ (Muljačić 1962: 243—244), те су се дубровачки поморци и трговци њиме вероватно служили и пре XIII века јер им њихов матерњи далматско-рагузејски у овом контексту није могао значајније послужити. О статусу српског језика у Дубровнику током XIII века најречитије говори забелешка латинског нотара из 1284. године када је дубровачки пук, омогућујући бекство ухапшеном властелину, узвишио „*podhi sbogo*“ (Čremošnik 1927: 236). Чини се да је управо венецијанска врховна власт у Дубровнику убрзала језичку србизацију града. Лимитирајући дубровачку поморску трговину, Венеција несвесно интензивира копнену трговину (Muljačić 1962: 340) Рагузејца са српским заљем, што по природи ствари подстиче двојезичност, те мешање становништва као гарант физичког опстанка једног територијално релативно затвореног етничитета. И. Синдик (1926: 89—100), позивајући се на К. Јиречека, подвлачи да је мешање словенског и романског елемента почело већ у X веку, те да властела у XIII веку већ говори оба језика, да би после 1296. године словенски елеменат надвладао романски. Занимљив је у том смислу податак да патрициј Марин де Гамио 1284. године, боравећи у Србији, није одговорио на три латински писана позива, јер латински вероватно није ни знао, али је српски позив прочитao и на њега одговорио (Синдик 1926: 93). Позивајући се на Диверсиса, Ж. Муљачић (1962: 340, 346) истиче да средином XV века рагузејску варијанту далматског језика говори само властела и то на већима и на суду.

¹¹ Вештина писања официјелних писама, тј. *ars dictaminis* од друге половине XI века — од када потиче и први сачувани трактат из ове области *Breviarium de dictamine* бенедиктинца Алберика из Монте Касина (Murphy 1974: 207) — постаје неиспустиви део реторичких знања по образовним институцијама западне Европе (Болоња, Павија, Орлеан, Тур, Бамберг) (Perelman 1991: 102).

¹² Идентификовање романских синтаксичких структура у старосрпским текстовима неретко је заокупљало пажњу истраживача (уп., на пример, Sedláček 1970, 1989, 1990, 1991; Грицкат 1975; Павловић 2009), али системско решење овог проблема србијистика до данас није добила. Понекад се синтаксички модели који су препознати као романски су-

§ 3. Типови старосрпских хипотактических везника. Мада везници нису једино обележје хипотактических структура (хипотактичке релације могу се, уосталом, исказивати и асиндентски), они су, ипак, најуочљивији маркери синтаксичко-семантичког односа међу компонентама сложене реченице. Будући често вишезначни, а поготову у почетним стадијумима развоја хипотаксе, везници као релацијске речи првенствено сигнализују тип синтаксичког односа међу реченичним компонентама (било синтагмама у реченици, било простим реченицама у оквиру реченичног комплекса), док се семантичка специфичност тог односа, по правилу, идентификује контекстуално.¹³

срећу и на словенском североистоку, где је романски утицај могао бити само посредан и крајње периферан. Тако, на пример, Ј. Седлачек (1990: 15) старосрпском корелативно-вешничком споју *зато је* (срдном данашњем *зато што*) налази пандан у италијанском *però che, per ciò che*. Овај склоп је, међутим, еквивалентан и с руским *потому что, для того что*; с чешким *proto že*; с словачким *proto že, zato že*; с польским *dla tego że*, као уосталом и с латинским *per hoc quod, propter hoc quod*, те у одговарајућем италијанском моделу може, али не мора бити кључ настанка поменуте конекције. Ипак, ширење старосрпског узрочног везника *да* без контактног корелатива (уп. *да* *се* *тан* *съдъ не свърши* *облага* *радое* с *мо*^ж*ко*^ж*и* *повеже* Дубр. 1457, № 672.30) по свој прилици је мотивисано одговарајућим романским узрочним конекцијама као што су латинско *propter quod, pro quod, per quod*, те италијанско *perche* (Грицкат 1975: 141; Sedláček 1990: 13), поготово што његову експанзију на словенском југу прати изразито висока учесталост узрочне падежне конструкције *за + acc* (Павловић 2006а: 278—279). Ваља, при том, имати у виду и да се функционални опсег примарно словенског везника у старосрпској писмености могао ширити под романским утицајем. Уочљиво је, на пример, да је синтаксичко-семантички потенцијал старосрпског као близи синтаксичко-семантичком потенцијалу староиталијанског *cōtē* (насталог од латинског *quonmodo*) (Samardžić 2003: 44—45), него рецимо староруског *како* или старочешког *kak/o/ž/* (уп. Павловић 2008: 29). Не би требало искључивати ни знатно екстремније романске утицаје у овом правцу. Наиме, старосрпски временски везник *кој* (еквивалентан временском *којда*: *и кој* *били* *наш* *послан* . *и па*^{тј} *тврди* *кајоваши* *ици* Дубр. 1404, № 340.6) — будући везан за старосрпска пословноправна акта настала у Дубровнику, а непознат осталим словенским језицима (уп. Корећнý / Šaur / Polák 1980) — могао је настати управо као супстратски романски амалгам латинског *сйт*, начинског *quonmodo*, те полисемантичког романског *cōtē*. Скоково (1972: II/112) објашњење да се ради о прилошком инструменталу средњег рода „синг. праслов. упитног придјева“ *къ, с обзиром на територијалну дистрибуцију ове конекције, не звучи убедљиво. С друге стране, под романским утицајем могла се развијати и (старо)српска темпорална парадигма у хипотакси. Ј. Бауер (1972: 63—64) уочава да је ширење потенцијала у старочешким зависним реченицама подстакнуто угледањем на латински конјунктив и евентуално футур II, а старосрпска протазна предикација уведена, на пример, везником *ако* у сferи будућег услова граматикизована је у скоро сваком четвртом примеру потенцијалом, с тим што се у актима западне провенијенције овај глаголски начин јавља у две петине случајева, док је на истоку његово присуство уверено тек у сваком тринаестом примеру. Осим тога, оваква употреба потенцијала у списима насталим у западним канцеларијама у начелу има континуитет од првих сачуваних споменика, што није својствено актима источне провенијенције, где се потенцијалом граматикизована погодбена предикација јавља тек од друге половине XIV века.

¹³ Тако се, на пример, старосрпским везником као може увести (1) просторна реченица просекутивног типа (и походи *въз* *дѣль* како се *вали* *кајенъ* *кошанано*^ж и *гаднили* Нем. 1389—1398, № 258.21), (2) поредбена реченица (да *ици* *и цирь* с *ваџи* *и вѣкн* како *съ* и *ион* старѣ *ицили* кнез Андреј 1214—1235, № 6.8), (3) временска реченица сукцесивног типа (и *пото*^и како *гѣдъ* *бѣ* *потрѣбовка* *стога* *кнеза* *вѣнчѣство* *и* *ти* с *дѣцоцъ* *ре*^ч*и* *нога* *гѣдна* *кнеза* по *вашон* *иа*^ж*ти* *вѣс* *потвѣдните* и *хстановѣните* Дубр. 1401, № 308.8), (4) узрочна реченица (како *ци* се *платише* що *биште* *длѣжни* *да* *царинъ* *прнзрѣбнскъ* *да* *тон* *да* *не* *ицию* *веке* *посла* *иин* *ш* *кога* Балш. 1374, № 170.1), те (5) допунска реченица (а говоре *драгоје* *кraljevstvъ* *ци* *како* *дѣброкнн*^ж *ица* *законе* *старе* съ *вѣдин* *ра-*

Релацијска реч као један од параметара реченичне субординације у синтаксичке везе почиње улазити на бази свог инваријантног лексичког значење, које се контекстуално дисперзује стичући значењске нијансе простора, времена, узрока, услова, начина и сл. Изашавши из свог *инваријантног семантичког нуклеуса* (својственог партикули, заменичкој или прилошкој речи као исходишту везника), дата релацијска лексичка јединица стиче, дакле, нове *синтагматске йоштенцијале*, чијим се таложењем формира семантичка парадигма везника.¹⁴ Ширење синтаксичко-семантичког потенцијала везника као релацијске речи не мора, при том, бити радијално, тј. ново синтаксичко-семантичко својство не мора бити директно ослоњено на инваријантно лексичко значење, већ се може ослонити на секундарно својство директно или индиректно везано за инхерентни семантички нуклеус.¹⁵

Пошто инваријантно лексичко значење релацијске лексичке јединице (бар у почетку) предодређује могуће синтагматске везе у којима функционално нова реч стиче нове синтаксичко-семантичке потенцијале, чини се да би управо порекло новонасталог везника требало бити полазна основа за разматрање његовог синтаксичког потенцијала, али и развоја хипотактичких структура које се датим везником уводе. Старосрпски хипотактички везници могли су, у начелу, настајати (1) од упитних речи, (2) од деикси, те (3) од модалних партикула оптативног или емфатичког типа.

1. Ако се занемаре конекције регистроване искључиво у српскословенским текстуалним сегментима, у старосрпској пословноправној писмености, негованој од краја XII до средине XV века, практично три четвртине свих регистрованих везника и релативизатора потиче од упитних речи, и то прилога (како, колико, коли(ко) կратъ, զա կолико, գդի, ծօգդի, կայօ, կօդի, ժեկօդի, կъда, ժեկъда, ժեկօва, ծօկօլի, ժեկօլի, պօկօլի), заменица (къто, շո, զայօ, կօն, չնմъ), те партикула ли и յеда (односно էда).¹⁶ Син-

шкници гospодади Котр. 1382, № 190.12). На тај начин како иступа као полисемантичка релацијска јединица чије се значење контекстуално дефинише.

¹⁴ Системски гледано, семантичку парадигму везника уз инхерентно лексичко значење чине и „коси“ парадигматски чланови, практично контекстуалне модификације семантичке инваријанте. Конкретније говорећи, прасловенски упитни прилог *kako своје иницијално, инхерентно лексичко значење протолокационе просекутивности (‘како = којим путем’) (уп. Šaur 1980: 335), чува као семантички нуклеус и у новој функцији реченичне релацијске јединице, коју стиче развојем хипотактичке интеграције (Павловић 2008). Уколико се читав проблем посматра из перспективе конкретног реченичног типа, може се говорити о везничкој (дакле формалној) парадигми дате реченице, чији су чланови заправо сродне контекстуалне модификације различитих инваријантних значења различитих везничких лексема. Тако би, на пример, везничку парадигму старосрпске узрочне реченице чинили везници յе, понеже, զայ, պօկօլի, կայօ, իկօ, շո, զայօ, դի, տե կօ (уп. Павловић 2009: 241), мање-више различитих инваријантних значења приближених сличним контекстима.

¹⁵ Тако, на пример, старосрпско како своју функцију просторног везника, те квалификативног поредбеног везника директно изводи из иницијалног просекутивног значења, док функцију временског везника, по свој прилици, развија у контексту нетипичних поредбених веза, као модификацију квалификативности. Функцију узрочног везника старосрпско како могло је стечи деловањем познатог принципа *post hoc, ergo propter hoc* којим се успостављала релација према временској функцији и сл.

¹⁶ Партикула, односно везник *eda потврђена је у свим јужнословенским језицима, те у старочешком и староруском. Мада се, по Бернекеру, ради о старом споју двеју заме-

таксично-семантички потенцијал овог типа релационих речи у старосрпском језику постаје још јаснији ако се има у виду да су ове конекције продрле практично у сва семантичка поља доступна хипотактичким структурама, било као конкуренти било као комплементи другим типовима релационих речи. У функцији старосрпских релативизатора као маркера односних реченица од првих сачуваних споменика јављају се искључиво заменице **k*-типа, истиснувши још пре појаве првих писаних споменика старе релативизаторе **i*-типа (уп. Павловић 2009: 101—141).¹⁷ Аналогија између односних и адвербијалних реченица у погледу избора релационе лексичке јединице била је сасвим очекивана, будући да се читав низ адвербијалних реченица — пре свега оних са одговарајућим именичким корелативима, тј. антецедентима — налази на граници између адноминално детерминативних и адвербијално детерминативних хипотактичких структура: *снаꙗн је книга пиꙗна չ вѣталинн мꙑца ноєбра ȏ дѣнь կъди доꙗходише поклисаре дѣбровѣти* (жупан Никола 1369, № 162.5), да *չ приюорю не вѣде* нигдѣ постављен нови тръг *развѣ на мѣсто гдѣ* јесть бывъ поставлѣн *չ прѣвѣ*

ничких основа **e* и **da* (ЭССЯ 6: 7), у старословенском језику једа (еда) функционише као упитна партикула којом се уводе питања „којто обниковано имат карактер на предположења или съдържат модален нюанс на съмнение по отношение на положителния отговор”: једа съ єсть съ дѣнь Мт 12.23 Мар., Зогр. (Граматика 1993: 366). На ову функцију ослања се једа као модални допунски везник којим се „изразява стремеж да се предотврати предполагаемо нежелано явление” (уп. боны са рѣша једа како оукрадѣты и оутенци ико Супр. 443.12 Граматика 1993: 483), те као везник којим се уводи намерна реченица с модалним нијансом (уп. юсѹсъ ко ѹлчичть, не словесъ недовѣды слово, итъ једа отъѣтодъ. раздоритъ крѣстъын вѣнцы Супр. 444.6 Граматика 1993: 507). У старосрпској пословноправној писмености једа (једа) је потврђено као упитна партикула (уп. иноғ нѣтъ молицю једа би хштѣль · кон ѿ[д] нїхъ по-кни Дубр. 1397, № 252.10), те као намерни (уп. да вашъ · любавъ ако би хшките послати къде једнога властелна нашега да вонна једа би могаль кој добротъ мего вади ѹчинити и једа би влатка и нико-лагъ могаль словоди[т] Дубр. 1419, № 513.10), односно погодбени везник (уп. једа ли бисицо кнезъ влас[т]еле и вса опкина гра[д] дѣбровника овон զгра речено писано и шеф[т]овано по[т]вори[л] ... тада да си[о]ци кнезъ влас[т]еле и вса опкина гра[д] дѣбровни[к]а прокле[т]и Дубр. 1420, № 523.126). У погледу по-рекла везника једа инструктиван је пример једа ти сю չ ѹедъ · ѹкънин չ тон вѣ[т]де къди си кој прошино послање ѿ[д]и налъсъ проснъ ръци налъсъ (Дубр. 1418, № 503.17) у којем реченица с овим релантом може бити схваћена и као питање и као погодба. Према примерима које даје Ф. Копечни (1980: 240), за погодбено једа знао је и староруски (уп. једа не вѣ добръ · то кто ико добрѣнъ, што, међутим, може бити нанос из старословенског језика, будући да га В. Борковски (1958: 166—184) не помиње.

¹⁷ Осланјајући се на старочешка и староруска језичка факта, Ј. Бауер (1972: 80—81) сматра да је дистрибуција релативизатора у прасловенском била условљена степеном по-знатости антецедента, тако да се релацијске јединице, примарно анафорског **i*-типа везују за познате реалије, док се релацијске јединице, примарно упитног, односно неодређеног **k*-типа везују за непознате реалије. Овај се систем, међутим, пред распад прасловенске језичке заједнице почиње нарушавати ширењем реланата **k*-типа на читавом словенском језичком простору. Неприкосновеност конекција **i*-типа у прасловенским споменицима све до Супрасаљског зборника — у коме се јављају и конекције **k*-типа — могла би, по Бауеру, бити последица утицаја одговарајућег грчког обрасца. Пошто старосрпски језик није био под непосредним грчким утицајем (уп. Sedláček 1967: 98), он је — попут старочешког — могао бар у првим сачуваним споменицима испољити макар у остацима елементе претпостављене прасловенске дистрибуције релативизатора у односним реченицама. То, међутим, старосрпска емпиријска грађа не показује па би се, аналогно ситуацији у прасловенском, могло претпоставити да је изразито брзо ширење релативизатора **k*-типа у старосрпском језику (окончано, практично, пре појаве првих писаних споменика) вероватно било потпомогнуто романским и(ли) романанизованим језичким супстратом, будући да је латински језик био **k*-типа (уп., на пример, Красухин 2005).

(Котр. 1382, № 190.12), да ици је тврђо и непоколебљиво до већине докле сима јадиње (Бранк. 1390, № 215.4), и да власни греда по мјесту| кадијно је закон'но мјесто сали продад|и|на (Дубр. 1397, № 257.16).

Простор за ширење односних и њима сродних адвербијалних реченица у старосрпском језику отворен је повлачењем партиципа из говорне синтаксе, што је уочено и у романском, али и у широј словенском језичкој заоставштини (уп. Ernout / Thomas 1953: 332, Грицкат 1975: 297—299). Стара конгруентност партиципа с антецедентом у роду, броју и падежу компензована је конгруентношћу заменичких релативизатора у адноминалним релацијама или просто занемарена употребом прилошких релационих јединица у адвербијалним релацијама. Као модел за формирање хипотактичке структуре овог типа могло је, разуме се, послужити устројство упитне реченице, док је реченични комплекс с хипотактичком одредбом структурну подлогу могао наћи управу у дискурсном низу не зависног питања и одговора на то питање, односно (позитивне или негативне) реакције на одговор: и къди пътешествува анатолио · тъди и прйдоша слободни людни нз' гръкъ на црковно гъмлю [← Када пленише Турци Анадолију? (Тада.) Тада и придоша слободни Грци на црквену земљу!] (Нем. 1352—1353, № 117.65) (уп. Trávníček 1956: 86—87, Bauer 1960: 239—240).¹⁸

2. Од везника деиктичког порекла у пословноправним текстовима (или деловима текстова) писаним старосрпским језиком витално је само јре (ere), док су остала демонстративне релационе јединице (тако, тако да, јелико, идѣ, јегъда, иже, донјелиже, ђаниже, пониже) — наслеђене из старословенског језика — везане за српкословенске текстуалне сегменте.

Старосрпско јре развија везничку функцију из примарно деиктичког, упућивачког својства (Bauer 1972: 369).¹⁹ Деиктичко *ježe губи у српском језику функцију релативизатора — која је потврђена у канонским споменицима — још у предисторијском периоду стабилизујући се, са друге стране, у својству конекције којом се у старосрпској пословноправној писмености уводе допунске и узрочне реченице.²⁰ Пошто се до-

¹⁸ Најочигледнији траг некадашње јукстапонирности независних реченичних структура представља експресивна партикула и (односно a) која се јавља на почетку постпноване управне реченице. Позивајући се на Ф. Травничека, Ј. Бауер у вези са сличном појавом у старочешком и староруском недвосмислено подвлачи да се ту ради о остатку „staršího stavu, kdy souvětí byla souřadná a slova a, i... měla v nich ústrojně úkon spojek“ (1960: 345). Будући да се ради о реликту „z doby, kdy tato slova ještě neměla plně rozvinutou spojkovou funkci, kdy se ještě neoprostila od zbytků lexikalního významu... lze předpokládat, že to byly parťukule s funkcí odkazovací, citovou, příslovečnou nebo i jinu“ (1960: 347).

¹⁹ По Травничековом мишљењу (1956: 56), прасловенско *(i)eže (које у старосрпском језику ротацијом ze > re даје јре, односно његове фонетске или ортографске варијације ёре, јеръ, ёръ) представља спој неутрумског e, односно ie, извршно показног значења близског заменичком to, и партикуле -že, која је првобитно функционисала као узвик упозорења сличан данашњем žle!

²⁰ Обједињавање ових двеју функција примарно анафорским *(i)eže не представља специфичност старосрпског језика будући да је регистровано и у старочешком (уп. деклативно již já vizi ež je zle ~ узрочно velmi jeho želéchu, ež byl rytíř vzácný), те у старопольском (уп. декларативно angel nowiny powiedział, eż sió narodziło dziecię ~ узрочно osiątose-ni bądzcie pyszni, eże krzywie lichotą czynili) (Korečný 1980: 289—291). У овом контексту ваља разматрати и староруско øje које је као континуант прасловенског *(i)eže регистровано

пунским реченицама експлицира садржај управне рече, везник јерε, примарно заправо деикса која је припадала управној реченици (Bauer 1972: 369), у почетку функционише као наслон или „пилон” (Грицкат 1975: 79), за који се везује експлицирани садржај — уп. ви ڈнатε ερε ъ нεкъ порε-
ки-номъ мое рѣчи [← ви знаете то: ја нећу порећи...] (Нем. 1265—1266, № 30.9).²¹

Ово својство старосрпског јерε сасвим је прозирно и у реченичном комплексу с узрочном реченицом којом се идентификује узрок емоционалних стања — уп. много се чуднио и ви ни недраго јерε нѣ с прилике сконъ пријателију такођи ڈписова[тъ] [← не би ми драго ТО: није прилично својим пријатељима тако писати]) (Дубр. 1399, № 287.7). Уз глаголе и глаголске перифразе којима се означавају емоционална стања зависна реченица формира узрочно-експликативну релацију, будући да се њоме сем узрока изражава и материјална садржина речи у својству управне предикације.²² Када су релације овог типа једном схваћене као узрочне, а након што је примарно деиктичко *ježе стабилизовано у конективној функцији — губећи својство упућивачке речи — овај везник могао се проширити на све типове каузалних односа дајући првобитној јукстапонираној реченици статус зависне узрочне реченице. Оваква генеза везника јерε маркирала је и позицију њиме уведене зависне реченице. Она је, наиме, у старосрпском језику увек постпознована у односу на управну реченицу.

3. Од модално маркираних партикула у старосрпском језику везничку функцију у сferи хипотаксе стиче оптативно да, те сасвим периферно емфатичко дорѣ (с фонетским варијантама дорн, дерн) ограничено на временску хипотаксу терминативног типа.²³

како у својству декларативног (уп. оѹслишавъ оже идоуть на нь) тако и у функцији узрочног везника (уп. цвртъци ... от пъс издадеци оже не можахо погреѣти) (Корећнý 1980: 568).

²¹ Старим деиктичким *(i)ježе уводио се, како примећује Ј. Бауер (1960: 142), првобитно само пропозитивни садржај перцептивних глагола, да би се он потом аналошки широј и на остале глаголе за које се везивала допунска реченица асертивног типа. Наиме, развојем хипотаксе језичком систему је био потребан стабилизован везнички индикатор дате синтаксичке зависности, а прелаз демонстративних речи у везнике није, разуме се, само словенска специфичност (уп. немачко *daß* < *das*, енглеско *that* 'то', или и латинско *quod*, те грчко ότι и ὅτι). Потпору оваквом развоју могле су пружити и кореферентске речи у управној реченици, као својеврсни пилони (Грицкат 1975: 79) за које су се везивала анафорске заменице. Ваља подсетити да се у старосрпској писмености наспрам допунског јерε може појавити одговарајући кореферент (уп. она видаѣста то, јерε прѣварн ници прѣиѣдоѹши кралъ Ringheim 1951: 39), што је потврђено и у старочешком језику (Bauer 1960: 142).

²² Ј. Седлачек (1990: 12) присуство старосрпског јерε у узрочно-експликативним релацијама доводи у везу са италијански *che* које покрива функцију латинског *quod* и *nam*. Будући, међутим, да се и старочешко *že*, које Ј. Бауер (1972: 369) изводи из прасловенског *(i)ježе, јавља у узрочно-експликативним релацијама (уп. *žel mi jest, že ste tak ráno přijeli; poče jeho litovati, že jem nejma co dátí* Bauer 1960: 288), ситуацију у старосрпском није, чини се, неопходно тумачити инојезичким (несловенским) утицајима. Овакав правац развоја могао се базирати и на аутентично словенском потенцијалу.

²³ Уп. и съено да коси дорн га и нестане (Нем. 1234—1243, № 16.31), да стон · оправаш дорн припошијете (Дубр. 1406, № 393.6). Емфатичка партикула *dažel/dožе регистрована је, иначе, у својству терминативног везника већ у старословенским споменицима: идаѣцъ оѹбо братниа иша вѣкоѹпѣ · даје не придеТЬ въ коданъ војвода Супр. 16.20 (Словарь 1994: 183). Осим на словенском јтугу, *dažel/dožе потврђено је у овој функцији и у староруском језику: не предолѣТЬ доборта твојего зрака съвѣсть ... даје старцъ не придеТЬ (Корећнý 1980: 159).

Оптивица партикула да везничку функцију у старосрпском језику развија поступно из оптиве перифразе да + *и́резеній*,²⁴ која је регистрована већ у канонским споменицима у функцији аналитичког средства за исказивање позива (заповести, жеље) упућеног трећем лицу (Sedláček 1970: 59). Парадигматско ширење ове конструкције на остала лица било је, како истиче Ј. Седлачек, израз њене поступне граматикализације која се на бугарском и македонском језичком простору завршава формирањем тзв. „балканског волунтатива“.²⁵ У старосрпском језику — како то пословноправна писменост показује — да задржава статус лексичког индикатора волунтативности, односно оптиве партикуле, која ће се постепено профилисати као конективни индикатор допунске реченице волунтативног типа, те намерне реченице. Наиме, везивањем слободних волунтативних реченица с оптивном перифразом да + *и́резеній* за предикације представљене глаголима којим се денотира тип волунтативног импулса, једна првобитно независна реченична структура преко јукстапозиционе везе стиче статус зависне, допунске реченице волунтативног типа, чиме се и примарно волунтативна партикула да стабилизује у везничкој функцији (Vondrák 1928: 517; Белић 1998: 248—249, 291—292; Sedláček 1970: 62). С обзиром на то да је намерна реченица заправо израз пропозитивног садржаја имплициране жеље, прдор једне волунтативне реченичне структуре у семантичко поље намере сасвим је очекиван.²⁶

²⁴ Етимологији немају јединствено мишљење о пореклу партикуле, односно везника да. Наиме, Ф. Миклошић (1862—1865: 151) је *da прво изводио од глагола *dati и *děti, да би га неколико деценија касније (1883: 260) довео у везу с праиндоевропским заменичким кореном **do-*, односно његовим адвербијализованим инструменталом једнине *dō. Млађи филозози углавном су прихватали неко од ових Миклошичевих решења (уп. Корећнý 1980: 148—149; Mihaljević 2004: 10). З. Голамб (1964: 28—31) их покушава објединити сматрајући да је модално *da оптивно-субјективна партикула настала од другог и трећег лица једнине императива глагола *dati, док је паратактичко *da траг адвербијализованог инструментала једнине демонстративне заменице **do-*. Ј. Грковић-Мејџор (2007: 204—205) полази од аблативног заменичког облика **d/(t)ođ* с примарним експективним значењем ‘од тога надаље’, на бази кога се могла развијати, с једне стране, адјунктивна, те паратактичка употреба и, с друге стране, оптивна или субјективна семантика. Оптивно да регистровано је спорадично и на словенском северу у слободним волунтативним реченицама — уп. руско *да здравствует солнце, да скроется тьма*; словачко *daže tebä, daže perun trestal* (Корећнý 1980: 140) — или само на словенском јуту оно доживљава изразиту експанзију која је изгледа била и предуслов његове постепене стабилизације у функцији волунтативног везника. У својству асертивног везника да је везано за западни део јужнословенског језичког простора, с тим што се у траговима може наћи и у бугарском језику (уп. Běličová / Sedláček 1990).

²⁵ Будући да се у несловенским балканским језицима јављају структурално еквивалентни спојеви, и то у грчком *ίνα + κοινήσις*, у румунском *să + конјункшия*, у албанском *të + konjunkshia* (Sandfeld 1930: 180; Sedláček 1970: 61; Грицкат 1975: 74, 96—105; Минчева 1987: 74—138), сасвим је јасно да се оптивно да + *и́резеній* на српском језичком простору шири као израз балканских језичких конвергенција и то од југоистока према северозападу.

²⁶ Можда су у овом смислу најилустративнији примери типа *хотѣнъ да есть любовь стара цергъ наци пате потврьгю повѣли бра[т]и ии гюргя и ие* (Балш. 1385, № 192.5) у којима је волунтативна пропозиција (да есть любовь стара цергъ наци), као стимулатор и жељени исход управне радње (потврьгвати), експлицитно представљена у функцији предметног садржаја волунтативног глагола (*хътѣти*). Прекомпоновањем овог реченичног комплекса тако да на површинском плану изостане волунтативни глагол једна примарно волунтативна реченица улази у семантичку сферу интенционалности, тј. намере: *потврьгю повѣли бра[т]и ии гюргя и ие да есть любовь стара цергъ наци*.

Стабилизација примарно оптативног да у везничкој функцији интензивирана је развијком допунских реченица асертивног типа уведенih везником да које се у старосрпској пословноправној писмености јављају од друге половине XIV века. Вероватно није случајно да се управо у то време ревитализује веза да + *йотенцијал* (уп. и молише говореће да би нису платила краљство им Котр. 1398, № 273.4), те да волунтативно да, одвајајући се од презентске глаголске форме, улази у комбинацији чак и са футорском конструкцијом (уп. молимо мајстру вашу да будете съхранити наше тврѓавце у ваше тврђаве Дубр. 1398, № 270.16).

Док се волунтативно да, несумњиво, шири као израз балканских конвергенција (Sandfeld 1930: 180; Sedláček 1970: 61; Грицкат 1975: 74, 96—105; Минчева 1987: 74—138), асертивно да могло је настати системском експанзијом волунтативног да (уп. Грицкат 1975: 163—174) преко прелазних асертивно-волунтативних реченичних структура (Pavlović 2006б: 186—189), које у старосрпској пословноправној писмености имају релативно високу учесталост. Наиме, предметни садржај информативно-комисивних (*обѣка(ва)ти* (с), *обѣтovати* (с), *съговорити* с, посыговорити с и сл.) и експективативних (*надати* с, *оғъдати*, *оғъпати*, *оғъпъвати* и сл.) глагола могао је бити концептуализован као волунтативна или као асертивна пропозиција која се напоредо реализовала као реченична структура с оптативном перифразом да + *йрезенї* или као зависна реченица уведена типично асертивним везницима *иер* и *како*. Продор старосрпског волунтативног да у сферу асертивности означава почетак неутралисања семантичке опозиције *волунтативност* ~ *асертивност* на плану конективних индикатора комплементизације, чиме се западни део јужнословенске језичке заједнице сасвим јасно издваја од свог балканског окружења, у коме поменута семантичка опозиција чува везничку верификацију (уп. Минчева 1987: 130).²⁷

§ 4. Закључне напомене. Старосрпска писана синтакса развија се на бази старосрпске говорне синтаксе (с рудиментарном хипотаксом), а под утицајем двеју писано профилисаних традиција, и то (1) српскословенске, односно старословенске, а посредством ње делимично и грчке, те (2) романске, првенствено латинске, али и италијанске. У старосрпској хипотакси додирују се, дакле, утицаји двеју писаних традиција, односно два културна круга као, уосталом, и у целокупној (старо)српској култури. Старосрпска хипотакса није могла, у том смислу, бити изузетак.

Старосрпски хипотактички везници настају на бази аутентично словенског језичког материјала (упитних речи, деикси, те модалних партикула оптативног или емфатичког типа), али не без контекстуалних утицаја (1) у избору лексичких јединица које развијају везничку функцију, те (2) у развоју синтагматског потенцијала новоформираних везника.

Нови Сад

²⁷ Уп. румунско волунтативно (*ca*) *să* с асертивним *că*, *să*; албанско волунтативно *të* с асертивним *që* (*se*); бугарско волунтативно *да* с асертивним *че* (*що*); македонско волунтативно *да* с асертивним *дека*; грчко волунтативно *νά* с асертивним *πᾶς*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић, Александар (1998), *Одјаша лингвистика. О језичкој природи и језичком развијатку. Књига I и II*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Борковский, Виктор Иванович (1958), *Синтаксис древнерусских грамот. Сложное предложение*, Москва: Издательство академии наук СССР.
- Граматика (1993), *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис* [ред. Иван Дуриданов], София: Издателство на Българската академия на науките.
- Грицкат, Ирена (1975), *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Грковић-Мејџор, Јасмина (1993), *Језик „Псалтира“ из штампарије Црнојевића*, Подгорица: ЦАНУ.
- Грковић-Мејџор, Јасмина (2007), *Синици из историјске лингвистике*, Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Драгин, Наташа (2007), *Језик Теодосијевог Житија светог Саве у прейсцу монаха Марка из XIV века*, Нови Сад: Тиски цвет.
- Ивић, Павле; Вера Јерковић (1981), *Правојес српскохрватских ћирилских писма и писама XII и XIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике.
- Ивић, Павле (1991), *Изабрани огледи II. Из историје српскохрватског језика*, Ниш: Просвета.
- Ивић, Павле (2001), *Српски народ и његов језик*, Нови Сад — Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Кнабе, Георгий Степанович (1955), Еще раз о двух путях развития сложного предложения, *Вопросы языкоznания*, 1: 108—116.
- Красухин, Константин Геннадьевич (2005), *Очерки по реконструкции индоевропейского синтаксиса*. Москва: Наука.
- Минчева, Ангелина (1987), *Старобългарският език в светлината на балканистика*, София: Наука и изкуство.
- Павловић, Слободан (2006а), *Дештерминативни йадежи у старосрпској шазловнојправној писмености*, Нови Сад: Матица српска.
- Павловић, Слободан (2008), Синтаксично-семантички потенцијал старосрпског везника како, *Зборник Машце српске за филологију и лингвистику*, LI/1—2: 17—30.
- Павловић, Слободан (2009), *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*, Нови Сад — Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Радовановић, Милорад (2008), Фази логика у лингвистици: темељни појмовник и систематизација, *Научни зборник „Српски језик у светлу савремених семанических теорија“*, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 11—44.
- Решетар, Милан (1936), Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV вијека, *Глас СКА*, CLXIX: 167—209.
- Синдик, Илија (1926), Дубровник и околина, *Српски етнографски зборник*, 38 [Прво одељење, Насеља и порекло становништва, Књига 23]: 1—249.
- Словарь (1994), *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)* [Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой], Москва: Славяńskiй институт академии наук Чешской Республики — Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук.
- Соколов, С. А. (1977), Конъюнкционализация в турецком языке, *Советская тюркология*, 2: 24—29.
- Соловьев, Александар; Владимир Мошин (1936), *Грчке писма српских владара. Превод и коментар*, Београд: СКА.
- Стојановић, Љубомир (1929), *Старе српске писма. Књига I. Први део*, Београд — Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- Стојановић, Јелица (2002), *Ортографија и језик Бјелотојском чећворојеванђеља (13/14. вијек)*, Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Тураев, Б. А. (1915), Рассказ египтянина Синухета и образцы египетских документальных автобиографий, *Культурно-исторические памятники древнего Востока*, 3: 1—63.
- ЭССЯ, *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. I—* [Под редакцией О. Н. Трубачева], Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка.

* * *

- Bauer, Jaroslav (1960), *Vývoj českého souvětí*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Bauer, Jaroslav (1972), *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skaldby*, Brno: Universita J. E. Purkyně.
- Běličová, Helena; Jan Sedláček (1990), *Slovanské souvětí*, Praha: Československá akademie věd.
- Benveniste, Émil (1957—1958), La phrase relative, problème de syntaxe générale, *Bulletin de la Société de Linguistique*, LIII: 39—54.
- Bühler, Karl (1990), *Theory of language: the representational function of language* [Translated by Donald Fraser Goodwin], Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Chafe, Wallace (1982), Integration and involvement in speaking, writing, and oral literature, *Spoken and written language: exploring orality and literacy* [ed. Deborah Tannen], Norwood (W): Ablex, 35—53.
- Čremošník, Gregor (1927), Dubrovačka kancelarija do godine 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXXIX: 231—253.
- Ernout, Alfred; François Thomas (1953), *Syntaxe latine*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Gallis, Arne (1965), Aks. *ašte*, aserb. *ače*, ako, aruss. *ašče* (*ače*), apoln. *acz*, usw. Versuch einer neuen Etymologie, *Scando-Slavica*, 11: 110—121.
- Gardiner, S. C. (1984), *Old Church Slavonic. An Elementary Grammar*, Cambridge — New York — New Rochelle — Melbourne — Sydney: Cambridge University Press.
- Gołąb, Zbigniew (1964), The Problem of Verbal Moods in Slavic Languages, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, VIII: 1—36.
- Harris, Alice C. & Lyle Campbell (1995), *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kopečný, František; Vladimír Šaur; Václav Polák (1980), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*, Praha: Československá akademie věd.
- Kretschmer, Paul (1912), Sprache, *Einleitung in die Altertumswissenschaft. I Bd.* [hrsg. von Alfred Gercke und Eduard Norden], Leipzig — Berlin: Teubner, 463—564.
- Miklosich, Franz (1862—1865), *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae: Guillelmus Braumueller.
- Miklosich, Franz (1883), *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien: Wilhelm Braumüller.
- Muljačić, Žarko (1962), Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st., *Rad JAZU*, 327: 237—380.
- Murphy, James J. (1974), *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley: University of California Press.
- Paul, Hermann (1880), *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle: Max Niemeyer.
- Pavlović, Slobodan (2006), Sistemska podsticaj za konektivnu unifikaciju asertivnosti i voluntativnosti u starosrpskom jeziku, *Zora*, 44 [Jezikovna predanost, Akademiku prof. dr. Jožetu Tiporišiću ob 80-letnici]: 181—190.
- Perelman, Les (1991), The Medieval Art of Letter Writing: Rhetoric as Institutional Expression, *Textual Dynamics of the Professions: Historical and Contemporary Studies of Writing in Professional Communities* [Eds. Charles Bazerman and James Paradis], Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Pupovac, Milorad (1990), *Jezik i djelovanje*, Zagreb: Biblioteka časopisa „Pitanja“.
- Radovanović, Milorad (1997), *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Samardžić, Mila (2003), *Sintaksa i semantika veznika. Razvoj vezničkog sistema u italijanskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Sandfeld, Kr. (1930), *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris: Librairie ancienne Honoré Champion.
- Sedláček, Jan (1967), O nekim pitanjima proučavanja istorijskog razvitka složene rečenice u srpskohrvatskom jeziku, *Зборник за филологију и лингвистику*, X: 95—101.
- Sedláček, Jan (1970), Srpskohrvatske potvrde o razvitku rečenice sa *da* u južnim slovenskim jezicima, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/2: 59—69.

- Sedláček, Jan (1989), K problematice jihoslovanského ireálu, *Slavia*, 58/3: 233—241.
- Sedláček, Jan (1990), K vývoji větného vyjádření kauzálního vztahu v serbocharvátštině, *Slavia*, 59/1: 11—21.
- Sedláček, Jan (1991), Hypotaktické vyjadřování potenciální podmínky v jižní slovanštině, zvl. v srbocharvaštině, *Slavia*, 60/4: 353—366.
- Skok, Petar (1972), *Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I—IV, Zagreb: JAZU.
- Škiljan, Dubravko (1998), *Javni jezik*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Trávníček, František (1956), *Historická mluvnice česka. III. Skladba*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Vondrák, Wenzel (1928), *Vergleichende Slavische Grammatik. II Band. Formenlehre und Syntax*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Слободан Павлович

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ДРЕВНЕСЕРБСКОГО ГИПОТАКСИСА

Р е з ю м е

В работе рассматриваются контекстуальные и системные предпосылки развития гипотаксиса в древнесербской правовой деловой письменности, использующейся с конца XII до середины XV века на территории средневековой Сербии, Боснии, Дубровника и Афона. Данная сфера публичного общения была под влиянием двух традиций письменности, а именно: (1) старославянской, т.е. сербскославянской и (2) романской. Поэтому и развитие древнесербского письменного гипотаксиса рассматривается в этом контексте. Древнесербские гипотаксические союзы образованы от собственно славянских лексических единиц (от вопросительных слов, дейтиков и модальных частиц), причем контекстуальные влияния могли оставить след в выборе соответствующих лексем, которые впоследствии приобретут функцию союзов, а также в расширении их синтагматического потенциала.

ФИЛОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ О РУКОПИСУ ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАКОНА (1420—1430)

ЈАСМИНА НЕДЕЉКОВИЋ

UDC 091=163.41,,14"

У раду се износе језичке особине преписа *Земљорадничко^г закона* који је настао током 1420—1430. године. Неке правописне новине као и језичке црте овог споменика показују да је он из времена за које се сматра да потиче, а то су прве деценије XV века.

Кључне речи: Земљораднички закон, рукопис, српскословенски језик, српски народни језик.

1. Препис *Земљорадничко^г закона* који се чува у Архиву манастира Хиландара под сигнатуром 466 (од л. 1 до л. 5), одавно је познат у научци¹ и представља једини до сада познати препис најстаријег превода овог *Закона* на српскословенском језику.²

2. Текст преписа *Земљорадничко^г закона* исписала је једна рука полууставним писмом са облицима слова карактеристичним за прве деценије XV века.³ То су: слово *đ* чије су ножице закошене унутра, а понекад се и спајају; *ќ* код кога је леви крак пречке спуштен; исто налазимо и код двоногог *॥*; *ѡ* је начеће са високом спојницом која може бити и развучена; *ч* је једнострано. Слово *ж* је тропотезно, а *з* има више варијаната (нпр. змијолико, доњи део у облику запете и сл.). Брзописне облике имају слова *a*, *॥* и *ќ*. Слово *с* долази у примерима: *сънждесть* 2а, *яконо* За (уп. *якона* За), *стъло* За, *съѣрмн* 4а и др. Група *је* у иницијалној позицији пише се са широким (*€*) или обичним *e* (*€*): *єдинъ* 1а, *єго* 2а, *ємъ* 2б.

¹ На овај рукопис указао је Ђорђе Сп. Радојичић (*Српски рукопис Земљорадничко^г закона*. — Зборник радова САНХ, XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 1955, 15—28); а затим Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. — Београд (Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије), 1978, 178; и Б. Марковић, *Аграрни односи у средњовековној Србији према рукописима Земљорадничко^г закона и Закона цара Јустинијана*. — Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд, 1995, 251—260. У новије време превод *Земљорадничко^г закона* на савремени српски језик објавио је Ђорђе Трифуновић у књизи *Са Светогорских извора* (Београд, 2004, 225—239). Врло значајну студију о овом рукописном споменику која, између остalog, садржи рашичитани текст *Закона* и превод на данашњи српски књижевни језик приредио је Милош Благојевић (*Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*. — Београд, (САНУ, Одјељење друштвених наука, Извори српског права XIV), 2007).

² Трифуновић 2004 225.

³ По најновијој датацији коју је урадио наш филигранолог Р. Станковић (*Водени знаци Хиландарских српских рукописа XIV—XV века*. — Београд (Народна библиотека Србије, Опис јужнословенских ћирилских рукописа т. VII), 2007, 357—358) ова рукописна књига је настала 1420—1430. године.

3. Групе *ља* и *ња* обележене су са *л*, *н* + *и* (дѣлатеља 1а, ближњага 1а); *ље*, *ње* са *л*, *н* + *е* (даколијет 4а, пожнијет 1б, поред каленема 3а); *њи* са *н* + *и* (о ннкѣ 1б); и *-љ*, *-њ(-)* који се пишу са *-љ-*, *-нб-*, *-н-*: дѣлатељ 1б, ѡгњь 5а, двоје копанци 1б. Сугласници *ћ* и *Ђ* у групама *ћа*, *ћа*, *ће*, *Ђу* обележени су у складу са одликама рашког правописа: плака 2а, крага 5а, краге 5а, крагија 3а.

Поред традиционалних обележја у ортографији овог Закона уочавају се извесне правописне новине. То су: прво, писање десетеричног ћ испред слова *а*, *е*, *и*, *о* (съгласіја 1б, свинїја 4б, господїје 2а, вѣјт 3б, погыбшїјији 4а, дѣланіја 1б, маздѣланіја 3а);

и друго, употреба дебелог јера⁴ за означавање изговорног полугласника у следећим позицијама:

а) у префиксима *въз-*/*въс-*, *съ-* (въздастъ 4а, въстръсає 5а, сътворитъ 5б, съзидаћи 5а);

б) у предлогу *въ:* въ нијемъ 3б, въ дѣбраќѣ 3б;

в) у корену речи: *мъզды* 2б, 3б, *таръдинка* 4а, и у везнику *нъ* 4а, 4б са значењем *недо*, *већ*.

Поред овога, дебелим јером се обележава и вокално *л* (вљкоња 4а).

Писање дебелог јера у поменутим позицијама у тексту *Земљорадничког закона* јесте правописна новина. У овом погледу наш споменик се уклапа у време у коме је настао, а то су прве деценије XV века, јер се овакво писање код Срба тада полако укорењивало. Наиме, од почетка XV века ова правописна појава била је одлика и других рукописних књига, као и српског писања уопште тога времена, али наравно, никада није примењивана доследно и у потпуности, чак ни од стране истог писара.⁵

Шире гледано, појава дебелог јера, тачније организованија употреба овога слова у српској ћирилици од краја XIV, а поготово од XV века, била је у складу са ондашњим општим начинима писања код Срба и Бугара.⁶

4. *Земљораднички закон* одликује се редовним писањем танког и дебелог јера а не вокала *а* у одговарајућим случајевима, што свакако иде у прилог чувању полугласничке фонеме у језику овога споменика:⁷ сътвори 1а, къ врѣменю 1а, съ дрѣгом 1а, възвратѣтъ 1а, съглаſије 1б, съвѣтвѹтъ 2а,

⁴ Писање слова дебело јер (*đ*) у тексту *Земљорадничког закона* није увек типично, тј. у појединим случајевима је врло изнијансирано.

⁵ Употреба дебелог јера (*đ*) за означавање изговорног полугласника у горе поменутим позицијама заступљена је у *Повељама десића Стевана* (Младеновић 2007) писаним крајем XIV и у првим деценијама XV века, и нешто мање у *Повељама кнеза Лазара* из друге половине XIV века (Младеновић 2003).

⁶ О овоме види В. Мошин, „Револуције” у историји стварања српског правописа. — Библиотекар, Београд, 1964, бр. 6 (за 1963), 461—475 и А. Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови*. — Београд (Чигоја штампа), 2008, 92—101.

⁷ Доследно бележење *ь* или *đ*, а не рефлекса *а*, одликује и текст оригиналних повеља кнеза Лазара (Младеновић 2003), као и повеља деспота Стевана Лазаревића (Младеновић 2007, 160, 166, 178 и др.); о овоме види још и Рада Стијовић, *Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и десића Стевана* (Прилог српској историјској дијалектолођији). — Јужнословенски филолог, Београд (Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ), 2008, књ. LXIV, 458.

въстрыгнити 2а, съндавъ 2а, въ ніего 2б, въпіть 3а, овошіострѣжъцъ 3а, съыше 3б, въннти 4б, брашнъ 5б, и др. Примере са 6 види у т. 3.

5. У примерима секыръ 3б — сѣкыръ 2б, о господскынх вещех 2а — въ виноградѣхъ ... въходещен твѣдьнх 5а напоредо се употребљавају знаци Ѹ и е. То нам јасно показује да се слово Ѹ изговарало e, што је иначе једна од битних црта српкословенског — најстаријег српског црквеног и књижевног језика.

6. Вокално р и л је у већини случајева обележено са танким јером (искрънаго 1а, въстрыгнити 2а, съдрѣжати 4а, кльнет є 2б, զакльнет є 2б), поред примера са л + ь (види т. 3) што је у складу са већ поменутом новом праксом у српском писању, тј. са новим функцијама употребе дебелог јера у српској ћирилици.

7. Л на крају речи и слога се чува: воль 2б, ړалникъ 5а.

8. У морфолошком погледу језик овог споменика у великој мери чува одлике књижевног и црквеног српкословенског језика. То се посебно види у падежним облицима именица, на пример: *локатив једнине*: насадити виноград на пустѣ твѣдемъ ѿѣстѣ 2а, кто ѡбрѣщеть вола въ виноградѣ или въ нивѣ или на нночѣ ѿѣстѣ 3б, кто въ лединѣ обрѣщеть вола 4а; *генитив множине*: ѩ воловъ или овьцъ 3а, кто нѣздѣтъ къ чрѣдѣ своихъ воловъ или ослѣтъ 4а, ѩ иногъ лѣтъ 4а;⁸ *локатив множине*: о господскынх вешех слово въздающен 2а, по лѣтѣхъ пришъдшѣ 2а, въ виноградѣхъ или смоковницахъ въходещен твѣдьнх 5а.

У следећим примерима въ дому сѣна или плаќви въложше ѿгњъ 5а и аще раздѣлиенїв бывш въ ѿѣстох о неправди кто кого въ ждрѣби 1б имамо стари облик локатива једн. именице м. рода на -у и ж. рода -а- деклинације који под утицајем меких основа добија наставак -и.

Наставак -охъ у локативу мн. забележен је у примеру: аще раздѣлиенїв бывш въ ѿѣстох о неправди кто кого въ ждрѣби, или въ ѿѣстох оглас(ть) да имаютъ прѣдѣннти бывшее раздѣлиенїе 1б.⁹

⁸ У тексту *Земљорадничког закона* нису забележени случајеви обележавања наставка генитива мн. именица са удвојеним танким јером (-ъ) као ни они примери у којима се овај падежни наставак бележио истовременом употребом надсловних (акценатских) знакова изнад слова -в, -въ, -въ, уп. десетъ товарѣ, сельъ, грѣхъ (Јасмина Недељковић, *О обележавању наставака генитива множине именица у Светоарханђеловској христовуљи цара Стефана Душана (XIV век)*. — Археографски прилози, Београд (Народна библиотека Србије), 2003, књ. 25, 319—323); инокъ, ѩ всехъ работъ (Младеновић 2003, 132, 164); старыцъ, синовѣ, апостолъ (Младеновић 2007, 232, 373).

⁹ По мишљењу А. Белића наставак -ох у локативу мн. именица развио се према наставку -ом из датива множине, уп. пример „селохъ Законик 50“ (*Историја српскохрватског језика. Речи са деклинацијом*. — Београд, 1950, књ. 2, 116). У преписима Законика цара Душана такође су забележени облици локатива мн. именица на -охъ (И. Грицкат, *Језик Шишатовачког ћртиса*. — Законик цара Стефана Душана (Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раванички и Софијски рукопис), Београд (Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV), 1997, књ. 3, 222), а ову појаву нализимо и у *Повељи десилоша Стефана Хиландару којем одређује наставак давања годишиње помоћи у сребру из Новог Брда* писане током 1406—1407. године (Младеновић 2007, 185). Уп. и ове примере: въ Дечанохъ, въ прѣдѣлохъ, по всехъ градохъ и др. (А. Младеновић, *Белешке о ћрафији и језику у Житију Стефана Дечанској Григорија Цамблака*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1981, књ. XXIV/1, 38); о гоѓоскѣј прѣдникахъ (*Псалтир с последовањем 1521. Фотоштапско издање*. — Приредила Катарина Мано-Зиси, Београд, Источно Сарајево (Народна библиотека Србије, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву), 2008, 351).

9. Наставци ген.-акуз. заменичко-придевске промене такође имају углавном српскословенске облике: искрњаго 1а, ћ отъщетенаго 5а, ближнаго 1а, сконјаго 1а, твјдјего 3б.

Само у примеру Ѱ пастирскога 4б забележен је наставак -оџа који је одлика српског народног језика.

10. Треће лице једнине и множине презента има најчешће српскословенске облике на -ић (пожњет 1б, носит 1б, насадит 2а, имат 2а, платит 2б; идишти 1б, обергти 2а, бвдит 5а, бјот се 5б) мада налазимо и случајеве 3. л. једн. без крајњег -ић који припадају, наравно, српском народном језику: сътврн 1а, съе 2а, гл(агол)ј 4а, е 4а.

11. С обзиром на то да је овај препис врста правног споменика сачињен, природно, од законских одредби, у њему је углавном присутна реченична конструкција са аще (ако) + да: аще съгласеть два дѣлателя զամѣнити нини въ крѣменю сѣтвы и прѣвратити єдинн чес(ть) 8бо съмѣ посѣда да не възвратить 1а; аще ли же погыбнетъ живштно, да дастъ є За; аще ли же оумреть на поутти да дастъ дѣлъ за єдино 3б; аще ли же на инои дѣлъ вмрѣть да дас(ть) вола съврьшена 3б; аще кто въ леднић обрѣшеть вола զаколетъ его и въздмѣтъ меса его рѣка да встѣчетъ се єму 4а.

Везник нъ („неко, већ”) имамо у примерима: аще кто ... охромитъ вола или ослаћитъ нѣс(ть) неповиннъ, нѣ да отъщетитъ се За; аще кто сѣкын въ дѣбраћъ дѣво, не съматрастъ нъ падъ дѣво 8бѣсть вола или осла или ино что ћ скотъ сицево 8бо да дас(ть) живштно за живштно 3б.

12. Ово наше испитивање неких правописних и језичких особина преписа *Земљорадничкој закона* из 1420—1430. године показало нам је следеће: да је текст *Закона* писан српскословенским са појединим особинама српског народног језика. Лексика *Земљорадничкој закона* је у великој мери народна, што се и очекује за овакву врсту споменика, али зато његова граматичка обележја у већини случајева припадају књижевном и црквеном, српскословенском језику.

Језичке особине, као што су свакако чување изговорног полугласника, вокалног *л*, као и сугласника *л* на крају речи и слога, потврђују да је поменути препис из времена за које се сматра да потиче.

Полугласничка фонема у вокалском систему овога преписа показује нам, с једне стране, да је народни језик његовог писара свакако чувао полугласнички изговор, а са друге, да је одсуство примера вокализације полугласника у *а* сасвим очекивано у овом периоду за источније и јужније штокавске крајеве.¹⁰ У народном језику полугласник је могао у ово време да се вокализује, али у овом рукописном споменику та појава није регистрована.

Београд

¹⁰ По Павлу Ивићу у штокавским пределима вокализација полугласника са *а* пада „углавном пред крај XIV в. и у почетак XV в.”, док у „источнијим и јужнијим штокавским крајевима замена полугласа са *а* дошла је још касније” (*Језик српскохрватски/хрватскосрпски, хрватски или српски*. — Енциклопедија Југославије, Загреб, 1990, књ. 6, 51).

С К Р А Ђ Е Н И Ц Е

Младеновић 2003 — Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци.* — Београд (Чигоја штампа), 2003.

Младеновић 2007 — Александар Младеновић, *Повеље и њисма десетошта Стефана Лазаревића. Текст. Коментари. Снимци.* — Београд (Чигоја штампа), 2007.

Трифуновић 2004 — Ђорђе Трифуновић, *Са Светођорских извора.* — Београд, 2004, 225—239.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. А. Белић, *Историја српскохрватског језика. Речи са деклинацијом.* — Београд, 1950, књ. 2, 116.
2. М. Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис.* — Београд (САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XIV), 2007.
3. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара.* — Београд (Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије), 1978, 178.
4. И. Грицкат, *Језик Шишатовачког претиска.* — Законик цара Стефана Душана (Бањански, Призренски, Шишатовачки, Равнички и Софијски рукопис), Београд (Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV), 1997, књ. 3, 222.
5. Б. Марковић, *Адварни односи у средњовековној Србији према рукописима Земљорадничкој закона и Закона цара Јустинијана.* — Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд, 1995, 251—260.
6. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци.* — Београд (Чигоја штампа), 2003.
7. А. Младеновић, *Повеље и њисма десетошта Стефана Лазаревића. Текст. Коментари. Снимци.* — Београд (Чигоја штампа), 2007.
8. А. Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови.* — Београд (Чигоја штампа), 2008.
9. В. Мошин, „Револуције” у историји стварања српског правописа. — Библиотекар, Београд, 1964, бр. 6 (за 1963), 461—475.
10. Ђорђе Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничкој закона.* — Зборник радова САН, XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 1955, 15—28.
11. Р. Станковић, *Водени знаци Хиландарских српских рукописа XIV—XV века.* — Београд (Народна библиотека Србије, Опис јужнословенских ћирилских рукописа т. VII), 2007, 357—358.
12. Ђ. Трифуновић, *Са Светођорских извора.* — Београд, 2004, 225—239.

Ясмина Неделькович

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИМЕЧАНИЯ К РУКОПИСИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ЗАКОНА (1420/1430)

Р е з ю м е

Список Сельскохозяйственного закона, возникший в течение 1420/1430 гг., хранящийся в настоящее время в Архиве монастыря Хиландар, представляет собой единственный до сих пор известный список старейшего перевода данного Закона на сербско-славянский язык. Языковые черты этого памятника свидетельствуют о том, что он написан на сербскославянском языке с некоторыми особенностями сербского народного языка.

НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА ДЕЧАНСКОГ ИГУМАНА ТЕОФИЛА (1823—1835). ТЕКСТ И ФИЛОЛОШКИ КОМЕНТАР

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

UDC 091=163.1,18"

У раду се доноси текст неколико српских ћириличких докумената дечанског игумана Теофила из треће и четврте деценије XIX века. Низ језичких особина у њима подудара се с одговарајућим особинама са данашњим језиком Срба у Призрену.

Кључне речи: Теофил, игумен дечански, кир Никола, призренски говор, црква Св. Ђорђа, црква Св. Краља.

1. Овде скрећемо пажњу на неколико рукописних докумената од којих је нека писао и потписао Теофил, игуман манастира Високи Дечани (II, III, IV, VI), један документ је само потписала ова личност (I), а нека од њих је и писала и Теофила потписала друга личност (V, VII, VIII, IX). Сви ови списи настали су у времену од 1823. до 1835. г. Данас се чувају у Бугарском историјском архиву у Софији, у делу оставштине која је „припадала некада Петру Костићу (1852—1934), нашем познатом јавном раднику, професору (1873—1894) и ректору (1882—1889) Богословије у Призрену, аутору значајних радова из историје нашега југа од којих је неке објавила и Српска краљевска академија у Београду” (Младеновић 1990: 185). Иначе, поменути игуман Теофил писар је и двају писама раско-призренског митрополита Захарија из 1822. г. (уп. Младеновић 1990: 185—186, 209, 211).

2. Документи, о којима је реч, писани су старијом нашем ћирилицом, како се код нас писало у трећој и четвртој деценији XIX века (в. факсимиле уз овај рад), а ми их овде доносимо транслитерирано и транскрибовано данашњом српском ћирилицом и правописом. Сви су они датирани и носе округли печат манастира Високи Дечани (изузев документа II) на којем читамо с леве и десне стране светитељевог лика: **Стефанъ дечанск. и текст у круг: † сеи печать монастыра дечанскаго: ахкг: [1623].**

Текст докумената доносимо хронолошким редом.

I сигн. II. A. 7484
На 1819. до 1823. месеца марта 3.

Знано буди всјакому суду и правде како примих от Јована Марковога от дискоса дечанскога грош господин Захарија от Марка прими парво

грош... пак прими игумен Теофил и от Јована Марковога кусур грош
... 315
150
свега сума и словом 465

Туј беху сведоци: Јова Симонов, Станомир Андрејович, Марко Живков, Неша Попович, Мирче Ђурчија, Сава Попов, Мата Петрович, Ђурђе Колин рукописа.

Смирени ијеромонах Теофил игумен дечански со всем братијам

II сигн. II. A. 7485

Благородни господар кир Никола нам
же и Свјатеј обитељи нашеј благонадежни епитроп, здраствуј

При том, слава Богу, обретајемосја во живих али јесмо врло болесни откако смо дошли от Скадра и каил би био да дођем сам тамо до хећима ради ову моју болест и имао би мало посла код христијана зашто је наш ред био по шехеру али не могу от болести. Но молимо Вас, кир Никола, ако има која пара от дискоса Свјатаго Краља, да ми пратиш по томе момку, тако ти помогао Свети Краљ, зашто ми остане лојза неработана. И пошљи ми писмо колико су паре. И ми ћемо послат Вама књигу с мухуром манастирским што смо примили от Вас. И љубезно поздрављају опште свештенице и православне христијане.

Смерени ијеромонах Теофил игумен со братијам
в манастир Дечанох 1828, априљ 7.

Адреса: Благородному кир Николе дунђер-бashiје епитропу дечанскому
печатно у Призрен

III сигн. II. A. 7483

1828, месеца априла 26.

Ведомо буди всјакој правде црковној и христијанској како ми примисмо от Призрена, от Цркве Свјатаго Георгија от уреченаго дискоса Свјатаго Краља Дечанскаго, от кир Николе дунђер-бashiје епитропа дечанскаго грош 94. Того ради дајемо печатно рукописаније.

Смерени ијеромонах Теофил, игумен
дечански со братијам в Дечанох

IV сигн. II. A. 7486

1829, месеца ферфаурија 8.

Знано буди всјакој правди како примисмо от Николе, епитропа дечанскаго от дискоса Свјатаго Краља Дечанскаго, от Призрена от Цркве Свјатаго Георгија примисмо грош 94. Того ради дајемо рукописаније за бољшеје ујвереније.

Теофил игумен дечански со братијам

V сигн. II. A. 7471
1830, месеца ануарија 1-го дња

Знано буди на свјакому суду и правди церковному како аз игумен дечански Теофил примих дискос от призренске Церкве, от Светога Георгија от дискоса дечанскога гроша 100 и 20 и словом говорим гроша сто и [нејасно] от епитропа дечанскаго от [кир?] Николе меимар-баше. Бог да благослови који се труди.

Теофил игумен дечански
во Христје со братијеју

VI сигн. II. A. 7473
1831, месеца ануарија, 1.

Знано буди всјакому суду церковному како ми, игумен дечански, примисмо от кир Николе епитропа от дискоса Свјатого Георгија примисмо грош 93 [и] 20. Того ради рукописаније печатно ради большаго ујеренија.

Теофил игумен дечански с братијеју

VII сигн. II. A. 7472
На 1834. јануарија парваго дња

Знано буди како примисмо от епитропа дечанскаго кир Николе уста-баше што је носио дискос у Церкву Светога Георђија гроша 150. И Бог да прости и Свети Краљ, који се трудио и ко је милостињу дао, Бог им милостив био на второ Христово пришествије. Амин.

Игумен светодечански
Теофил со братијеј

VIII сигн. II. A. 7487

Благородни и поштенородни и нами во Христје љубезни кир Никола нам же и Свјатеј обитељи нашеј, благонадежни ктитор и епитроп, здравствуј о Христје и радујсја о Господје со всеми, дом и домачадцех Ваших! На многа лета! Амин.

Притом ми, слава Богу, обретајемосја во живих али у слабом животу и молимо Господа Бога и Свјатого Краља ради Ваше благополучноје здравије и душевној спасеније и опроштеније грехоф Ваших. И по сих знано буди всјакој правди церковној како примисмо от кир Николе, епитропа дечанскаго, от Церкве призренске от Светога Ђорђија от тискоса дечанскаго от године 1831. Примисмо гроша 100 и от године 1832. паки гроша 100, и от године 1833. паки гроша 130. И благодаримо који су се трудили и који су дали милостињу Светоме Краљу и милостиф да Вам буде Господ Бог Вседржитељ и Свети Краљ Дечански и того ради дасмо сије рукописаније за бољшеје ујереније. И љубезно поздрављаје-

мо опште свештенице и православље христијане тамошње и да Бог сподоби у здрављу доброго видјенија тјелесним очима.

1834, марта 26.

Смерени јеромонах Теофил игумен светодечански во Христје со братијеју

Адреса: Благородному кир Николи, епитропу светодечанскому, нами во Христје љубезному со честију њего, печатно, у Призрен.

IX сигн. II. A. 7496
На 1835, месеца ануарија 1-го дња

Знано буди како примисмо от епитропа дечанскаго кир Петра, Николина брата, што је носио дискос у Церкву Светога Георђија гроша 130. И Бог да прости и Свети Краљ који се је трудио и ко је милостињу дао, Бог им милостив био на второ пришествије Христово. Амин.

Игумен светодечански Теофил со братијами

3. У вези са графијом ових докумената, затим у вези с нашим читањем ових текстова, као и у вези са неким језичким особинама, скрећемо пажњу на следеће моменте.

а) Документи о којима овде говоримо писани су нашом нереформисаном ћирилицом треће и четврте деценије XIX века са следећим словима: а, Б, б (положено), В, в (квадратно), Г, г, д, е (= е, је), ж, З, з, Ј (= и), и (= и, ј), К, к, л, м, н, о, П, п, р, С, с, т, Ѯ (= Ѯ, Ѯ), у, Ѹ (= Ѹ), ф, Х, х, ц, ч, ѕ, ѿ (= ѿ), ю (= ју), я (= ja), љ (= ja), Ѯ (= Ѯ), ѧ (= ѧ), ѡ (= ѧ, ѿ), ѩ (= т), ѩ (= от), ъ (= безгласно слово).

б) Скраћено написане речи овде су донете разрешено (нпр. *Благородни Гдѣръ II — Благородни гостіодар, христіјана II — христијана, и Гдѣ VIII — о Господје, бѣга VIII — Бѣга* и др.).

Скраћенице које у себи имају придев *свейти* (а које се овде пишу без секвенце -ве-) донели смо двојако:

прво, са српским -е- у примерима који осталим својим особинама припадају српском језику: *свецишћенице* (ак. мн.) VIII (српско је -це и -шић-, в. т. ѕ), *Светођа Георђија* VII, IX (срп. -ођа), *Светођа Георђија* V (срп. -ођа), *Светођа Ђорђија* VIII (срп. -ођа), *Светоме краљу* VIII (срп. -оме), и,

друго, са рускословенским *-ја-* у примерима који својим другим особинама припадају црквеном језику: *Свјатићо Краља* II, III, IV, VIII (рус. *-а́то*), *Свјатићо Георгија* IV, VI (рус. *-а́го*), *Свјатије обићаји нашеј* II, VIII (*нашеј*); примере *Светићи Краљ* II, VII, VIII и *светићодечански* VII, VIII донели смо са *све-* а не са *свја-*.

Полазећи од примера: *церковному* V, VI, *церковној* III, VIII, *Церкве* III, V, VIII, *Цркву* VII, IX, који су у оригиналу написани са *-ер-*, ми смо их тако, са *-ер*, и донели у издању ових докумената.

в) Примере написане са словом Ѹ: *за большее увѣрение IV, VIII, ради большаго увѣрения VI, во Христѣ V, VIII* (х 2), *и Христѣ VIII, и Государѣ VIII, добрашъ видѣниа тѣлеснima очима VIII* — прочитали смо са -je(-), што је у складу с таквим изговором оваквих и сличних случајева у нашем црквеном језику, рускословенском, који се, уместо старијег, српскословенског језика, у првој половини XIX века већ увеклико употребљавао као службени језик у Српској православној цркви.

г) Случајеве у којима је употребљено слово Ѣ: *отрошениe VIII, ѿище свещенице* (ак. мн.) II, VIII, донели смо са -ши- полазећи од графијског момента, тј. од оних примера у којима знак Ѣ има несумњиву вредност Ѣи: *зашо II* (х 2), *що II, ѹощенородни VIII* (уп. исто и у: Младеновић 1990 190—191). И још нешто. Облик *свештенице* II није написан скраћено (уп. на другом месту: *сїценице VIII*), тако да се у првом слогу огледа српски фонетизам ове речи (*све-* а не рускословенско *сја-*), што може оправдати и српску гласовну вредност слова Ѣ (= ѿ) у другом слогу исте ове лексеме. А падежни завршетак -е (свештенице према књижевнојезичком *свештенике*) у акузативу множине, само иде у прилог поменутом српском фонетизму ове речи (*све-; -ши-*), јер се ради о познатој особини српског народног језика, која и данас одликује призренски говор у којем се употребљавају слични примери у овом падежу: *бајраче* (барјаке), *диреце* (диреке), *душеце* (душеке), *потошце* (потоке), *Турце* (Турке) и сл. (Реметић 1996 455—456 — у питању је ширење резултата некадашње друге палатализације *и, з, с < к, Ѱ, х* на оне падежне облике где није било услова за ову гласовну промену; ова црта заступљена је и у низу говора данашњег косовско-ресавског дијалекта: Ивић 2001 137).

д) Први приdev у синтагми *православнѣ Христиане шамошнѣ VIII* прочитали смо са -ње (*православње*), јер је тако написан, а придевска образовања са суфиксом -њи и сл. нису непозната призренском говору (Реметић 1996 480—481).

ђ) Поред *Призренъ II, Призрена III, IV, призренске Церкве V*, овде срећемо и примере с уметнутим -đ- у групи -зр-: *Приздренъ VIII, оѣ Церкве приздренске VIII*, што је једна од особина призренскога говора (Реметић 1991 440), тако да смо групу -здр- донели и горе у нашем издању документа бр. VIII.

е) Изузев у примеру *имаш би II*, где облик помоћног глагола долази без -х, остали случајеви чувају овај консонант: *бехъ* (3. л. мн.) I, *Захаријъ I, примихъ I, V, грехоффъ* (ген. мн.) VIII, *в' Дечанохъ* (лок. мн.) III, *въ ма-настиръ Дечанохъ II*, затим *хећима II* (‘лекара’), *с мжхромъ II* (‘с печатом’), *ио шехеръ II* (‘по граду’); одређени примери из црквеног језика, наравно, долазе са х: *христијијана II, христијијане II, Јеромонахъ II, III, еромонахъ VIII, и Христѣ VIII, приществие Христовош IX* и сл.; уп. и устаљену фразу, с примером *во живихъ*: *обрѣтайемося во живихъ II, обре-тиаемося во живихъ VIII*. У данашњем говору Призрена сугласник х је изгубљен: уп. Реметић 1996 402 и даље.

ж) Примери: *милостийфъ VIII* (поред *милостивъ IX*) и *грехоффъ* (ген. мн.) VIII, подударају се са данашњим стањем призренског говора у овом

погледу, тј. са случајевима у којима је *-в* изменљено у *-ф*: *здраф*, *траф*, *ињецаф* и сл. (Реметић 1996 444).

з) Група *-ao* потврђена је у примерима: *имао* II (х 2), *йомоџао* II (у данашњем говору Призрена крајње *-л* се развило у *-а*, односно *-ја*: *викјаја*, *искојаја*, *добивјаја* и сл., али се поменута група понекад и чује: *имао*, *казао*, *тлакао* и сл. — Реметић 1996 420).

и) У примерима: *тарво* (= прво) I, *тарваџо дња* (= првога дана) VII место вокалног *р* долази група *-ар-* (уп. секвенцу *ър* место самогласничког *р* у данашњем призренском говору — Реметић 1996 375).

ј) Пример *лоиза* (= лојза) II (ном. мн. ср. р.) долази с извршеном метатезом (*-зj-* > *-јз-*), што је познато данашњем призренском говору (Реметић 1996 441).

к) О ак. мн. *свештенице* в. т. *ξ*.

л) За јотовање типа *з здравлю* VIII зна, наравно, и данашњи говор Призрена (уп. Реметић 1996 422: *здрјавл'е*, *тробл'е*, *робл'е* и сл.); нејотован пример *здравие* VIII долази у контексту који не одликује народни говор већ српски црквени, рускословенски језик: *ваше блађшойолжчное здравие и джшевное съасение* VIII.

љ) Од имена *Дечани* (мн.) локатив гласи с наставком *-ох*: *въ манастире* Дечанох II, *в' Дечанохъ* III, што је познато аналошко образовање према наставку *-ом* у дативу множине — уп. Белић 2006 200.

м) Партикула *-ј* забележена је у прилогу *тъи* (= туј) I, али не и у заменичком облику *овъ мою болести* II (уп. у данашњем призренском говору *тъї*; *овъј тайсїју* и сл. — Реметић 1996 490, 527).

н) Облик датива једнине а-деклинације: *киръ Николе* II (поред *киръ Николи* VIII) подудара се са сличним формама у данашњем говору Призрена: дај *крайе* трије; нашему *Майсе* и сл. (Реметић 1996 461).

њ) У почетку писма, у поздравној формули: Благородни и поштенородни и *нами* во Христје љубезни кир Никола VIII, употребљена је у дативу множине стара инструментална форма *нами* (поред *нам* у писму II), што је било уобичајено (уп. и Младеновић 1990 198, 200).

о) У облику генитива множине срећемо и форму *ѣрош* (поред *ѣроша*), што је заправо чување старе овакве форме, без наставка, у бројним конструкцијама: *ѣрош 150* I, *ѣрош 315* I, *ѣрош 150* I, *ѣрош 93 [и] 20* VI (поред *ѣроша 100* и 20 V, *ѣроша 150* VII, *ѣроша 100* VII (х 3), *ѣроша 130* IX) — уп. слично и у: Младеновић 1990 197, 207).

п) У појединим речима огледају се разне појаве:

— поред *дискосъ* V, VII, IX, *дискоса* I, II, III, IV, V, VI, долази и *тилкоса* VIII (уп. грч. δίσκος — *диск*; *тичирић* за *скульптуру* новчаних *прилога у цркви*);

— имена неких месеци гласе: *ианвариа* VII, поред *анвариа* V, VI, IX, затим *феврвариа* IV, *ајриља* III, а према овоме пример *ајрилъ* II гласио би *ајриљ*, јер је документ бр. II и III писала иста рука, рука игумана Теофила;

— поред поздрава *здравсївши* VIII, среће се исти пример с упрощеном групом *-всїв-* > *-сїв-*: *здрастївши* II;

— уобичајена именица *неймар* „градитељ“ овде гласи с почетним *м-*: *ѡ*

кирѣ (?) Николе меимарѣ баше V (уп. тур. *timar* — градишель, баша ,старшина'; Шкаљић 1965 122, 464, 490).

р) У овим документима јавља се низ имена људи: Захариј I, Јована Марковога I, Јована Марковога I, Јована Симоновъ I, Станомиръ Андрушевичъ I, Марко Живковъ I, Неша Пойовичъ I, Мирче Ђорчић I, Сава Пойовъ I, Матија Пејтровичъ I, Ђокиће Колинъ I, Никола II, VIII, иժменъ Тешфиљ I, Тешфиљ иժменъ I, Тешфиљ иժменъ II, VI, Тешфиљ Јежменъ дечански III, IV, V, иժменъ светодечански Тешфиљ VII, VIII, Тешфиљ иժменъ светодечански VIII. Презимена: Андрушевичъ, Пойовичъ, Пејтровичъ, са завршним -и, место са -и, у складу су с успостављеним код нас маниром русификовања у овом правцу, што је била честа појава у српској средини током друге половине XVIII и прве половине XIX века.

с) Поред имена Георгија (ген.) III, IV, V, VI, у саставу имена свеца коме је посвећена црква у Призрену, среће се и форма са делимично или потпуно посрబљеним овим именом: Георгија VII, IX, Ђорђија VIII.

т) Примери: азъ V, любезно VIII, любезни VIII, вѣоро Христово тришествие VII, увѣреніе IV, VIII, добрао видѣнія тѣлесніма очима VIII, Церкве VIII и сл., церковномъ VI, вслакомъ I, всякомъ VI, йоздравляю (1. једн. през.) II, сие рукойисание VIII, блахонадежни VIII, во Христѣ VIII, со брайтиею VIII, тоёго ради VIII, йаки VIII, дечанскаѡ VIII, IX, сїодоби (рускослов. сїодобиши ,удостоити') VIII, радуися о Госиодѣ VIII, домочадцехъ VIII (рускослов. домочадец ,домаћи слуга'); *ваше благоилѹчное ... и дѹшевное спасение* VIII и др. — припадају, наравно, црвеном (рускословенском) језику. Поред всякомъ сѧхъ VI, всякои йправде III и сл., вслакомъ сѧхъ I, јавља се и пример на свајкомъ сѧхъ V где долази српски гласовни почетак ове заменице (св-) чemu следи рускословенски фонетизам (-я-) у истом овом облику, што је славеносрбизам; овој појави прикључују се и следећи рускословенски примери: йоздравляемо VIII, ѡбрѣтайемо II, VIII са српским наставком -мо у 1. лицу множине презента, као и реч Вседржиштель VIII са српским -р- а не са рускословенским -ер-.

ћ) Овде је употребљено више грчких и турских речи од којих помињемо: иժменъ (игуман, старшина манастира') I, иѓуменъ I, II итд., кирѣ (господин') II, еїштройѣ (лице које се стара о црквеним финансијама') II, дискосъ (в. т. ю) VII, кїшипор (задужбинар, добротвор') VIII, цјеромонахъ (калуђер-свештеник') I, II, VIII, хећима, ѹо щехеръ, с мѡхромъ (в. т. е), каилъ (спреман') II, дунђер-баше (дунђер, столар, градитељ'; баша ,старшина') III, меимарѣ баше (в. т. ю), усїа баше (усїа ,мајстор, уметник'; баша ,старшина') VII.

*

Документи који се овде разматрају представљају, како смо рекли, углавном писане потврде дечанског игумана Теофила о примљеним одређеним свотама новца које су прикупљане од верникâ у призренској цркви Св. Ђорђа за манастир Високи Дечани. У тим документима огледа се добрим делом пословни језик у којем се срећемо и са низом особинама српског народног језика од којих поједине идентификујемо са данашњим говором Срба у Призрену (нпр. -в > -ф: *милостииф* и сл., -зј- >

-јз-: *лојзе*, -к- аналогијом замењено са -ц- у акуз. множине именица типа *свештенице* и др., ширење суфикса -њи: *ћравославњи* и сл.).

Не мала вредност ових докумената јесте њихова аутентичност, што су они сачувани до данас и што показују како су „обични“ Срби, из једног дела у Јужној Србији, писали своје пословне списе служећи се у њима српским народним језиком у трећој и четвртој деценији XIX века на простору: манастир Високи Дечани — Призрен.

Београд

С К Р А Ђ Е Н И Ц Е

Белић 2006 — Александар Белић, *Изабрана дела Александра Белића. Четрнаести том. Историја српског језика. Фонетика. Речи са деклинацијом. Речи са конјугацијом. Приредио Александар Младеновић*. — Београд (Завод за уџбенике и наставна средства), 2006.

Ивић 2001 — Павле Ивић, *Целокупна дела. II. Дијалектолозија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје. Приредио Драгољуб Петровић*. — Сремски Карловци — Нови Сад (Издавачка књижарница Зорана Стојановића), 2001.

Младеновић 1990 — Александар Младеновић, *Текст и језик тирију йисама рацко-призренског мишрополијшта Захарија. (Трећа деценија XIX века)*. — Косовско-метохијски зборник, Београд (Српска академија наука и уметности. Међудељењски одбор за проучавање Косова и Метохије), 1990, књ. 1, 185—211.

Реметић 1996 — Слободан Реметић, *Српски призренски ћовор. I. (Гласови и облице)*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд (Српска академија наука и уметности. Институт за српски језик), 1996, књ. XLII, 323—614.

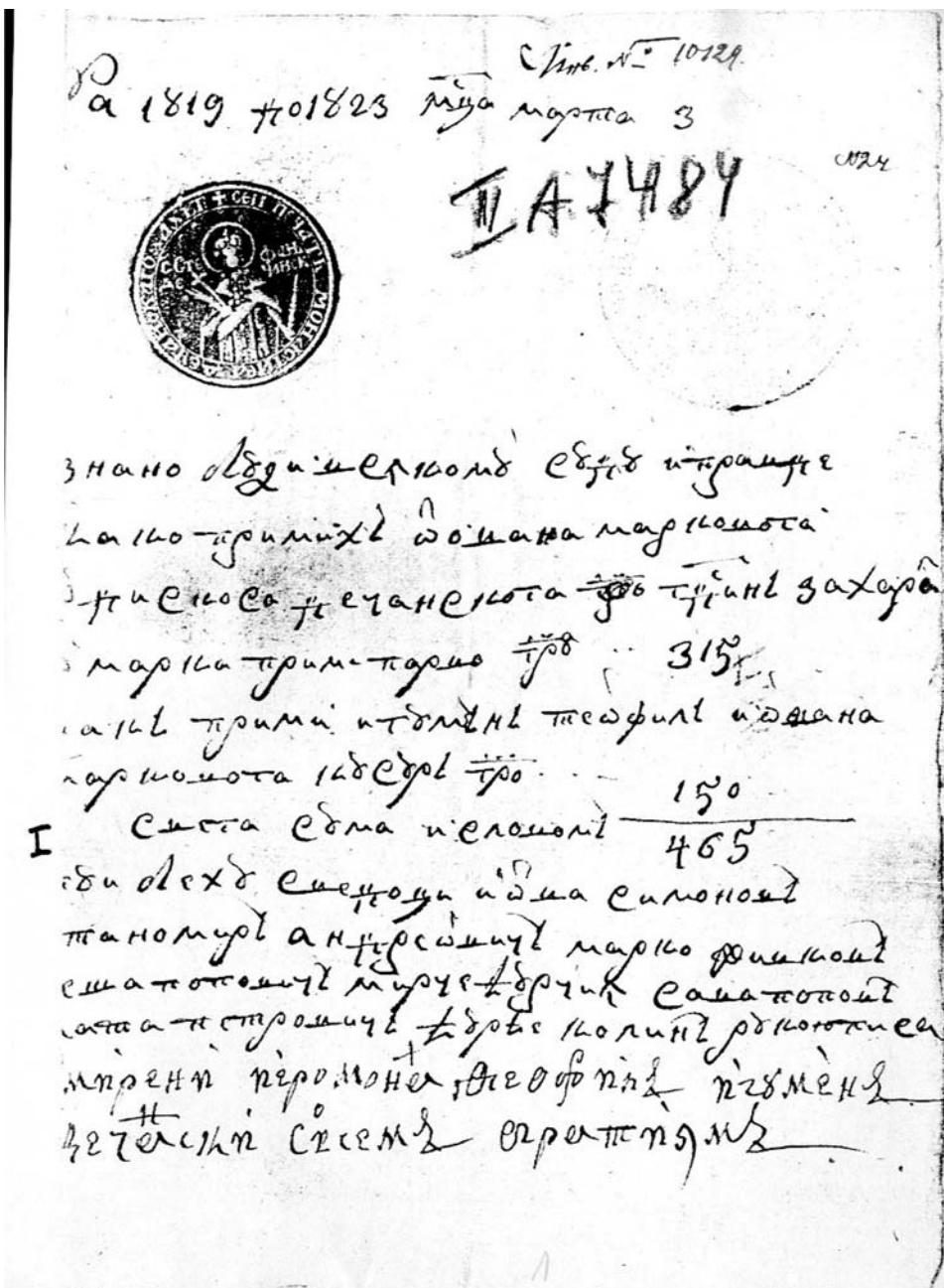
Шкаљић 1965 — Абулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*. — Сарајево, 1965.

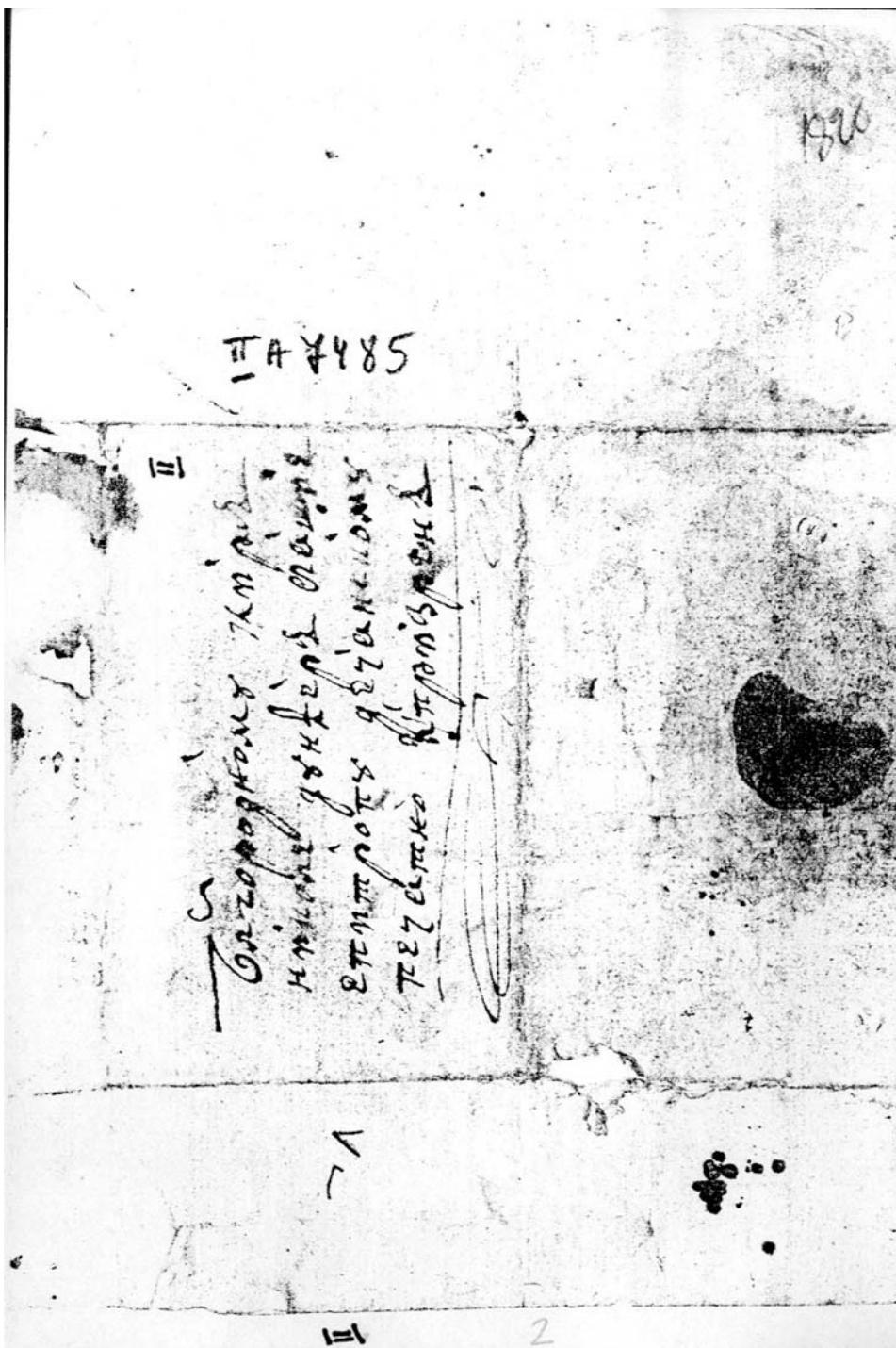
Александар Младеновић

НЕСКОЛЬКО ДОКУМЕНТОВ ДЕЧАНСКОГО ИГУМЕНА ФЕОФИЛА (1823—1835) ТЕКСТ И ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

Р е з ю м е

В настоящей статье автор публикует текст нескольких документов игумена монастыря Високи Дечани Феофила, написанных в третьем и четвертом десятилетии XIX века. Эти документы являются квитанциями игумена Феофила о том, что он получил деньги, собранные в призренской церкви св. Георгия за упомянутый монастырь. Автор подробно рассматривает ряд языковых особенностей этих документов, подчеркивая что они большей частью совпадают с современным говором сербов в Призрене.

Чис. № 10130

II. А 7485

Сл.-городни градаръ кнрѣ икона
наше пъстрие външтвѣ наше н
Богородица Свѧта Епіптическа

II.

Допомога Грача 1228, върху пасмо
за рођенија синъ Богоје кнрѣ икона
снї Външтвѣ дошии Бекадре н
кнрѣ Епіптическа Гаговска санк
тарија йозефина ренги, а руноји
Богородица йоакимова мало појса
лога прѣстолна вѣщое нашеј реда
Синъ пошадару синъ Немоджъ Боро-
вички, комогодио часъ кнрѣ ико-
на, синъ кнрѣ икона йоакима външтвѣ
стрија кнрѣ ванчо прѣстолни тоз
помоје душамъ пакоти помојаш
спир кнрѣ ванчо ми въстаније по
из-а керадетана пошади и
помој помоји се паде и мрено

II

II

Послато у књиге Катије
Службених листа стручних
школа првијану 1828. г.
издавао је од драгога учиље
Свеучилиште и Универзитет

УПРАВЕ

(Б) +
Сврхахај Димитрија
Макаровског издаваје
Свеучилиште и Универзитет
Манастирског дечјака

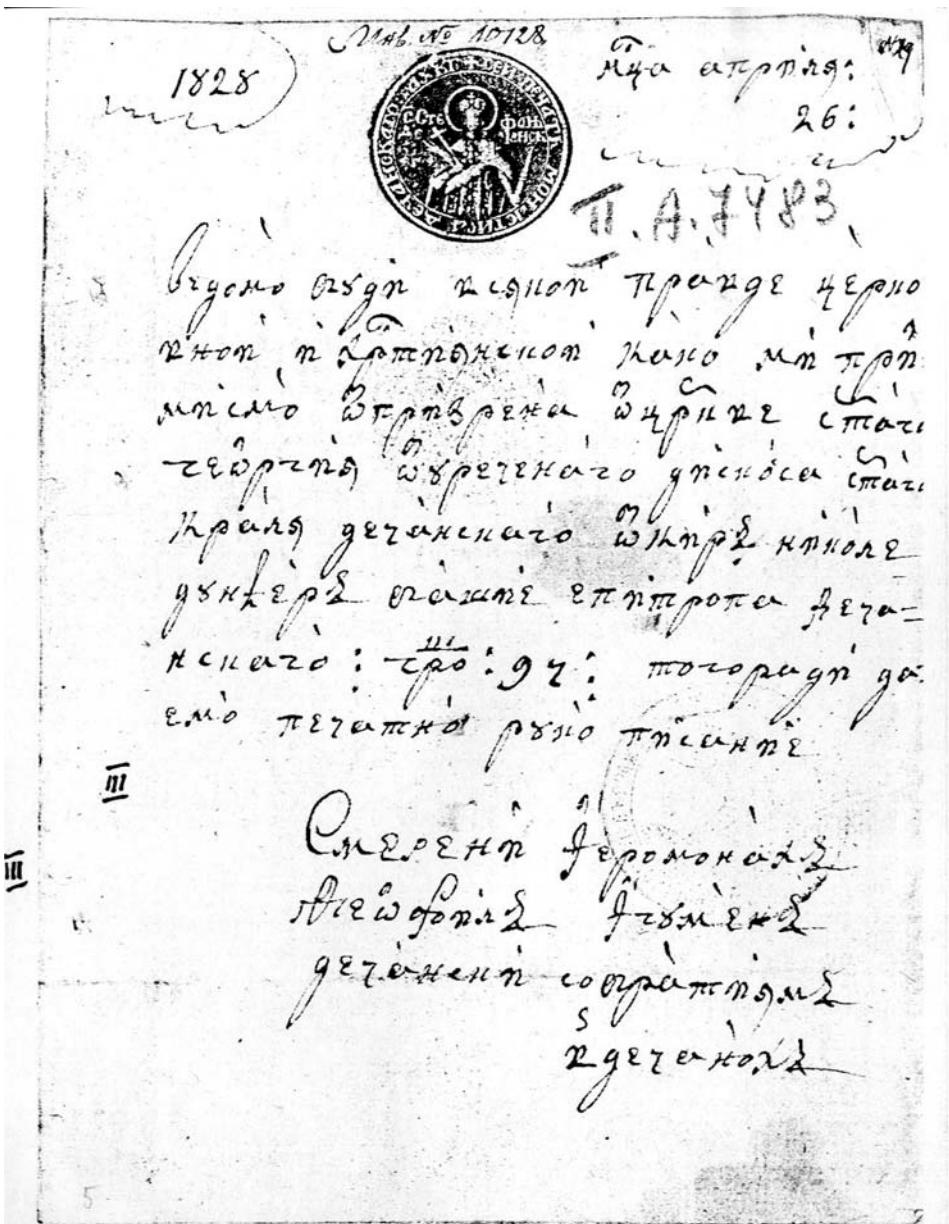
1828.

УПРАВА:

Часопис

ТАЧКЕ

Инв. № 4485

Слв. № 10131.

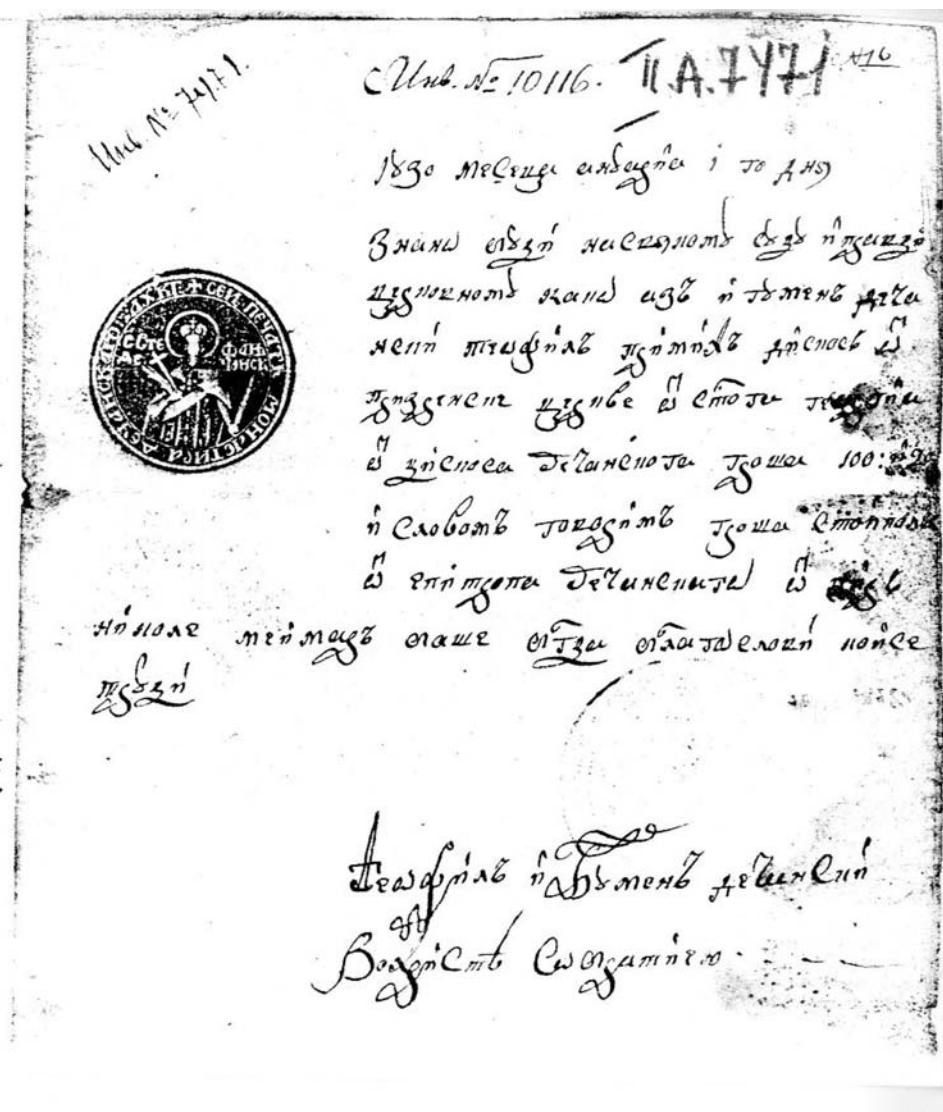
III. А. 7486 № 31

1829. Місяць феєрверків: 8: IV

Виленко озагід відомої трагедії чено
Примісної військової станиці прокла
дечанського військової станиці
Тракія, дечанського військової
військової станиці та військової промислої
97: того року даємо руки та сажні
Всевоголю північне

Гравером із розмеж
92-го року соорганізований

С.Чел. № 10118.

П. А. 7773 от 18

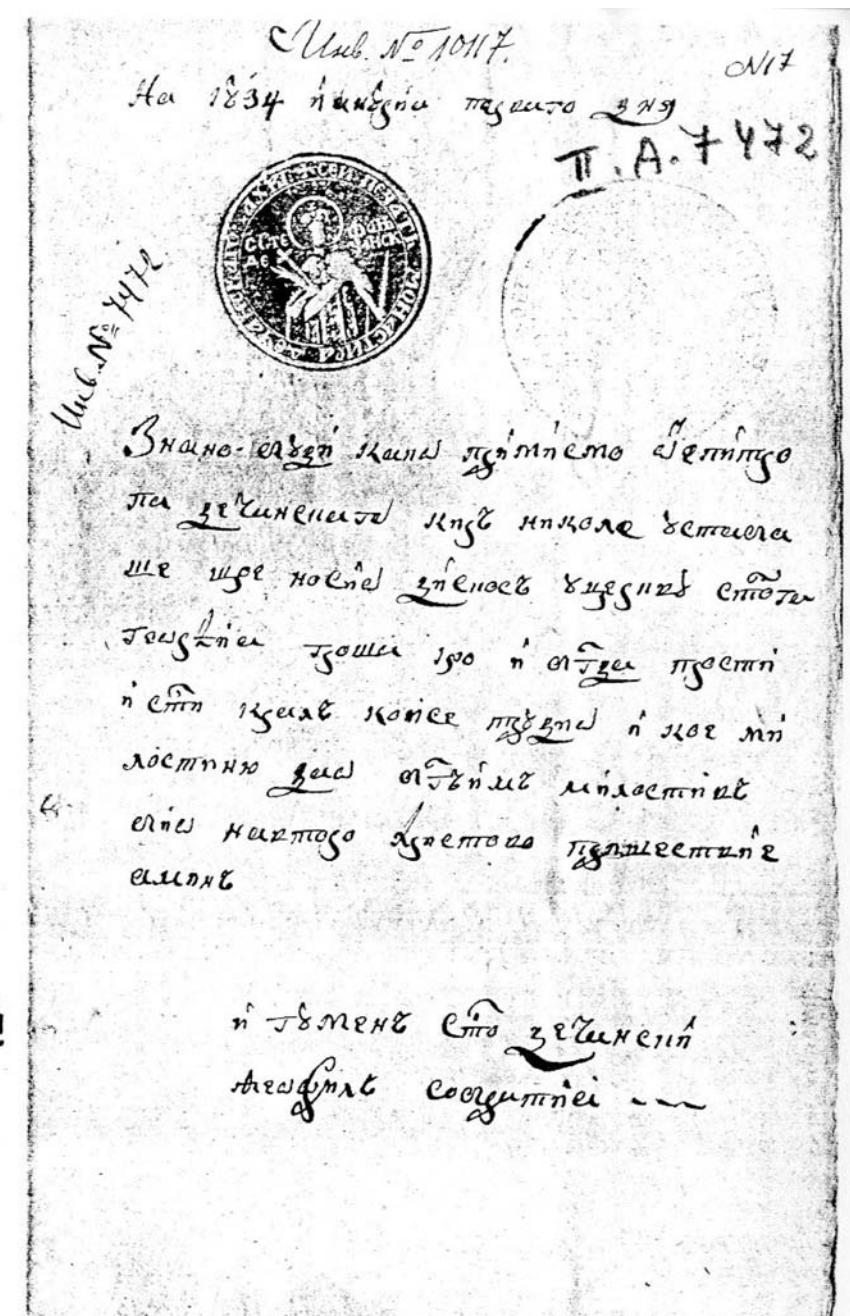
1851: мѣсяцъ апѣрѣлъ:

Очевидно описано въ письму № 98
Черногорскому царю тѣмъ
указанъ дѣятельнѣй пріемъ
мѣсяцъ Февраль иѣли же 8-го
прѣсторѣ въ градѣ Сараевѣ
зарѣа прѣимѣсто 2го: 98:
пого градѣ рѣко писанѣ
пѣчатьно градѣ ономаша-
їхъ

стѣновѣнѣа иѣме
дѣятельнѣй съгражданъ

Чел. № 7773.

Приједоњом је ће исколијати
из Стојевине и највишији
животном садашњом узимајући

VIII

— — — — —

C U S L . N ° 10132 II . A . 787

Διατυπωθεκή πόσης ηγεσκήνη πάντη Σοληνίστη ανθετική μεγέθεια

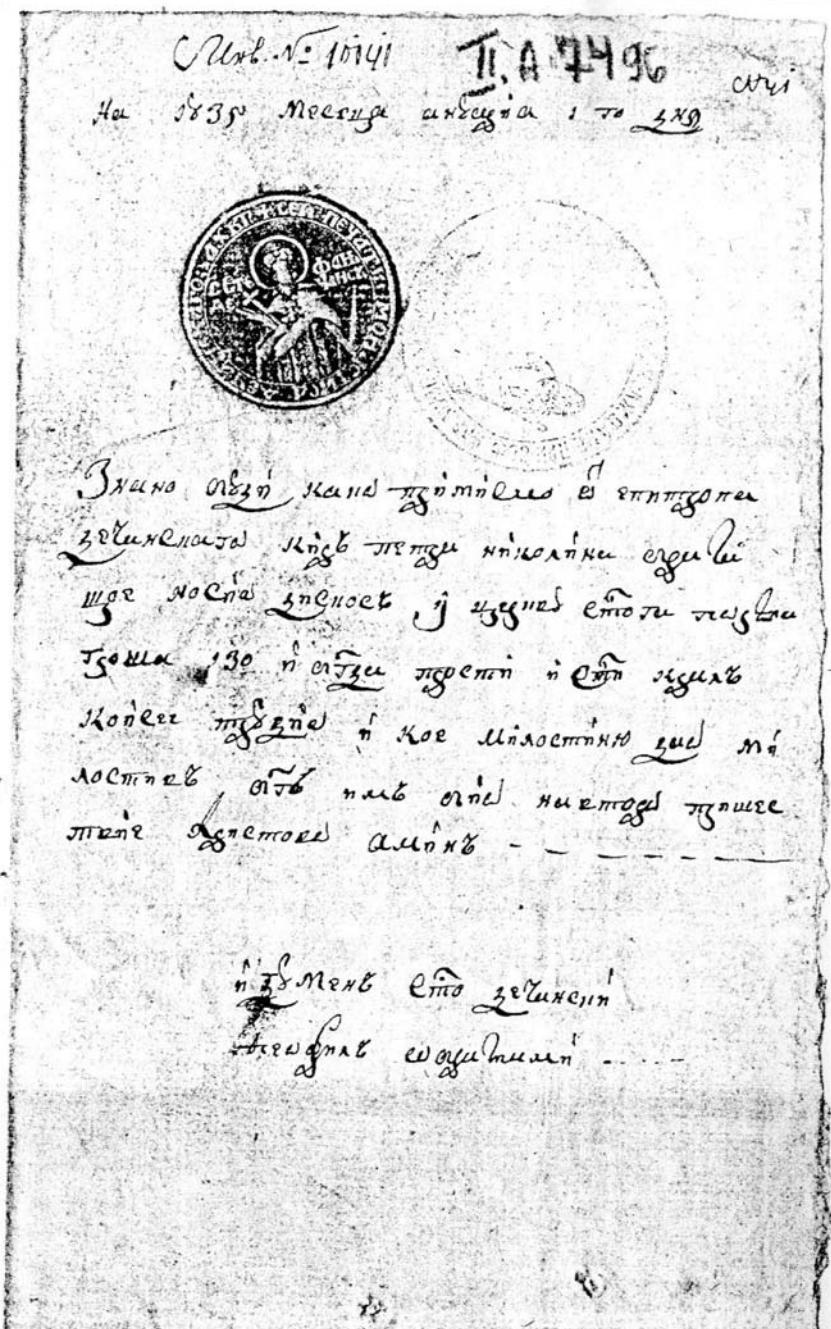
Ниже подпись
Историкъ и археологъ
С. С. Соловьевъ
Санкт-Петербургъ

Припомінка таї сказки її єдні відповідь на питання про
єщо є в молодах чоловіків і старих чоловіків що є їхні
подібні розуміння і відмінність. Сказані відповіді є засновані
на їхніх думках щодо якості праці та якості
животу. Ось що вони сказали експертам: в чому
загальніше відмінність від старих чоловіків в тісному
зв'язку з підсумком дослідження що відбулося 1852 року? вони сказали
що відмінність від старих чоловіків є в тому що вони
загальні відмінні від старих чоловіків та відмінні від старих
чоловіків є в тому що вони засновані на підсумку дослідження
їхніх думок щодо чоловіків їхніх відповідей є відповідь на
питання що є загальніше відмінність від старих чоловіків
їхніх думок щодо чоловіків є відповідь на питання що є загальніше
їхніх думок щодо чоловіків є відповідь на питання що є загальніше

1834 August 26

Службії землемерів та кадастрових підприємств
з постулатами земельного законодавства

БОСАНСКИ СРПСКИ ГОВОРИ У СВЈЕТЛУ
ДИЈАЛЕКАТСКЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИЈЕ
(ЛИНГВИСТИЧКИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТ)*

СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

UDC 811.163.41'282.2(497.6)

У раду се разматра утицај говора источнобосанског ијекавског односно ијекавско-екавског шћакавског дијалекатског типа и млађих икавских (шћакавских и штокавских) идиома на говор Срба носилаца херцеговачко-крајишког дијалекта, Срба миграцијама донијетих на простор првенствено источне, а и централне Босне. Богати корпус чињеница из постојеће научне литературе, а прије свега из преслушких више стотина сати снимљенога говора српских изbjеглица са простора Нишићке висоравни са широм околином (зона тзв. Мулалука), области источнобосанских Ера (терен омеђен ријекама Дрињачом и Биоштицом, односно падинама Коњуха и Романије), Горњег Бирча, окolini Живинице, окolini Бановића, из зеничког и какањског краја, подручја Бугојна, Доњег Вакуфа, те Подриња у зони Калесије и Зворника, показује да је утицај иновјерних сусједа на говор Срба већи но што се досад мислило. Он је лако уочљив у свим сегментима језичке структуре, а најизразитији је у домену фонетике, па су Срби изворни штокавци ијекавци мјестимично постајали икавци шћакавци губивши у неким зонама и дистинкцију између тврдих и меких африката. Интерференција је дубоки печат утиснула и у морфолошки систем, као и синтаксу босанских српских говора.

Кључне ријечи и изрази: дијалекатска интерференција, херцеговачко-крајишки дијалекат, источнобосански дијалекат, млађи икавски дијалекат, фонетизам, шћакавизам, икавизам, морфологија, синтакса.

1. „Било је сеоба и биће их вечно, као и порођаја, који ће се наставити. Има сеоба. Смрти нема!” каже велики писац. Свјетску историју обиљежиле су велике сеобе народа и цивилизација. Ни Срби никако да се скрасе на једном мјесту, да нађу окриље трајног завичаја. Усуд вјечитих сељакања прати нас од преласка Карпата или спуштања низ питому низију Паноније (ако су, којим случајем, у праву заговорници такозване панонске прапостојбине Словена). Историја средњег вијека зна за масовна помјерања српског живља балканским пространствима. Та струјања су била и неједнаке динамике и различитих смјерова. Са ширењем

* Рад доноси интегрални текст приступне академске бесједе, коју је, под истим насловом, аутор подnio у Академији наука и умјетности Републике Српске у Бањој Луци 3. марта 2008. године. Изводи из бесједе већ су коришћени у двама ауторовим објављеним прилозима (Реметић 2008; Реметић 2009). Овај прилог је, иначе, настао у оквиру пројекта *Дијалектологска истраживања српског језичког простора*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, и пројекта *Истраживање српског дијалекатског комплекса Босне и Херцеговине*, који финансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

средњовјековне немањићке државе српски етникум напредовао је према југу да би доласком Селџука историја српског народа доживјела више-вјековну инверзију. Заустављен је, боље рећи пресјечен, захуктали политички, културни, општецивилизацијски успон једног народа. Када је о култури ријеч, била је то, како рече Ирена Грицкат, зора послије које није осванијан дан.

2. Сеобе, важан чинилац наше историје, неријетко су пресудно судјеловале у кројењу мапа српских земаља. Од почетка XV до дубоко у XIX стољеће текле су метанастазичке ријеке у разним правцима и различитом јачином, попримајући повремено обим правих лавина. Велики антропогеограф Јован Цвијић тврди да је у току вишевјековних практично континуираних метанастазичких струјања испремјештан највећи дио живља у простору „од Велешке клисуре на Вардару па до Загребачке Горе“. У сваком случају, највећи дио српског народа „налази се данас на новим средиштима, различитим од средњовјековних“ (Ивић 2001а: 65).

Смишљена акција аустријских, млетачких и мађарских владара да од Срба створе живи штит према моћним Селџуцима попунила је многе празнице настале прогоном ранијег живља и направила чувену Војну границу. Опустошене граничне области плански су касније насељавали и Турци. Талас српских сеоба изазван турском инвазијом смирио се у другој половини XVII вијека. Тада су Срби били најбројније становништво у многим западним областима, укључујући и Босанску крајину. У оба случаја (стварање Војне крајине и турско пресељавање нашег становништва) Срби нису истискивали домороце него су запосједали практично потпуно празна пространства. Долазили су на спаљена или напуштена огњишта.

3. „Последице сеоба по размештај дијалеката биле су огромне. Територије неких дијалеката проширене су, територије других су смањене, а многи дијалекатски типови ишчезли су“ (Ивић 2001а: 70). У сваком случају, сеобе, како оне масовне изазване политичким разлозима, боље рећи погромима, тако и оне тихе, али континуираније, темељене на економским мотивима, на бјежању од неподношљиве биједе и глади, испремјештале су више од половине живља који говори српским језиком. Миграције су из темеља измијениле географску карту српских дијалеката. Измијењено је све: и територија и облик и међусобни размјештај српских дијалекатских типова. Миграцијама је највише простора задобио херцеговачко-крајишки дијалекат, који краси највећа рас прострањеност и најмања компактност. Обје те чињенице директна су последица великих сеоба иззваних турским освајањима. Колијевком најраспрострањенијег српског дијалекта сматра се југ његове садашње територије. „Заузимала је северозападну половину Црне Горе и Херцеговину до доњег и средњег тока Неретве заједно с одговарајућим одсеком приморја. Колико се та област простирала на север, у западној Србији и источној Босни, данас је тешко рећи“ (Ивић 1998а: 118). Пред турском најездом носиоци херцеговачког новоштокавског ијекавског изговора кренули су ка сјеверозападу запосједајући простране обично опустјеле области с обје стране тадашње западне турске границе. Ширила се ијекавска штокавица на ра-

чун штокавских икавских и (у Славонији) архаичних екавских говора, као и — чакавског и кајкавског наречја. Територија Х-К дијалекатског типа нагло ће се раширити масовним покретима његових носилаца из старе колијевке у правцу сјеверозапада, у босанске и хрватске области, укључујући сјеверну Далмацију и Славонију. Извршена је својеврсна, у планетарним размјерама специфична, реколонизација пространих крајева чије је претходно становништво било драстично проријеђено или потпуно истиријебљено. Овај талас пада у раздобље XV и XVI вијека, када се формира тзв. сјеверозападни поддијалекат Х-К дијалекта, у којем изостају каснији иновативни импулси његове колијевке. Неколика стόљећа касније, у XVIII и почетком XIX вијека, економски мотивисане миграције, практично исти расадник, насуће носиоцима херцеговачкога говора југоисточну (и источну) Босну и западну Србију.

И тако су „најважнији факат наше историјске дијалектологије” постале „сеобе које су уједно и један од најзначајнијих факата наше етничке историје” (Ивић 1955—1956: 97). Само се сеобама могу објаснити садашње несразмјере у величини територије српских дијалекатских типова, „а такође и сразмерна уједначеност говора на највећем делу наше језичке територије — од Ртња до Велебита” (Ивић: исто). У најважније, али свакако и најтеже, задатке српске историјске дијалектологије спада питање реконструкције старе (некадашње) говорне слике већег дијела српског језичког простора. А значајан дио тога простора отпада на источну и западну Босну, где доминирају српски говори херцеговачко-крајишког дијалекта, који су тамо унесени миграцијама. „Да би се насељенички дијалекат одржао на новом терену, потребно је да старо становништво ишчезне потпуно или скоро потпуно — или да се на путу узаемном пројимању двеју популација испречи разлика у вери” (Ивић 2001: 63—64). У многим новопосједнутим областима, у случају Босне поготову, ова два предусловна дјеловала су комплементарно. Добро је познато да се дошљаци, материјално, а тиме и психолошки инфиериорни у односу на старице, врло брзо у свему, па и у језику, угледају на своје нове узоре. Свеобухватна адаптација новим приликама објашњава како се на многим странама могло десити да мање, често знатно мање од 10% стариначког живља наметне свој дијалекат неупоредиво бројнијим истовјерним придошлицима. У случају великих западних пространстава досељени српски говор је одржан захваљујући чињеници да је запосјео „чисту ледину”. Док је проценат старица у највећем дијелу Србије сасвим низак, он је код Срба у западној Босни и Хрватској практично раван нули.

4. Значајан дио босанске територије данас покривају два стариначка дијалекта: источнобосански и новошћакавски икавски, раније јамачно распрострањени на знатно широј територији, коју ће сузити носиоци других говорних типова. Неспорно је да се и источнобосански дијалекат, као и већина шћакавских икавских идиома, развио на терену средњовјековне босанске државе. Савршено је јасно да су велика помјерања становништва у вријеме турске владавине значајно ублажила староштокавску визуру источнобосанског дијалекатског типа. За то одговорност сноси новонастало новоштокавско окружење, а нарочито ријека насељени-

ка, у којој доминирају Срби носиоци херцеговачко-крајишког, односно источноХерцеговачког дијалекта. Значајан је и уплив досељених Хрвата с млађим икавским говором. Изнијете чињенице објашњавају зашто је „развој источнобосанских говора упућен одлучно у новоштокавском правцу” (Ивић 1988: 74). „У источној Босни је прилив источноХерцеговачких насељеника створио садашњу сложену дијалекатску слику: православни махом говоре источноХерцеговачком јекавшином, док се муслимани и католици (тамо где их има), као и мањина православних, служе старим источнобосанским јекавским дијалектом, понајчешће знатно изменењим под утицајем дошљачког говора” (Ивић 2001: 70). „Миграциони потреси прошарали су етнички састав Босне и Херцеговине, спречили уобличавање јединственог етничког типа у тој области и упутили њен развој ка данашњој тројној националној рашчлањености” (Ивић 2001: 80).

5. За нашу данашњу тему несумњиво је, и то из више разлога, најинтересантније упоређивање прилика у српским босанским говорима са стањем у источнобосанском дијалекту, за који се зна да је стариначки и да је физиономију измијенио и под упливом српских досељеника, за које се, опет, у највећем броју случајева, захваљујући првенствено резултатима Џвијићеве етнографске школе, зна када су и одакле дошли. А на новом терену они су дошли у додир са носиоцима знатно другачијег говорног типа, са којима ће се или измијешати или, пак, живјети у непосредном сусједству, дакле у свакодневном контакту. У иновјерном окружењу нашли су се досељени Срби и на терену млађих икавских шћакавских, односно штокавских идиома.

6. У дијалектологији се никада није порицао уплив досељеника на говор старинача, али се одавно у виду има знатно снажнији утицај супротног смјера (о томе опширије у Ивић 1955—1956). Ова општепозната језичка опција потврђена је на многим додирним или испреплетаним тачкама српско-хрватског дијалекатског комплекса, а у нашем случају најизазовније је, дакле, истраживање праваца и дometа дијалекатске интерференције у сусједству источнобосанског дијалекта. Када је о корпусу језичких чињеница на којима се темељи овакво опредељење ријеч, налазимо се у, додуше само на први поглед, неочекиваном положају након златног вијека српске дијалектологије и објављених резултата који су обогатили доктрину европске дијалектологије и европске науке о језику у цјелини. Стицајем више околности, на које се својевремено није могло битније утицати, српски говори у Босни и Херцеговини, а поготову у Хрватској, нису имали статус приоритета. На другој страни, опет, неспорно је да је аутоhtonи, стариначки источнобосански дијалекатски простор, трезор необичних архаизама и особених, специфичних иновација, данас несумњиво најпримамљивији терен за истраживаче. А историја се, опет, на неки начин поиграла са тим чињеницама будући да није прејак суд да је степен испитаности источнобосанског дијалекта у обрнутој пропорцији с његовом изазованошћу. Ипак, ми не оскудијевамо у грађи неопходној за опсервације у вези са одабраном темом будући да су доскорашње празнине на помало необичан, а прије свега изнуђен начин ублажене у једном тешком времену и крајње специфичним услови-

ма. Разумијевање државних и научних тијела и институција омогућило је да се у оквиру програма Међуакадемијског одбора за дијалектолошке атласе при Српској академији наука и уметности, затим пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“ при Институту за српски језик САНУ, а однедавно и пројекта „Испитивање српског дијалекатског комплекса Босне и Херцеговине“ при Академији наука и умјетности Републике Српске прикупља језичко благо у говору српских избеглица са простора бивших двију западних југословенских република. Грозничава, неодложна хитност једног научног прегнућа, које због затирања локалних језичких особености у новонасталој хаотичној мјешавини унесрећених људи из међусобно и значајно удаљених, а дијалекатски прилично различитих идиома, диктирала је и приоритете у цијелом подухвату. Предност се морала дати расељеним а претходно евентуално овлашно, а понајчешће уопште неиспитиваним зонама. Ријеч избеглица, аутентичних носилаца говора привремено напуштеног родног краја, снимана је и снима се на аудио касете, прикупљени подаци се само дјелимиčno обрађују, али за свагда спасена слика материјалне и духовне културе једног региона може чекати сретнија и срећенија времена, заинтересоване и компетентне обрађиваче орне за интердисциплинарно претресање лагерованог језичког и не само језичког блага. Језички подаци прикупљени на терену на наведени начин чине окосницу овога мога скромног прилога. Није мало дијалекатских особина, међу којима има чињеница које баштине статус неочекиваних изненађења, које се први пут предочавају струци. Овај текст темељи се, dakле, и на корпусу од око 700 сати снимљеног језичког блага на простору Нишићке висоравни са широм околином (зона тзв. Мулалука),¹ области источноbosанских Ера (терен омеђен ријекама Дрињачом и Биоштицом, односно падинама Коњуха и Романије),² Горњег Бирча,³ околине Живинице, околине Бановића, зеничког и какањског краја, подручја Бугојна, Доњег Вакуфа, те Подриња у зони Калесије и Зворника. Наведеном корпусу треба додати педесетак сати снимака говора кладањских Бошњака и узорак од тридесет сати говора Хрвата села Вијаке код Вареша.

7. Од свих језичких слојева за утицај сусједних идиома најотворенији су лексика и гласовни систем. Увид у лексичко благо босанско-херцеговачког дијалекатског комплекса узетог у целини не даје основ за повлачење иједне важније изолексе. Степен испитаности лексике локалних говора свих трију конфесија на простору Босне и Херцеговине озбиљно

¹ Сниман је говор села Буљтовине (Буль) и Прогошево (Прг).

² Данас Федерацији БиХ припадају села: Араповача (Ар), Брда (Бр), Велика Кула (ВК), Вучинићи (Вуч), Горњи Дрецель (ГДр), Грабовица (Гр), Доњи Дрецель (ДДр), Жеравице (Ж), Ковачићи (Ков), Конјевићи (Коњ), Мала Кула (МК), Метиљи (Мт), Оловске Луке (ОЛ), Понор (Пн), Радачићи (Рад), Сливње (Сл), Ђуде (Ђ), а Републици Српској: Врапци (Вр), Горњи Драпнићи (ГДп), Доњи Драпнићи (ДДп), Кнежина (Кн), Крушевци (Кш).

³ Од дванаест испитаних села једанаест се налази на територији ФБиХ: Бриђељи (Брд), Врановићи (Вр), Лупоглаво (Л), Градина (Г), Матијевићи (Мат), Младово (Мл), Ноћајевићи (Н), Пелемиши (Пел), Пепићи (Пеп), Старич (Ст), Ступари (Ст). Општини Власеници припадају једино Мишар (Мш).

доводи у питање кредитабилитет институција и појединача одговорних за овај део културне надградње. Отуда су опсервације из домена вокабулара практично могуће само у вези са лексикализованим појединостима из области фонетизма или морфологије. Свакако је најупутније у корпус интерференције књижити детаље типа *jēr* (у значењу *заштито*), *jàko* („скоро, донедавно”), а тако и *dojàko*, као и прилог *māra*, односно *mŕčuk* (у значењу „мало”: *Оћеш, јана, мāра љёба?*; *Сам да ми је мŕчук рάкијे да сркнём*) — све у говору Бирча, чиме се Бирчаци оштро дистанцирају и од сусједних Срба Ера, с друге стране рјечице Дрињаче. Срби су на новом терену највјерованје усвојили облик *mâj* односно *mâ* у значењу, *на, ево, изволи:* *Оди, дјите, mâj* ти мालо ражбовн'цē (у говору Ера), *ёво, mâj* ти пàре (Нишићка висораван).

8. Фонетика је својеврсни Елдорадо за инојезичка и инодијалекатска уплићивања у прилике нових сусједа. Добро је познато да је утицај других језика значајно, понегдје радикално, учествовао у формирању гласовних система многих локалних говора па и дијалекатских типова на простору између Бугарске и Словеније. Страни утицај најизразитије до изражажа долази, разумије се, у тзв. периферним идиомима српско-хрватског дијалекатског комплекса, с тим да статус периферности, због снажног утицаја оријенталних језика и оријенталне културе у цјелини, баштине и говори муслимана на овим просторима. И у нашем случају су пукотине у донијетом херцеговачком говору најдубље управу у домену фонетике, односно фонологије. Несумњиво је да су миграције вијековима из старог Хума са окolinом у Босну носиле новоштокавце ијекавце са стабилним системом тврдих и меких африката. Статус мањинских идиома у бројчано премоћном иновјерном и инодијалекатском окружењу довешће до пуцања карика и у материји чије дискриминанте учествују у класификацији говорних и дијалекатских типова. Аутоhtonих Срба икаваца, као што је добро познато, нема.⁴ Рачуна се да је код Хрвата новоштокаваца ијекаваца у западнијим областима нешто секундарно: вјера или изговор. Или су, наиме, Срби ијекавци промијенили вјеру или су Хрвати католици усвојили говор многобройнијих Срба из непосредног окружења. Пошто историја не зна за масовније преласке католика у православце, најупутније је икавизам код босанских Срба књижити на рачун интерференције. Најновија истраживања значајно увећавају територију Срба икаваца шћакаваца. Срби су накнадно поикављени не само у купрешком и дувањско-ливањском крају него и у области Бугојна (Завадање и Чавловићи: *тијој, ције, крđа-зијв, да зијви ћустанј, ћпасна звијр, звијради* било, да дјаље биљай, од лјискове кдре, однитиј, кат се браћа дјел, йодиљијо се, дјилули се, двиј крәве, кђ јизајдє на двијсїа, дн зайдвїд, да се исйовијдам, сјамо шијвам, немој да би се шијвало, шијстio, кјудиља, ош кјудиље, кјудља, вјид се звијза, сјло, кат-се-ићу цркви винчавај,

⁴ „Компактно подручје аутоhtonих *млађих икавских говора* захватује западну Херцеговину, Далмацију између Неретве и Цетине, јужне делове Босне на потезу од Ливна до Лашве и велики део централне Босне, до Жепча и Јајца ... Срба икаваца, и то накнадно поикављених, има само у појединим селима окруженим хрватским или мусиманским живљем” (Ивић 1988: 61).

винчáње, врјисиње, врјисиња, на-сíрију, дíвér, јмала дíвера, дíверу, дíве-ровић, дíверовићна, дивéруше тíвајú, нéвисиña, обиснла се, јумиša се, миša се, нé-сmí му се свáká вíроваиш, билáнце, седамнес је нéдilјa, нé-сmí брđd нáнић, сáвијемо лíйо, у врјилу вðду, cíh, iлýтom искóпáш, клисћa, трипредемо, она трикíдалa, трикували та томиšали са бòјом, што се нóжом рíжce, нíје се рíзalo, нáниле, снїl, вёликý снїlovi, до колина, лíсков сháп, лíшињак, лíшињáци (љешници), мèдвид, нíко-й нé-сmí дíрат, јá изумila, дрýњак, у тpòлнhe, дòбрý срýhy, дна је лíна, од лíносíти, али: дјéца, лéска, лéчињак, лéк, лéкове, са кљéсћima, мльéко, да обрежé, тодјéлē сe, тодјéлimo сe, дјéти, бјéло, заїловјéсí, сjéдé, мòкар тјéсак, по тdикоја рéч, вréме, ако тréши, отí тpéвá, за тpéвá, у зáдњá вримéна, у средиши) и Доњег Вакуфа, затим код Травника и Јајца.⁵ Када је о судбини овога старога гласа ријеч, пажње су вриједне и потврде секундарног јата типа вíјer у говору источноbosанских Ера (мој материјал), у околини Братунца (Симић 1978, 45: жјéрка, жчér, вчér; 70: вјéрови, вчérđová, Зворника (Ђукановић 1983, 206: вчér, мчérnō дòбá), у говору ка-кањских и зеничких Срба (Реметић 2000, 939: сјерđmáк, сјerohád, нéмамо мијéра, мијéрна и сл.). Несумњиво су од нових сусједа Срби временом примили и екавски лик именице дјéшелина, сасвим одомаћен, изгледа, у Бирчу [дјéшелна] (Л); дјéшелну сijали (Maj); Шárali смо дјéшелнóм (Mat)] и Мулалуку: сámá дјéшелна (Буљ).

9. Фонетизам тpéб, тpéблje загосподарио је не само у српским шћакавским зонама (Какањ, Зеница) него је стигао и до Нишићке висоравни (у Буљетовини: ако је близу тpéблje кýhá; Мàчке ծd ў-тpéблje; по-тpéблju; крај тpéблja; ишћо крај-тpéблja; око тpéблja; да зáгрáдј тpéблje; дíгло тpéблje, поред: код-оногá-тpóблja). Спорадично мињи и дíљи највјероватније се у говор Срба увукло из бошњачког комшилука. Само тако се тамо (ерска област, на примјер) могао наћи и прилог анамо (са свим партикулама), иначе препознатљива општешћакавска појединост (Брозовић 1966: 134).

10. Срби јамачно у старој колијевци нису знали за садашњи степен редукције послеакценатских вокала, посебно у сусједству сонананта, који не ријетко у новонасталој ситуацији преузимају носивост слога: Она разíула свë аљине ў-мáјкë па дòји мртву мáјку (Ков); заíáла, уйáла; А ў-менë Нéћo у бóлнци (Ков); Jâ сам вíдla у јéднog мòјe мáјkë рðéháka (Бр); У-нашëм сёлу сам свë вíдla; изíйшë; Díш se, Mrшане (Ж); Hдc[u]-те бéлaj ծd-мене! (Вуч); Ондá сам сасéдla у своју күhy (Вуч) и сл. (у ерском говору); тálli, уйáло se; Могу-л-já бóднáк ráш?; Jâ-сам-је-вíдla (Нишићка висораван); дозвóдla, уйáла, кùдla, óтpralo (< oтpalo), нáс је дòтpralo, амицу óтprali, дòтpró, лúчшë se (околина Бугојна); iдdна, káшke, rádla, вðlla, заíálli, iдnla, томáкñi, тoтdнlo, слáчnu и сл. у какањском и зеничком крају (Реметић 2000: 937—938). У том погледу општу слику не нарушавају ни прилике у Горњем Бирчу:

⁵ Национални амблем, дистинкцију према иновјерним сусједима, Срби понегдје виде у појединачним лексемама, у лексикализованим јекавизмима. Такав случај је са право-славним икавцима из околине Бугојна, код којих се чврсто држи лéб, док либ, односно хлиб они вежу за другу конфесију.

весёло се (Л); *и́дло се* (Пеп); Бёца су *и́дла* брёзе (Пеп); *дијё́ла* (Пеп); и цигаре смо *дијё́ли* (Ст); то-се-пощље *издијё́ло* (Пеп); свђе жёне *оддијё́ли* (Н); ћндја се *поддијё́ли* (Пеп); јесмо *кисели* (Пеп); ће-су-бўкве-се извáлле (Пеп); ўш *навáлла*, нёчист (Пеп); Чётнйци су *навáли* и свё *йойáли* (Пеп); мї-смо-тó-йáли (Мат); свё *йойáли* (Пеп, Л); тó су *сòлла* (Мaj); *сòлла* се зòвú (Пеп); Овце ти се јањиље, кра́ве ти се *шèлле* — свашта набрáја (Пеп); кàжé да се *шàлло* (Пеп); што дўжé *слàннë* (Мш); вўшё *слàннë* (Пеп); прифатим *ráш* (Пеп); ваљá *урéш* кàнчe (Пеп); *урáш* (Maj); ако знáш *урáш* на-рўке (Пеп); ка-ћe-он *рáдий* у зёмљи (Пеп) и сл.; Док нíје свáнуло нíјéсмо *вìли* ни кù[д]-ћемо ни штà-ћемо (Maj); Свё ў-њé су дàмари се *вìдли* вóвденá (Н); што-сам-*рáдла* (Пеп); кàко смо *рáли* „радили” (Сп); на *вèрie* (Мат); *иðниe* ѳвце (Пеп); *Рàс-тиремиe сe, оïèртиe сe, йриçтавиe* бáби кàву (Мл); *објесиe* мàтёр (Пеп) и сл. Уп. и Симић 1978: 45—51; Букановић 1983, 209: *вòлла, мисла, мòлла, слàннë*.

11. У сусједству знатно бројнијих и компактнијих Бошњака Срби су понегдје изгубили опозицију између африката *ч* и *ћ*, односно *ч* и *ћ*, сво-дећи их, по угледу на комшије, на мекшу варијанту, обично на *ћ* и *ћ*, а реће на *ч*, *ч'*. Досадаша истраживања показују да се највећа компактна зона губљења тврдих африката код Срба протеже од околине Какња (Реметић 2000, 935—936: *ћàбар, ћìзме, ћòбан, ћòхело, ћàба, ћáмију, ћамићи* и сл., поред ријетких потврда типа *ч'ёсница*, *ћòиач'а, ћамиć'а*), од десне обале ријеке Босне па преко височкога краја до Сарајевског поља, Средњег и, изгледа, све до рубова Нишићке висоравни. Помало изненађују ширина и домети ове појаве, лаке за идентификацију њене иноконфесионалне маркираности, особине иначе веома погодне за пошалице, па и изругивање, на рачун њених носилаца.⁶

12. Срби из постојбине свакако нису, као своју аутохтону особину, понијели шћакавизам. Изворни штакавци ће у новом окружењу временом постати шћакавци ијекавци или, пак, шћакавци икавци. Ови први покривају највећи дио некадашње Височке нахије. Тако у какањском и зеничком крају биљежимо: *шћáй, шћёне, ћриńић, ўшћай, љиńићай, кљé-шћа, ћòдийшће, ծињиће, мòжсћанй* ћдár, звùжсћи, дрýжсћо (Реметић 2000: 932—934). Прави шћакавизам у примјерима типа *шћай, шћене, ушћай, љиńића, չодишће, звижћи* право грађанства стекао је и у говору височких Срба, а језичка грађа прикупљена ових година показује да су *шћенád* стигла до Нишићке висоравни (у Буљетовини: ко-од-мòг овогá-ћháia; ко-од-мòга ћháia; *ћёне*; *Првòдћенчад* нё-ваљајú, тó се бацá; Ако се кùја првý пùт окòт'ла, нё-ваљајú *ћhенád*, трéбá бацат; Којj-су *рáдли* с *кòсиć-ћima*, праvilo *кòсиćha* ծ-липé; *ծињиће*; да праvий *кòсиćha* лѝпова; на *ծињићи*; *ծињиће*; на-том-*ծињићи*; двáдестò *յòдиће*; једаnестò *յòдиће* бýла; *Гòраzћáni* дòлаз"ли итд. Уп. и: *ұнишћено; наmјесћено; наmјесћaj;*

⁶ У том смислу веома је илустративна анегдота са попом Ристом у околини Високога који је пошао да освјешта кућу угледног вјерника. На лавеж пса домаћин је, у жељи да умирујуће каже: „Неће, оче Ристо”, збунио позванога госта височком фонетиком: „Нёће, ћће Ристо”. Збуњени поп, родом очигледно из другога краја, узвратио је: „Како то будала-сто збориш, тек сад не знам да л' оће, да л' неће”.

извједе *тӯсчāд* „млади посокка”, али: црнī *прāшиū*; *тиштиū*; *тишиштиū*; *кӯмијершшie*; *тöдицишшie*; *звëжисдöй*; *звëжисдењаќ*).

13. Наука још увијек чека разјашњење поријекла и данашњег статуса требавског шћакавизма. Резултати најновијих тек започетих истраживања говора требавских Срба дају Милану Драгичевићу ослонац за суд по којему они данас „не пружају основа за убрајање овог идиома у скупину шћакавских говора” (Драгичевић 1999: 454). Тамо, наиме, „још увијек живе у сјећању успомене на то да су старији понекад ’знали рећ’ *шћаđi* и *дињиšhi*”. Драгичевић је, додуше, у једном требавском селу „у два маха и сам записао: *кòсишhe*, *дињиšhi*” (Драгичевић 1999: 454). Само минуциозна анализа богатог корпуса теренских података може дати одговор на питање: колико је шћакавизам данас уистину присутан на Требави и да ли он представља (да ли је представљао) органску особину говора тамошњих Срба или је, ипак, ријеч о утицају сусједних бошњачких идиома.

14. На више мјеста, обично на компактним ширим подручјима, гл. *дођи*, *прођи*, *заћи*, *наћи* и сл. имају нејотоване облике презента (и императива и аориста). Тако је у зеничком и какањском региону: *ка-дођe* кӯћи; момци *дођj*; ако *иđeš*; *нâjē* се нèко; кад љëб *нâđođe*; *Дојe* Госпојина мâлâ, *дојe* јëсëн прâвâ; кат-се-*ибjoшe* расквоцават итд.; да *доđdē*; *нâjđe* се нèшто; кад би мој тâта *иđodi*; где гðр изнâđ-мене, ў-шуму *зайдe* итд. (Реметић 2000: 934—935), у околини Бugoјna (*доđdëš*; док нè-*dođdē* јëсëн; да *dođdë*; ако *нâjđe*; дïгнë и нè-*нâjđe*; ако-й-м-*đdmâ* *нâjđy*; *изајđe* на двјста). И даље је нејасно поријекло требавских, по Драгичећевом налазу, сада већ „спорадичних” потврда типа *дођdē*, *дођdëm*, *иđdē*, *прođdē* и сл. (по једном је записао и *дођe* и *нâjđi* — Драгичевић 2004: 454).

15. Из сусједних, првенствено бошњачких идиома Срби су преузели понегдје и презентске облике типа *иђem*, *иђeš*, као што је случај са околном Бugoјnа: да *иђëmo*; млада *иђë* својима; она сâма *иђë*; кат-се-*иđj* цркви винчáват; *иđj* ў-пооде. На сцени је специфичан случај релативне хронологије. Ликови типа *иђem*, *иђeš* настали су према облицима *дођem*, *дођeš*, умјесто којих Бugoјanci, независно од конфесионалне припадности, имају *дојdem*, *дојdeš*.

16. Давно је установљено да се на цијелом подручју источнобосанског дијалекта „говори *снiћ*, *нанiћ*, и *нанилазић* (према *у-н-ићi*)” (Брозовић 1966: 139; уп. и Халиловић 2005: 19). У таквом окружењу и сусједству и код Срба су узмицали глаголи *уљећ(i)*/*улазић(i)*, *ућ(i)*/*улашић(i)* и уступали простор комшијској варијанти. О томе свједоче и уистину многоbroјне потврде из ерске области, Кадилука (источнобосанске Ере), Мулалука и (нешто ређе) Бирча:

Јâ-унiћëм ў-кућу (Ков); Крсто на врата ўнiћë (Ков); Кат-се-тëк ўнiћë у Јаракчô (Ков); Кад у поток ўнiћë, ушýће и чûк: оде брду кûдâ је и ђистијем дòшла прâвцом (Вуч); Кад-јâ-љëтôс *нанићok*, они бîше сýви (Вуч); Кад-јâ-унiћok, они глëдајû ў-ме (Вуч); *Нанiћy* крош-Ћûде (Вуч);

нè-мереш јнїћ; нїјёси мðгò јнїћ; по чèтерес мòре јнїћ; не унїќошë; чòек нàнициò тùдà; *Нàницили-мïй* крај-самога тòра; *нанíчи* на Високò; јнїћёш у омàриће; *нанѝлазијо* (све из Буљетовина);

Нè-дајù-ми да јнїћём ծdmä (Мат); Нè-смије ў-кућу се јнїћи док се не нàправи нàсéле (Г); јнїћё-ми кràве ў-жито (Л). Слично је и у Цапардама код Зворника (Ђукановић 1983, 253: ѕh и јнїћ, ѕbë и јнїћё).

На овом дијелу Босне једино, судећи по корпузу досад прикупљених чињеница, *уничи* нема примат над варијантама *уљећи*, *ући* једино у Бирчу, где је, супротно очекивању, обичније: Млàда јльећиे ў-кућу, ѩбїћё око-ðгњьшта (Пеп); Кà[д]-ти-јà, јàна, јльећиё, ѹмам-ти штà вїђе-ти (Пеп); Вàм првò күћица кад јльећиё (Мл); јльећла и она (Пеп); Й-јà јльећла ў-кућу (Пел); јльежсе ў-свињ (Пеп); *Уљежсе* тàм да вїдї сùкну (Пеп); Двòјица јльећиё ў-кућу (Пеп); *нàљећиё* кòла (Пеп) и сл.

17. Прилике затечене у говору нових сусједа одговорне су и за многе друге детаље у домену консонантизма. Диљем источне Босне код Срба су *Каравласи* замијењени *Калаврасима*. Тако је код источнобосанских Ера: *Кàлавра* (Ж); Нèко прèпò *Кàлаврае* (Ков); Дбòшё двјје *Кàлавра-иње* ис-Пакланйка (ДДр) итд. (в. и Реметић 1970: 122), као и у Бирчу: нàправили *Калавраси* (Пеп); Дòшле јùчё и *Кàлаврашике* (Мш); *Калавра-шике* нам дòнесù тїсовù куљèн'ку (Maj); Узимали от-*Кàлаврашика* (Пеп). У Бирчу према стандардном *боранија/буранција* имамо: бунàрија-е бýла нàјпрвà (Пеп); бунàрију (Н); Муслìмàнке прйтке сâдё у бунàрију (Н). У Бирчу је метатеза извршена и у именици *наћве*: Бýле су нàвhe (Пеп); ў-навћама (Пеп); ђиди по-навће (Миш); Крај-тије-наваћа бòјо-је бràшњак (Пеп).

18. Одавно се зна да источнобосански дијалекат „не подноси секвенце д + К и п + К па елиминација секвенци ... дн, дњ...има гласовни карактер” (Брозовић 1966: 140). Секвенца дн и дњ углавном су уклоњене у говору Бирча: Вâбимо кòкоши трî пûта нéвно (Мл); Економија зòвнë на нéвн'чу (Н); Бýла сам по нéвницама по-селима (Maj); Свè сам нéвничала, на нéвн'чи бýла (Maj); Јóка, јàнà, нè-чује (Мл); Мёни јàнà мàтèр замијеша (Пел); и-јà-јàна дòшла (Пеп); *Јáно*, Мàрко, ће изроди пèтеро ћèцё (Пеп); *Јáно*, нàма су се òвце дàвале (Пеп); у јèнòм сјјену (Maj); Оснòвнò би бýло да нїјёсу ни Срби ни Тùрци пàдли јени дрѹгијем күћà (Пеп); Он је јенијем кùмовò (Мш); Двјје по[д]-ступу, јёна нà-ступу (Пеп); Трёба да се отели на јёну ёвту дàнà (Пел); *Јёна* јшла нà-овù стрàну, јёна нà-отù (Мат); у јèнòj сјèрутки (Пеп); дрво јёно (Мат); Прјје се прàвило јјено (Мш); по јèнòч єзмёмо (Пеп); Бýла сам јèнòч у Пòповојић'ма зà-стàном, ткàла онè-шарèн'це (Пеп); мёни свéно (Пеп); *пре-илàнијо* (Пеп); морò крме днијеñ (Ст); днесём ў-млин (Мш); вóјска днесё свè (Мш); Пàле лàко сјàмй ў-канце и днесе (Мш); *Ка[д]-нàдòћё*, тýци па ткàј (Пеп); Ако ѹманё нèко цигàру, десет-й ѹспушай (Ст), поред ријетких случајева чувања групе дн: *Међудневиџа* чим нàстанё, вàдij кðмпíр (Мат); у трî *међудневичка* пèтка (Пеп); Онò се прéде *једнòструко* (Мш); нїјёсмо *оилàњели* (Н); *оилàњела* ми ћèца (Мш); ѹс-Клања (Н, Пел); Нðсё снòпове за *клàње* (Н), поред: Онè да се жàлë да нéхë *Клàдњу* (Пеп); Сàд јèдò *клàдњаче*, онè-с-клàдà (Пеп); Ил-сам-сàћела

клàдњу, ил-сам-бàцала на клàдњу (Мл); Ќондà се звàла клàдња кат-се-сàдије шèн"ца (Л); У јèну клàдњу стàнē стò снòпòвà (Мат).

19. Док у „ерској“ зони, дакле у Кадилуку, једу кùмийјер, кумий"јёре, у Бирач се, јамачно из муслиманског комшилука, уселио кòмийàр (мн. обично кòмийрови): кòмийàр (Пеп, Н); кòмийàр (Пеп); Чèтерес мèтàрà кòмийàра нàкопàј (Мaj); с кòмийàром (Мш); кòмийàри (Брд); кòмийрове (Пел); Вìдёте на комийрòв"ма злат"ци (Пеп); Ѳ-комийàра кòмийрова чóрба (Мат); Дòбра-је бýла пýта комийруци (Мш); Јèли гrà и пýту комийруци (Пеп); А бýле су нам крùшке тàкуше и комийруше (Мш) итд.

20. У слогу који затвара сонант на простору источнобосанског дијалекта изостаје дужење вокала. Овај архаизам је временом загосподарио и у српским говорима у непосредном сусједству. Тако је, између осталог, у ерској зони, на Нишићкој висоравни, у Бирчу:

Дòшò сùв кò-бàлька (Вуч); Аñкéлко (Вуч); Прèнесë Аñкéлка и тèшкì митрòљëз (Вуч); Òпанци ми спàдошë (Ков); ни слàмкë ни тарàвкë (МК); тòрбу и Ѳ-тарòбë зáструг (ГДр); Стóја єрка (Ков) итд.;

Зàйорку; Пòсавци; од Бràнка; Гòјко; Тùрци; Тùрцима трèбà помаst; Стòјí òвца под јàриом; Òвца не блéчí ће-жàба крéчí; үлéгла се шàрка (болест шљива); їзнијо брòнзу; Црнòйорка; из Мòјкòвца; за тòрвљенца и сл. (Буљ), али и: нећe, сùнца мi; гања тéмзију; у тéмзији (Прг, Буљ); Нèхéлько; Рàјко (Буљ);

Мî смо утèкли Бàрчу (Н); Зnâ се кò чùвà јàњце (Пеп); Кàлаврашке продáвале чàнке (Пеп); кàниу (Н); Мàрву сù гòнili зà-собòм (Н); Чùвала сам јàњце (Брд); сùнце; Мèтнëш на-сùнце (Л); прије сùнца (Мат); од єркì вàшије (Мш); трчí òн (Мш); òн нјù үзò (Пеп); И-òн пòгиде ш нýиме (Пеп); Jâ сам тàдà вýдијо кàко òн ôштрì и кàко клèпе (Мат); мòмци (Пеп); кòнци; извлáч"ли кòнце (Мл); дòнесù лòнце (Пеп); мòльци үзедошë (Пеп); Мèни је стàла тòльунка Ѳ-грлу (Н); дàв чùнка и трí чùнка знà бйт (Пеп); Ѯедилка (Пеп); на цјèд"лку (Пеп); цјèд"лька (Мај); Мјезинка, онò-кràткò што-дстанë од влासа (Мш); нòсë се нàвйльци (Пеп); бेријòвци ôберù (Брд); Йmà тùј Ѳ-тùј кòмльёне, бýли сù бेријòвци (Мл); кòмијòвци кòмë (Брд); на сùтабàрки (Л); Бýли сù нàзувци и ôбојци (Сп); нàкòњче (Мш); ѹтаний"ли свè (Пел) и сл., али се, истина реће, може чути и: цùре єрке (Пеп); ѹтвно ѹмàш (Мат); изнèси на-сùнце (Пеп); Дòбù Ѳ-мòмци (Пел); ѹтаний"м (Брд); жèшòвци и кùйијòвци (Л); кùйијòвци кùпè сýјено (Л); кòмијòвце зòвеш (Л); кòмијòвце зòвни (Н); Увечë зòвни кòмијòвце (Н); Бòље сам òнò рàто ѹтаний"ла нèк сàд òвò (Н); ѹтаний"ли (Пеп); тràва лìвадàрка; стòци дàјù лìвадàрку (Мш); тìсàлька (Брд); Пèтèлин"цу му пòдaj (Н). Дужење је најуочљивије у антропонимији: Нèхéлька (Л); Пítaj нàшë Милòжë (Пеп); Аñкéлко (Пеп); Ошли сù свà Аñкéлковòј кùхи (Пеп). Степен дужења вокала у наведеној позицији код Срба је углавном у корелацији са степеном растојања од јужнијих, архаичнијих зона источнобосанског дијалекта. Његовим сјеверним ободом, који је еволуирао под снажним утицајем придошлих Срба новоштокаваца херцеговачке провенијенције, тога архаизма у српским говорима или нема, или није узео већег маха. Тако појава углавном изостаје

у околини Бановића (Реметић 1999: 412), а недосљедна је и у околини Братунца (Симић 1978: 20). Скраћивању вокала пред сонантско-консонантском групом боље одолијевају „ерска” села наслоњена на романијски плато, где нису ријеткост примјери типа: *òвце* (ГДп); *òйанци* (Кш); *ùйанчили* (ДДп). Готово досљедно дужење вокала у наведеној позицији чека нас у говору Срба шћакаваца, и то како ијекаваца тако и икаваца. О томе, примјера ради, свједоче објављени подаци из какањског и зеничког краја (Реметић 2000: 945) и недавно прикупљена грађа из околине Бугојна (*звирка*; *òвце*; *òйанци*; *òйанке*; *ùйанчила* итд.). Срби су шћакавизам у оба случаја примали од шћакаваца с новоштокавском акцентуацијом.

21. Интерференција системског значаја тешко је пробијала баријере у области прозодије. Једна појединост у акценту Нишићке висоравни вриједна је посебног помена. За говоре тузланске области „и терен од Криваје до Крешева и Фојнице” одавно се зна да „познају аналошку дужину на другом слогу испред старог мјеста акцента” (Брозовић 1966: 149). Ради се о случајевима типа *Борјићи*, *Йвина*, *канићица* и сл. Несумњиво су отуда у говор житеља Нишићке висоравни продрли примјери са краткоузлазним акцентом на том слогу, додуше уз ријетко чување предакценатске дужине: бýла *Крешићица*; Кàка *Вељиница*, кàки јáди!; *Васиница*; *Којићка*; Знáш-ли-тý, *Боржиници*, ћé се кòпајú глáдни?; и Стóји *Радиници*; Вáсу *Којића*; *Радиници* спòмén ӯдарíли; сèстра *Вељиници* (Буљетовина).

22. У источнохарашевском дијалекту је „употреба дуге и кратке множине” код именица прве врсте практично „обрнута у односу на стандарднојезичку” (Халиловић 2005: 20). Тај својеврсни анахронизам, оличен у односу *миши* : *гуштерови*, познат је и тамошњим српским идиомима. Појава је, изгледа, најдубље засјекла у структуру говора Бирча: донò-сili се бàдњкови (Мат); крèшё бàдњакове (Мaj); бùмбарови и сiршльнови (Пеп); бýли и бùнареви (Пеп); Йдёмо на бùнареве (Пеп); бùнарови далёко бýли (Пеп); ђуштерови (Пеп); Имајú доликá онý-зубови, ѡмá четрri пèд зùбá у-онój-стùпи (Мат); Бýло јàснreбòвà, ծрлинà (Пеп); Скiнн-се-тà гùжва с отије-кòлцòвà (Мш); Прије свiй кòлтареви бýли (Мш); Кùрjakovi нам ѹдù ӯж-њиве ծvудàн (Пеп); Бýло и курjakòвà, курjakòвà бýло (Пеп); Он је вàтò и кùrjakове на-тò (Пеп); ծквирови, ծквирове, на оквирòвима (Мат); ծбручови, ծбручове (Л, Мат); Имајú онý-նàчурорви, стòжна с նачурòвима (Мш); са նàчурòвима (Мш); Остављали су նàчурорве, бркљасту стòжну (Пеп); Ймá пèцàр, на Йлiндàн նèцарови („кукурузи пурењаци”) пристали (Мш); Онý ծзgò րiйiйискови држé (Мш); Бàцì ти ծзdò րiйiйискове ил շíлькове (Пеп); Нéће да га гùшй ծзgò онијем րiйiйисковима (Пеп); Ако су сiрðжсакови — ӯ-двà нýта (Пеп); сiрðжсакове ծperêş (Пеп); Рашчешльáji кòнопльу па ткај пòњаве, ткај онé-сiрðжсакове (Мaj); Кад одráстù մùкцови, күhi прийi нè-дајù (Мл); осiјéче շíлькове (Ст); Пòчёшё му нèкí շклòбушови по ногама (Пеп); Шùмарови бráнили, շùмарови бýли, óдали, па ка[д]-ти-ӯфатé мál, глòбé (Пеп); Եво ти мiлlyциjé, єво ти շумарóвà (Пеп) и сл.

23. Старији облици генитива множине без наставка везују се првенствено за архаичније западне штокавске идиоме (Ивић 1988: 75). Биљеже их истраживачи додуше, код именица -а основе, широм источнообосанског дијалекта, „особито на простору између Криваје и Босне те у сливу Фојнице, али нису ријетки ни у тузланској области” (Халиловић 2005: 20). Трагове ове старине, обично у маркираним бројним, конструкцијама срећемо и на терену херцеговачко-крајишког дијалекта (в. нпр.: Вуковић 1938—39: 57; Вушовић 1927: 38; Пецо 1964: 126; Јахић 2002: 173—174). Прилике у сусједству и блијем и даљем окружењу објашњавају зашто је ова појава у нашем корпусу података најприсутнија у говору Бирча, где старо стање доминира код ојконима, а није ријетко ни у бројним (и количинским) конструкцијама, и то не само код именица женског рода. „Крњи” генитив је сасвим обичан од колектива на -ад (тип *чевјад*):

Дđгнō ծвце и կօյա из-*Վլասնից* (Пеп); Радивоје отī-с-*Վրանձվիћ* (Пеп); Дoшле мi жeне из-*Գոյսալիћ* (Пеп); Дошo из *Գոյսալիћ* (Пеп); Дондсијо народ из-*Ճoйасակ* (Пеп); Дoђe чđек из *Մատијевић* (Пеп); Бiла из *Միլաновић* (Пеп); от села *Պoյօվић* до села *Միհանовић* (Пеп); Пұс-իմ ծвце ւc-*Պeйић*, յdем գօր (Пеп); Дoшo յc-*Պeйић* (Пеп); Үдaла сe ւc-*Պoյօվић* յ-*Պeпић* (Пеп); Нoсnла нeкү рðбу ւc-*Պoյօվић* (Пеп); Լy-ди ւc-*Պoյօվић* յdү (Пеп); յdем преко-*Պoյօվић* (Пеп); յedan чđe[к] гðвори յ[з]-*Շeկoվић* (Пеп); А кат-се-ձbазрeш յ[з]-*Շeկoվић* у *Mrkájče* (Пеп); Таман-мй օ[д]-*Շeկoվић* низ-օнē-նýive, а օzgð зàпуца (Пеп); прe-ко-стo յoдðn յmala (Мш); от-шeз յoдðn (Мш); шeз յoдðn (Мл); nàспeш յaбuk (Пеп); ւc-կoлибn (Пеп); nàберeш տikāv (Пеп); յmā и օ[д]-*Մpre-шaň* (Пеп); од вeдије չaրaй nàправiш обoјke (Пеп); Педесeт pē[т] դiնaր dála за լiјéкове (Мат); Нaберeж дrijењaк, oни сe үgмiлe, malo-й прoкуváш (Пеп); յmō сàм девèтнëз дjлum зèмльe (Пеп); Kðльe гàзda по pète-ro յaňaç (Пеп); Ӧrали, malo ծkraják ostanē (Пеп); Нabereri бunàrije, набeри кràstováçã, ղeчeňaк (Пеп); Mй-йdëmo o[д]-*մoրðoв*, pјeвamo (Пеп); Нabaçãm kòlko трёбã շnööв (Мл); Jä-Tùpäk nijésam приje вiъala (Пеп); Үzmësh mära onije-чvârak (Мш); Dвøje дрøвълaд вàkô прeкстýmo (Maj); Jä-nàmeñem meñu-ступu meñu-onò-dвøje дrøvъlаd (Mл); Osçeçeşh од-отo-гa-бàdñãka tri bàdñãka, трøje дrøvъlаd (Maj); Sa stráne dvoje дrøvъlаd вàkô (Maj); Bòlkò býlo ყræsäd, вòlkò jàňađ, вòlkò ղeллađ (Maj); pò-petero jàňađ (Пеп); pò-dvoje jàräđ okòzile (Maj); Dòherò dvoje klyućäd (Ст); Dòbar svijň, bñihe krmäd (Maj); Үzela dvoje mûško ყræsäd (Maj); Ný je dvañestero чeљađt pòginulo kòd-Lovniçe (Пеп); pètñestero чeљađ (Пеп); býlo týj dòsti чeљađ (Мш) и сл., pored: mý c-*Jelachich* (H); Oжeниjo сe յc-*Պeйићa* (Пеп); յc-*Պeйићa* utèkli nà-Трновo (Пеп); Dòshle i[з]-*Շeկo-вiћa* (Maj); Hèko յmā nèkije bàskicä (Пеп); Takiše су сítниjë օd-ба-шaňa (Пеп); po-dvæs onije-брkâlja (Мш); némä бukâvâ (Пеп); յmō sam шtètë од-вašača (Пеп); róka stojí vâšača (Пеп); jedànëz iđdînâ (Мш); ћinjëvâ (Мш); Nîšhta օd-jabukâ, cåmo օ[д]-divvâlakâ (Пеп); Чèteres-naz býlo жeštelicâ (Мл); Tòzluke bïjelë zâviye dòl do kòščicâ, dò-nogûvâ (Пеп); Ӧt-krušâkâ súšilo se вòhe (L); Skûäm nàjpre лyčâkâ и օdëm, үskopâm pòstât (Mл); Bòsak trøbâ tûd'kâ oko mlàdichicâ (Мш); յ-ciјe-

нīца бýло (Пеп); свиња од брđвānā (Ст); бýло јàзовāцā, јеверīцā (Пеп); Вðлкð ѹмð јàњацā, тràсcàцā, здрâвља, рáтлука (Мaj); Тðлкð синóвâ, овá-цâ, јàњацâ, јарâцâ... (Ст); кràсtовâцâ и лўка (Пеп); Бýло је оније-лðнâцâ зёмљеније (Пеп); лёльакâ (Мaj); пèтнëс мёштâрâ кòмпíра (Мл); Mýhâkâ бûдë нёкад млёго (Мш); Кòлко сваtôvâ, тòлкð ѹ-плоскî (Мш); По чётере[с] снòйбâвâ нàтурим на јёдан вршaj (Мл); Дóђе шèснёстero ТÙ-рâkâ и TÙrkînâ (Пеп); ð[д]-Tùrâkâ (Н); Јâ-сам-виðala ѹ-чeтñнîkâ, виðala и тартизанâ (Пеп); Имâ двâјес ш.львîhâ (Пеп); двðје трðје дрвâлðй (Пеп); ѹмâм тpàунчâdâ пèтtero (Пеп); Нàправијо ðвкolaц зà-шelâdi (Пеп); Нâс је тâmo бýло пèтнёстero чёльðй (Пеп) итд. У прилог мишљењу да је одговорност за стање у Бирчу најупутније приписати утицају окoline иду прилике у ијекавскоштакавским говорима источне Босне, где је појава најприсутнија „у говорима гласиначких Муслимана старица” (Јахић 2002: 174). Једино се код њих Гмн без -a може чути и ван бројних конструкција.

Генитив множине именица без -a у „ерској” зони је неупоредиво ређи него у Бирчу: Сијéна су ѹ-њијâ от-чётерес, педесёст мёштâр, нијёсу о[д]-десéтак мёштâр (Рад); Он дòвûкð ðса[м] мёштâр, ѹ-менë пëт (Вуч); Пë[т] тiðvâr jàðûk нàтрëсô (Ж). В. и примјере наведене у Реметић 1970: 126.

24. Прилике у источнобосанском дијалекту, где се именица *дијетe/дeйтe* углавном деклинира без -eñ- (*дијетa/дeйтa* итд.) одговорне су за стање у Бирчу, где је резултат јекавског јотовања у ликовима типа *ћeца* пренијет и у облике где је јат био дуг. За ову прилику наводим дио потврда прикупљених у Горњем Бирчу: Ено ти, јâна, ћêтиа (Пел); Нiшта нêмâ: ни ћêтиа ни пашчета (Пеп); Пòвòj нàправијж ћêтиу (Пеп); ћêтиу пòнесёш појасић (Мл); Й-отò пòнесёж ћêтиу (Мл); дâj ћêтиу (Пеп); Штò нè-узмëж ћêтиу тéку? (Н); да дâдеж ћêтиу грûду ил-зâрïцу (Пеп); Жёна кûка зà-ћeтиом (Мш); сà-својем ћeтиом (Пеп) итд. У номинативу је, бар у грађи којом засад располажемо, по правилу *дијетe*, мада је у говору старице из села Пепића примијећено и једно ћeтие (ѹзмë ћeтие). У грађи из села Мишара код Власенице нашла се и реченица: Првò-смо ðбавили з-дijetom.

25. Неспорно су под утицајем сусједних мусиманских идиома у језичко ткиво босанских, понајчешће источнобосанских, Срба уткани облици ГАМН зам. З. лица *њија*, *њиа*. Посебно су се добро укоријенили пуни ликови, посвједочени ободом и у унутар готово цијеле територије источнобосанског дијалекта. Досадашњим обавјештењима о рас пространености појаве (Реметић 2000: 944 — за какањски и зенички крај; Реметић 1970: 127 — за околину Кладња; Реметић 1999: 415—416 — за Жельову код Бановића) додајем за ову прилику податке са Нишићке висоравни (Буљетовина: ѹ-њијâ рòдile крùшке; Жива тèлâd йж-њијâ извадили; Зnào-сам-јâ њијâ свијe; Нêhe, вàльда, њијâ клàт; Jâ-бûбnuo мёђu-њијâ; Свё-смо лèхeli на-њијâ, да њијâ јёдëmo ѹ-јесcën; ѹ-њијâ-je стâрî свâт као-првље-нац; Пëт или шест њијâ бýло ѹ-шуми; ѹ-њијâ дòносиf фàмел'ja; тò-је- ѹ-њијâ бýло; мë-йдëmo њијâ звâт; ѹ-њијâ баçали ѹ-ватру; Нiјёсмо пûцали на-њијâ итд.), из околине Бугојна (Код њијâ сидë седамдесëт; пòгле-

дај ју-њија; дочека-ћи свеќрава; љама-ћи да) и додатну грађу из говора источнобосанских Ера: Срётнем Неху и свију-њија на Глоту (Ж); Он-њија носа (Ж); Ју-њија ћвце поткупљају шљиве (Ков); Да-л-је ју-њија он-Роса жива? (Рад); А у Србији, ће-смо-били, ју-њија су све дрвене кашке (Ћ); Ју-њија-то није обичај (Гр); код-њија била (ГДр); Ју-њија за Јовањдан биде тефериц (Ар); Једном је лисица дошла ју-њија по ноди (Рад); Ју-њија-е црна шума (Рад); Сијена су ју-њија от-чётерес-педесет мётар (Рад); Ја-пратијо њија (Коњ); Јебо ћи-њија свију (Ков); А ћндак је ју-њија била вода уведена ју-шталу, и у Вјучићића ју-Драпнићма (Коњ); Ју-њија-је снјег (Бр); Ју-њија су биље дугачке кишувље на-оне-шијвке (Бр); Ју-њија није погорело таќо (Ков); Нјесмо имали својати главније од Бјурћића и били смо код-њија дуѓо (Бр); Није чобан бијо код-њија (Ков); Код-њија су била бијеле тозлуке (Бр); И она била код-њија з-ћецом (Рад); од-њија јузем (Рад) и сл., поред ликова сачуваних од интерференције: И њији двоје стоји и моја мајка пита за два ћевера (ГДр); Ју-њији је било мулалучкоб одјело (ГДп); да се ју-њији линија прими (Ж); Била добра задруга ју-њији (Вр); Знам ју-Голјану, јеном кат-сам-отиша, ју-њији руси сам гмиле по-онијем-зидовима (Вр); Ју-њији тести испрет-самије врати (Ков); све ју-њији друкчије (Вуч) итд. Не мало изненађује чињеница да је уплив источнобосанског дијалекатског супстрата, судећи бар по грађи којом располажем, а она се мора сматрати богатом, слабијег домаћа у говору Горњег Бирча, где нису нарочито фреквентне потврде типа: што-се-крђож-њија прокопа па се вуче за-њија (Мат); Био-је свињац за-њија (Мат); И-њија (Пеп). Знатно је чешће ъи: ако сам ја ъи прије вијла (Миш); Колко је ъи пропшло? (Пеп); Њије четири стаљо међу-овцама (Мл); ъи-њи јузем (Пеп); Преко-њији обујеш чарапе (Пеп); Нјесмо баš крај-њији наљегли (Мл); окопаш око-њи (Пеп).

26. Знатно слабијега маха и домаћа имају енклитички облици ГА па и ДМН: *ин*, *ина*, свакако унијети из муслиманских идиома, где је обично хин, хина и сл. Судећи по обимној грађи прикупљеној посљедних година, појава тек овлашно нагриза територију источнобосанских Ера, терен тзв. Кадилука. Уочена је, наиме, у рубним селима према Мулалуку, ка долини Криваје (уп. из села Радачића: Нема-ћи ју-шупи; Ђво-ћи, ђи ју-ју-њиве). На Нишићкој висоравни, судећи према садржају четрдесетак сати снимљенога говора, Мулалучани у овом језичком детаљу не виде маркирану, лако препознатљиву, типичну туђинску, диференцијалну особину, какав је случај, примјера ради, са Србима у кладањском крају. У Буљетовини су, дакле, веома фреквентне потврде типа: Била-ћи четврџица браће; Сила-ћи-је погинуло; дваес-ћи-је било у цамији; Крепа-ло-ћи-је пеш; двојџица-ћи браће љама; Било-ћи-је ђи-ондак у Пакланику; Све-шест-ћи јубије; Колко је најшије оберало ју-Тузлу, па вамо колко-ћи је побило; Ондак-ћи турши ју-кацу; било-ћи пет; Немере-ћи најес; Ка[д]-дома да-ина-дјелји; Мдре бити само десет-ћи, а не двадесет; љама-ћи; Домило-ћи пет стотини; И ђи-ћи и побију; Узјми по пешес-ћи; продај-ћи; Добош щаваје, једно двадесет-ћи; Води-и/и/на наредник; Дај-м[и]-ћи продај; ёво-т[и]-ћи добош; Је-ћи за стотину; Нема-ћи да долази; Истуци-ћи најприје; Седам стотини-ћи оберало ју-Тузлу чете-

реч пётё. Сам двјёста-и^н пùштало, оно-све пòбюло до једнога; Кòлко-и^н је отишло; И пòзвали га: јеси-л-и^н вìдијо? итд. Ово -и^н(а) преноси се на Гмн. замјеничке промјене: Дöнијо онијен-пешкир; онијен-грања; од-онијена-Сокан; од-онијена-Милодраговић; Убили десет онијена-војник; од-онијена-Раковчан; од-онијена-Кладњак; по-шес онијена-сандук; итд.) па и на прилоге (Није-тô вијшen кô-прије; Није-он вијшen ко-што-је-бијо; Ништа нè-мјерй вијшen; никад вијшена; и ништа вијшена).

27. У новом окружењу код носилаца херцеговачко-крајишког дијалекта сасвим је преовладао „источнобосански“ презент глагола с инфинитивом на -авати: штà-се дèшаје, трокотаје, насијајeши у (зенички и кањски крај: Реметић 2000, 944), тридржкајем се (околина Бугојна), зачијаје челе; да се заидицљаје народ; да се разоружаје; ни га мјесец ојријаје; не крсћаје, не вјенчаје; вèликý ћецу крсћају; Једне рâmљу, једне кретају; Она се зафракаје са-мном; зафракајемо се итд. (Буљетовине на нишићкој висоравни); кат-се-заидицљаје; Бòгами дно се пријучћаје; туде се вечераје; ја избрјајем; она дмд црквјаје; смрзаје се итд. (Реметић 1999, 413; Жельова код Бановића). Раније обавјештење о појави у кладањском крају (Реметић 1970: 130) поткрепљујем новим потврдама: да се трапит-тијаје (Вуч); кðњ лìвсæ, а једе (Вуч); ћовце лìвсайу (Вуч); дклён сунце изтијаје (Вуч); Нèшто ми Шароња фàлаје (Ков); томрачаје се (Вуч). Овакав презент (и императив), према очекивању, доминира и у Горњем Бирчу: ћовцу нјчим не забиљежкајемо, обично дрвце, а крају мàло забиљежимо као-рòгове (Мл); развијајeши (Брд, Пеп); развијајeши (Мат); Онда се развијаје шèнци (Л); Једна мèтљиком смèће са рòпe, а једна развијаје (Мл); Обнòи льуди развијају (Пеп); развијаи-га (Но); Нèко товршаје сјено (Пеп); разиријаје онй-вòсак (Мш); Ја-тèбè задржкајем (Пеп); да-се-издржкаје (Пеп); мушкарцима одобрјајем (Пеп); Са зrу шљиве и тодрмайeши (Л); тодрмайeмо кùруз (Пеп); Ено мèћeda, пòтрò ћовце и закојаје ў-земљу (МГ); ако нèшто ускoјајeши (МГ); Овкашају један другога (Пеп); Прекрутилаје жито (Пеп); И кàко таkо намoшајeши, тремошајeши на-оно-вратило отај-пàмук (МГ); Он-ðhe мèнē да измoшајe (Пеп); Ќуме крпе и обамoшајe окo-онок-присадиha (Мш) и сл. У мањини су примјери типа: Једно изирабљаvа пљеву (Пеп); Тùрци силовáвају, тùкý (МГ). Презент на -ајем биљеже истраживачи и у околини Братунца (Симић 1978, 86: дàем/дàем, лìвсæм/лìвсæм, али: забушаvа, завиtлаvа) и Зворника (Ђукановић 1983, 256—257: задржкају, обећаје итд.).

28. Печат посебности источнобосанском дијалекту даје и хабитуал, глаголски облик састављен од аориста гл. биши и 2. л. јд. имиератива (Брозовић 1966: 159—160; Халиловић 2005: 21). Прозирно је поријекло и овога облика у говору источнобосанских Ера: ў-мене би мàјка оийи ў-дàн па набери онé-гàвëзи (Вр); Дóхи би ја и мòј Мàксим, по Преобрађенију дòбëмо (Ков); Рèчи би мòј отац : „Ја да њмам десет синовâ да доженим, нè-би нашò Цвије“ (Ков); Покòјни Мàтар би оийи под бàдань, окùпај се, тју се и обуци и дòхи кùхи (Вуч); Јàдна мàма би заучини: „Мàр, ћеџо, мàр“ (Ж); Нà јесен би пòкòјни отац тòбëрај мàл у Сàрајво, прòдaj и намìри кùхи (Вр); Она би кùши кùлу лòкùма [шећера] и дò-куће све Ѯзеде (Сл); Завáли би отприје снијег ў-пàс, нè-мереш

њиће мѧћи (Ков); *Она би, јајнцица, набери свакакије трáвá и прáви нáке мèлеме* (ВК); И сёстра би му рёци да је будала (ГДр). Да су источнообосанске Ере овај сложени глаголски облик преузеле од сусједа Бошњака потврђују и прилике у прелазним говорима јужне Босне и високе Херцеговине. Хабитуал се, наиме, „чује само у Муслимана између Игмана, Бјелашнице, Иван-планине и р. Зујевине” (Ђуровић 1992: 309).

29. За глаголски прилог времена прошлог не зна већина штокавских дијалеката. Нешто више потврда овога глаголског облика истраживачи су налазили „углавном у посавским, славонским и неким босанским говорима” (о томе в. Реметић 1981:71—74). Међу „босанским” као да предњаче говори источнообосанског дијалекта, за које је прије четири деценије речено да се „одликују високом фреквентности неких синтаксичких особености иначе ријетких у штокавштини, нпр. широка употреба глаголских прилога” (Брозовић 1966:162). Овај на неминовно изумирање осуђени глаголски облик забиљежен је прије двије и по деценије у говору кладанских Срба од седам глагола: *нè вићeй(u), рёћ(u), лёћ(u), сёсїй(u), јустапї(u), стапї(u), юћ(u), изјзёй(u), бїпїи*. Они тамо, додуше, „умјесто основног примарног значења прилога прошлог обављају функцију приједлога, прилога и везника” (Реметић 1981: 77). Тада објављеним примјерима додајем потврде посвједочене у току каснијих истраживања наведеног подручја: Ако ме прйтиснё, не мòгу се брањит *лёжавши* (Вуч); Накб *лёжавши* прýчаш, прýчаж дог-зàспиш (Мат); Јебем-ти, анам-њёму *рёкав*, мàтёр (Пеп); Кàко мìслѝш — њёму *рёкавши* (Н); Уватили, ўбили, ўбивши ўбили (Вуч); Вा�мо кð-йòшáв на Топлику (Вуч). Поријекло и оваквих, практично већ петрефицираних, ликова сасвим је прозирно: тамошњи Срби су их својевремено преузели из говора својих сусједа Бошњака.

30. Архаичност западне штокавштине огледа се, између осталог, и у чувању неких падежних конструкција без предлога, камо спада и тзв. „генитив издавања из скупине” у примјерима типа „(која вас [= од вас, међу вама] је ово говорила)” (Ивић 1988: 37). Несумњиво су источнообосанске Ере у новој средини стекли и конструкције као што су: *Нје ми нијéдна снаá бýла дошла* (ГДр); *Бёлћим се нёкá крáвá* и мýзе (Коњ); *Ӧвð је нёкó чðбанчáдð нàправlo* (Вуч); Кат-ће-срèћа, нјéсам, кат-сам-глëдала, нјéсам га вïдла већ пòгледак, мìслíм: *нёкá нàшије лòвáцá* (Ков); *Нёкијем је ньјá дòпало* (Ков); *Бòга-ти кðjú нàјволијш снаá?* (Ков); *Бòљá ми је бýла него ијéдна мðије счёри* (Ков); *Кðjá-нò-јòј счёри* ѹма близнáд? (Ков); Прýчо му нёкá *Еседовије синóвá* (ДДр); *Нёкá му ѹаcé браћé*, нàпомé, кўпијо тাম имање (Ж); *Јèдна-јòј кóна* ѹспуџала и ѡорган и дùшек (Вуч); А нёкá је *Паланéшá* дòћерò двјије крàве (ДДр); Пòгледај з бòда да нјије кðjú секáчá ће вàтру дòставијо (Вуч). У овом погледу са Ерама заједно иду и сусједни Бирчаци: *Нё-знáм кðjú-га-је овá-синóвá* вòдијо (Пеп); И они, нё-знáм кðjú бý ми *синóвá*, нàзвашé ў-Кладањ (Пеп). Да су кладански Срби овај архаизам уистину „стекли” у новој средини, показује потврда из говора бошњачких Плаховића, села надомак Кладња: *Свàкá би ньйхá кòмандовала, сàм да је мòре дòпаст.*

31. Генитив умјесто акузатива уз глаголе као *ишићи*, *тражићи*, *вожићи*, *чекаћи* и сл. истраживачи обично биљеже на тлу западне и сјеверне штокавштине. Заживио је он временом и у говору источнобосанских Ера, Нишићке висоравни и Бирча:

Они моје мажке питају (Сл); Ёно питај *Коневићан* да сам-ћи-проносијо (Вуч); Љуби мажка своје Јелене (Ков); Слушала сам жена (Ков); Три дана тражи *овача* (Коњ); И она чека своје судбине (ВК); Воли *ракије* вишема дца (ГДр);

Сам што је ње пита (Буљ); Пита *матер* и не-дала му отиће (Буљ); Чекај-ћи, чекај *Шваба* и награбујеш (Пр);

Ја-питам *Жељке* (Пеп); Она њи одрањи *свије* (Мл).

32. Диљем источнобосанског пространства један стари аблативни модел генитива замијењен је контаминираном конструкцијом типа *с оне ћеце* (Шта чине *с оне ћеце*), конструкцијом највјероватније насталом укрштањем генитивне варијанте *од оне ћеце* (Шта чине *од оне ћеце*) и крњег социјативног инструментала *с оном ћецом* (Шта чине *с оном ћецом*). Постава је прије двије и по деценије примијеђена у говору све три конфесије од Вијаке код Вареша до Кладња, Олова и Хан-Пијеска (Реметић 1981; уп. и Халиловић 1990: 333; Халиловић 2005: 22). Из богате картотеке у међувремену прикупљене грађе наводим неколике нове потврде из Горњег Бирча, из ерског и кладањског екавско-ијекавског говора:

Дошћ да види шта је било *са мени* (Пеп); Шта да радим *с-свога* *живота* (Н); И шта урадиш *шињеја* (Пеп); Ако јм ћако младо жениско, дхераш га, свашта раде *шињеја* (Н); Шта *шињеја* урадиш? (Пеп); И каже: „Виђећемо шта-ћемо ђ-с-тићебе” (Пеп); Шта је било *шињи*, када ће знати (Пеп); Шта су урадили *шињи*, бдга питај (Мат);

Ја-не-знам шта је *шињеја* било (ОЛ); Кјку, шта се *с мени* ради! (ОЛ); Шта-ћемо *с тићебе*, бдлан? (Вуч); Оће *с тићебе* свашта бйт (Вуч); Шта си урадијо *с краве*? (Вуч); А ја-не-кјазујем љему шта-је *с-мени* било (Кш); Шта урадисте *с-ваке* младости? (Кш); Нехе ни-бит *с-нас* ништа (Рад); Мий-и-не-знамо шта биде *с-кокодију* (Рад); Била је очева кућа па је Брано не-знам шта *шиње* урадијо (ДП); Ёво види шта-ти-је з-ћећетиа урадили (ДР); Шта-ли-је нај Драго учјнијо *са своје* куће? (Ков); Нјуто, Пјерко, шта-је-[о]ноб било *с-вала*? (Рад); Шта биде *са-свога* *дрюћија* *народа* нег-биде и *с-нас* (Сл); Шта-ћи-ја *с-оније-ћар*, а ја-он-пјре па под-њену сламарину (Ков);

Ја не-знам шта би било *шињеја* (Кл); Не-знам ни шта-би било *с-мени* (Кл); Шта-вји *с- себе* радите виш от-кахве? (Кл); Шта, бдни, би *с мдја* Салема? (Пл).

Из Буљетовине на Нишићкој висоравни имам пример: Шта-ћемо *с-оније-ћикана*?

Пошто литература о говорном подручју са којега су дошли преци босанских носилаца херцеговачко-крајишког дијалекта о наведеној особини ћути, најупутније ју је сматрати наносом из сусједних стариначких идиома.

33. Темпорални генитив без предлога одомаћио се код источнобосанских Ера свакако захваљујући комзијама Бошњацима (в. Халиловић

2005: 21): Он је *вјјека* пјан (Ков); Тî-су-ти Врановићани *вјјека* у зáтвóру (Ков); Могла би бвди *вјјека* бýти ко-што-ху-ѝ-бити (Сл); *Вјјека* је јáдна у живòту. У-менé нíјесу бâр мðје сћëри надрљале нијéдна у бráку, ðна јáдна јëс *ўвијек* (Ков); И јöпë *вјјекоба* ће бýти тákij (Рад); Ранијé, *їðдїнã* да стојj, нíкак се не ужíжка (Ков); Нà-овô [око] *їðдїнã* нè-видим (Сл); Свë сáма по-шуми *їðдїнã* и *їðдїнã* óдала и чúвала мál (Др); Сâл јá мðије *їðдїнã* па мðрâm да рâдим (Ков); И дòбriјe *їðдїнã* ðна се прâвij ð[д]-дрвета (Вуч); Рáдila-сам-јá *свðије* ðсам *їðдїнã* [= од својих осам година] (Ж); Запантila сам сâм мðије дðбâ ће смо ѹшли ў-кумове, бýле су слàмарци (ОЛ).

34. У многим српским босанским говорима (в. Петровић 1973: 174—175; Ђукановић 1983: 263) истраживачи бильеже безличне конструкције типа *оїљачкало народ, сашило ми уске йаншоле*. У новој грађи прикупљеној у говорима окруженим или измијешаним са носиоцима источнобосанског дијалекта ова особина је, свакако не случајно, најуочљивија на Нишићкој висоравни, одакле, конкретно — из Буљетовине, имам и сљедеће примјере: И пð[д] *ðйло* є-шталë и єднијело; У Титинôј држави нíје те *смјёло* єдарит; Кðлко је нашије *ðћерало* є-Тузлу!; И крâву јéдну *ðћерало*; Бèца двјје нòхи — *ðолазило*, свë *їоломило*; *Пòкуйло*-[о]нè младиће; Скрðз *ошишало* коња; Свë *їðјело*, *ðйло*, є-нâс крâву *заклало*; Нéмâ нíкака кóлца ни нíшта, свë *ððнијело*; Свë *їðвадило* и *ððнијело*; *Ððнијело* га двâ кïлометра [медвјед је однио свој плијен]; Цàндари вèчерили, глáдно *ðшило*, *вèчерало*; Нâс *одреðило* да ѹдемо кðпат; *Смањило* му и лèжð *гðдну* дâнâ; Ондâна-нâ-сûд ѹзишò и двјје *гðдн*е га *осудило*; *Зашекло* га кад је бомбардовâно Сâрajво; А јöш нíшта єфаћено нíје итд.

Појава је веома жива и у говору источнобосанских Ера: Тô је *сàпирло*, *оөрло* ону-зðб, нíје шала мèћед! (Ков); *Нéмало* свðг мáла и не *најчило* па *їðпирло* зâдружнê вòлове (ВК); *Дðшило* ис крðша и *їолуїало* осам овáцâ (Ж); Закàснијо сâм јéднôм и *ððбило* ми от плáтë (Ков).

Истом закључку води и увид у снимке говора Горњег Бирча: *Дáло* му стân, а нíје бðрбе нí-видијо (Пеп); *Пойáлло* свâ сёла, народ *ðћерало* (Пел); Нíшта нíје *нашило*, сâм цâба *ðијло* гостијону (Мш).

35. У говору кладањских Бошњака веома је раширена необична употреба рефлексивне морфеме *се*. Потврде типа Медједи *се забрањени*; Ето *бивају* *се* сат прославе; По пет љеса *буде* *се*; Она умрије давно, па *се* он *ости*а сам; Ти мореш ићи ш-њимекар док *се* не *изући*[ши] школу — трасирају пут закључку да се тамо практично стигло до тачке уклањања свих ограничења у коришћењу морфеме *се* (о томе детаљније у раду: Ивић и Реметић 2007). Досадашња литература и недавно прикупљена грађа говоре да се ова интересантна појава почела уткивати и у језичко платно најближих Срба. Нека о томе посвједоче потврде из говора источнобосанских Ера, одакле и имам понајвише прикупљених података: *Јâ* *се* нјemu нíшта нè-вјерујем (Ков); Нè-би-*се*-тô нíкко *вјёрово* (Вуч); Нéш-*се* тî *вјёроват* (Вуч); И крénemo на Кðњевиће, ёj, ѩш *се* *вјёроват*? (Коњ); Нéш-*се*-тô *вјёроват* (Вуч); А ћи је дðвûкб, нéш-*се* *вјёроват*, купијо нòв кðнопац (Вуч); Нéмâ штâ посијат, бý л *се* *вјёрово* (Коњ); Бý

ли се вјёровала да сам нàшла педесет кѝла грää (ГДп); Јâ се нисам вјёрово да мòре тòлка бйт (ГДп); Јâ се нёмам чèму вјёроваи (Ков); Кàко се не рàсцијепи, чùдо ми је сàд, кàко се дно нè-ирснë (Вуч); Убјено дòбро да нè-би онð-се-ирјоњало зà-љеб (Вуч); Ў-менë-се првò ðтац оскочијо (Ж); У кòлбу се стàвља да се ѫрðћë дëм (Ков); Ја-што-се-издијок, сùнце му крваво! (Ков); Й-са[д]-се цвашие по-њивама (Ков); Мèни се нè-мере, нè-мере, нè-ради-ми-се у-овоб-грùпи (Ков); Мî се ѫрчамо (Ков); Нѝје се прије бýло ни крёвётä (Ков); Седамнëз дáна нѝје се бýла по克рëтна (Ков). Наведени глаголи се јављају и без морфеме *се*. Немогуће је одлучно и јасно одговорити на питање о поријеклу овог феномена у говору кладањских Бошњака. Евентуални утицај неког страног језика тешко би могао доћи у обзир, па је у овој уистину интересантној појави најразумније гледати аутохтону црту, која се полако разлива по околним близним идиомима. Аналошка повођења за сродним семантичким садржajима глагола без морфеме *се* могу издржати статус објашњења бар неких случајева забиљежених у кладањском бошњачком говору, али обим појаве значајно доприноси својеврсној посебности кладањског модела источноbosанског дијалекатског типа. „Ерске” потврде феномена углавном су примијећене у селима надомак самога Кладња. Блијед одсјај ове црте доспијева до удаљенијих српских говора у ужем Подрињу (в. нпр. Симић 1978: 97; Ђукановић 1983: 263).

36. Дијалектолошка литература одавно, и то понајчешће на источнобосанском терену, биљежи случајеве посесивне везе *у + генишiv* личне (или неке друге) замјенице, дакле у вриједности присвојне замјенице одговарајућег лица (Симић 1978: 90; Ђукановић 1983: 260; Халиловић 1990: 336; Халиловић 2005: 21; уп. и Петровић 1973: 155). Аутори појаву обично илуструју граничним потврдама, примјерима конкурентним случајевима за означавање чега (или некога) што је „у власништву, поседу, на послу... и границама појма”. Преслушавање више стотина сати говора источноbosанских Срба изнијело је на површину преко хиљаду потврда чисте посесивности. Појава је узела таквог маха да се слободно може говорити ако не о њеном преовладавању, а оно свакако о равноправном статусу са конструкцијом *їрисвојна замјеница + одговарајући їадеж именице*, дакле не само номинатив именице, како доноси досадашња литература. Највише потврда ове вишеструког интересантне појаве имам из говора источноbosанских Ера, из Горњег Бирча и са Нишићке висоравни:

Ў-шебë кад зàпàлë, ўòкòјнà ў-шебë мàшëр и Нéћо, свë-јà вàкò вìдëм (Вуч); Ў-менë ўòкòјнà мàјка вìдла јèднòм у Добрàјају двâ мèћеда (Вуч); Извùкò би се, мòре бйт, ў-менë и Нéћојца да нѝје бýло Николë (Вуч); Ў-менë амица кад је избјегò (Вуч); И ðтвјла је ў-менë ўòкòјнà жèна ш ъдом (Вуч); А ўòкòјнà ў-менë рòдцица, што је бýла за Мìлëнком, трùдна (Вуч); Одвео га Нéћојца ў-менë нà-Баре (Вуч); Нè-мере бацит ў-менë Ѹ-кућë ў-Кладањ (Вуч); Отвòришë се врата: сва-шрòјица ў-менë синòвà — прàвац мèни (Вуч); Нè-даде ми ў-мене ўòкòјни ѫријащел Рàдован Осипојић (Вуч); Остала мòја [кућа] и ў-менë ў-сина двјје (Вуч); Зëп ў-менë рàдијо тûj, на Сокóцу (Вуч); Пòкòјни ў-менë Ѹ-тац отићи на

стубл^ину (Вуч); Жёна прि�чā ј-менē мāјки (Вуч); Тô је бли́зу кӯћe ј-менē бýло (Вуч); Чӯ се ј-менē звðно ծ-говëдй (Вуч); Менē зðвë бурáзер: „Дôће ти ј-менē зёт Йван” (Вуч); Ишли ôн и Милан, ј-менē зёт (Ж); Ј-менē ȳрањеđ Миловân дошð је у Крчевиће (Вуч); Малоприје ј-менē сnâа оде одавдён (Вуч); Она-тô кûпi от сестрë от ȳдокöjnöi дца ј-менē (Вуч); Ôн је дoшð бâби, ј-менē жёни (Вуч); Никола је погинуо ј-менē сâ-сiном (Вуч); Ј-менē један бrâti једва прећe (Кш); Пòкòjñâ cîpîna ј-менē причала (Б); Бýла ј-менē мâiþer и Милан пòкòjñi, Лазарев брат (Ков); Мâiþer ј-менē гðр бýла (Ков); А ј-менē свёкар кúпијо стô кiлâ гràa (Ков); Оћерали ј-менē јâка Лáзу и нёкије дћерали (Вр); Да тî вiдiш ȳклéн је ј-менē бурáзер дòвео вðду (Вр); Тû [у Србији] је ј-мèнë бâба бýла с ȳнучадима (Вуч); Оде ј-менē Бóка [оде од мене моја Бóка], дстак сâm (Вуч); А јàдñ ј-менē овaj-ȳдокöjnöi cî[n] најmlâhî ÿмð је одiјéло кò-слично онијем-шùшкавцима (Вуч); Кâжë ј-менē бáцо Миловân, срëти[к] га у Речицама (Вуч); Пòкòjñi Сlâвko и ј-менē Рёљa ȳшли да вýку ȳзgô с вòловима (Вуч); Ôн-је-тráжијо ј-менē ј-зейна да прòмiјенë кûћe (Вуч); Ј-менē Рёљa јшð нёкуд на Ковачићe (Вуч); Кад је Бòжић, ј-менē ȳшац ȳдë, на вòловима довýче бâдњакове (Вуч); А кад је ј-менē Рёљa бijо у затвору ў-Тузли (Вуч); Она је бýла дòбра вâmo с ȳдокöjnöm ј-менē свёкровм и бâбом (Вуч); Ето ј-менē мòјa Ráda Ћë-дòљ на-Језеру (Вуч); Нагнајë свë вòлове на-тога-Бijéлоњу ȳдокöjnöi ј-менē амицë Pére (Вуч); Пòкòjñi ј-менē јâk Pëša, ôн-је-звáñi Râdomiř, ал Pëшðm га звáли (Вуч); Знâш тî Ћë ј-менë у Бóжë кûћa бýла ў-Кладњu? (Вуч); Ўзð Милинко, па Милаш, па ј-менë Бóжco (Вуч); Они су се бòјали Pére, Милорада и ј-менë Mòmira (Вуч); Ўзð ј-менë бурáзер гàрабiñ, пòкòjñi јàдñ ȳгльеша ўзð двòцјевку, јâ-њëгов пiштòль (Вуч); Ј-менë ȳдокöjnâ mâjka једнöm вiдla: сврðlâ плâмëн вâтре (Вуч); Ja-кад-ðна [мечка] зарùљa ј-менë изa-лëhâ [иза моих леђа], пòдаљë! (Вуч); Долећe ј-менë ȳдокöjnâ mâjka, ȳtшla на-воду: „Ja dà-видите чёлâ”! (Вуч); Jâ, пòкòjñi Миловân и ј-менë ȳдокöjnâ сècîra најcîtiâriјâ ȳшли ў-Кладањ (Вуч); Кад-јâ-пòгледак, ј-менë кòњ лёжë (Вуч); Глëдâm: кад нёшta ј-менë испòт-кућë, кроз-онý-рðсу пролећe (Вуч); И ȳтишð пòкòjñom Нébi ј-менë ȳшац да га дòријe (Вуч); Ў-заједнici бýли ȳтац и двâ ј-менë бrâti (Б); Бijо сам јâ и бijо Милорad, рòђak ј-менë (Б); И дòћe ј-менë рòђak, пòкòjñi Péro (Б); Димитрија ошàмаријо ј-менë рòđicy (Б); Она рèкла ј-менë Нèдельки (Вуч); Четвртй дâ[n] наšla Râdôjku ј-менë у Вlâsançama (Вуч); Да мiй-тèбë ȳставiмo ј-менë код мâmë у Knëžiñi? (Вр); Одвýкли ме у Бjélijš, нóndi ј-менë кòт-чëри (Б); Остð ȳдокöjnâ ј-менë Câvo (Бр); Авijõn крùжë, a ȳдокöjnâ mâjka ј-менë пàрила альине (Бр); Ј-менë Mìlomíř kúпијо вòлове (ВК); Никад ј-менë Mìlan кон-зëрвë ȳзијo нiјe, нiкад (Ж); Ево ȳпiтaj ј-менë бâbë, знâ Ћë сёвëр, Ћë јùг (Б); И ј-менë сîn у мâрту оде ј-венë (МК); И ȳндâ је ј-менë мâiþer пòбјегла (Ков); Вrата се отвòришë кад — ј-менë ȳдокöjnâ mâjka! (Ков); Ј-менë ȳlûj ȳstð kod Râne (Ков); Вratiо-je сâmo Mâksima и ј-менë hâla (Ков); Дoшð тi је ј-менë Горан јс-Тузлë (Ков); Ј-менë ȳшац нiјe нiшta зáјmiјo, ни крâvë, ни кùчетa, ни мâчeta (Вр); Ј-Митра скðчij црñi пришт на обrazu, a ј-менë у дца на рúци, евòди (Вр); Ј-менë ȳшац

долетијо доље и нашо Бодгољуба (Бр); Надлер ће да сеје ју-мене у дца дграду (Вуч); Ју-мене отицац дхеро крају у Сарајво и купијо двадесет коза и јарад, све оне-рђе (Бр); Ју-мене идокожни отицац јимо наше ципчле (Бр); Он је ју-мене с идокожијем дцом добро (Вуч); И њему каже идокожна мајка ју-мене: „Узми чарапе и чизме” (Ков); Једнот ѡс-көшевију јадни идокожни ју-мене Уљеша отишо код-данас ју-неку Федру прет-краве (Вуч); Знам ја: у Београду су ју-мене мајка и сестре (Вуч); Ено Буду ју-мене дхераше Нјемци (Вуч); И погеши ти ју-мене снаа, дху ја (Коњ); А знаш како је живијо ју-мене з-хедом идокожије [м] Миланом! (Вуч); Одео ју-Братијо и поредају-се дни ју-мене испод-куће, испод-њиве (Бр); Кренем ја и ју-мене идокожни јадни Небојша путом (Вуч); Знаш ли ће идокожни ју-мене Небојшет [кућа] била? (Вуч); Ју-мене јадни идокожни Уљеша јимо-е једну крају првотельку (Вуч); Иди гдје ју-мене стваром, попиј кафу и чај (Вуч); Ју-мене, вала-у-хешета само је [надгробни споменик] претуриен и мало вако код-да-си-њоктом јзео на једнот хашку (Вуч); На Ацијскоту [равни] ја и ју-мене јејарва сићеле (Вуч); Ју-мене идокожни отица гонијо у Сарајво мрс (Вуч); А вамо, што-рекла ју-мене баба, оне-цуре јаслаче јду ју-шкобу (Бр); Он-је-ју-мене ју-сина држо хечу (Вуч); Каже она ју-мене идокожни мајци (Вуч); Чуваће некад ју-мене мајка, некад ју-мене иђинца (Вуч); Покожни ју-мене амица Перо је заграђиво море бит око тридесет пето (Вуч); Он равња саде Власаније евовде и ју-мене Доброт вједу (Вуч); И ту-њиву јзела ју-мене овако-свакиј (Вуч); Малоприје он-говорисмо за идокожни амицу Перу ју-мене (Вуч); Само се приказало идокожни сирини ју-мене Стјепанчији (Вуч); Онде су једни јукали ју-мене от-пrijе Радојке пјевца, ал добрај пјевас бијо (Вуч); Одвео сестру, одвео ју-мене Славка у Австралију (Вуч); Ју-мене јунук све био на Пелемишима с Радом твојем (Вуч); Јшли ја, Владимијр, Миленко ју-мене (Вуч); И ју-мене шај-трапићео низе стијо да ради (Вуч); Ју-мене хечер све најдо у колиби (Вуч); Јзели од-мене и оти-идокожни Уљеше ју-мене (Вуч); Ју-мене шешетка кад је дошла у Жеравице (Бр); Ју-мене отицац бијо у резерви (ГДП); Ју-мене свекрва јшла из Радачића на-Жунове (Рад); Ју-мене браћи јубијо у Бећбровој крмка (Рад); И јопе мени дошо, ју-мене снаа дхе да копа, ја-њод обећала, реко-пресутра (Коњ); Ја-сам-гледо ју-мене јазде крмад (Бр); Ју-мене отицац доњије от-покожијега Перо Аничића касан из-Грабовије (Пн); А он првји комшија ју-мене са-зейлом [живе у другом месту] (Коњ); Пријчо ју-мене дцу (Коњ); Ју-мене махер испече колач и он тајм оде, сломи га на бадњаковија да једе (Вуч); Ју-мене мајка изашла и покожни отац (Вуч); Каже идокожни мајки ју-мене (Вуч); Педесет лјитара ју-мене син закопа ракије (Вуч); Пшли на вашир, ја, идокожни ју-мене Уљеша и Ањељко (Вуч); Кад-је-покожни ју-мене Уљеша стијо да погине (Вуч); Каже идокожна мајка ју-мене (Вуч); У идокожни Перо, ју-мене амице, бијо кеј хорав (Вуч); Неки Бијелоња ју-мене у идокожни амице бијо (Вуч); Затворијли су идокожни ју-мене амицу Јовану (Вуч); Да трове исјече идокожном ју-мене Перу (Вуч); Нанђе ју-мене жена, пошла ју-Кладањ, и родаца Невенка (Вуч); Ето ти и ју-мене Стјанислава, покожни Јована најмлађек сина (Вуч); Они сваки дан исид-ојраде ју-мене пролазе (Вуч); Ју-њега је родајла ју-мене шешетка (Вуч); Украду они ју-мене у идокожниок

иријашиља пàре (Вуч); Нòсили су чётницима рáну, ў-мене дòль идии-ку-*хом* (Вуч); А тàм сéдij свò жèнскиње и ў-мене тà-стрíна пòкójná (Вуч); Он-је-кáзò ў-мене свàстички да су Никола и Нёбóјша пòгинули (Вуч); Бé ў-мене дàца кùha бýла! (Вуч); И сàда кùhi гðр вàльа ў-мене изáh ўз-брdo (Ћ); Знàм-јà ў-шебé мајку (Вуч); Цвија и ў-шебé Вája, тò-су-сèstre бýле (Вуч); Женијо се Рájo, бràш ў-шебé (Вуч); Бé О́lia ў-шебе? [ријеч је о мојој сестри] (Вуч); Нè-знàм: ў-шебé Сàњa, она слàбо сijе (Вуч); Ў-шебé кùм ў-нàc ўзимò вòлове (Вуч); Пòкójни ў-шебé кùм Бràнko, ѹ-он сijò (Вуч); Ў-шебé кùм Бràнko пòкријо [своју кућу] (Вуч); Ў-шебé онà-*шèтка* што је бýла за Васиљевићо[м] Мàксимом (Вуч); Ў-шебé рòђàk Милàдин, тýj су дни догонили гòведа, ў-Гучињу (Вуч); Јèднòм сам Тóми, ў-шебé бèду, кùпијо фàјкàш (Вуч); Кад је ў-шебé сијáрї [твој отац] кùhy прàвијо (Коњ); Он-је-гàднй лòвас бýјo, ў-шебé јјак (Вуч); Ў-шебé Мѝлорàд бýјo ў-четницима (Вуч); И дòм јà ў-себé сију, онàj-стàрj, Бòг да га прòсти (Вуч); Jâ сам га пítò ў-себé зà-сина [за свога сина] (Вуч); Свè забòравим ў-себé Мѝлànku пítat (Вуч); Мî на Аçинскû ràvan, кад-јà-јàднòt ў-себé Ў-љеши срèтик (Вуч); Шесéт пèтè дòнесéм ў-себé јàднò[и] иòкójнòt Дràt'шу (Вуч); Здвñем Рèљu, и ў-себé снàу (Вуч); Jâ-у-себé дòшла јèднòм са снàом, ў-мене снàa да гðnй òd-његà òвna ў-овце (Вуч); Jâ-зàкључàm ў-себé онù-бèчу па ѡдем вàзðан rádit (Вуч); Пítaj ў-себé оиа, тi-àјде мëни (Вуч); Ђdem jâ звàт ў-себé Мlàћena — бràта му (Вуч); Jâ гa вiбок ў-себé на бòдшку ðíради (Коњ); Пуцомàкуша је одвùкла кàмèn и озидала ў-себé дvâ mèтра са чèтерес дgradu (Вуч); Jâ-нiјесам òвце ў-себé нiкад запùчhala (Коњ); Jâ сам сníмијо ў-себé кùhy (Вуч); Mî smo нàправili иòкójнòt сијárїни ў-себé кùhy, бáза прàвила, и пòкрили је (Вуч); Jâ сам на јèдан брежúљак ў-себé виц-кàчарé дрva истòваријо (Вуч); Јe л ў-њеià сèстira ўдалa сe за мjèсћанiна? (Ков); Ў-њеià бràш ўбије Йmзетa (Ков); Ўјутру jâ-онò-двòјe ирàсàдò ў-њеià [његових прасади] на кðњa и — кùhi! (Вуч); Ў-њеià ишla снàp вiш-кућe нèћe да бèрè ђвè и свè зàрасло (Вуч); Зnàla је Зðrka ў-нàc, пòкójnòg Mìrkka жèna (Вуч); Ў-вàc òшaaц нiјe сирòмашан (Коњ) и сл.; уп. и: И ѩндà бàцi онò-сiтo нà-крòв ў-кућe [на кùhни кров] (Ћ);

Jâ-кàжëm ў-себé Вíти (Пеп); Ў-мене амица држò чèле (Пеп); Ў-мене жèна пòшље настрадà, ўbi је грòм (Пеп); Ў-мене òшaa жíвијо ў-некòj Стрòмци (Пеп); Ў-мене òшaa гòнијo с кòњiма ў-Тузлу kòмпíр (Пеп); Ў-мене Бòцко прàвијo од-јазовца стèљu (Пеп); Ў-мене чòек òti-шòd нà-мòбу јèднòme kòмшиji (Пеп); Ў-мене ѹ-сат снàa нàправi тиквè-њачu (Мш); Ў-мене жèна дòшла у Србијu, ѹmâm кùhy сù-дvâ спràta (Ml); Сàд је нèсталo нàма ráne, a òhe ў-мене мáma dà-jdëc с Аницòm да дòнесù (Ml); Ў-мене òшaa свè кiрицовò, гòнијo kòмпír ў-Тузлу (Пеп); Ў-мене мајка бýла ѹc-Пепiћa и рàно ѹmријe, обòльe (Msh); Ў-мене òшaa ђide свè уc-прòињu (НГ); Зàседë Сávo, ш нјim ў-мене чоек (Msh); Màрko, ў-мене kòмшиja, сàm оstò (L); Свàкомë бràту дòпala сòба, ў-мене дàу дòпala ѹcера (H); Рàзвијe ў-мене мàшèр пítu и пàпулу нàправi (Pel); Kâжë ў-мене бурàзер Чédo, пítaj гa (L); Ў-мене у амице бýlo дèсет кумòвà (Пеп); Dòniјela ў-мене снàa брèме слàmë (Pel); Ў-мене Рàдiнka кат-пòћe цркви (Pel); Bàш јe гýja ў-мене бràшaa, кùpiјo зòb (НГ);

И направи ју-мене сијару свијећу (Maj); Ју-мене амица правио више, више млодога от-стотиће свијећа (Пеп); На пртни крекну дјејте, ју-мене свеќрва там полети (Мш); Ју-мене сијару ћеме тоб под-гусицу и седе, теше трабу. Күче се прекривале трабом (Maj) и сл.;

Ју-мене отац није имао браће (Буљ); Прича ју-мене чепер, она је у Ам Пијеску (Буљ); Ја-ју-кућу кад ју-мене жена седи и гледа телевизор (Буљ); Знала је ју-мене јокожња жена, и она је знала нешта (Буљ); Покожњи сијару ју-мене [говори о своме тасту, који оре у другом селу, на свом имању] брё (Буљ); Жена ју-мене, кад-нама мени, асали мало да почијеша (Буљ); Прича ју-мене чепер (Буљ); Имам-је ју-мене овјесин (Буљ); Ишће је ју-мене јунук на-сарану (Прг); Погинуо један ју-њеја (Буљ); Бијо-сам и ју-њеј на-сарани (Буљ) и сл.

Оваквом замаху наведене посесивне конструкције у говору источно-босанских Срба несумњиво је приносио свакодневни контакт са носиоцима локалних бошњачких идиома. О томе, уосталом, неумољиво свједоче потврде појаве у говору кладањских Бошњака: Лазар пјуц ју-себе јис-куће, његова кუћа није изгдола; Ја-попша ју-себе са-свекром и са Авдом мало на Старић; Даш је био и ју-шебе отац; А био је и ју-шебе и амића Рђела [у последњим двјема реченицама говори се о моме оцу и моме стрицу и о догађајима четири године старијим од муга рођења]; Ју-мене майи била јудата; Ју-мене отац направио кућу; Ју-мене је Алија јашћ, свђу жени доводио; Ју-мене у амиће комјење; Каже онђ-ју-мене један амићић; Ју-мене Авдо у болници; Он је ју-мене Аводи реко; Све би ју-мене речи амића; Каже ју-мене амића: „Иди-ти нама воде донеси“; Каже онђ-ју-мене један амићић; Ју-мене у Ахмех била мицина; Свакака је ју-мене отац жита сјијо и сл. Из говора сусједних Плаховића довольна је само једна потврда: Ја ју-себе за Салема да ти кажем.

Изнијета, овом приликом само дотакнута проблематика, подразумијева два основна задатка. Потребно је утврдити ареал екстремно наглашене посесивности овога типа. Од дијалектолога и граматичара се, затим, очекује објашњење генезе појаве. Ваља одгонетнути зашто је рационалност, економичност, толико иманентна језичким системима, устукнула пред сложенијим, компликованијим решењем. Шта се хтјело постићи моделом у мене отац или у себе из куће ако је логичније, једноставније и лакше рећи мој отац или из своје куће? Варијанта „Пуца у себе из куће“ није, уосталом, ослобођена ни двосмислености. Према чему је овим путем успостављана дистинкција, иначе толико пута посвједочени инспиратор и генератор многих појава у језику? Откуд опредјељење за компликованост на уштрб једноставности и рационалности?

37. Предлог *виш/више* у источнобосанском дијалекту је практично истиснуо изнад уз генитив. Тако је углавном и у нашим говорима, с тим да се лик *виж* укорењује и у позицији где нема услова за асимилацију по звучности:

Обућу-им отрља, вјешало се, причала сам ти, гдје *виж-вајре* (Вр); Неко праћи љесицу па на онђ-љесицу и *виж-вајре* и осушај те-зару (ОЛ); *виж-Велиборове* күће (ГДр); Туријмо једну свијећу *виж-врјаја*, једну дольам и прогнамо гдједа на-воду (Ков); *виж-Марјанове* күће

пòправљо нèчија кòла (Ков); Како-сам-ја-чùчнуо под једно дрво мâлб, ðвâ[j]-је вîжс-менê (Вуч); ако је нàграда вîжс-менê (Вуч); Она је вîжс-Мâїлаја (Вуч); Гòре вîжсе-њîй-је крш (Бр); Сâm-јој ðтворим вòди вîжс-ðчијû, виши-чела мâло (Ков); Сâm се крс вîдij вîжс-онê-сîн'јенê гòре (ГДп); Јаракчо је виши-Кладња, кат пòгледај дòљ према Кладњу, ћчи ти зàносî (Ков); И тамаm како-ћe-на-ћùприју, а граната мëђу-њîй!... Е ðнô-се смîрj кад ðpе зàжди гòr виши-црквë (ГДп); Штàлу ѹмб виши-сâмë кûhë (Вуч); Осташë ми ðbje чîзме у-онôj-барèt'ни виши-сâмđia шîprajбoka (Сл); И она чùчай виши-цесiйë (ВК) итд.;

Он стoјj вîжс-онијe-љûdij (Пеп); тâ-кòмшîнка што-је-вîжs-менê (Пеп); Вîжs-нîйшâ су колòтуре (Мл); бn-стoјj вîжs-њîй (Пеп); Очитâ се слâва виши-колáча и кòлâч пòметнû на сîнију (Пеп); Нàшли-й у пèхинама виши-црквë, вîжs-Ловн'цë (Пеп); Бýли су виши-[o]вë цукðлë (Л) итд.

38. „Језик мерку нема”, каже народна пословица записана у околини Прешева. Мојe вечерашње скромно обраћање угледном аудиторијуму придонијело је још једно зрнце давно сагледаној истини да језик ни границу нема. Нема границу и, баш као кашаљ, љубав и бијeda, не може се ни сакрити. Језик је најмјеродавнији, поуздан свједок прохујалих времена, снијег у којему су утабане пртине или само прогажене стазе оставили сви они који су се испитиваним подручјем некада кретали. Наука да-нас не може увијек да разлучи својe стазе и туђинске богазе, а када је ријеч о поријеклу трагова далеких претходница словенске најезде и доје-зде на балканска пространства, струка понајчешћe пипколи по мраку. Ми знамо да је неко знатно прије Клеопатрине романсе са римским им-ператорима дао имена већини наших ријека: не само *Дунаву* и *Сави* него и *Уни*, *Сани*, *Врбасу*, *Босни*, *Тиси*, *Дрини*, *Тари*, *Пиви*, *Зеши*, *Ибу*, *Тамна-ви*, *Лиму*, *Колубари*, *Босуту*, *Пеку*, *Тимоку* и којој води не све. Наука не-ма проблема ни са адстратом романског поријекла од источне Србије до западнијих српских обlastи. Од *Мицора*, *Мерцелаша*, *Сврљиша*, *Сурдулице*, преко *Мачкаша* на Златибору, *Неџришора* код Драгачева, *Урсуле* код Сјенице, преко *Висишора* и *Дурмишора* у Црној Гори, предјела Старог *Вла-ха*, до опјеване *Романије* и *Влашића* срећемо се са ономастиконом вла-шког, дакле романског поријекла. Углавном знамо шта јесте, а шта није наше гледајући на најдаље и најдуже стазе. Често, опет, нисмо свјесни колико смо скораšњих, дакле „нових” чињеница преузели од најближих сусједа.

39. Придошице са простора источне Херцеговине у источној Босни су се обреле у интерконфесионалном окружењу, а „вера делује као кочница говорне нивелације” (Ивић 2001a: 71). Сеобе стоје иза разлике у говорима на темељу вјериоисповијести и на другим широким метана-стазичким пространствима, у која, поред највећег дијела Босне и Херце-говине, спадају многе обlastи уже Хрватске и Далмације, дијелови Вој-водине, Црне Горе и Рашке обlastи. С каквим се респектом у науци гледа на улогу вјере у формирању дијалекатске слике једног подручја најбоље свједоче ријечи првог ауторитета српске и словенеске дијалекто-логије у другој половини прошлог стόљећа: „Снага ове баријере била је толико јака да би се данас за Босну и Херцеговину са суседним обlastи-

ма готово могла начинити два лингвистичка атласа: један за православне, а други за остале, са посебним и узајамно мање-више независним системом изоглоса” (Ивић 2001: 71). На провјереним чињеницама леже ријечи великог научника да је „у прошлости наших земљака контакт међу разноверним суседима био обично слаб, ... а језик и друга обележја чувани су као амблем етничког идентитета”, као и завршна опсервација цијelog проблема: „Па ипак, обично се догађало да до краја дуготрајно суседовање уроди и неким језичким утицајем” (Ивић 2001: 64). Најновије испитивање говора житеља чији су се преци у источну, дјелимично и централну Босну доселили из земље Херцега Стјепана изнијело је на површину мноштво мотива да се пође даље од синтагме „неким језичким утицајем”. Свакодневна упућеност на иновјерног сусједа, а комшија је, каже народна мудрост, „пречи од брата”, довешће до многих пукотина у језичкој брани заснованој на вјери. Попустиће, показало се, ипак та брана покадшто и у домену маркационих карактеристика, чувара вјерског и националног идентитета. Увид у обимни корпус снимљеног везанога говора аутентичних носилаца међусобно не нарочито уједначеног идиома даје, dakle, и основ за ревидирање неких увријежених мишљења о путевима и степену дијалекатске интерференције. Испоставило се да је уплив иновјерних дијалеката дубље засјекао у ткиво српских говора но што се досад углавном мислило. Национални амблем није свугдје ни рефлекс јата, ни шћакавизам, па ни опозиција тврдих и меких африката.⁷ Показало се, опет, да брана нигде није пробијена на два колосијека. Недавно је, наиме, констатовано да је у говору Срба из Жељове код Бановића граница остала непремостила код сугласника *x*, и непренесених дугосилазних акцената.⁸ У оба случаја умијешали су се структурални моменти. У првом би се мијењао инвентар сугласничких фонема, а у другом би се, опет, знатно нарушила дистрибуција постојећих прозодема. Евентуалној интерференцији непремостиво се испријечило правило да силазни акценти у домаћим ријечима на тлу херцеговачко-крајишког дијалекта могу стајати само на иницијалном слогу. У инвентар и дистрибуцију постојећих фонема нису задирали ликови из домена шћакавизма и

⁷ Ово помало изненађује када се има у виду да појединости тога типа наилазе на подсмијех и међу истовјерним становницима једнога краја. Примјера ради, Бошњаци из Тухоља код Кладња радо ће се нашалити на рачун својих комшија Кладњака и Плаховићана: „Скоћи зећина ис Ђавкунова ђаира, могла би ћетири ћојка већерат”. Кладњаци нису, разумије се, остали дужни „онијем сељацима” из Тухоља, чији се возач теретнога возила механичару обратио ријечима: „Нешта ми, мајсторе, чалаче у мјењачу”.

⁸ Подсећам на искуство са осамдесетогодишњом старицом избјеглицом из Жељове (Реметић 1999: 416), која се током посљедње размирице обрела у Дивичу код Зворника. Она је, присјећајући се невоља са почетка Другог свјетског рата, показала да још није заборавила ријечи локалног устаše који је, пријетећи незаштићеној нејачи и женској младежи, указивао на могући излаз из безнадежне ситуације: „Удар ће онбом-пушкунбом от-под па ће: 'Ваше се худају зà-наше' — знаш. Бива — наше се цјуре ћудају за-њиове људе. 'Ваше се цјуре худају зà-наше' ”. Старица поуздано памти „туђе“ дијалекатске црте: непренесени акценат и сугласник *x* у примјеру где му етимолошки нема мјеста. У тој позицији он је у многим муслимanskим говорима резултат елиминације иницијалног вокала и сонантната *r* и *l*. Ово секундарно *x* продрло је и у *Правојис босанског језика* (*хрђа, хрђав, худовица* и сл.).

неутралисања дистинкције између тврдих и меких африката: *лишће* је олакшавало пут *шишћи* и *шћенетшу*, поред *тврдња* лакше се *звизђи* а *кућа* и *трећа* дале су уточиште *маћки* и *амићи*.

40. Дијалекатска интерференција код нас нигде није захвално поље истраживања као на просторима Босне, а донекле и Херцеговине. Историја је дословце измијешала или ставила у присни контакт припаднике различитих етничких и националних заједница, носиоце различитих говорних типова. Вишедеценијски, понекаде и вишевјековни суживот и/или сусједовање подразумијева међусобне утицаје у свим сегментима материјалне, а донекле и духовне културе. Угледање једних на друге голим оком се распознаје у домену архитектуре, кулинарства, одијевања, а у чему то, уосталом — не!? Не треба губити из вида ни престижност онога што долази из вароши, резервисаних, у нашем случају, првенствено за иновјерне становнике. Срби су из старога Хума, готово без изузетка, у оном другом таласу, у XVIII и почетком XIX вијека, долазили у празна села, на агинску земљу и статус стицали према степену агиљности, односно радном односу према тој истој земљи.

41. Историја нас је измијешала и упутила једне на друге. Сусједски односи заснивају се на међусобном добром упознавању и познавању. Проучавање дијалекатске интерференције на простору Босне и Херцеговине вишеструко је пожељно и нада све — подстицајно. Остављамо по страни социолингвистички, да не кажемо политички аспект цијелог проблема и указујемо на чисто језички еквивалент за уложени труд. Детаљније истраживање ове проблематике на ширем простору зацијело ће до принијети изоштравању представе о путевима кристализације мјешовитих дијалекатских типова, говора и дијалеката захваћених снажнијим утицајима сусједних, у основи другачијих идиома. Искуство са чињеницама на којима се темељи овај прилог показује да се труд уистину исплати. Тачно је да се дијалекатска истраживања на овим просторима сада одвијају у необичним, да не кажемо нерегуларним околностима, али је тачно и то да се нешто корисно може урадити и у „пет послије дванаест“. Разумијевање за напор ове врсте показали су званичници оличени у највишој научној институцији Републике и сама Влада. „Испитивање српског дијалекатског комплекса Босне и Херцеговине“, дугорочни научни пројекат при Академији наука и умјетности Републике Српске, добио је подршку Министарства науке. Преостаје да се додатно тргне и друга страна, компетентни стручњаци високошколских установа Републике Српске и других средина па да се ускоро окупљамо ради обиљежавања вриједних резултата остварених на оваквим истраживачким подухватима.

Београд

ЛИТЕРАТУРА И СКРАЋЕНИЦЕ

Брозовић 1966 — Dalibor Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*. — Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb, 1966, књ. II, 119—208.

Вуковић 1938—39 — Јован Л. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1938—39, књ. XVII, 1—113.

Вушовић 1927 — Данило Вушовић, *Дијалекат исјочне Херцеговине*. — СДЗб, књ. III, 1—70 (са картом).

Драгичевић 2004 — Милан Драгичевић, *О неким фонетским особинама данашњег говора јеревачких Срба*. — Зборник радова са међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића” (Београд — Нови Сад — Суботица, 17—19. септембра 2001), Суботица — Нови Сад — Београд, 2004, 451—459 (са картом).

Букановић 1983 — Петар Букановић, *Говор села Горње Џајарде (код Зворника)*. — СДЗб, књ. XXIX, 191—294.

Ђуровић 1992 — Радосав Ђ. Ђуровић, *Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине*. — СДЗб, књ. XXXVIII, 1—378.

Ивић 1955—1956 — Павле Ивић, *О неким проблемима наше историске дијалектолоштије*. — ЈФ, књ. XXI, 97—129.

Ивић 1988 — *Narečja*. У изватку из II издања Енциклопедије Југославије: Prof. dr Dalibor Brozović, Prof. dr Pavle Ivić, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb (Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”), 1988, 54—88.

Ивић 1994 — Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој. Прва књиџа. Оштара разматрања и штакавско наречје. С немачког превела Павица Мразовић*. Целокућна дела Павла Ивића III. — Издавачка књижарница Зорана Стојановића (Сремски Карловци — Нови Сад), 1994, стр. 319 + карта.

Ивић 1998 — Павле Ивић, *Прелед историје српског језика. Приредио Александар Младеновић*. Целокућна дела Павла Ивића VIII. — Издавачка књижарница Зорана Стојановића (Сремски Карловци — Нови Сад), 1998, стр. 348.

Ивић 1998а — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1998, књ. XLI/2, 113—132.

Ивић 2001 — Павле Ивић, *Српски народ и његов језик. Приредио Милорад Радовановић*. Целокућна дела Павла Ивића V. — Издавачка књижарница Зорана Стојановића (Сремски Карловци — Нови Сад), 2001, стр. 369 + три карте.

Ивић 2001а — Павле Ивић, *Дијалектолођа српскохрватског језика. Уеод и штакавско наречје. Приредио Драгољуб Петровић*. Целокућна дела Павла Ивића II. — Издавачка књижарница Зорана Стојановића (Сремски Карловци — Нови Сад), 2001, стр. 313 + карта.

Ивић и Реметић 2007 — Павле Ивић и Слободан Реметић, *Необична употреба рефлексивне морфеме се у говору Муслимана у Кладњу и околини*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2007, књ. L, 303—316.

Јахић 2002 — Dževad Jahić, *Ijekavskoštakavski govor istočne Bosne*. — Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, Sarajevo (Institut za jezik u Sarajevu), 2002, knj. VIII, 7—235 + Karta istraživanih punktova.

ЈФ — Јужнословенски филолог, Београд, 1913—2009, књ. I—LXV.

Петровић 1973 — Др Драгољуб Петровић, *О говору Змијања*. — Библиотека Зборника за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска. Књижевно одељење), 1973, стр. 214 (са картом).

Пецо 1964 — Асим Пецо, *Говор исјочне Херцеговине*. — СДЗб, књ. XIV, 1—200 (са картом).

Реметић 1970 — Слободан Н. Реметић, *Фонетске и морфолошке карактеристике говора Срба у Кладњу и околини*. — Прилози проучавању језика, Нови Сад (Издаје Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду), 1970, књ. 6, 105—133.

Реметић 1981 — Слободан Реметић, *Судбина ћлаголског проплог у централним дијалектима српскохрватског језика (с освртом на сијувају у једном источноbosанској говору)*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1981, књ. 7, св. 1, 71—78.

Реметић 1982 — Mr Слободан Реметић, *О још једном незайаженом екавско-јекавском босанском говору*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1982, књ. 11, св. 2, 181—186.

Реметић 1999 — Слободан Реметић, *О гласовним особинама говора Жељове (код Бановића)*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1999, књ. XLII, 399—432.

Реметић 2000 — Слободан Реметић, *О шћакавизму какањских и зеничких Срба*. — Јужнословенски филолог, Београд, 2000, књ. LVI/3—4, 931—949.

Реметић 2008 — Слободан Реметић, *О ћосесивној конструцији у + генитив личне заменице на источнословенском језику*. — Јужнословенски филолог, Београд, 2008, књ. LXIV, 391—400.

Реметић 2009 — Слободан Реметић, *Над ћакавизмом Нишићке висоравни*. — Славистика, Београд (Славистичко друштво Србије), 2009, књ. XIII (2009), 372—378.

СДЗб — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1905—2006, књ. I—LIII.

Симић 1978 — Милорад Симић, *Говор села Обади у босанском Подрињу*. — СДЗб, књ. XIV, 1—124.

Халиловић 1990 — Senahid Halilović, *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*. — Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, Sarajevo (Institut za jezik u Sarajevu), 1990, knj. VI, 249—358.

Халиловић 2005 — Senahid Halilović, *Bosanskohercegovački govori*. — Jezik u Bosni i Hercegovini, Sarajevo—Oslo (Institut za jezik u Sarajevu. Institut za istočnoevropske i orijentalne studije), 2005, 15—51.

Х-К — херцеговачко-крајишки (дијалекат).

Слободан Реметић

БОСНИЙСКИЕ СЕРБСКИЕ ГОВОРЫ В СВЕТЕ ДИАЛЕКТНОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ (лингвистический и социолингвистический аспект)

Р е з ю м е

Труд посвящен проблеме диалектной интерференции главным образом в говорах сербов на территории восточной и центральной Боснии, в говоре населения, о котором доподлинно известно, что оно переселилось из мест герцеговинско-краинского диалекта. На новом месте пребывания сербы вступили в контакт с носителями восточно-боснийского иекавского, или экавско-икавского щакавского, или с носителями икавского штокавского или икавского щакавского диалектного типа. Труд написан на основе существующей литературы и корпуса фактического материала, представленного записанным в течение 700 часов языковым богатством говора сербских беженцев с территории Нишичкого плоскогорья, из области восточно-боснийских Эр, Верхнего Бирча, окраин Живница, Бановича, зеницкого и каканьского края, территорий Бугойна, Нижнего Вакуфа и Подриња в зоне Калесии и Зворника. К указанному корпусу следует добавить и около пятидесяти часов записи говора кладаньских босняков и пример говоров хорватов из села Вияки близ Вареша (тридцать часов записи).

Анализ богатого языкового материала показал, что сербы иекавцы новоштокавцы в течение длительного контакта и совместного проживания с соседями-иноверцами (мусульманами и католиками) перенимали их диалектные черты во всех сегментах языковой структуры. Обнаруживается, что вера — хорошо известное препятствие речевому нивелированию — во многих случаях была более слабой защитой от влияния соседских говоров, чем это до сих пор предполагалось. Интерференция наиболее заметна на уровне фонетики (в работе мало затронут лексический уровень). Показано, что [национальная эмблема] нигде не является ни рефлексом яти, ни щакавизма и даже ни оппозицией твердых и мягких аффрикат. Так, носители герцеговинско-краинского диалекта местами стали иекавцы штокавцы (например, *клијена*, *шћаја*, *дињиће*, *звјежђи* и под.). На большей части некогдашней Высокской области: от зеницкой и каканьской территории через высокский край вплоть до Нишичкого плоскогорья). Также сербы стали иекавцами не только в Купреском и Ливанском полях, но и в области Бугойна, Нижнего Вакуфа, затем у Травника и Яйца. Наибольшая компактная зона утраты твердых аффрикат у сербов (*маћка*, *ћаба* и под.) тянется от окраин Каканя, от правого берега реки Босны, через высокский край до Сараевского поля, Среднегорья и, видимо, до края Нишичкого плоскогорья. Интерференцией автор объясняет фонетическое явление *ирѣб*, *ирѣблѣ* (Какань, Зеница, Нишичко плоскогорье), ярко выраженную редукцию послеударных гласных, особенно рядом с сонорными согласными, которые в таком случае часто перенимают роль носителя слова (на широкой территории восточ-

ной Боснии: *зайдла, у болжи, юло се* и т.д.), а также и глагольные формы типа *đoјē, đoјđe, đoјđē* (например, в зеницком и каканьском крае и в окрестностях Бугойна), *йбёмо, ѹбў* (окрестности Бугойна), *унїћ, ѹнїћем, нањићу* и т.д. (эрская область, Мулалук, Бирач).

Под влиянием носителей восточно-боснийского диалекта в слоге, который закрывает согласный, отсутствует удлинение гласного *сламка, ђланци, лонце* и под. (эрская область, Нишичко плоскогорье, Бирач).

Факты восточнобоснийского диалекта объясняют склонение существительного *дијете* в говоре Бирча: *дијеше-ћећа-ћећу-ћећом*. Под влиянием соседских мусульманских идиом восточнобоснийские сербы в род./вин. п. мн.ч. местоимения 3 лица имеют формы *њиша, њија* (зеницкий и каканьский кпай, окрестности Бугойна, эрская область, окрестности Бановича, Нишичко плоскогорье, Бирач — [реже]) и [по правде говоря, значительно слабее досягаемости] род./вин. п. мн.ч., а также и дат. п. мн. ч. *ин, ина* (наиболее часто обозначены на Нишичком плоскогорье: *Сила-ин* је погинуло /рус. „их много погибло”/; *јмѣ-инѣ* /рус. „они есть”, букв. „их имеется“). В новом окружении у сербов преобладал [восточнобоснийский] презенс глаголов с инфинитивом на *-авати: окайаје, вечерајемо* и т.д. И хабитуалис (примеры типа: *И сестра би му речи да је будала*) как и более частое употребление деепричастия совершенного вида, правда, в [функции предлога, наречия и союза] (*лѣжавши* прычаши; *Вамо кб-ћоштав* Топлику и под.) объясняется влиянием говора восточнобоснийского диалекта.

Среди синтаксических особенностей, привнесенных в говор сербов, носителей герцеговинско-краинского диалекта, из соседних несербских идиом, выделяются следующие: конструкции типа *с оне ќеце* (Шта чине с оне ќеце), образованные посредством усечения варианта род. п. [*од оне ќеце*] и усеченного социативного твор. п. [*с оном ќецом*]; темпоральный род. п. без предлога (примеры типа *Он је вијека пјан*); расширение сферы употребления возвратной морфемы *се* (случаи типа *Није се прије било ни крѣвѣтѣ*); расширение употребления посессивного сочетания *у + родительный падеж* (прежде всего личного, реже и некоторых других) местоимения (примеры типа: *Каже она ѹ-мене ѹокђној мајци* [= моjoј покоjoј маjци]).

Интереференция не имеет места там, где ей встретились препятствия структурного характера. Сербы не усваивали звук *x*, вследствие чего мог бы измениться инвентарь согласных фонем. Также не было воспринято долгое исходящее ударение вне начального слога, что привело бы к нарушению дистрибуции существующих просодем.

СИНТАКСИЧКЕ УЛОГЕ СЕМАНТИЧКОГ (ДУБИНСКОГ) ОБЈЕКТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ

UDC 811.163.41'37

У овом раду се разматрају различите могућности функционисања семантичког (дубинског) објекта у оквиру реченице. Полазиште је дубинска структура у којој се остварује транзитивна глаголско-именска релација, која у зависности од намере говорника добија различите површинске манифестије. Анализа показује да се осим у примарној улози — синтаксичког објекта, семантички објекат појављује и у улози реченичног субјекта, предиката, адвербијалног детерминатора, или остварује атрибуцку улогу у синтагмама различите функције.

Кључне речи: лингвистика, српски језик, синтакса, семантика, објекат, транзитивност глагола.

Комплексни синтаксичко-семантички феномен транзитивности глагола већ је био тема наших ранијих истраживања, која су при том обухватала облик и дубинска значења њихових падежних објекатских допуна. Међутим, у овом раду посматрање објекатског аргумента полази увек од базичне објекатске синтагме, а затим се разматрају њене различите површинске манифестије.

Пре саме анализе, треба још једном истаћи да се појам објекта доводи у везу са лексичким и граматичким обележјима и глагола и именица. Првенствено са транзитивношћу, која у српском језику није граматикализована, а затим и са морфолошком категоријом падежа као индикатором унутарсинтагматског односа.

С обзиром на то да је транзитивност семантичко-синтаксичка категорија карактеристична за глаголе чије значење укључује барем два актанта — једног активног и једног пасивног, а који као предикати повезују и два различито хијерархизована аргумента — субјекатски и објекатски, семантичким прототипом синтаксичког објекта могао би се сматрати пацијенс,¹ као што се за субјекат може сматрати агенс. Међутим, значење допунског аргумента регулисано је управним глаголом, тако да поред типичног пасивног појма транзитивном радњом могу бити обухваћени појмови различитог ангажовања, па и они које карактерише одређе-

* Овај рад представља део истраживања у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прајаматичка истраживања*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ Према Енциклопедијском речнику модерне лингвистике *пацијенс* се објашњава као: „Термин који неки лингвисти употребљавају у склопу граматичке анализе реченице: означава биће или предмет на које утиче радња глагола, нпр.: *човека у Пас је ујео человека*. Као алтернативни употребљавају се и термини „циљ“ и „реципијент“ (Кристал 1985: 178).

ни степен активности (адресат, перципијент, експеријенсер, па и сам агенс). Отуда, захваљујући великом броју глагола који могу бити предикати, синтаксички објекат добија различите семантичке интерпретације. Из овога проистиче и питање формалне природе — терминолошке дистинкције синтаксичког и семантичког плана,² што се не поштује увек, или се решава селективно, у зависности од врсте анализе, циља истраживања, традиције итд.

У недостатку општег термина, који би обухватио ову разнородну семантику као хипероним (Прћић 1997), у пракси се обично користи термин *пацијенс*, без обзира на праву природу допунског појма. Тако, на пример, поступа Всеволодова за коју је пацијенс други актант на који је усмерено деловање првог актанта — *прошаоност*, и у том односу зависи од њега. Међутим, за њу је пацијенс управо хиперулога којом су обухваћене различите семантичке модификације, док је термин *објекат*, који је као семантички неспецификован још чешћи у лингвистичкој литератури, по њеном мишљењу многозначан, јер повезује формалну јединицу типа „допуне“ и компоненту семантичке структуре (Всеволодова 2000: 134—135 и 144).

Дакле, проблем је у томе што термин *објекат*, поред примарне улоге обележавања реченичног члана на површинском плану, покрива и различите дубинске експоненте. Због тога је овом приликом допунски појам прелазног глагола на дубинском плану назван *дубинским*, односно *семантичким објектом*, док је синтаксичка улога идентификована као *синтаксички објекат* или само као *објекат*.

Одлука да се одабере баш термин *семантички (дубински) објекат* подстакнута је такође и чињеницом да се термин *објекат*, поред *субјекта* и *предиката*, традиционално користи за обележавање трећег реченичног члана. С друге стране, овом приликом у центру пажње биће по-вршински експоненти, тј. различите синтаксичке манифестије ове дубинске допуне без обзира на њену семантику. Ово решење чинило се бољим и у односу на термин *пацијенс*, који је корелат *агенса*, а не његовог хипероним, што би морао бити у случају допуњавања транзитивног глагола дубинским агенсом. Оба појма обележавају централну, али не и једину семантизацију својих синтаксичких улога.³ Управо при таквој идентификацији проблем би представљала и друга прелазна значења различитог степена ангажованости семантичког објекта, тј. она између агенса и пацијенса. Што се тиче граматикализације и семантизације самог номиналног појма, треба напоменути да се објекат у пракси обично доводи у везу с одговарајућим падежним обликом именице која га заступа. У типичној транзитивној структури, тј. у објекатској синтагми, допунски именски појам реализован је у облику акузатива или генитива без предлога. Међутим, присуство ових морфолошких облика уз неки глагол не

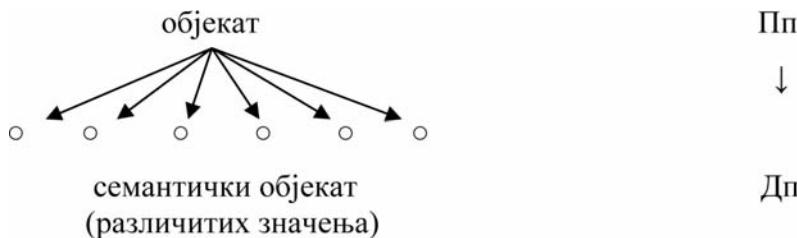
² Ову разлику Криско истиче говорећи о *објектности* као лексичко-семантичкој категорији, а о *транзитивности* као о синтаксичкој (Криско 1997: 11).

³ У нашој стручној литератури постоје и другачија опредељења, па се захваљујући централној позицији у оквиру семантичког поља агентивности, термину агенс приписује хиперулога (Алановић 2007).

значи нужно и његову транзитивност (нпр. *ходао је целу ноћ*), као и одсуство интранзитивности (*чијам; једе ми се чоколада*).

Семантички транзитиван глагол најчешће остварује синтаксичку транзитивност (*Он јије кађу*), али је и не мора остварити (*Он јије = „он је јијаница”*). Веза прелазног глагола и објекатске акузативне допуне у великој мери је условљена комуникативним потребама, јер једна дубинска структура може имати различите површинске реализације. У зависности од хијерархијације компонената семантичке структуре предиката примарно место, тј. тема саопштења, може припасти агенсусу и тада се остварује типична активна структура (*Она шаље писмо поштам*), али у тој позицији се може наћи и креатив (*Писмо је написано*), перцептив (*Песма се чује*), начин/локализатор (*Пошта је доставила писмо*), адресат (*Браћа је примио писмо*), па и сама радња (*Све се мање пише*), при чему долази до извесних морфолошких и лексичких промена (Тополињска 1996: 5). Такође, тежиште информације у реченици са потенцијално транзитивним глаголом (*Она чија књиџу*) може бити померено са семантичког објекта на неку другу његову компоненту (*Она чија целу ноћ; Она већ одлично чија*), тако да синтаксичка функција објекта остаје нереализована. Такође, осим улоге објекта у оквиру површинске реченичне структуре, дубински објекат има и друге синтаксичке улоге. У овом раду ће се разматрати функционална раслојеност дубинског објекта на нивоу реченице и синтагме, док се овога пута неће узимати у обзир⁴ његово укључивање у лексички садржај поједињих глагола, што је формализовано појавом нових лексема, као у примеру: *Биберийши супу ← Сипати бибер у супу*.

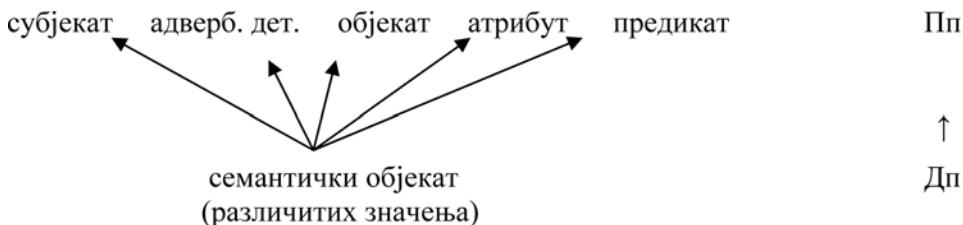
Када се анализирају улоге објекатског појма, обично се мисли на релацију која полази од синтаксичког плана и појма који има улогу синтаксичког објекта у акузативу или генитиву, односно, у другим падежним и предлошко-падежним облицима, и утврђују се његове различите семантичке улоге. Тако позиција реченичног објекта обједињује појмове различитог степена ангажованости, од потпуно пасивног до оног активног, о чему ће нешто касније бити више речи. Следећа схема показује такав однос у којем се на површинском плану (Пп) увек појављује само једна синтаксичка функција, објекатска.

Слика 1.

⁴ О томе је већ писано раније и овом приликом само се упућује на неке од радова који се тичу ситуације у српском језику, нпр. Ивић 2002; Арсенијевић 2008.

Овога пута полазиште је дубинска структура у којој се остварује транзитивна релација. Могућности њене површинске реализације су многоструке и, као што је већ речено, одабрано решење је условљено комуникацијом. Тако је корелат дубинског објекта најчешће синтаксички објекат, али он није и једино решење, јер то могу бити и синтаксички субјекат, адвербијални детерминатор, атрибут и предикат, што показује слика 2.

Слика 2.

У анализи се полази од објекта као његове најтипичније синтаксичке улоге.

Функција синтаксичког објекта

Немаркираном ситуацијом може се сматрати она у којој је тема саопштења агенс, па му се приписује улога субјекта реченице и позиција лево од предиката, док другом пасивном актанту у својству семантичког објекта припада улога реченичног објекта, дистрибуираног с десне стране предиката. Уколико се ради о семантичком објекту као примарном рематском елементу, он је заступљен централним падежом, првенствено акузативом.⁵ Пре свега то су неживи појмови, као у примеру: Официри метнуше *клобуке* на главу, али могу бити и живи, чија је контрола над радњом сасвим искључена, на пример: *Децу* је била дала слушкињама [*Жена је дала децу слушкињама*]. Корелација семантичког и синтаксичког објекта биће остварена независно од семантике граматичког субјекта, што показују и реченице у којима ту улогу има, на пример, експеријенсер: *Французи* их све дотле не беху приметили, или инструмент: У коси је *прут* расцепио *којсу*, мада је, независно од површинске реализације, у базичној структури увек повезан само са семантичким субјектом [*Човек* је прутом расцепио *којсу* у коси].

Што се тиче семантике објекатског појма у акузативу примарни би били, као што је већ поменуто, они изразите пасивности. Такав је објекат локализације (*бациши лойшу*), локализатор (*истиресши лулу, прескочиши друга*), објекат конверзије (*йослаши йисмо, узеши кайу*), форматив

⁵ Понекад и секундарни елементи реме, као што су, на пример, експеријенсер и локализатор, секундарни објекат итд., који су иначе заступљени периферним падежима на површинском плану, променом својих обележја могу добити исти морфолошки облик (Он је послужио пите *гостима* → Он је *гостије* послужио пите; Она је ставила салвету *на хлеб* → Она је *хлеб* прекрила салветом; Они разговарају *о ћослу* → Они уговорају *ћосао*).

(*оішориши врати*), дезинтегратив (*їоцейши хальну, убіши човека*), креатив (*їравиши куїу, родиши деше*), објекат у значењу форме (*свираши сонашы*), квалификације (*смислиши лукавшишину*) и сл. На релацији ка агенсу остварују се улоге делимичне ангажованости, као у случају семантичког објекта са значењем инструмента (*свираши клавир, слушаши радио*), или још изразитијег ангажмана у случају каузатора (*волєши младића*), живог извора звука (*слушашши певачицу*), све до појмова који су самоактивни и из контекста се имплицира њихова улога аутора (*свираши Хајдна ← свираши музику коју је Хајдн компоновао*), субексперијенсера (*обрадоваши оца ← учинишши да се оїац обрадује*), субагенса (*журиши деше ← учинишши да се деше жури*), коагенса (*срешашши колеџе ← он и колеџе се срећу*).

Функција синтаксичкої субјекти

Улогу синтаксичког субјекта добијају семантички објекти најчешће у оквиру пасивне структуре, док је њихова тематизација у граматички активној реченици везана за радње које својим значењем потенцирају пасивност субјекта.

Иако се у оваквим реченицама задржава формално активна структура реченице и значењски потенцијал глагола, или потенцијал одговарајућег конверзног глагола, субјекатски појам се укључује као семантичка објекатска допуна.

Такви су медијални глаголи којима се обележавају природни процеси са носиоцем експлицираним предлошко-падежном конструкцијом и семантичким објектом у номинативу, чија аниматност није маркирана, мада су у субјекатској улози чешћи неживи појмови: *Хаљина* се суши ← (сунце) суши *хаљину*, *ѣране* се савијају од тежине плодова ← плодови савијају *ѣране*, али и *Он* кисне ← *Киша* *ѣа* кваси, *он* стари ← старост *ѣа* стиже.

Обележје медијалности могу добити и структуре у којима је живи актант субјекат обухваћен природним психо-физиолошким процесом који је синтаксички идентификован обликом сложеног предиката: *Деше* је у развоју. Идентична синтаксичка структура с неживим субјектом представља праву пасивну реченицу насталу дијатезом активне: *Куїх* је у изградњи ← Мајстори граде *куїху*.

Као адвербијални пасив граматичари означавају оне структуре у којима субјекатску улогу има семантички објекат привремено дислоциран са свог уобичајеног места (Пипер и др. 2005: 623 и 624). Поред демоније агентивног појма, који је обично експлициран именском конструкцијом с предлогом *код*, или имплицитан, врши се и трансформација предиката тако да он добија сложену форму: *Саїш је на поправци* код сајције ← Сајција поправља *саїш*; *Болесник је на прегледу* код лекара ← Лекар пре-гледа *болесника*; *Књиѓа је на читању* ← Неко чита *књиѓу*.

По форми су сличне и реченице са дубинским објекатско-локационаним конструкцијама: *Хлеб* је на столу ← Неко је ставио *хлеб на сто*, код којих се на површинском плану појам у субјекатској позицији повлачи

на рачун семантичког објекта, сецификованог као објекат локализације. Такође, услед блокираности субјекатске позиције у имперсоналној реченици, он уз хабео глагол добија граматички облик генитива без предлога, познат у литератури као „*quasi subjectum*”, чија се пасивна улога лакше запажа уз додатну диспозиционалну компоненту значења: Има *сира* у фрижидеру (← Неко је ставио *сир* у *фрижидер*).

Семантика субјекта очигледна је и у реченицама са перифрастичним предикатом чија је функција управо да својим глаголским делом укаже на пасивност овог појма: *On* је примио/добио ударац у леђа (Алановић 2007: 86 и 87), за разлику од еквивалентног пунозначног глагола чији је субјекат активан, а субјекат настао синтаксичком конверзијом, пасиван: Неко(аг) *đa*(пт) је ударио. Субјекат добија и другачију интерпретацију у примерима са истим или сличним глаголским конституентом перифрастичног предиката чији именски део не значи негативно физичко деловање којем је субјекат изложен без могућност избора већ, напротив, уноси позитивну компоненту бенефактивности, као на пример: *Сиромашни добијају/примају помоћ* ← Неко помаже *сиромашне*. Осим што може имати контролу над датом радњом тако да је спречи: *Сиромашни не примију (= одбијају) помоћ*, субјекат може иницирати неку активност у своју корист: *Сиромашни (су) трајали и добијају помоћ*.

Промоција семантичког објекта и његова реализација у номинативној форми карактеристична је за реченице у којима се између предикатских аргумента остварује посесивни однос. Њихова конверзија и другачија лексикализација предиката не утичу битно на промену реченичне структуре — формално она остаје иста, као што показује и пример: *Kућа* припада Марку ← Марко има *кућу*. Међутим, да се демоцијом посесора и промоцијом посесума мења дијететички однос, показују примери чији посесуми не могу бити тематизовани на овај начин, јер се глаголом *поседоваши* идентификује само прави однос власништва, док је у случају посесивности неког другог типа присутан енклитички облик глагола *јесам*: Марко има *плаву косу* → *Плава коса је* Маркова, Марко има *дейше* → *дейше је* Марково.

У односу на активну реченицу не запажају се битније структурне разлике у до сада разматраним примерима. Пасивност њихових субјеката заснована је на чињеници да су у датим структурама они квалификовани, лоцирани или су сами били локализатори и посесуми, са примарном компонентом статичности.⁶

Типичне пасивне структуре настале тематизацијом дубинског објекта јесу оне у којима је природа предикатске радње таква да познати или

⁶ Као прелазни случајеви који су на граници са активним структурама могли би се поменути примери у којима субјекатску улогу актуелне предикатске радње имају појмови који су њени дубински објекти, али који су истовремено и њени каузатори, као нпр.: *On се брије код берберина* ← *On је (дошао и) трајао да ћа берберин брије; Она се фарба у фризерском салону* ← *Она је трајала да је фризерка офарба*. Ако се узме у обзир мишљење Ц. Лекофа, које наводи М. Ивић, говорећи о модификацији улоге „агенса”, по којем је одговорност примарна компонента агентивности (Ивић 2002а), онда су овакви субјекти ближи оном дубинском значењу чији је репрезентант агенс, а не пацијенс, тј. пре би се могли третирати као семантички субјекти, него семантички објекти.

анонимни вршилац своју активност спроводи обухватајући обавезно још један појам живе или неживе природе, а који се у датој комуникативној ситуацији нашао у улози реченичног субјекта. Овакво транспоновање дубинске у површинску структуру и формално је обележено, и то не само номинативним обликом дубинског објекта већ и формом предиката, чији је лексички део заступљен глаголским прилевом трпним: *Филм* је похваљен од стране критичара ← Критичари су похвалили *филм*; *Гости* су услужени ← (неко) је услужио *госте*, или је глагол комбинован с морфемом се: *Чоколада* ми се једе ← Ја желим да једем *чоколаду*; *Протвалници* се кажњавају ← (неко) кажњава *тровалнике*.

Функција синтаксичко-адвербијалног детерминатора

Појава семантичког објекта у овој функцији обично је праћена или елизијом једне од предикација дубинске реченичне структуре: Отишао је *по лекара* ← Отишао је да би довоје лекара, или конверзијом синтаксичких улога у реми: Он може хлеб медом ← Он може мед на хлеб, што понекад утиче и на другачију семантизацију предиката: Завезала је косу гумицом ← Ставила је гумицу на косу. Прилошка функција коју при том добија овај објекат може се различито оквалификовати, као пропратна околност при реализацији управне глаголске радње, може бити експонент интенције, социјатив, инструмент, што је и морфолошки обележено његовим различитим падежним и предлошко-падежним облицима. Обично је реализован у облику предлошког акузатива: причају уз *кађу*, иде *на колаче*, отишао је *по лекара*, предлошког генитива: *поред* *ћријаштеља* има и непријатеље, као и у облику слободног и предлошког инструментала: може леђа *уљем*, прича *са сузама* у очима.

Као адвербијални детерминатор чијим се ужим значењем обележава пропратна околност управне предикације, семантички објекат је заправо кондензатор дубинске клаузе таквог значења. На површинском плану он је само њен експонент, док је на дубинском објекат одговарајуће предикације која прати управну површинску радњу. На пример, у реченици: они се одмарaju уз *музику*, захваљујући истакнутом адвербијалном детерминатору, имплицира се и предикат *слушају* са којим он остварује објекатски однос: они се одмарaju и при том слушају *музику*. Исто је и у примерима у којима је дати адвербијал реализован у неком другом морфолошком облику, на пример: дошла је *с ранцем* на леђима ← дошла је и при том је *носила ранац* на леђима.

Понекад је овај семантички објекат обухваћен истом глаголском радњом као и површински објекат, нпр.: *Уз наручени трајање* шаљу и поклон ← Шаљу *наручени трајање* и при том шаљу и поклон; *Поред ћријаштеља* има и непријатеље ← Има *ћријаштеље* а при том и непријатеље. Међутим, за разлику од претходних примера, није део дубинске пропратне радње, иако је на површинском плану својим обликом најављује, већ примарни семантички објекат, док је у односу субординације други поменути појам (Васић, 1998).

Уз глаголе кретања, уз које се често реализује као адвербијални детерминатор, семантички објекат обелодањује интенцију субјекта због које је кретање и предузето. Поред властите транслокације субјекат иницира обично транслокацију и датог семантичког објекта (а некад и трансформацију), чија аниматност утиче на природу имплицитне предикације коју тај објекат допуњује, на пример: Отишао је *на кафу* ← Отишао је (у ресторан) да би попио кафу; Иде у апотеку *ио лекове* ← Иде у апотеку да би купио лекове. Дакле, уколико се ради о неживом појму, субјекат омогућује извођење такве радње (*йоийши*, *куйши*, *донетши* и сл.), а уколико је у питању живи појам, субјекат је само иницијатор његовог кретања и у трансформу се обично реализује глагол *дөвешши*: Отишао је *ио дәшеш* ← Отишао је (у вртић) да би довоeo деше (кући) (Ивић 1979: 118; Арсенијевић 2003/II: 246).

Такође, обележје интенције добијају транзитивне радње уз које се реализује адвербијални детерминатор заступљен акузативом или инструменталом с предлогом *за*, као у примерима: Скупљају новац *за цркву* ← Скупљају новац да би изградили *цркву*; Трага *за новим књиџама* ← Трага да би купио *нове књиџе*.

Инструментал је типичан падежни облик и за изражавање социјативног и инструменталног значења површинског адвербијалног детерминатора који је заступник дубинског објекта, као у примерима: Помешао је вино *с водом* ← Помешао је вино и *воду*; Завезала је косу *ѓумицом* ← Ставила је *ѓумицу* на косу; Маже хлеб *маслацем* ← Маже *маслац* на хлеб. Социјативни кообјекатски однос предлошког инструментала и преупонираниог објекта може се илустровати следећим примером: *С фошто-аңарашом* дају и резервну картицу ← Дају *фошто-аңараш* и резервну картицу.

Предикашска функција

Појава семантичког објекта у лексичком делу синтаксичког предиката везана је за случајеве у којима се мења семантика субјекта, па тиме и форма предиката. До његове трансформације долази померањем фокуса пажње са самог процеса радње, у којој је субјекат агенс (Војници *носе оружје*), на резултат датог процеса, актуализован субјекатско-објекатском корелацијом (Војници *су йод оружјем* = 'војници су наоружани'). У том случају управна глаголска лексема бива замењена најчешће енклитичким обликом глагола *башши*, као провербумом, а семантизацију преузима објекат имплицираног глагола. Овакав предикат само формално има копулативну структуру, јер у свим примерима у којима је његов лексички део заступљен дубинским објектом, глаголска енклитика је површински заступник дубинског пунозначног глагола. То показују и примери у којима је најчешће у питању глагол *имайши/немайши*, али и неки други глаголи: Он *је без йосла* ← Он нема *йосао*; Војници *су йод оружјем* ← Војници имају (носе) *оружје*; Он *није ѕри новицу* ← Он нема *новца*; Он *је увек за йесму* ← Он воли *йесме*. Такође, као што показују примери, долази и до промене падежног облика дубинског објекта приликом његовог учешћа

у конституисању предиката. У зависности од квалификације, коју говорник жели да припише субјекту, овај објекат ће добити један од наведених предлошко-падежних облика, на пример: генитив с предлогом *без*, локатив с предлогом *ири*, инструментал с предлогом *од*, акузатив с предлогом *за*.

Атрибуитска функција

Осим функције у оквиру сентенцијалне структуре, дубински објекат се реализује и на плану синтагме — као површински експонент у улози именског атрибута. Овакав његов ангажман је и функционално и облички богат, јер се у односу на већ поменуте улоге релативно често користи, а реализује се у готово свим косим падежима, од којих су неки заступљени и слободним облицима и предлошким конструкцијама. По правилу, реализован је у постпозицији у односу на управну именску реч, са којом не конгруира (Полиција је посумњала на продавца новина), и у реченицу се укључује као њен зависни члан, обављајући заједно са њом различите синтаксичке улоге, субјекта (Помоћ пријатељу се не заборавља), објекта (Купила сам шампон за косу), прилошке одредбе (Одлуку је донео у време победе над својим бороцима) итд.

Дубински објекат као неконгруентни атрибут уобичајен је уз именице изведене од прелазних глагола. Инвентар ових девербативних деривата чине именице типа *nominā actionis, acti* (анализа *примера*, помоћ *пријатељу*, руковођење *предузетем*, позајмица *с каматом*), *nominā agentis* (лекар *за кожне болести*; продавац *штофа*, управник *позоришта*, увијач *шине*), *nominā loci* (лечилиште *за старије особе*, продавница *ијрачака*). Понекад се на овај начин са семантичким објектом комбинују и апстрактне именице (посао *без краја*, свест *о обавези*), док је оваква врста детерминације правих именица заснована на импликацији одговарајуће глаголско-именске везе, као на пример, споменик *Николи Тесли* ← споменик посвећен *Николи Тесли*.

Као што показују наведени примери, различити су и морфолошки облици површинске манифестије семантичког објекта. Генитив је један од облика који се у граматикама традиционално квалификује управо према свом дубинском објекатском значењу, па се под *објекатским генитивом* наводе случајеви у којима се овим падежним обликом идентификује појам немаркиране аниматности који у објекатском смислу допуњује глагол из којег је деривирана управна именска реч (купanje *дејеша* ← купати *деје*; произвођач *хране* ← онај који производи *храну*, држач *шапира* ← оно што држи *шапир*). Такође, генитив с предлогом *без* кондензује релативну рестриктивну клаузу као објекат њене предикације (цвеће *без мириза* ← цвеће које нема мириза; створење *без своје воље* ← створење које нема своју вољу). И у основи квалификативног генитива може се идентификовати глаголско-објекатска веза између хабео глагола и појма у функцији посесума, уз обавезно присуство одговарајућег детерминатора (човек *седе косе* ← човек који има *седу* косу; хаљина *дућих рукава* ← хаљина која има дуће рукаве).

Неконгруентним атрибутима у облику датива заступљени су они семантички објекти према којима је радња дубинске предикације управљена и који као адресати представљају другу (подела поклона *деци* ← делим поклоне *деци*), или бар формално другу допуну (подршка *другу* ← подржавам *друга* ← дајем подршку *другу*; посета *браћу* ← посећујем *браћа* ← долазим у посету *браћу*).

Предлошким акузативом откривају се дубински објекти живе и неживе природе којима је управни појам најчешће намењен, што се спецификује и самим предлогом **за**, као на пример: фен *за косу*, фризер *за dame*. Дубинску предикацију, која је на површинском плану имплицитна, могуће је реконструисати на основу значења управне и зависне речи. По правилу је у питању радња која се може сматрати типичном за дати објекат (посуда *за воду* ← посуда *у којој држимо воду*; шампон *за косу* ← шампон *којим перемо косу*), јер је свака друга активност, по нечemu специфична, идентификована и на површинском плану (посуда *за дестилацију воде*; шампон *за фарбање косе*) (Арсеневић 2003/II: 118—120). Квалификативно-идентификативне акузативне конструкције с предлозима **у** и **на** кондензују такође и саму дубинску предикацију и њен објекат. У овом случају импликацијом је обухваћен хабео глагол и његов аргумент у улози посесума (роман *у тири тијома* ← роман *који има тири тијома*; блуза *на ћуџе* ← блуза *која има ћуџе*).

Семантички објекти чији површински експоненти имају облик инструментала уз девербативне именице су реализовани и без предлога (болницама је обезбеђено снабдевање *водом* ← неко болнице снабдева/допрема им *воду*) и са предлогом **над** (победа *над противником* ← неко је победио *противника*), док се уз праве именице појављује с предлогом **с(а)**, где је дубински објекат аргумент хабео глагола (*човек с кофером* ← човек који има/носи кофер).

Спроведена анализа показује да су дистрибуционе могућности семантичког (дубинског) објекта практично неограничене, јер се у реченици појављује у примарној, рематској, а може се појавити и у тематској позицији. Свакако да је улога синтаксичког објекта типична функција овог дубинског аргумента, али прагматски разлози, који утичу на другачију хијерархизацију реченичних конституената, условљавају и другачију расподелу синтаксичких улога. Тако се, у одређеним граматичким условима, семантички објекат може појавити и у улози синтаксичког субјекта, предиката, адвербијалног детерминатора и атрибута.

И коначно, све ово што је предочено, има за циљ да скрене пажњу на синтаксично-семантичку релацију у оквиру које функционише објекат и осветли његову двојаку природу, а тиме и потребу за терминолошким разграничењем и прецизирањем фокуса његовог посматрања.

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић, Миливој (2004). Прилог типологији агенса. *Прилози проучавању језика*. 35. Нови Сад: Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду. 193—205.
- Алановић, Миливој (2007). Функционално-граматички оквири падежне идентификације агенса. Синтаксичка истраживања (дијахроно-синхрони план). *Лингвистичке свеске*. 6. Нови Сад: Филозофски факултет. 84—102.
- Арсенијевић, Нада (2003/І; 2003/ІІ). *Акузатив с предлогом у савременом српском језику* (I и II). Прештампано из Зборника Матице српске за филологију и лингвистику. XLVI/1 и XLVI/2. (І) 107—263 и (ІІ) 53—216.
- Арсенијевић, Нада (2008). Један тип реификације у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. LI/1. Нови Сад: 67—74.
- Васић, Вера (1998). Синтаксичка кореференцијалност. *Јужнословенски филолог*. LIV. Београд. 79—86.
- Всеволодова, М. В. (2000). *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. 504.
- Ивић, Милка (1979). Предикатска кондензација у граматичком опису словенских језика. *Реферати од X заседание на међународна комисија за изучавање на етимолошка структуре на словенски језици*. Македонска академија на науките и уметностите: Скопје. 117—122.
- Ivić, Milka (2002). Neka razmišljanja o leksikografsko-leksikološkim problemima. *Red reči*. Beograd: Biblioteka XX vek. 18—26.
- Ivić, Milka (2002a). О модификацији „улоге“ агенса. *Red reči*. Beograd: Biblioteka XX vek. 18—26.
- Kasirer, Ernst (1985). *Filozofija simboličkih oblika*. Prvi deo, Jezik. Novi Sad: Dnevnik — Književna zajednica Novog Sada.
- Кристко (1997): Крысько, В. Б. *Исторический синтаксис русского языка. Объект и переходность*. Москва: Индрик. 423.
- Kristal, Dejvid (1985). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Пипер и др. (2005): П. Пипер, Ј. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић. *Синтакса савременој српској језику. Проспекта реченица*. У редакцији академика М. Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига. Нови Сад: Матица српска.
- Prćić, Tvrtko (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad — Сремски Карловци: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 149.
- Тополињска, Зузана (1996). „Падеж“ и „глаголски род“ — две стратегије граматикализације односа између „предиката“ и његових „аргумента“. *Јужнословенски филолог*. LII. Београд. 1—9.

Нада Арсениевич

СИНТАКСИЧЕСКИЕ РОЛИ СЕМАНТИЧЕСКОГО (ГЛУБИННОГО) ОБЪЕКТА
В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Анализ понятия объекта в сербском языке обычно проводится в синтаксическом плане; как правило, рассматривается функция объекта, реализуемая формой винительного или родительного падежей, а также и другими падежными и предложно-падежными формами, и устанавливаются возможности ее различной семантизации. В данной работе отправной точкой исследования является глубинная структура, в которой осуществляется транзитивная глагольно-именная реляция. Будучи зависимой от намерения говорящего, она приобретает различные внешние проявления, вследствие чего проявляет себя функционально необозначенной. В соответствии с коммуникативной иерархией происходит смешение из первоначальной рематической позиции, где в качестве семантического (глу-

бинного) объекта рассматриваемая структура соотносится с синтаксическим объектом (*Дечак ћута лопту, Мајка носи дете*) и выступает в различных синтаксических ролях: подлежащего (он стара, кућа је у уздрадњи, ауто је на појравци код мајстора, хлеб је на столову, књига је прочитана, ученици се најрађују), сказуемого (војници су под оружјем), адвербильного детерминанта (седели су уз кафу, ошишао је по лекара, залива цвеће одстапалом водом) и определения (побунили су се произвођачи хране; то је посао без краја, треба купити шампон за косу, шијем сукњу на фалте, победа над противником је била убедљива, ушла је девојка дуге косе).

ГЛАГОЛ ТИПА ЧЕКАТИ КАО УПРАВНИ ПРЕДИКАТ¹

ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ

UDC 811.163.41'367.625

У раду је извршена синтаксичко-семантичка анализа интенцијоног глагола типа *чекати*, који се реализује у одређеним синтаксичким спојевима. Прво су издвојене његове реализације у простој реченици с објекатским аргументским изразом, а потом је разматрана његова улога у позицији управног предиката зависне клаузе. При томе је показано како његовој полисемантичкој структури одговарају различите синтаксичке позиције и чиме је условљен семантичко-функционални тип зависне клаузе.²

Кључне речи: стандардни српски језик, синтакса, семантика, предикатско-аргументска структура, зависна допунска клауза, глаголска лексема *чекати*.

1. Предикатски израз *чекати*, комплексне семантике, са израженом компонентом интенционалности,³ гради синтаксичке спојеве са именским аргументима различито хијерархизованим (нпр. *Он чека йосао.* ↔ *Посао ћа чека.* ↔ *Чека ћа йосао*).⁴ Категоријално обележје прелазности овог предиката подразумева укљученост објекатског аргумента у његов семантички потенцијал, а на плану просте реченице формализацију именничке допуне у акузативу без предлога или са предлогом *на:* *Чека девојку* *пред кућом.* / *Чекаће на шу девојку* (док не стаса за удају).⁵

У средишту мог рада налазе се, у ствари, зависне допунске клаузе којима управља глаголски предикат *чекати*, будући да његов садржај, по правилу, мора бити употребљен реченичним, без обзира што се то не види увек при синтаксичкој реализацији, нпр. *Чека воз.* → *да стигне воз;* *Чека йосао.* → *да добије йосао.* Ово истраживање треба, између остalog, да укаже на то како предикатски израз *чекати* успоставља сложен се-

¹ Овај рад је настао у оквиру Проекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прајмашчка истраживања* (2006–2010), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

² У својој студији Д. Гортан-Премк (1997) прави разлику између синтаксичке и семантичке позиције речи од којих зависи лексичка спојивост.

³ Сам чин чекања подразумева два учесника, тј. партципанта: првог који свесно узима улогу онога који чека и другог партципанта који је постављен као „циљ“ чекања.

⁴ О термину синтаксичка спојивост и његовој употребној вредности в.: Дорофејева (1986, 84 и даље).

⁵ На такву двојаку реквијску могућност глагола *чекати* и *заборавити* скренула сам пажњу раније (Петровић: 2000; Ружић: 2006, 147–148). Овога пута допунићу своја запажања о семантичким и употребним вредностима глагола *чекати*, а посебно ћу говорити о његовој улози предиката на плану сложене реченице.

мантички однос са предикатом зависне клаузе и чиме је то условљено: *Чекам да сви оду; Чекам да да му кажем све; Чекам ноћ да се ислачам; Чекам /'да видим'/ ко ће први устани.*

У анализи и систематизацији примера⁶ узимани су у обзир: семантички садржај глагола, обележја и распоред аргументата, везничка средства, кореференцијалност агенса и глаголски облици зависне клаузе.⁷ Разматрана је и могућност експлицирања другог именског аргумента (директног објекта) у главној клаузи пред зависним везником, који може бити кореференцијалан с агенсом зависне предикације.

Милка Ивић у својим новијим истраживањима (Ред речи: 121) показује на примерима двојаке глаголске рекције српског језика како су тесно повезана човекова ментална и језичка „догађања.“ При томе она указује на информативну сложеност конструкције са предлошким акузативом *чекати на некоћа* јер „управо на чеканоме лежи одговорност за трајање чекања.“ Тај „појам бити одговоран ... постаје ... граматички оперативан и онда кад је објекатски конституент у питању,“ што има шири теоријски значај, по речима М. Ивић (Ивић: Ред речи, 118).

*

2. Примери са глаголом *чекати* разврстани су првенствено према његовим основним значењским ликовима, онако како су наведени у РСЈ, али су при том узета у обзир семантичка обележја, дистрибуирањост и хијерархизација именских аргументата, да би се боље сагледале синтаксичке реализације предикатског израза и довеле у везу са семантичким.⁸

У анализи смо пошли од предикатско-аргументске структуре са глаголом *чекати* у простој реченици и утврдили да њој одговарају три значењска типа (*чекати_{1, 2, 3}*),⁹ јер су у складу са различитим семантичким обележјима и улогама аргументата у тој радњи статичког типа. Јасно је да објекатски аргумент с обележјем аниматност (-), апстрактност (+) представља зависну предикацију (тзв. пропозитивни аргумент), која је имплицирана непосредно или посредно именичком лексемом: *Чека одговор од уредника. → да му уредник одговори; Чека лејо време. → да буде лејо време.* И ако је обележје објекатског аргумента аниматност (+), такође се уводи 'дубински' реченични предикат типа *доћи*: *Чека девојку. → да дође девојка.*

⁶ Корпус је сачињен од примера експеријираних из неетикетираног електронског корпуса (ЕК) српског језика (<http://www.korpus.maff.bg.ac.yu>), као и оних који су коришћени као извори за моју студију (Ружић: 2006, 2–3). Сем тога, обухваћена су још два књижевна дела аутора: Александра Тишме (*Убоштреба човека.* — Књига комерц. Београд 1994, 268) и Зорана Ђирића (*Хобо.* — Народна књига, Алфа. Београд 2002, 257). Уз примере из ових дела дате су скраћенице: А. Т. и З. Ђ.

⁷ Јасмина Московљевић (2007, 56–116) у својој студији детаљно објашњава параметре који служе за категоризацију поједињих глаголских класа, па, између осталих, наводи и ротацију допуна, дистрибуцију комплементизатора.

⁸ О томе како се може испитивати спојивост речи говори Мухин (1987, 78).

⁹ Упореди са семантичким дефиницијама у лексикографској обради тог глагола у једнотомному *Речнику српскога језика*.

- чекати₁ + Obj₂ (кога // на кога)¹⁰

2.1. Прво, основно значење глагола *чекати* описано је у РСЈ на следећи начин: „проводити време, остајати на неком месту док не дође онај који се очекује, ишчекивати, очекивати”. Овој семантичкој дефиницији одговара следеће основно синтаксичко-семантичко окружење:¹¹

Arg_{1z} (Nom: **ко**) + P + *Arg_{2z}* (Akuz: **кога / на кога**).¹²

У улоги носиоца чекања је човек који свесно узима улогу првог партнера (учесника) у том нединамичком чину интенционог типа, а у позицији другог, објекатског партнера такође је човек обухваћен датим чином на кога се може пренети ’одговорност’ уколико се одужи тај чин или не дође до његовог остварења тако да проистекну какве последице, за шта је управо одговоран тај други партнера.

Како видимо, поред објекатског, беспредлошког акузатива *ко*, глагол *чекати*, може имати као допуну и предлошки објекат *на ко*, што РСЈ не региструје: Уп. нпр.: *Прота је већ међу њима. Чека мене и Јарши-зане* (ЕК) и *Увек ћу да журим зато што сви они чекају на мене, на кло-зеј, на купашило, на свеж хлеб, на доручак* (ЕК).¹³ На основу увида у контекст управо наведених примера, може се утврдити поменута разлика која се тиче објекта чекања и његове одговорности у датој ситуацији, на шта је упозорила М. Ивић. Уп. и друге примере из корпуса:

Имала је 9 година кад је млађи Иван почeo да тренира, а она сe нестрпљиво вртela око базена чекајuhi ga (ЕК); После „Акваријуса” свi смо излазили на улице и чекали гa јер јe увек у одређено доба, између два и три, туда пролазио (ЕК);

И

Да ли си мислио да ћu чекати на тебе док не постанем жена само да бих видела како сe жениш другом? (ЕК); Још увек чекам на онога коме бих могла рећи: „Па, Ви сте заузели моје место?!“ (ЕК).

Ако је у питању радња чекања која ћe сe извесno кад-tad окончати,¹⁴ тада сe глагол *чекати* појављујe чешћe сa беспредлошким објектом, а уколико чекањe трајe дужe времe сa неизвесним исходом, онда сe упо-

¹⁰ У раду су узети следећи симболи: Arg — за аргумент, P — за предикат, Obj — објекат, Nom — номинатив, Akuz — акузатив, ComplCl — комплементна клауза, Prez — презент, F — футур први, ArgProp — пропозитивни Arg, ConjQuest — упитна конјункција, а индексима су означени први и други аргумент и предикат главне и зависне реченице.

¹¹ Шире окружење укљчујe просторну и временску детерминацију, којa јe иначе имплициранa самom лексемом *чекати*.

¹² Овде су дати рекцијски типови ради прегледности и семантичкog обележјa самe допуне. Сам глагол јe индексиран бројем којi указујe на његов семантичki лик.

¹³ Објекатски партнери у овој ситуацији јe свестан својe одговорности.

¹⁴ Глаголу *чекати* у том смислу придржујe сe видски парњаци *дочекати*, *сачекати* и *причекати* кога. Први јe завршносршени, а друга два су ингресивна, с тим што сe разликујe у погледу дужине трајањa.

требљава предлошки објекат.¹⁵ Појава предлошког акузатива сигнализира не само да је за дужину чекања одговоран објекатски партнерицант већ и да су даља догађања, везана за субјекатски партнерицант, условљена исходом самог чина чекања.¹⁶

- чекати₂ + Obj_n (шта // на шта)

2.2. Као друго значење у РСЈ се наводи ово: „очекивати појаву, наступање нечега, односно извршење, испуњење онога што се прижељкује, жели”, а то је илустровано примерима именичних допуна: ~ *йензију, исѣлашту, осѣварење својих снова, слободу, одговор, одмор*. Управо објекатски аргумент с обележјем *аниматносит* (–) обавезно имплицира одређену реченичну предикацију у зависности од значења именичке лексеме у датом споју: *чека (на) йензију* → да добије /да му одобре пензију и сл.;¹⁷ *чека (на) ручак* → да буде готов ручак; *чека (на) ред* → да дође на ред; *чека (на) његов знак* → да му он да знак; *чека (на) дозволу за рад* → да добије дозволу.

Примећујемо да је та двојака реквијска могућност, као и у првом случају, регулисана са једне стране синтаксичком улогом правог објекта, па је „директност” њено обележје,¹⁸ а са друге стране успостављањем „индијектног” семантичког односа између радње и објекта као „циља”, што се изражава предлошким акузативом. Уп. примере под а) и б):

а) Не дишемо. Чекамо експлозију (ЕК); ... и обећавамо да ћемо се виђати чешће. Нећемо чекати само прославе (ЕК); После њеног уласка чекао је крај посете који се оглашавао у оном познатом шкрипању (ЕК); Па то је прави Божковић! „Јулка, не чекајући моја питања, одмах наставља да прича о Бори: „Ту је. Сад ће стићи (ЕК); ... треба мирно чекати старост и суђени час (ЕК).

б) Из расејања се вратио и Рајко Петровић. На тај се дан дуго чекало (ЕК); Веома дуго се чекало на концепт нове власти према јавним предузећима, а још увек нису исказани експлицитни ставови о томе шта је циљ ... (ЕК); Дучић је у туђој земљи на повратак чекао више од пола века (ЕК).¹⁹ (Бинђић је пре годину дана наредио министрима да замрзну приватне послове). Међутим, још се чека на исте податке за заменике, помоћнике и остale званичнике у министарствима, још се чекају по-

¹⁵ То ипак није увек тако, јер се изгледа мешају та два аспекта у језику масовних медија.

¹⁶ На те алтернативне реквијске могућности уочене и у главној клаузи у склопу зависносложене реченице, указујем у студији о допунским реченицама: *Појд ћа чека да држи йијевницу* (Л. Л. П., 105); *Још увек се чекало на појаву учених филолођа да се они ... позабаве овим послом* (Р. С. ИС, 466). (Ружић: 2006, 160). О томе ће бити више речи даље.

¹⁷ Лексикализација глаголског предиката контекстуално је условљена, као и интерпретација допуне. О томе каква је улога контекста при семантичкој реализацији речи говори Р. Драгићевић на основу увида у ширу лингвистичку литературу (2007: 221–225).

¹⁸ Питањима везаним за значења беспредлошког акузатива у глаголској синтагми посветила је студију Даринка Гортан-Премк (1971). О употребним вредностима предлошког акузатива, а посебно његовој улози семантичке допуне в. у студији Наде Арсенијевић (2003, 133–186).

¹⁹ У овом и претходна два примера темпоралним детерминаторима реферише се о томе колико се одужило чекање, а ту дистинкцију у погледу дужине чекања истакла је М. Ивић.

даци о функцијама савезних ... (ЕК);²⁰ ... не знате какво вас време очекује, нити сте у могућности да чекате на информације путем медија. Нема проблема ... (ЕК); Драги, извући ћу нас из овог града, из ове земље, и нећу чекати на развод! (ЕК); Сада у Мајамију, на Флориди, чека на ново суђење (ЕК).

Разумљиво је што се за овај глагол често везују зависне клаузе са везником *да* и презентом: *Чекам да звона звоне у цркву* (Ј.И. ИД, 279); *Чекају да умрем* (В.С. Т, 11); *Склойљених очију везир би шада чекао да црно сечиво йрође* (И.А. Др., 24). А како би то могло бити номинализовано (нпр. *Чекају да умрем* → *Чекају моју смрт // на моју смрт*), зависи од лексичке семантике глагола у зависној клаузи и ширег контекста, јер се у другом случају, изгледа, имплицира даљи развој догађања који зависи од окончања чина чекања (нпр. *чекају на моју смрт*, па да поделе имовину).

Или ако упоредимо примере: *Чекам швоје писмо* (да га добијем) и *Чекам на швоје писмо* (да бих онда реаговао и сл. ...), уочавамо да је у првом случају објекатски партисипант просто обухваћен тим чином као крајњим циљем, док у другом случају тај партисипант, односно онај који пише писмо, утиче на даље поступке онога који чека, тако да „писмо” посредно учествује у реализацији неке радње постављене као циљ од првог, субјекатског партисипанта.

Дакле, у оквиру овог и претходног значењског лица лексеме *чекати* могуће је разликовати две њене синтаксичке реализације — са акузативском²¹ и предлошко-акузативском рекцијом — што има за последицу различите интерпретације. Ова друга маркира синтаксички спој са глаголом *чекати* и његовим објектом према следећим обележјима: „индирантност” семантичког односа, „одговорност” објекатског партисипанта, „дужина трајања чекања” и могуће „консеквенце” означене радње.

• чекати₃ + Obj_ž (кога)

2.3. Треће значење глагола *чекати* описано је у РСЈ овако: „(некога) налазити се пред неким (о ономе што ће се десити у будућности, предстојати (некоме)": *Морам ићи, чека ме јосао. Чека да сигурно затвор. Кад се вратио кући, чекало ће да је изненађење.* То подразумева следећу синтаксичко-семантичку реализацију:

$$P + Arg_{2z} \text{ (Akuz: кога)} + Arg_{1z,n} \text{ (Nom: ко, што).}$$

Дакле, за разлику од првог и другог значењског лица, у овом значењу глагол *чекати* везује се за субјекатски аргумент с обележјем аниматност (+, -), који је обично дистрибуиран иза објекатског аргумента. У

²⁰ У овом примеру имамо у истој реченици двојаку рекцију глагола *чекати*: чека се на исте податке и чекају се подаци.

²¹ Само беспредлошки акузатив добијају и глаголи *очекивати*, *ишчекивати*, *дочекивати* (које су у РСЈ наведене као синонимичне лексеме), а не могу имати као допуну конструкцију *на* + акузатив.

овом случају у позицији објекатског аргумента налази се лице које ће, по свему судећи, постати носилац каквог психофизиолошког стања (нпр. биће разочаран, изненађен), прималац подразумеване радње (нпр. добиће посао) или пацијент (казниће га). Нпр.

Чека га посао. С обзиром на оно што смо видели, време породице Миладиновић тек долази ... (ЕК); Што год буду више одбијали да признају одговорност за пропадање земље, чека их већа казна (ЕК); Њих двоје су у тзв. „комбинованом” режиму — уколико буду позвани чека их олимпијска виза, акредитација, место у Олимпијском селу (ЕК); Чекало их је разочарање: показало се да је Сера до Норте напола пуста савана и једно од најнезахвалнијих подручја на континенту (ЕК); Први пут ћу играти против Кубанца. Све о њима знам. Најачи су у блоку. Чекају ме тешка искушења. Не страхујем ... (ЕК); Чека ме дугачка и тужна зима без тебе. Шта да урадим да у мени не проклија бол ... (ЕК); ... сада сам заузета „ситницама” по кући. Осим тога чека ме заслужен одмор (ЕК); ... играће против ривала из квалификација, али већ у другом чекају их изузетно тешки ривали (ЕК); А и када дође кући, чека га маркантна црнка супруга Зорана Недић ... (ЕК); С друге стране језера чекала га је филмска екипа (ЕК); Кад ми се вратиш, чекаће те завршен рукопис (ЕК).

Овде је несумњиво другачија тематизација објекта, односно субјекта чекања, уместо *Он чека посао*, имамо *Чека га посао* (тј. „предстоји му посао”).²² Ово друго, међутим, чин је непланираног чекања где се објекатском партиципанту нешто намењује, док у првом случају онај који чека свесно учествује у том чину и ту је објекат (нпр. посао) његов „крајњи циљ”. На такву интерпретацију овога типа, дакле, утиче другачија расподела улога партиципаната у датом чину. Оно што ће неминовно проистећи као крајњи, обично ’непријатни’ исход непланираног чекања, детерминисано је унапред у просторно-временском смислу, премда то не мора бити познато партиципанту (*чека га посао, вечера, казна, виза, изненађење, шешка судбина ...*), али и може бити (*чекају ме шешки ривали, чека ме шушња зима*),²³ поготово кад је у питању прво лице у позицији објекатског аргумента.

Напоменимо да оваква употребна вредност глагола *чекати* нема пандан на плану сложене реченице управо зато што је у питању активност неинтенционог типа у којој објекатски партиципант није „циљ” чекања, већ је то онај на кога се нешто односи, коме нешто предстоји, који треба да доживи нешто итд. (он ће имати тешка искушења, заслужени одмор; биће разочаран; затећи ће некога, располагаће нечим итд.). Стога бисмо могли говорити о варијантним предикатско-аргументским структурима, уп.: *Чека га шешка судбина. ↔ Имаће шешку судбину.* или *Чека га пријатано изненађење ↔ Биће пријатано изненађен.*

*

3. Да је улога глагола *чекати* као управног предиката зависне клаузе комплексна, показаће анализа примера попут ових: *Чека да дођу гости.*

²² И кад би се другачије структурирао пример: *Посао ћа чека*, интерпретација би била слична, с тим што је субјекат сад у позицији теме, чиме се наглашава његова одређеност и познатост. У корпусу налазимо и такве примере: *Смрт свакога чека* (ЕК).

²³ Оваквој употреби глагола *чекати* требало би посветити више пажње неком другом приликом.

(„да буде то”) /Чека их да се йоздрави с њима („чека их да би остварио планирану радњу”) /Чека прилику да ми каже; Чека да ли ће шуда йроћи воз („чека да види да ли ће ...”). Изузев у последњем типу, остале су зависне клаузе уведене везником ДА уз немобилни презент у функцији зависног предиката Предикат *чекаши* може управљати допунском клаузом с упитним везничким средствима и футуром првим. На функционално-семантичком плану то су допунске (непосредно и посредно) објекатског типа, с тим што би се друга и трећа могле сматрати и финалним, поготово са потенцијалом у функцији предиката, али то могу бити и комуникативно маркиране варијантне допунске клаузе. В. о томе даље!

- P_1 (*чекаши*) + ComplCl (да + Prez)

3.1. Оваквој реализацији глагола *чекаши*, који управља зависном клаузом, одговара значење дато у РСЈ под 2 (в. горе) с обзиром на то да његов садржај употребује пропозитивни аргумент, што показују и речнички примери са именицама.²⁴ То се може представити овако:

$$\text{Arg}_{1z} (\text{Nom: ко}) + P_1 + \text{Arg}_{2\text{Prop.}}$$

У овим клаузама презент се по правилу гради од глагола свршеног вида као нпр.: *Чекали смо да дође власник* (З. Ђ. 188).²⁵ Та предикација би могла бити номинализована предлошким или беспредлошким акузативом: *на долазак власника* //*долазак власника*, што је контекстуално, односно прагматички условљено.

Презентом уз везник *да*, иначе, сигнализира се да ће се нешто дододити, у временски неодређеном периоду, што се имплицира семантичком јединицом: *да буде*, *да се деси што* (М. Ивић: 1970). Клаузу уводи ДА са презентом, при чему су агенси двеју предикација идентични а) $Ag_1 = Ag_2$, али чешће нису б) $Ag_1 \neq Ag_2$.

а) Узалуд чекам да чујем једно победничко „бу!” (З. Ђ. 73); ... и он је изјутра једва чекао да их види будне и обучене, додуше да би их могао засути прекорима ... (А. Т. 66)²⁶; Модерна омладина је чекала да дође на ред (З. Ђ. 39); Кинки је сачекала да апсолвира... (З. Ђ. 55)²⁷

б) Та љубав ... увијек је живјела у њој стрпљиво чекајући да јој се она врати (М. С. ММ, 45); Једва чекам да се врата отворе (И. А. ПА, 114); Стоји и чека да учиним

²⁴ Уп. са примерима у РСЈ, који су наведени горе под тачком 2.2.

²⁵ Забележили смо и пример у коме имамо у зависној клаузи презент од глагола несвршеног вида: ...не ћреба седети скриштених руку и чекаши да нам што сама држава и њене установе решавају (ЕК). Ту је могуће увести свршени фазни глагол йочеши испред *решаваши*: „... да нам ђочну решаваши.”

²⁶ Овде је очито да зависна клауза реферише о објекту као циљу, а она управља намерном клаузом.

²⁷ Значење овог глагола описано је у РСЈ помоћу синонимних лексема *дочекаши*, *причекаши* и дати су примери: ~ *на стапацни*, ~ *да доврши реченицу*. У примеру са зависном клаузом: *Ја бих шака сачекао да нешто йоједем* (А. Т. 169) имплицирана је намера субјекта која је условљена чином чекања.

разуман покрет. (З. Ђ. 250); Чекали су да се господар истутњи, испразни, да рашичи сти са својим Богом (З. Ђ. 223); ... па је заправо опет чекала да време прође... (А. Т. 136); ... једноставно ћути и чека да сенка нестане (А. Т. 154); Упутио се у центар града и лутао улицама чекајући да се спусти вече (А. Т. 248); „Чекамо да звони па да покупимо неке ученице” (З. Ђ. 118); Наслонио сам се на зид и чекао да се отворе врата (З. Ђ. 121); ... значајно је рекао Пења, док смо чекали да Барон заврши своју редовну покерашку сеансу у забарикадираном подруму казина „Кента” (З. Ђ. 125); Елем чекали смо да се заврши „шоу бизимена” (З. Ђ. 170); То је била она врста тишине у којој си јасно могао да чујеш како се сто надувава, пушећи се попут прокључале воде што чека да се у њу убаци неко лишће ... (З. Ђ. 52).

У функцији предиката главне клаузе може бити и видски парњак *сачекаји*, при неидентичности агенса управне и зависне предикације, нпр.

Сачекао сам да се мало опасуљи и почне да ради рукама и ногама ... (З. Ђ. 14); Сачекао сам да почну да дишу (З. Ђ. 15); Сачекао сам да испљује прст на длан и опрости се од њега (З. Ђ. 64); Сачекао је да оћутим кол'ко треба, па рече ... (З. Ђ. 123); Сачекао сам да ствари преспавају и сутрадан се запутио у Баронов офис (З. Ђ. 213); Сачекао сам да му се упаљена кожа прељушти (З. Ђ. 232); Повукао сам дим и сачекао да се Јобију језик одлепи од непца (З. Ђ. 245); Сачекали су да се у њој отвори тренутна празнина ... (А. Т. 159); ... поново потера назад преко границе и сачека да инспектори напусте свој контролни пункт, па поново крене истим путем, чека их истоветна гранична процедура па и могућност да буду царињени два пута (ЕК).

А у примеру: *Све сам чекао да ће још нешто доћи у живоју* (М. Ц. П, 46) глаголска лексема у датом окружењу понела је значење сродно глаголима *очекиваји* и *надаји се*.

- P_1 (*чекаји*) + Obj (Акуз: **кога**) + ComplCl (да + Prez)

3.2. Клауза са везником *да* и презентом уз *чекаји* може имати специфично финално значење када је у главној реченици експлициран објекат чекања: *Чекам да да му кажем истину* ($\leftrightarrow$ да бих му рекао истину).²⁸

Тако имамо следећи синтаксички образац:

$Arg_{1z} + P_1 + Arg_{2z}$ (Акуз: **кога, шта**) + CompCl (да + P_2 : Prez).

Оваквим типом зависне клаузе управљају првенствено глаголи комплексне рекције са интенционалном компонентом као што су *молији*, *званији*, *тражишћи*, *искаји*, *захтевавши*, *очекиваји* (од кога шта), чија појава условљава нереализованост допунске предикације. Ти глаголи означавају радње адресоване на кога, односно вршене с каквом мотивацијом или циљем да објекат постане вршилац какве активности (*Моли да да јој помогне*) или коагенс, као у првом примеру:

Наредних дана чека Бернистера, да се с њим договори... (А. Т. 137); „Пења ће те сваке вечери чекати у „Лимбу” да му предаш дневни пазар” (З. Ђ. 104); ... па да

²⁸ Имликација је оваква: јер намеравам кад дође да му кажем истину.

изгубим равнотежу, и чекам га да ми се намести за кроше (ЕК); ... те су га чекали да се отуда врати, како би ответ северном суседу срочен био (ЕК).²⁹

Носилац „прижељкивани“ активности обично је други учесник у ситуацији (*Чекам да зашвори*, па да пођемо), али може бити и сам субјекат (*Чекам да дипломира*, па да се запослим), када се пресупонирају даљи догађаји везани за првог партципанта. То могу бити оба партципанта истовремено (коагенси), ако се иницира таква активност која се може реализовати у заједници с оним коме је намењена, нпр. *Чекао је шебе да йоће кафу*. Та радња може бити адресована на носиоца чекања, а да њен извршилац буде други учесник, објекат чекања: *Чекам да ми донесе новине*.

Јасно је да је свесна активност чекања увек окренута каквом циљу, а његова реализација, тј. завршетак самог чина чекања (нпр. долазак другог учесника), може допринети остварењу планиране радње, односно намере субјекта.

Структуирање примера са персоналним објектом који је кореференцијалан са агенсом зависне предикације, међутим, може бити условљено комуникативним динамизмом, тј. различитим распоређивањем улога партципанта: *Чекам да дође* → *Чекам да дође*. Тако структурирана, с експлицираним објекатским аргументом у главној реченици, ова зависна клауза може се сматрати комуниктивно маркираном варијантом првога типа.

- Р₁ (*чекаши*) + Obj (Акуз: **шта**) + ComplCl (**да** + Prez)

3.3. А зависном клаузом уз глагол *чекаши* и објекатски аргумент с обележјем аниматност (-) саопштава се о радњи која треба да уследи као последица чекања каквог тренутка за остварење намераване активности субјекатског партципанта (*Чекам прилику да му се одужим*). Уједно је овом зависном клаузом експлицирано оно што сврха, намена именованог објекатског појма:

... само су чекали згодан моменат да заврну шију желуцу и прошетају са дебелим цревом. (З. Ђ. 16); Чекам ноћ да се исплачем (ЕК); Чека дан да његови земни остаци из САД буду пренети у Београд. — Сељаче са Уба у Београду (ЕК); ... лежи дуго као мртва да је... као да чека само небо да се на њу свали (ЕК).

У последњем примеру фокусиран је у истуреној позицији пред везником објекатски аргументски израз који је носилац радње означене зависном предикацијом.

²⁹ Овакав пример открива управо ту разлику између циља чекања који је саопштен допунском објекатском клаузом и планиране активности која треба да уследи након нечијег доласка, о чему саопштава финална клауза.

- P_1 (*чекаши*) + ComplCl ($\text{Conj}_{\text{Quest}}$ + F_1)

3.4. У упитној форми допунске клаузе којом управља глагол *чекаши* појављује се облик футура и тада се реферише о очекивању да ће сигурно доћи (односно неће доћи) до остварења какве радње и сл., а то је имлицирано финалном предикацијом типа „да се утврди, види” пред зависним везничким средством. Глагол *чекаши*, дакле, управља допунском предикацијом која је маркирана референцијалном одређеношћу, за разлику од клаузе са везником *да* и презентом, чији је садржај неизвестан у погледу остварења.

Чекали смо ко ће први посустати (В. С. Т, 42); Чекаху где ће граната да се сруши (М. Ц. П, 24); ... чекам хоће ли граната најти или неће (Б. Н. А, 36); Мени није било доволно ни то да чекам хоће ли гости најти или неће (Б. Н. А, 36); Смотала ме дрхтавица, на опрезу сам, чекам да ли ћу у правом трену разумети њен знак (ЕК); Војска се нашла у недоумици и чека како ће се ствари развијати, док хеликоптер надлеће центар Београда и снима ситуацију (ЕК); Новина пошалице их је лудо забављала и са нестрпљењем чекаху како ће се све то завршити (ЕК).

Ове зависне клаузе на семантичком плану представљају допуне имплициране предикације перцептуално-когнитивног типа тако да преко ње успостављају везу са главним предикатом, нпр: *Чека* („да види“) *шта ће се десити*.

У примерима доле са потенцијалом у зависној клаузи јасно је да је у питању финална клауза:

... па не знам да ли да се дигнем и у кухињи поједем парче сира или да упорно чекам како ми ништа не би промакло (ЕК); Сарајевски железничари осветили су помоћи агрегата место прелаза у други воз који је чекао од стране Коњица, да би наша екскурзија стигла у Дубровник и на време за брод за Цавтат (ЕК).³⁰

* * *

4. За разлику од предикатског израза *чекаши*, глагол *очекиваши*³¹ управља комплементном клаузом са везником *да*, где се појављује и презент, и футур први: Уп. нпр. ... узалуд сам очекивао да ме нешто обомене (М. С. ДС, 316) и *Очекивао је да ће наћи аеродром* (Б. П. Б, 109).

У РСЈ дата су два подзначајњеска лика ове лексеме: „а. (некога, нешто) чекати, ишчекивати да неко дође, нађе, односно да се нешто деси: ~ *госте ~ йочејшак пролећа*” и „б. (нешто) имати предосећај, наду.“ Првом одговарају значења под 1) и 2) глагола *чекаши* и употреба презента у зависној клаузи, а друго је близко глаголској лексеми *надаши се*. Да су то могући синоними, потврђују и примери дати у СР (1252, стр. 255): *Нада. Надаши се. Очекиваши, чекаши у нади, надајући се. Имати наде. Очекиваши (са извесном вероватношћом) да ће се нешто догодити.*

³⁰ Да је овде носилац главне радње човек као свесно биће, јасно је јер на то чекање воза утичу људи са железнице. У овом а и претходном примеру глагол *чекаши* има специфичну употребну вредност формално непрелазног предиката, чак би ту његов синоним могао бити глагол *стапаши*.

Овај глаголски израз када управља клаузом са презентом, пресупонира сигурност да треба да буде тако, а може то бити нека врста захтева, очекивања усмереног ка објектском партиципанту, док је у примеру са футуrom изражена извесна сумња у остварење онога што је предмет очекивања. Уп.: *Очекујем да ми кажеш.* и *Очекујем да ћеш ми рећи исашину.*

Очекује да се девојка опет баци руком (ЕК); Од жена се очекује да буду љупке и умиљате. Кристијан Диор ће све учинити да их „препороди.” (ЕК); ... а сарадник прави глупости и очекује да за њих одговара уредник. (ЕК); Очекујемо да се и осталих 60 метара зграде покрије (ЕК); Очекивало се да Гор изађе пред своје присталице окупљене по киши на тргу у Нешвили и саопшти им тужну вест (ЕК); Очекивало се да „црно-бели” допуне мрежу гостију, међутим, показало се да је то коначан резултат (ЕК).

Контекст доле наведених примера (као и овог са потенцијалом у функцији зависног предиката: *Очекивало се да би и у наставку мођло бити инцидената, али је седница настављена без икаквих проблема* — ЕК) открива да се догодило нешто супротно од очекивања, што значи да је употреба глагола *очекивати* постсупозиционо маркирана:

Очекивали смо да ће доћи лорд Споуден, муж принцезе Маргарете, али је био спречен. (ЕК); Очекивало се да ће Земунци изразито надмоћнији бројчано преокрепити резултат у наставку, али није било тако (ЕК); Очекивало се да ће покојников тестамент разјаснити ту тајну, али су општа очекивања била обманута (ЕК); Очекивало се да ће „његова појава и прича многима да отвори очи”, али навала не престаје (ЕК); Очекивало се да ће тај процес поновне интеграције земље у свет ићи знатно спорије, а догодило се да ... (ЕК); Очекивало се да ће и друга четвртина наставити у истом темпу, међутим, у игри Партизана настало је велики пад (ЕК).

5. ЗАКЉУЧЦИ. Да глаголска лексема *чекати* има комплексну семантику и синтаксичку реализацију, показало је ово истраживање којим је обухваћен корпус стандардног српског језика формиран од примера из књижевноуметничког и публицистичког дискурса. Повезивањем значења ове лексеме са њеним граматичко-лексичким окружењем и ширим контекстом, утврдили смо неке релевантне параметре којима су регулисане њене употребне вредности.

5.1. У основном значењу глагол типа *чекати* (*очекивати*, *дочекати*, *сачекати*, *причекати*) остварује предикатско-аргументску структуру са два персонална аргумента: *неко чека некођа*. То заправо подразумева нединамички чин интенционог типа са два партиципанта, од којих први свесно узима улогу онога који чека, а други има улогу објекта као „циља” чекања, тј. онога „чији се долазак” очекује (*Она чека друга/деше*). Дакле, овакву ситуацију чекања карактерише: статичност, циљност и свесно учешће првог партиципанта. И други партиципант може иницирати **чекање**: *Чекај ме шу.*

5.2. Уз глагол *чекати* може да се појави у позицији објекта предлoшки акузатив: *чекати на некођа*. Тај граматички израз уноси у дату везу специфичности по којима се такав синтаксички спој разликује од оног са беспредлoшким акузативом, што потврђује маркираност предлoшког, нетипичног објекта у односу на типични објекат. Тако се ова веза одли-

кује *индиректношћу* семантичког односа између радње и објекта, *одговорном улогом* другог партнера, *дужином трајања* саме радње чекања и консеквенцијама које зависе од њеног исхода.

Јасно је да и ови објекатски аргументи са обележјем аниматност (+) имплицирају реченични предикат типа *доћи* уз агенс који је идентичан персоналном објекту чекања.

5.3. Предикатски израз *чекаји* отвара место зависној реченичној предикацији којом се употребљава његов семантички садржај, изузев у једном случају када овај глагол има значење: „бити пред неким, представљати коме, бити намењен коме.” Тада су другачије расподељене улоге партнера и сам чин чекања није интенционог типа: *Чека га изненађење* (биће изненађен).

5.4. Када предикат *чекаји* управља зависном клаузом, која је уведена везником *да* са презентом у функцији предиката, то је допунска непосредно објекатског типа. Када глагол *чекаји* управља клаузом са футуром, тада је имплицирана пред зависно-упитним везничким изразом финална предикација перцептуално-когнитивног типа „да се утврди, види”, па тада говоримо о допунској клаузи посредно објекатског типа.

Предикат *очекиваји* управља клаузама уведеним везником *да*, где имамо или презент или футур у функцији зависног предиката: *Очекујем да што знаш*. и *Очекујем да ћеш што знаји*. Разлика међу њима огледа се на ширем плану, у погледу степена веће или мање уверености у оно што се тврди: у првом случају имплициран је став веће сигурности у то што се каже, а у другом случају мање.

5.5. Будући да се номиналном, односно реченичном допуном објекатског типа уз глаголски предикат *чекаји* реферише истовремено о оном што је крајњи циљ тога чина, отуд се чини да оне имају примесу финалног значења: *Чека да он што заврши*. Међутим, финални карактер зависна клауза добија само онда када је то чекање замишљено тако да посредством објекатског партнера (његовог доласка) дође до реализације радње коју је испланирао субјекатски партнера: *Чекам да (да дође) да се о свему договоримо // да бисмо се о свему договорили*. То је заправо финална клауза уз предикат који је имплициран управним изразом *чекаји*. Исто тако ако имамо апстрактни појам типа *прилика, момент* и сл., онда се клауза уз њега може сматрати не само експликативном допунском већ и финалном јер је носилац те предикације агенс којем тај тренутак треба да омогући остварење намераване активности: *Чекам згодан тренутак да му се одужим*.

Питањима структуирања зависних допунских клауз и утврђивањем семантичких односа који се успостављају међу њиховим предикацијама, треба посветити више пажње у будућим истраживањима.

РЕЧНИЦИ КАО СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

- Атанацковић, Лаза и Ранко Јовановић. — *Систематски речник српскохрватскога језика*. — Нови Сад: Матица српска, 1980 [CP]
- Речник српскога језика* (ред. и ур. Мирослав Николић). — Нови Сад: Матица српска, 2007 [PCJ]
- Речник српскохрватскога књижевног језика*. — Нови Сад — Загреб: Матица српска — Матица хрватска (I—III), 1967—1969; Нови Сад: Матица српска, IV—VI, 1971, 1973, 1976. [PMC]
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика I—XVI*. — Београд: Српска академија наука и уметности, 1959—1984 [РСАНУ]

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић, Нада (2003) — *Акузатив с предлогом у савременом српском језику* (I и II). — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVI/1, XLVII/2, 108—263 и 53—216.
- Дорофеева, Т. М. (1986) — *Синтаксическая сочетаемость русского глагола*. Москва: Русский язык.
- Драгићевић, Рајна (2007) — *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ивић, Милка (1970) — *О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником „да”*. — Зборник МС за филологију и лингвистику, XIII, 1, 43—54.
- Ивић, Милка (2002) — *Red reči: lingvistički ogledi, četiri*. Beograd: „Biblioteka XX vek” — Čigoja štampa — Knjižara „Krug”.
- Московљевић, Јасмина (2007) — *Ogledi o glagolskoj poštakategorizaciji*. Beograd: Čigoja štampa — SCP.
- Мухин, А. М. (1987) — *Системные отношения переходных глагольных лексем (на материале английского и русского языков)*. — Ленинград: Наука.
- Петровић, В. (2000) — *Алтернативносити предлошког и беспредлошког објекта у српском језику*. — Научни састанак слависта у Вукове дане 29/1, 113—121.
- Премек-Гортан, Д. (1971) — *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*. — Београд: Институт за српскохрватски језик: Библ. Јужнословенски филолог, 2.
- Премек-Гортан, Д. (1997) — *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. — Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ружић, Владислава (2006) — *Дојунске реченице у савременом српском језику I*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIX/1, 123—219.

Владислава Ружич

ГЛАГОЛ ТИПА ЧЕКАТИ КАК УПРАВЛЯЕМОЕ СКАЗУЕМОЕ

Резуме

Предметом анализа являются синтаксическо-семантические возможности интенционального глагола *чекати* в простом и сложном предложениях. Так, установлено, что данный глагол в сербском языке реализуется в трех основных синтаксических позициях в соответствии со своим семантическим потенциалом и что его роль сказуемого на уровне сложного предложения комплексна. К нему непосредственно или опосредованно присоединяется придаточное объектное предложение, а также и придаточное с финальным значением при определенных условиях.

СТАЊЕ ПАРАДИГМАТСКИХ АКЦЕНАТСКИХ АЛТЕРНАЦИЈА КОД ИМЕНИЦА НА -А У ЈУГОИСТОЧНОЈ БАЧКОЈ¹

ЉИЉАНА НЕДЕЉКОВ

UDC 811.163.41'282.2'342.8(497.113 Novi Sad)

У раду се анализирају акценатски типови именица са покретним акцентом у парадигматским облицима. Пореди се стање у Шајкашкој са говором Новог Сада и *Српским акценћима* Ђуре Даничића... Циљ рада је да се на једном делу именица сагледа савремени и реални систем парадигматског акцента у дијалекту и градском говору.

Кључне речи: шумадијско-војвођански дијалекат, бачки говор, шајкашки говорни тип, говор Новог Сада, покретни акценат, парадигматске акценатске алтернације.

О значају акцента за класификацију дијалеката говори Павле Ивић у *Дијалектиологији*: „За језичку структуру разлике у систему акцентуације имају много већи значај него различита замена јата. Упркос томе...акцентуација служи за подразделе...замена јата, за разлику од акцентуације, огледа се и у обичном писму...Тај факат чини је подеснијом за историјску дијалектологију која на основу писаних споменика изводи за кључке о некадашњој дијалекатској слици” (Ивић, 1985: 63). Ако посматрамо само новоштокавски акценатски систем, можемо уочити да постоји тесна узајамност између говора са новом акцентуацијом, што тврди и Павле Ивић, указујући и на извесне ситније особине везане само за западни или само за источни део територије (Ивић, 1985: 64, 65). Говорећи о српским екавским говорима, Павле Ивић, између осталог, каже да постоји „...сразмерно слаба заступљеност извесних акценатских алтернација као *вòда*: дат. *вòди* или *йланѝна*: акуз. *йлàнину*...” (Ивић, 1985: 66).

Новоштокавска акцентуација описана је у капиталном делу наше филологије *Српским акценћима* Ђ. Даничића који је био екавац из Новог Сада, а пошто се залагао за Вукову реформу, писао је ијекавски, и акценатски систем Вуковог говора инаугурисао за нормативни акценат српског књижевног језика. У каснијим фазама историјског развоја вуковског књижевног језика на простору Војводине и Србије прихвата се екавски изговор шумадијско-војвођанског дијалекта. Осим екавизма, по речима Павла Ивића, требало би испитати „...колико је других особина шумадијско-војвођанског дијалекта... продрло у наш књижевни језик ис-

¹ Спроведено истраживање део је рада на пројекту 148001 „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора” који финансира Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије.

тискујући Вукове херцеговачке одлике... Засад је извесно само толико да је таквих процеса било у осетној мери” (Ивић, 1985: 70).

Ако посматрамо акценатске системе новоштокавских екавских и ијекавских говора, можемо уочити да, поред заједничких особина, сваки од њих има своје акценатске специфичности које се тичу разлика у три домена: распоред постакценатских дужина, преношење акцента на про克литику и парадигматске акценатске алтернације. Милка Ивић истиче ова три питања у акценатској проблематици нашег стандардног језика као битне за истраживање и реално сагледавање у савременом језику (Ивић 1997: 155). Указујући на значај ових питања, М. Ивић упућује на објављену литературу и скреће пажњу на то да се о питању преношења акцента на про克литику и статусу постакценатских дужина доста говорило и писало на симпозијумима посвећеним В. Карадићу, као и у неким радовима П. Ивића, а о испитивању парадигматских акценатских алтернација не наводи ни једну референцу.

Имајући у виду значај акценатских алтернација који истичу најмрежавнији лингвисти, Милка и Павле Ивић, усмерићемо пажњу на деклинационе облике именица на *-a* који имају покретни акцент.² Анализираћемо парадигматске акценатске алтернације на простору југоисточне Бачке за који П. Ивић тврди да је типичан за војвођанске говоре (Ивић, 1985: 76). Избор територије и тематике условљен је чињеницом да једино за овај говор имамо детаљан опис свих аспеката акцента за три села у југоисточној Бачкој: за Госпођинце, Ковиль и Каћ, а опис је по моделу Даничићевих *Српских акцената*.³ Поред наведених монографија, у анализу су укључени и резултати објављени у монографији *Говор Новоћ Сада* и то рад М. Стокин о прозодијским особинама морфолошких категорија у говору староседелца најстаријих делова Новог Сада: Салајке, Роткварије, Подбаре, а осим из овог, коришћени су и примери за акценатске алтернације у деклинационим облицима из два рада Ј. Бошњаковића у којима је, између остalog, анализиран говор староседелца Новог Сада са Детелинаре и из Центра.⁴ Избор градског говора за поређење са корпусом из сеоске средине условљен је чињеницом да је у питању становништво које је по пореклу, типу културе, верској и националној припадности, занимању и уопште начину живота исто као становништво у околним селима која су репрезентативни примери за испитивање аутентичног бачког екавског говора. То потврђује и цитат из рада М. Стокин: „Говор староседелаца Салајке, Подбаре и Роткварије сличнији је, чак и лаику, говору старијих становника неког околног села него говору Новосађана са Лимана или из центра града” (Стокин, 2009: 193).

² О покретној акцентуацији в. у раду П. Ивића *Прозодијски систем савременог српскохрватског стандардног језика*, стр. 484. из монографије *Расправе, студије, чланци. I, О фонолођији*, Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

³ У питању је одељак *Акценат и квантишет* из дијалекатске монографије *Говор Господинаца у светлости бачких говора као целине* И. Поповића и радови монографског типа *Акценат именица у Ковиљу (Шајкашка)* С. Годић и *Прозодијске особине говора села Каћа Љ. Недељков*.

⁴ Сви примери су из монографије *Говор Новоћ Сада*, а радови из којих су узети налазе се у списку литературе.

На основу описа у овим радовима⁵ анализираћемо акценатске типове именица женског и мушкиног рода са наставком *-a*, оне у којима постоје разлике у парадигматском акценту према класификацији коју је дао Даничић у *Српским акценатима*. Пратићемо, такође, и акценатске алтернације дате у *Дијалектологији* Павла Ивића и утврдити њихов статус на испитиваном терену. За потребе овог рада анализиране су само именице на *-a*,⁶ али свакако треба детаљно проверити све акценатске типове именица, наравно, и све друге врсте речи. Тек после таквих испитивања можни ће се сагледати реално стање парадигматског акцента у данашњем аутентичном језичком изразу најстаријих припадника новоштокавске акцентуације у југоисточној Бачкој.

Утврдићемо какав је парадигматски акценат у савременом екавском бачком говору, које алтернације су маркиране хронолошки и дијалекатски, које Даничићеве алтернације не постоје у испитиваном говору, а такође и оне за које постоје акценатски дублети.

Значај ових испитивања је вишеструк:

1. употребљавајућемо знања о парадигматском акценту у савременом језику о чему има мало радова заснованих на емпиријским истраживањима;
2. дајемо детаљан опис савремених акценатских алтернација говора који је у основи стандардног језика и тиме доприносимо сагледавању нашег нормативног акцента.

У *Дијалектологији* Павле Ивић о акценатским алтернацијама у војвођанским говорима каже само кратко „...међу обележја војвођанских говора спадају... и поједине акценатске алтернације: *mâjpor : mâtpori, lêba : zâ lêbi, nâ lêbi.*“ (Ивић, 1985: 77). За говоре Баната истиче се да су у њему слабије заступљене акценатске алтернације у односу на говоре Бачке и Срема и, када је реч о именицима које ће у овом раду бити анализиране, наводи се „...у промени тросложних именица ж.р. типа *lêjôšta* (изостају акценти као *lêjôštu*, *nâ lêjôštu* — тежи се уопштавању акцента као *lêjôštu*)“ (Ивић, 1985:78).

Класификација именица у овом раду извршена је према роду именице и броју слогова у основном облику речи, а акценатски типови формирају се, као и код Даничића, на основу двају критеријума: акцента у основном облику и у Гсг, а у сваком акценатском типу дају се подаци о акценту парадигматских облика.

⁵ Уколико за неку акценатску алтернацију у деклинационом облику нисам имала пример из наведених радова, податке сам добила од аутентичних представника шајкашког говорног типа, мештана земљорадника испитиваних села: за Каћ, Станко Милутинов (р. 1926), за Госпођинце, Стана Пантић, дев. Шокић (р. 1925), за Ковиль Зорица Јованов (р. 1931).

⁶ Именице мушкиног рода на сугласник анализирала сам у раду *Акценатске алтернације код именица у јужнобачком говору у односу на новоштокавски акценатски систем*, НССУВД, 38/1, 2008.

⁷ Примери који се наводе односе се на све говоре који се овде пореде, с тим што се не даје за сваки пример место у којем је забележен, пошто рад треба да покаже стање алтернација на овом терену, па је ирелевантно који пример је из којег места.

1. Именице на -a, женски и мушки род

A) Двосложне

1. /глáва/ глáве Нема Даничићеве алтернације у Дсг *ілáви, дўши*. Алтернација у Асг постоји у примерима: *ілáву, дўшу, брâду, сїшêнû*). У Кађу и Госпођинцима јављају се и примери са оба акцента: *клўйу/клўйу, вўјску/вўјску*, а остали су и у Шајкашкој и у Новом Саду са акцентом из Нсг: *бéду, блўзу, брázду, вўлу, врбу, Гýну, Зóру, јéлу, крéду, ѕрóћу, рánфлу, рéкли, рўду, ѕрáву*, овакав акценат имају и именице мушких рода: *бáбу, бáшу, брóку, ѫольу, слўгу, ўју, чýку, Пéру, Јóву, Нóву*. Чува се алтернација у Всг (*вўјско, ілáво, дўшо, Јéло; бáшо, брко, слўто, ўјо, чýко, Сíмо*), као и код неких именица у НАпл (*вўјске, ілáве, зўме, ѡвце, ѕéште, свйње*). У Кађу има примера дублета у овом падежу (*вўле/вўле, кўле/кўле, мўње/мўње, срёде/срёде*), мада већина има акценат основног облика: *бўне, вёне, врбe, врсїе, звёзде, јёле, мўве, ѕирбe; бáшe, чýке*. Само једна именица са сугласничком групом (*ќвца*) има Даничићеву алтернацију и непостојано -a- у Гпл: *овáца*. У ДИЛпл од једанаест Даничићевих примера са скраћивањем акцента основног облика речи, у Шајкашкој је ова појава ограничена на мањи број именица: *ѡвцамa, рўккамa свйњамa, а остале имају непромењен акценат у овом падежу: врбамa, ілáвамa, мўњамa*. У говору Новог Сада нема примера за акценатску алтернацију у ДИЛпл: *ѡвцамa, свйњамa* (Стокин 2009: 200).

Овај акценатски тип имао је, према Даничићу, у различитим парадигматским облицима шест акценатских алтернација, а на испитиваном терену забележено је, у оптималном случају, пет алтернација које се јављају у много мањем броју примера (негде само један или два) него код Даничића. Многе алтернације јављају се само факултативно, уочава се тежња очувања акцента основног облика речи и у парадигми.

2. прáвда — прáвде. Даничићева алтернација у Гпл јавља се само код неколико именица са сугласничком групом која се разбија непостојаним -a-, али напоредо имамо и непромењен акценат (*кàрпáта/кárпти, Ѯрпáка/ђуркти, ѕтòрпáта/ѕтòрпти, сòрпáта/сòрпти*). У Новом Саду забележена је само алтернација у примеру *ђурпáка*. Акценатска алтернација, нормално, изостаје у примерима са наставком -i: *бáнки, клéйви, лáћи, мáјки, їáјни, чéри*, а такође и код именица које имају наставак -a: *лáћa, дáћa*. Нема примера за заједничке именице мушких рода.

Једина акценатска алтернација која се јавља у овом акценатском типу (у Гпл) код неколико именица може и изостати јер се те именице могу чути и са акцентом основног облика речи и у овом падежу.

3. вòда — вòдe. Једину акценатску алтернацију у Дсг на целом испитиваном терену имамо у збирној именици *дёчи* (исто и у Лсг), па се може рећи да ова теренска испитивања потврђују констатацију П. Ивића за екавске говоре о слабој заступљености акценатске алтернације у Дсг код овог акценатског типа (Ивић, 1985: 66). Остале именице у Дсг имају

акценат основног облика (*вјајди, вёкни, ılòби, жёни, нòи*). Даничићева алтернација у Асг (*вðду, ıðру, дàску, дёу, зёмльу, нòлу, стпàзу*) и НАпл (*вðде, ıðре, дàске, зёмлье, нòие*), чува се само у ових неколико примера. Остале имају непромењен акценат у Асг (*вјајду, ılòбу жёну*) и НАпл (*вёкне, ılòбе, жёне*). Алтернација у Всг (*кòзо! жёно! зёмльо!*), као и у Впл (*жёне! зёмлье! кòзе!*) чува се. У Гпл имамо алтернацију у већини примера (дугоузлазни на првом или другом слогу): *нòиу; вòда, ıóра, жёна, кòза; дасáка, земáла, иíала, иíара, сесíáра*). Примери са сугласничком групом који имају -и чувају акценат основног облика (*вјајди, вёкни, нòкли, сàрми, хòкли*).

Код Даничића у овом типу имамо седам акценатских алтернација и све се чувају и у шајкашком говорном типу и у говору Новог Сада, али су неке сведене на један пример (Дсг), а негде је смањен број примера са алтернацијом (Асг, НАпл).

4. књ́ига — књ́иге. Алтернација се јавља и у сеоском и у градском говору само код неких примера у Гпл: *бâба, бûба, врâна, дîња, длâка, књîia, кûка, кûха, лîна, чâща, шльîva, шûma*, а такође и код именица мушког рода: *вôћa, ıâzda, dêda, чîча, âia, ıâща*. Остале именице у свим местима која су испитивана имају акценат основног облика као и код Даничића без обзира на то да ли се сугласничка група чува или се убацује непостојано -а-: *мâски, мèчки, чéтич/чéтичка, чîти; крùшáка, шрèшáна, вîшáна, ıâтичка, ıâтичка, сùкања, иëсама, ѹсана, шëтичка*.

У овом продуктивном акценатском типу једина акценатска алтернација, у Гпл, чува се код именица без сугласничке групе на крају основе.

Б) Тросложне именице

У три типа тросложних именица на -а чувају се Даничићеве акценатске алтернације у парадигми, у четвртом типу алтернација није позната. Ако се уопште чувају, акценатске алтернације у испитиваним пунктовима сведене су на мањи број примера него код Даничића.

Као и код Даничића, нема акценатских алтернација у овим акценатским типовима: *чëсница, зâдрујa, кûшица, Јâдрânka, Щîлânka*,

1. Тип бàтина — бàтине. Чува се акценатска алтернација у Гпл *бâбûra, бâшина, бûндëва, држáса, ıllîца, кôйрива, мäртма, нëдëльа, ıâйûча, стiòлîца*, мада се у Кађу многи примери јављају са дублетним акцентом: *стiабльîка / стiабльîка, цëвчîца / цëвчîца, цвòлîка / цвòлîка, чвòрûга / чвòрûга* и код именица мушког рода: *бëкрайa / бëкрайa, вlâdîka / вlâdîka, кôмишîja / кôмишîja, сùдijâ / сùдijâ*. Акценат основног облика задржава се у примерима са консонантском групом: *вiльуçáка, ıòдiреçáка, а та-кође и код именица са наставком -и: вршциdbи, ıòдiодbi, ıòдiрешиki*.

2. Тип ведринा — ведрине. Овај акценатски тип продуктиван је на испитиваном терену (будàла, брзîна, ıосiòда, добрòдïа, кривîна, равнîца, рöдбîна, срамdïa, шойòла). У Асг у Шајкашкој имамо акценатску алтернацију само факултативно: *врjинu / вруjинu, лëдинu / лединu, ıлланиnу /*

їланіну, ѡсивину / ѡсивину, па се може рећи да теренска испитивања југоисточне Бачке потврђују тежњу ка уопштавању акцента основног облика речи, што П. Ивић истиче за Банат код овог акценатског типа (Ивић, 1985: 78). Тенденцију уопштавања акцента основног облика речи имамо у осталим примерима за овај падеж: *будалу, брзину, добродїту, лейдїту, равнїцу, срамдїту*. У Новом Саду акценатска алтернација у овом падежу забележена је само у једном примеру: *жївину*, а у осталим примерима уопштен је акценат из Нсг: *кафану, средину, црнину, ѿтанину*. Даничић за Всг прописује силазни акценат, а у Шајкашкој овако се понашају само две збирне именице: *їðсїодо, рѡдбино*. Тако је и у говору Новог Сада према усменом саопштењу М. Стокин пошто о Всг нема података у њеном раду који сам консултовала. На целом терену у Всг остale именице имају акценат као у Нсг: *аждајо, будало, руїдбо*. У НАпл у Шајкашкој се јављају, поред примера са акценатском алтернацијом, и примери са акцентом основног облика речи: *врѹћине / врућине, йланине / їланине, ледине / ледине*. У НАпл код осталих именица чува се на целом испитиваном терену акценат Нсг: *будале, дужине, кривине, равнине*. Дужење уобичајено за Гпл постоји на целом терену: *ледина, врућина, брзина, висина*. Уколико је наставак -и, акценат је као у основном облику речи: *їрезенїли, редикли, салетїни, ѿтанини*.

Од четири могуће акценатске алтернације у овом типу именица, стање као код Даничића имамо само за Гпл и то у свим пунктовима где се уобичајено дужење акцента чува у примерима без сугласничке групе на kraју основе. Међутим, забележени су и примери са чувањем акцента основног облика речи у овом падежу. Алтернације у Асг могу се чути у сеоској средини, мада се поред примера са алтернацијом јављају и облици код којих се чува акценат из Нсг. У градској средини алтернација у овом падежу сведена је на један пример. У Всг чува се алтернација у два примера на целом терену, а у НАпл у сеоској средини напоредо се могу чути исти примери и са алтернацијом и са акцентом основног облика речи, док у градској средини старог Новог Сада нема акценатских алтернација у НАпл.

3. Тип **дёвожка — дёвожке**. Као и код Даничића, именице из овог акценатског типа не мењају акценат у парадигми ни у Шајкашкој ни у Новом Саду, осим именице *девојка* код које се чува акценатска алтернација на испитиваном терену у Всг *дёвожко!*! И Впл *дёвожке!* Остале у Всг: *бїтїаніо! Вёлїнка! Дїнїлка! кðкбїшко! сёльїнко;* у Впл: *бїтїанїе! сїанїарке! щвлїрке!*

4. Тип **тети́ва — тети́ве**. Од Даничићевих примера познате су, осим наведене, и именице *кади́фа* и *мелáва*. Једина акценатска алтернација коју Даничић наводи за овај акценатски тип је у Всг: *їтєшїво!* На испитиваном терену није уобичајен Всг од именице *їтєшїва*, као ни од именица *кади́фа* и *мелáва*, па самим тим, немамо пример за акценатску алтернацију. И у Шајкашкој и у Новом Саду⁸ овом акценатском типу

⁸ По усменом саопштењу М. Стокин.

припадају ова женска имена: *Кристина, Милева, Милена, Персида* која имају исти акценат у Всг и Нсг.

Код Даничићевих четворосложних и петосложних именица на -а нема акценатских алтернација у парадигми.

ЗАКЉУЧАК

Систематска анализа акценатских алтернација на одабраном корпусу из сеоске и градске средине у југоисточној Бачкој у односу на норму у *Српским акценитима* Ђ. Даничића показала је какво је савремено стање покретног акцента у деклинацији и омогућила да се сагледа један битан сегмент нашег новоштокавског акценатског система.

Може се јасно уочити да акценатски систем испитиваних деклинационих облика са терена представља једноставнији систем у односу на систем представљен код Даничића. Упрошћавање акценатских алтернација у парадигми иде у неколико праваца:

— број акценатских типова са алтернацијама исти је као код Даничића за двосложне именице, а смањен је на терену код тросложних са четири на три акценатска типа;

— број акценатских алтернација у појединим акценатским типовима мањи је на терену него код Даничића: шест Даничићевих алтернација у типу *глава* сведен је на пет;

— чест је случај да је број примера за поједине алтернације на терену мањи него код Даничића: код типа *глава* само четири примера за алтернацију у Асг, само три примера у сеоској средини за алтернацију у ДИЛпл, само један пример у Новом Саду за алтернацију у Гпл. Код типа *ведрина* само два примера за алтернацију у Всг;

— за неке алтернације забележен је само један пример: код типа *вода* (и у селу и у граду) у Дсг, код типа *лађа* (у граду) у Гпл, код типа *ведрина* (у граду) у Асг;

— чест је случај да алтернацију имамо само факултативно, односно да се нека именица у парадигми јавља и са акцентом основног облика: у типу *глава* (у селу) у Асг, НАпл; у типу *ведрина* (у селу) у Асг, НАпл; у типу *баштина* (у селу) у Гпл;

Сагледавање реалног/постојећег акценатског система у шајкашком типу, југоисточној Бачкој и другим бачким говорима, у сремским и бачнатацким говорима (првенствено кикиндског типа), значајно је за утврђивање прототипа акценатских алтернација у војвођанским говорима, као и за правац развоја ове компоненте акценатског система у савременом језичком изразу. У даљој перспективи послужиће за систематизацију знања о парадигматском акценту у типичном новоштокавском говору екавског типа.

Исту врсту испитивања — од испитивања парадигматског акцента појединих говора преко систематизације испитаног до утврђивања оних особина које су заједничке целој територији треба спровести за шумадијске говоре шумадијско-војвођанског дијалекта. На основу тих резултата

моћи ће се целовито сагледати парадигматски акценат шумадијско-војвођанског дијалекта.

Када се систематски испитају и ијекавски говори, моћи ће се утврдити шта је заједничко а шта различито у екавском и ијекавском изговору, које акценатске алтернације има један, а нема онај други дијалекат. Издавањем заједничких немаркираних особина у подробно испитаном дијалекатском систему, доћи ће се до сазнања о акценатским алтернацијама у аутентичном актуелном акценатском систему новоштокавских говора и моћи ће се аргументовано представити један од три битна сегмента акценатског система који би требало да буде ослонац за нормативни акценат стандардног српског језика.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, А. (1925) *Историја српскохрватског књижевног језика*, 2. свеска: *Речи са деклинацијом*, Београд.
- Бошњаковић, Ж. (2009) Преношење акцента на проклитику у говору Новог Сада, *Говор Новог Сада, Свеска 1: Фонетске особине, Лингвистичке свеске 8*, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, Нови Сад, 79–109.
- Бошњаковић, Ж. (2009) Фонема /x/ у говору Новог Сада, *Говор Новог Сада, Свеска 1: Фонетске особине, Лингвистичке свеске 8*, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, Нови Сад, 268–286.
- Годић, С. (1975) Акценат именица у Ковиљу (Шајкашка), *Прилози проучавању језика 11*, Институт за јужнословенске језике, Филозофски факултет, Нови Сад, 139–162.
- Даничић, Ђ. (1925) *Српски акценти*, Српска краљевска академија, Посебна издања, Књига 58, Философски и филолошки списи, књига 16, Београд—Земун, Графички завод „Макарије”.
- Ивић, М. (1990) *О језику Вуковом и вуковском*, Библиотека ХХ век, Београд.
- Ивић, П. (1985) *Дијалектологија српскохрватског језика*, Увод и штотокавско наречје, Нови Сад, Матица српска.
- Ивић, П. (1960) О деклинационим облицима у српскохрватским дијалектима, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду V*, Филозофски факултет, Нови Сад, 75–97.
- Ивић, П. (1998) Прозодијски систем савременог српскохрватског стандардног језика, у монографији *Расправе, стручје, чланци. I, О фонологији*, Сремски Карловци — Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, П., Бошњаковић, Ж., Драгин, Г. (1994) *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта, Прва књига: Увод и фонетизам*, Српски дијалектолошки зборник (у даљем тексту СДЗБ), Књига XL, САНУ, Београд.
- Ивић, П., Бошњаковић, Ж., Драгин, Г. (1997) *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта, Друга књига: Морфологија, синтакса, закључци, штекслови*, СДЗБ, Књига XLIII, САНУ, Београд.
- Недељков, Љ. (2009) Акценатске алтернације код именица у јужнобачком говору у односу на новоштокавски акценатски систем, *НССУВД, Развојни процеси и иновације у српском језику*, 38/1, Београд, 317–325.
- Недељков, Љ. (1989) Интонацијоне разлике између Српских акцената Ђуре Даничића и бачког екавског говора. У: *Зборник радова: Сарајево, од 17. до 19. новембра 1987. године. Десета конференција Међународне комисије за фонетику и фонологију словенских језика* (ур. А. Пецо). Сарајево, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, 67–71.
- Недељков, Љ. (1984) *Прозодијске особине говора села Каћа*, СДЗБ, Књига XXX, САНУ, Београд, 271–356.
- Николић, Б. (1970) *Основи млађе новоштокавске акцентизације*, Институт за српскохрватски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 1, Београд.

- Петровић, Д. (1999) Две прозодијске норме?, *Актуелни проблеми граматике српског језика, Зборник радова са другој, међународној научној скупини Градска библиотека Суботица, Народна библиотека Србије, Институт за српски језик САНУ, Суботица—Београд, 227—231.*
- Петровић, Д. (1996) Фонетика, *Српски језик на крају века*, Београд, Институт за српски језик САНУ, 87—110.
- Пецо, А. (1991) *Акценти и дужине у српскохрватском језику*, Научна књига, Београд.
- Пецо, А. (2002) За реформу наше стандардне акцентуације, *Научни саслушак слависта у Вукове дане*, Београд, 30/1, 69—73.
- Пецо, А. (1988) *Основи акцентолоџије српскохрватског језика*, четврто издање, Научна књига, Београд.
- Поповић, И. (1968) Акценат и квантитет, 76—126, у монографији *Говор Господинаца у свејлости бачких говора као целине*, САНУ, Посебна издања, Књига CDXXV, Одељење литературе и језика, Књига 21, Београд.
- Стокин, М. (2009) Прозодијске особине морфолошких категорија у говору старог Новог Сада, *Говор Новог Сада, Свеска 1: Фонетске особине, Лингвистичке свеске 8*, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, Нови Сад, 192—214.
- Суботић, Љ. (2005) *Ортографска и ортографска норма стандардног српског језика*, Новинарска библиотека, књ. 2, Филозофски факултет, Одсек за медијске студије, Нови Сад.

Лиляна Недельков

СОСТОЯНИЕ ПАРАДИГМАТИЧЕСКИХ ЧЕРЕДОВАНИЙ УДАРЕНИЙ У СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ НА -А В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ БАЧКЕ

Резюме

Учитывая важность чередований ударений в новоштокавском диалекте, автор работы указывает на то, что наряду с общими чертами экавских и иекавских говоров, каждый из них обладает спецификой в этой области, что подтверждается систематическим исследованием парадигматических чередований ударений в прототипическом воеводинском говоре в сельской и городской средах. На основании современных исследований в полевых условиях собран и проанализирован фактический материал на базе имен существительных и выявлена упрощенная система парадигматических чередований ударений по сравнению с состоянием у Даничича в *Сербских ударениях*. Это касается количества типов ударений с данными чередованиями, количества чередований в некоторых типах ударений и количества примеров для некоторых чередований.

О СТРУКТУРИ ИМЕНИЧКЕ СИНТАГМЕ У ФРАНЦУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

НЕНАД КРСТИЋ

UDC 811.163.41'367.4:811.133.1'367.4

Испитивање у овом раду је показало да су именичке синтагме у француском и српском језику слично организоване. Заједничко им је то што се за главну реч, именицу, везују зависни конституенти који се у оба језика распоређују испред и иза главне речи. Они који су испред главне речи углавном имају функцију одредбе (детерминанте), а они који су иза углавном функцију допуне (и одредбе у српском језику). Зависни конституенти у именичкој синтагми могу да буду обавезни и факултативни. У француском језику, обавезни конституенти су детерминанте које обавезно стоје уз именицу у именичкој синтагми, док су у српском језику обавезни конституенти знатно ређи.

Кључне речи: именичка синтагма, именица, детерминанта, директна конструкција, епитет, предлошка конструкција, допуна, апозиција, атрибут.

1. Синтагмата конструкција

Носиоци синтаксичких функција могу да буду појединачне речи (именичке, глаголске, придевске, прилошке). Међутим, значење ових речи може бити проширено формирањем посебних синтаксичких јединица које се зову синтагме. Термин **сигтагма** (= *syntagme*) има дугу лингвистичку традицију, а у модерној лингвистици често се употребљава и термин **група** (= *groupe*).¹ А синтагму бисмо могли дефинисати управо онако како ју је дефинисао српски лингвиста М. Стевановић: „Зависна реч и реч коју ова одређује или допуњава чине једну синтаксичку јединицу, скуп речи синтаксички повезаних означавањем једног појма који зовемо **сигтагмом**“.² Тако, на пример, у француској реченици *Anne lit attentivement un roman*, конституенти — субјекат (*Anne*), предикат (*lit*) и одредба за начин (*attentivement*) састоје се од по једне речи, а прави (директни или први) објекат од две речи (неодређени члан *un* + именица *roman*),³ а у њеном српском еквиваленту, *Ана тајжљиво чита роман*, сва-

¹ У значењу термина *група* у модерној лингвистици употребљава се, нешто ређе, и термин *фраза*. Уп. П. Пипер и др., *Синтакса савременога српског језика: јросција реченица*. Уредац академика Милке Ивић, Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска, Београд, 2005, стр. 31.

² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II, *Синтакса*, Научна књига, Београд, 1974, стр. 153.

³ У француском језику испред именице најчешће мора да се налази нека одредба.

ки од четири конституента — субјекат (*Ана*), одредба за начин (*тажљиво*), предикат (*чиша*) и објекат (*роман*) чини по једна реч. Али у примеру *La belle Anne lit très attentivement un roman de Balzac = Лепа Ана врло тажљиво чиша Балзаков роман*, сви конституенти се предиката *lit = чиша* јесу синтагме. Овакву конструкцију можемо представити на следећи начин: (*La belle*) *Anne lit (très) attentivement un roman (de Balzac)* = (*Лепа*) *Ана (врло) тажљиво чиша (Балзаков) роман*. Из наведеног примера јасно се види да сваку од синтагми чини главна реч и зависни конституенти.

И поред тога што су неки лингвисти термином **синтагма** обухватили две синтаксичке јединице — синтагму и реченицу — реч је о двема различитим стварима, о „двема различитим творевинама”, како је то лепо рекао Александар Белић.⁴ „Једна је у моменту говора већ дана: то је синтагма; а друга се у моменту говора ствара: то је реченица; једна представља низ речи употребљених за то да се један појам опише, а друга представља у даном тренутку или за одређено време везу двају појмова; једна је статика, ако тако можемо да се изразимо, а друга је динамика; једна претпоставља дани предмет или појам са особинама датим у даној прилици, а — друга дани појам за који се извесне особине везују за извесно време или како друкчије, условно. Синтагма је израз у којем се описује нешто што је као сложено дато, а не одређује се за дани тренутак као такво, као што је код реченице.”⁵

Са овим Белићевим мишљењем у вези са синтагмом и реченицом слаже се и Михаило Стевановић који каже да „семантика речи синтагма сама собом не може оправдати проширење овог термина и на реченицу. За ову последњу нема ни потребе ни смисла тражити другог поред овог давно прихваћеног термина, који је, истина, различит у разним језицима, па би због тога, можда, добро дошла реч синтагма као општи, за све језике заједнички термин. Али би се у томе случају за нашу синтагму морао тражити други посебан термин, свакако друкчији од термина који се употребљава за реченицу. Јер је сасвим јасно да је реченица једно, а синтагма друго. Реченица је веза двају појмова која се ствара у времену њене употребе у језику, а у синтагми имамо јединство појма или представе (јединство било у значењу било у функцији). Што и једну и другу, и синтагму и реченицу, чине склопови речи, често и исти склопови речи: *лего време* (синтагму) и *Време је лего* (реченицу), то уопште не отклања осећање разлике између ове две језичке јединице, него га, напротив, учвршћује. У првом случају тај склоп речи, узет као готов, означава један појам, а у другом у истом склопу речи свака од њих означава по један појам, од којих један нешто приписује другом, у време када се од њих створена целина ствара”.⁶

⁴ У својим лингвистичким истраживањима Александар Белић је посветио изузетно много места управо синтагми и разлици између ње и реченице. Уп. А. Белић, *О језичкој природи и језичком развишку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1998, књига I и II.

⁵ А. Белић, нав. дело, стр. 123.

⁶ М. Стевановић, нав. дело, стр. 155.

Дакле, делови синтагме су **главна реч** или **центар синтагме** и **зависни конституенти** или **зависни чланови**.

Главна реч или **центар синтагме** је реч која чини лексичко језгро синтагме и за њу се везују зависни конституенти. Поред тога, према врсти главне речи одређује се и врста синтагме. Када је главна реч синтагме именица, реч је о именичкој синтагми, када је придев, реч је о придевској синтагми, када је прилог, реч је о прилошкој синтагми. Важно је напоменути да се обликом синтагме прецизира употреба целе синтагме: у случају именице, падежом (у српском језику), у случају придева, контруентним обликом,⁷ у случају прилога, који је непроменљива реч, употребна вредност синтагме зависи од врсте прилога (прилог за начин, време, место и сл.).

Зависни конституенти или **зависни чланови** могу се поделити у две групе:

— Прву групу чине зависни конституенти који се обично налазе испред главне речи и који представљају **специфичне одредбе** те главне речи. Кад је главна реч именица, њена специфична одредба је придевска реч (*belle maison* = леја кућа), кад је главна реч придев, његова специфична одредба је прилог (*très beau* = веома леп), кад је главна реч прилог, такође прилог (*très loin* = веома далеко).

— Другу групу чине зависни конституенти који се обично налазе иза главне речи. Они могу имати функцију **допуне** или **одредбе** и најчешће се исказују именичком речи или синтагмом (у српском језику у зависном падежу), без предлога или с предлогом, придевском речи и прилогом (посебно у француском језику), али и неким зависним реченицама.

Овде би требало напоменути да се **зависни конституенти (чланови)** не јављају посебно, тј. сваки за себе, него да заједно са **главном речи** образују јединствену конструкцију одређене функционалне структуре. Тако, на пример, у синтагми *cette belle maison* = та леја кућа, главна реч је именица *maison* = кућа, а зависни конституенти су демонстратив *cette* = та и квалификатив (описни придев) *belle* = леја.

У наставку овог дела рада, биће речи о именичким синтагмама у француском и српском језику.

2. Структура именичке синтагме у француском језику

И у француском и у српском језику, али и у другим језицима, именица заузима изузетно значајно место у реченици. Она може да буде центар синтаксичке консталације у свим положајима које заузима у предикатској реченици.

⁷ Садржак придевских речи и придевских синтагми приписује се именичком појму на који се односи придевска реч. То је обележено **конкоренцијом**, односно **слагањем** у роду, броју и, у српском језику, падежу.

(1) **Испред именице** (осим ако је реч о властитој именици) углавном се налази нека **одредба** или **дeterminантa** (= *déterminant*)⁸ која прецизира, детерминише и употребујуће идеју коју та именица приказује. Та детерминанта заједно са именицом чини „седиште“ реченице. Она може да буде: **члан** (= *article*),⁹ као на пример: *la fenêtre* (= прозор), *un livre* (= [нека] књига); француски присвојни приdev или **посесив** (= *adjectif possessif*),¹⁰ на пример: *notre patrie* (= наша отаџбина); француски показни приdev или **демонстратив** (= *adjectif démonstratif*),¹¹ нпр.: *cette femme* (= та жена); француски **неодређени** приdev (= *adjectif indéfini*):¹² *quelques remarques* (= неке напомене); француски **упитни** приdev (= *adjectif interrogatif*),¹³ нпр.: *quelle ville?* (= који град?); француски **брожни** приdev (= *adjectif numéral*),¹⁴ нпр.: *deux femmes* (= две жене).

Између детерминанте, на пример, *le* или *mon* (= *мој*) или *ce* (= *тaј*) или *quel* (= *који*) и именице може да се интеркалира:

— или неки неодређени приdev, на пример: *les quelques femmes* (= неке жене);

— или неки квалификатив, односно описни приdev, који има пре свега улогу да фиксира интензитет, односно интензивну вредност,¹⁵ на пример: *ce grand homme* у значењу *тaј велики човек* — по свом делу (на-супрот *cet homme grand* = *тaј високи човек*),¹⁶ *un jeune homme* = (неки) **младић** наспрот *un homme jeune* = (неки) **млад човек**. Овим приdevима бисмо могли приододати и квалификативе **petit** (= мали, мален; ситан, слаб), **bon** (= добар; ваљан; отмен; пријатан; честит; безазлен; духовит), **mauvais** (= лош, рђав, ружан, неваљао; опак, зао, злобан; опасан), **premier** (= први; најбољи, главни), **dernier** (= последњи, крајњи; прошли, минули; најнижи; највиши; савршен), **nouveau** (= нов, скораšњи; непознат, чудноват; неискусан, невешт);

⁸ Уместо термина *déterminant* српски лингвисти у новије време употребљавају термине *детерминантна реч* и *детерминантар*. Уп. М. Ивић, *Језик о нама. Лингвистички огледи, шесет*, Библиотека XX век, Београд, 2006; П. Пипер и др., нав. дело. Ми ћemo користити термин *детерминант* који по облику и значењу највише одговара француском термину *déterminant*.

⁹ По функцији и у српском језику постоје чланови: *један*, *неки*.

¹⁰ Реч је о француском *присвојном* *придеју* који одговара *српској* *придевској* *присвојној заменици*.

¹¹ Реч је о француском *показном* *придеју* који одговара *српској* *придевској* *показној заменици*.

¹² Француски **неодређени** *приdev* одговара *српској* *неодређеној заменици*.

¹³ Реч је о француском *упитном* *придеју* који одговара *српској* *придевској* односно-*упитној заменици*.

¹⁴ Француски **брожни** *придеји* одговарају *српским* **брожевима**.

¹⁵ Број ових приdevа је доста ограничен.

¹⁶ Говорећи о приdevима **висок** и **велики**, Милка Ивић констатује да се семантичка разлика између њих своди на чињеницу да је израз **висок** значењски маркиран, док **велики** није. „Износећи информацију о својству 'висок', српски, за разлику од многих других језика, не сигнализује, избором одговарајуће придевске лексеме, истовремено и то да ли се, у датом случају, то својство приписује људском створу или предметној појави. Тако ће, на пример, француским реченицама (1) *Jean est GRAND*, (2) *la tour est HAUTE* и енглеским (1) *John is TALL*, (2) *the tower is HIGH* српски преводни еквиваленти бити: (1) *Јован је ВИСОК*, (2) *кула је ВИСОКА*“. Уп. М. Ивић, нав. дело, стр. 63–64.

— или и један и други, као на пример: *les quelques grands hommes* (= неки велики људи).

Напомена. По овом моделу, савремени француски језик, пре свега говорни језик, ствара бројне изразе, као на пример: *un méchant poète* (= један) **лош** **песник** = песник чија је поезија лоша (насупрот *un poète méchant* = [један] **зло** (злочест) **песник**). Научни језик и језик рекламе уместо овог придева углавном употребљавају префиксe, на пример **ultrason** (= ултразвук), **supermarché** (= супермаркет). Вредност ових придева је уско везана за њихово место испред именице. Међутим, други придеви, као на пример придеви који показују неку процену или оцену, суд или мишљење, налазе се или испред или иза именице не мењајући вредност, односно значење. Ови придеви не могу да одвоје придев који има **интензивну вредност** (тзв. **интензификатор**)¹⁷ од његове именице; нпр.: *un remarquable jeune homme* или *un jeune homme remarquable* (= [један] упадљив **младић**).¹⁸

Овоме би ваљало додати и ознаку за негацију, односно партикулу за одрицање **non** (= не) која се појављује испред именице и која се повезује са њом цртицом; нпр.: *la non-agression* (= **ненагадање**), *la non-intervention* (= **немешање, неутилиташање**), *la non-paiement* (= **нейлађање**).

Детерминанте могли бисмо поделити у две групе:

— у првој групи (1) би се налазили чланови, као на пример *le, la, les, un, une* итд., и присвојне и показне детерминанте, односно француски присвојни и показни придеви, на пример *mon, ton, son, notre, votre, ce, cet, cette* итд.;

— у другој групи (2) би се налазиле неодређене, бројне, упитне и екскламативне детерминанте, односно француски неодређени, бројни, упитни и екскламативни придеви, на пример *certain, quelque, un, deux, dix, quel? quelle? quel!* итд.;

Детерминанте које припадају једној групи детерминаната не могу да се нађу заједно у именичкој синтагми. Тако, на пример, конструкција *un ton tapis* (дословно: један **твој** **шетњи**) **није исправна**, и свакако се не би могла употребити, будући да се у њој налазе две детерминанте из прве групе, члан *un* и посесив *ton*: *un ton*.

Међутим, детерминанте из сваке од ових двеју група могу међусобно да се комбинују, тј. детерминанта из прве групе може да се комбинује са детерминантом из друге, и обрнуто; нпр.:

tes deux frères (= **твоја два браћа**);
 1   2
ce même film (= **твој исти филм**).
 1   2

¹⁷ М. Ивић такође употребљава термин **интензификатор** за овај описни придев уз именицу. Уп. М. Ивић, нав. дело, стр. 76.

¹⁸ J.-C. Chevalier и др., *Grammaire du français contemporain*, Larousse, Paris, 1997, стр. 77.

Напомена. У оваквом типу комбинација, понекад се у именичкој синтагми могу наћи две детерминанте из друге групе, али из прве групе никада више од једне. Овоме треба додати и то да се на првом месту у именичкој синтагми увек налази детерминанта из прве групе детерминантата, осим ако је у тој истој групи неодређени прилев *tous* (који припада другој групи детерминаната):

les deux mêmes filles (= две истие девојке);
 1   2   2

tous les trois jours (= свака трећи дана).
 2   1   2

Овоме би требало додати и то да се детерминанта из друге групе *autre* (= други, друга, друго) често користи заједно са другим детерминантама из те исте, дакле друге групе; нпр. *aucun autre garçon* (= ниједан други деčак).

(2) Иза именице налазе се:

— Директне конструкције¹⁹ са прилевима или њиховим еквивалентима (прилогима, партиципима, именицама) који врше функцију епитета = *épithète* (углавном одговара српском атрибуту); нпр.: *La ville natale* (= родни град); *la maison paternelle* (= очева кућа), *un homme bien* (= [један] добар човек); *le style décoration* (= стил декорације = декоративни стил).

Напомена. У савременом француском језику, описни прилеви у функцији епитета знатно чешће се налазе иза именице него испред. Да будемо прецизнији, око две трећине ових прирева је постпозирано. Када се нађу испред именице, односно кад су антепонирани, описни прилеви губе свој акценат и „понашају“ се као префикси. Другим речима, антепонирани епитет се комбинује са именицом да би заједно са њом прецизније именовао оно о чему се говори. Постпозиристи епитет пак чува своју независност: он показује дистинктивну особину онога о чему се говори. Тако, на пример, када говоримо о једној *horrible individu* = *страшној особи, индивидуи*, ми модификујемо и квалификујемо појам *individu* = *особа*, а затим тај нови, модификовани појам дајемо особи о којој је реч. Али ако говоримо о једној *individu horrible*, задовољавамо се давањем особине *horrible* = *страшна, ужасна* тој особи: појам *особа* остаје ненарушен.

— **Предлошке конструкције** у којима се углавном налази предлог **de**, или и предлози **à, en, contre, par, pour, sans** итд.; нпр.: *Un chien de chasse* (= [један] ловачки ћај); *l'industrie d'Italie* (= италијанска индустрија); *une statue de bronze* (= [једна] бронзана статуја); *un séjour à la campagne* (=

¹⁹ Конструкције без предлога.

[један] боравак на селу); *une montre en or* (= [један] саī од злата = златни саī).

Оваквим конструкцијама припадају и конструкције које одговарају српским именичким партитивним синтагмама, тј. синтагмама у којима постоји именица са партитивним значењем. На синтаксичком плану, она је **главна реч** синтагме, односно именичке групе речи, која захтева **партитивну допуну**, тј. именички конституент (у српском језику у облику партитивног генитива). Дакле, у именичким синтагмама (у француском језику са партитивним **de**): *une bouteille de vin* (= [једна] флаšа вина), *une tasse de café* (= [једна] шоља кафе), *un verre de vin* (= [једна] чаšа вина), *un morceau de pain* (= [једно] парче хлеба), главна реч је *bouteille* (= флаšа), *tasse* (= шоља), *verre* (= чаšа), *morceau* (= парче), док су именице (у француском са партитивним **de**) *de vin* (= вина), *de café* (= кафе), *de vin* (= вина), *de pain* (= хлеба) зависни чланови са функцијом партитивне допуне.

У функцији **допуне** (= *complément*) налази се:

- **Именица** (= *nom*), као на пример: *La maison du père*. (Дословно: Куха од оца = Очева куха). Француски граматичари овај тип обично називају **complément du nom** (= **именичка допуна**).²⁰
- **Заменица** (= *pronome*), на пример: *Mon idée à moi*. (Наглашено: Моја идеја).
- **Прилог** (= *adverbe*), као на пример: *Les femmes d'ici*. (= Жене одавде).
- **Предлошка група** (= *groupe prépositionnel*), на пример: *Les gens d'en face*. (= Људи наспрам [насупрот, преко пута]).
- **Инфинитив** (= *infinitif*), као на пример: *Une fenêtre à remplacer*. (дословно: [Један] прозор за заменити).
- **Релативна реченица** (= *proposition relative*), на пример: *La foi qui n'agit point, est-ce une foi sincère?*²¹ (= Вера која не делује, да ли је то искрена вера?).

Ова допуна може понекад да буде замењена приdevом, као на пример: *Un train d'enfer* (= [Један] воз пакла), *un train infernal* (= [један] паклени воз). *Un vent d'hiver* (дословно: [Један] ветар зиме), *un vent hivernal* (= [један] зимски ветар). Међутим, у многим случајевима, између допуне и одговарајућег приdevа постоји разлика у значењу: *Un homme de lettres* (= [Један] књижевник), *un homme lettré* (= [један] образован, учен човек).

Напомене.

1. Различите постпозиране речи (речи које се налазе иза именице) могу да буду у јукстапозицији или у координацији. Међутим, у неким случајевима не може да дође до координације, тј. координативне (напоредне) конструкције. Тако, на пример, конструкција *Une maison paternel-*

²⁰ Француска реч *complément* значи *дојуна*. Међутим, у српском еквиваленту наведене именичке синтагме *La maison du père* = Очева куха, приdev Очева је у функцији одредбе.

²¹ J. Racine, *Oeuvres*, éd. Mesnard, Hachette, Paris, 1865—1873, I, стр. 185.

le et charmante (дословно: [Једна] кућа очева и красна) **није исправна**, с обзиром на то да су два придева *paternelle* (= очева) и *charmante* (= красна) повезани везником *et* (= *и*); **исправна је** једино конструкција *Une maison paternelle charmante* (= [Једна] кућа очева красна > [Једна] красна очева кућа). Али зато конструкције са предлогом *à* могу да се користе и без везника: *Une robe bleue à rameaux* (= [Једна] јлава хаљина са цветовима), и са везником: *Une robe bleue et à rameaux* (= [Једна] јлава хаљина [и] са цветовима).

Ова структурална подела одговара семантичкој подели на **детерминанте** и **карактеризанте**.²² Тако, на пример, у конструкцији са детерминантом *le*: *Le moteur à quatre cylindres* (= *Мотор са четири цилиндра* = Четвороцилиндрични мотор), или *ce*: *Ce moteur à quatre cylindres* (= *Taj мотор са четири цилиндра* = *Taj четвороцилиндрични мотор*), лако можемо да уметнемо глагол *être* (= *јесам/биди*): *Le/ce moteur est à quatre cylindres* (= *Taj мотор је са четири цилиндра*). Међутим, када допуна означава неку **карактеризацију** (обележавање), а не **детерминацију** (одређивање), као у претходном случају, можемо употребити глагол *avoir* (= *имаш*). Тако, на пример, конструкција *Une roupe à grands cheveux* (= [Једна] луцка са дугом косом = [Једна] луцка дуће косе) може да се замени конструкцијом са глаголом *avoir* (= *имаш*): *Cette roupe a de grands cheveux* (= *Та луцка има дућу косу*).

2. Постпонирани квалификатив, који није конституент синтагме, може од ње да се одвоји паузом — у говору, интонацијом, у писању, заразом. Конструкција са таквим квалификативом назива се **апозиција** (= *apposition*). Реч је о издвојеној одредби којом се проширује информација о неком именичком појму. Апозиција означава увек исто биће, исти предмет, исту чињеницу или исту идеју као и именица коју попуњује. Ова издвојена одредба би могла да се пореди са реченицама у којима она има функцију *контулажног предиката*, тј. именског дела *предиката* (француског *атрибута*): *Paris est la capitale de la France* (= *Париз је главни град Француске*) — *Paris, capitale de la France* (= *Париз, главни град Француске*). У првом примеру, информација садржана у предикативу није за субјекат везана директно, него преко копуле (*est = je*). У другом примеру пружа се слична информација, али је она директно везана за субјекат, без учешћа копуле.

Апозиција може да буде:

— **Именница** (= *nom*), као на пример: *Le lion, roi des animaux.* (= *Лав, краљ животиња*).

Овде ваља истаћи да је присуство или одсуство члана испред именице врло важан критеријум који омогућује да разликујемо особину или квалитет (у случају одсуства члана) од идентитета (у случају присуства

²² Термин *карактеризан* = *caractérisant* (чинилац који даје обележје, својство, особину) увео је Ж. К. Шевалије. Уп. J.-C. Chevalier и др., нав. дело, стр. 78. У значењу овог термина српски лингвисти углавном употребљавају термин *квалификатор*. Уп. М. Ивић, *Језик о нама. Лингвистички огледи, шесет*, стр. 86—87; П. Пипер и др., нав. дело, стр. 60—64.

члана); нпр.: *Mon frère, médecin à Paris* (= *Мој браћа, лекар у Паризу*) и *Le docteur Paul, le médecin du village* (= *Доктор Павле, сеоски лекар*).²³

— Придев (= *adjectif*), као на пример у реченицама: *Cette maison, immense et sombre, appartient à Paul.* (= *Та кућа, огромна и мрачна, припада Павлу*). *Cette femme, belle et intelligente, va tous les jours à la faculté.* (= *Та жена, лепа и интелигентна, иде сваког дана на факултет*).

Неки француски граматичари овај придев називају *adjectif détaché* (= *одвојени придев*) или *adjectif en apposition* (= *придев у апозицији*),²⁴ неки пак га називају *attribut implicite* (= *имплицитни атрибут*), а неки *attribut indirect* (= *индиректни атрибут*) или *prédicat indirect* (= *индиректни предикат*).²⁵ Има и оних граматичара који овај придев називају *adjectif qualificatif en position détachée* (= *описни придев у издајеном положају*).²⁶ Међутим већина француских лингвиста сматра да придев у оваквим конструкцијама треба звати *apposition* (= *апозиција*).²⁷

— Заменица (= *pronom*), на пример: *Paul, lui, venait tous les jours chez nous.* (= *Павле, он, долазио је сваког дана код нас*).

— Инфинитив (= *infinitif*), као на пример: *Il ne désire qu'un chose, réussir.* (= *Он жељи само једну ствар, успети*).

— Реченица (= *proposition*), на пример: *Je n'ai qu'un désir: que vous soyez heureux.* (= *Ја жељим само једну ствар: да будете срећни*).²⁸

У француском језику апозиција може понекад да буде одвојена од именичког појма предлогом *de*. Другим речима, између ње и именичког појма понекад је уметнут наведени предлог. У примеру *La ville de Paris*, властита именица *Paris* (= *Париз*) одвојена је од заједничке именице са чланом *La ville* (= *град*) предлогом *de* који овде нема своју предлошку вредност, већ више служи као неки синтаксички „уметак”, као неко граматичко средство без семантичког садржаја. Дакле, конструкција *La ville de Paris* би могла да се пребаци у конструкцију у којој би властита именица *Paris* била одвојена од заједничке именице зарезом, а не предлогом: *La ville, Paris* (= *Град, Париз*). За неке француске граматичаре, у конструкцији са предлогом *La ville de Paris*, апозиција је други елеменат (*Paris* = *Париз*), а за неке, први елеменат (*La ville* = *Град*). Нама је ова друга тврђња прихватљивија јер је у наведеној конструкцији главни елеменат властита именица *Paris* = *Париз*, док је *La ville* = *Град* допунски термин који означава врсту.²⁹ Међутим, једна група француских лингви-

²³ J.-C. Chevalier и др., нав. дело, стр. 78.

²⁴ M. Grevisse, нав. дело, стр. 156.

²⁵ Kr. Sandfeld, *Syntaxe du français contemporain*, Copenhague et Paris, 1966, стр. 786.

²⁶ Уп. Bescherelle, *La Grammaire pour tous*, Hatier, Paris, 2006, т. 364.

²⁷ J.-C. Chevalier и др., нав. дело, стр. 78.

²⁸ M. Grevisse, нав. дело, стр. 157. У два последња примера *инфинитив* и *реченицу* бисмо могли да посматрамо и као *одвојене јермине* који су субординирани сегментима које ближе означавају: *Il ne désire qu'une chose* (= *Он жељи само једну ствар*) и *Je n'ai qu'un désir* (= *Ja имам само једну жељу*).

²⁹ За француске лингвисте Дамурет (Damourette) и Пишон (Pichon), главни супстантив је други елеменат, а први је само квалификатив. Уп. Damourette, J. et Pichon, Ed., *Des Mots à la Pensée. Essais de Grammaire de la Langue Française*, 7 vol., d'Artrey, Paris, 1911—1950, стр. 862.

ста сматра да други елеменат (овде *Paris* = *Париз*) није апозиција, него **допуна за идентификацију** (= *complément d'identification*).³⁰

Ваљало би још напоменути и то да никако не треба мешати конструкцију типа *La ville de Paris* са конструкцијом типа *Un chien de chasse* (= *Ловачки ѡас*, в.: **(2) Иза именице**).

Исто тако, неки граматичари савременог француског језика сваку именицу уз другу именицу називају апозицијом.³¹ Тако, на пример, за апозицију се наводе примери: **le capitaine Dreyfus** (= *капетан Драјфус*), **le philosophe Platon** (= *филозоф Платон*) и сл.

3. Кад се нађе иза „квантификоване“ именице, **партицип прошли** (или еквивалентни **описни приdev**) са предлогом **de** показује резултат радње, на пример: *Encore un carreau de cassé.* (= *Још једно разбијено прозорско стакло*). *Encore trois places de libres.* (= *Још три слободна места*).

Овој употреби се супротставља **инфинитив** са предлогом **à** који показује радњу као неки циљ и неку могућу последицу, на пример: *Un carreau à remplacer* (дословно: прозорско стакло **за заменити** = прозорско стакло **за замену**).³²

На основу свега што је речено у вези са именичком синтагмом у француском језику, можемо донети следећи **закључак**:

(1) Главни део (елеменат) именичке синтагме је именица или нека друга реч употребљена као именица.

(2) Главни део (елеменат) именичке синтагме је обавезан, будући да он конституише именичку синтагму.

Овоме можемо додати и то да конституенти у именичкој синтагми могу да буду обавезни и факултивни.

(1) Обавезни конституенти су детерминанте, односно чланови и неописни приdevи (присвојни, показни итд.), који се налазе испред именице. Дакле, детерминанте су речи које обавезно стоје уз именицу у именичкој синтагми.

(2) Факултивни конституенти су описни приdevи (= *adjectifs qualificatifs*), именичке допуне (= *compléments du nom*) и релативне реченице (= *propositions relatives*).

Понекад именичка синтагма, састављена од најмање два елемента (детерминанте и главног дела, односно именице), може да буде редуцирана на само један елеменат, у случају да је тај елеменат властита именица.

---

³⁰ R.-L. Wagner et J. Pinchon, *Grammaire du français classique et moderne*, Hachette, Paris, 1962, стр. 258; M. Arrivé, *Le Français moderne*, Flammarion, Paris, 1964, стр. 179—184.

³¹ Damourette, J. et Pichon, Ed., нав. дело, стр. 863; R.-L. Wagner et J. Pinchon, нав. дело, стр. 259; M. Grevisse, нав. дело, стр. 157.

³² J.-C. Chevalier и др., нав. дело, стр. 79.

3. Структура именичке синтагме у српском језику

И у српском језику, као и у француском, центар именичке синтагме је, наравно, именица.³³ Дакле, именица је језгро именичке синтагме. Она је њен основни и главни део, или другим речима, њен основни и главни конституент (члан). А зависни конституенти (чланови) именичке синтагме имају улогу да ближе одреде неку именицу или супстантивирају реч и они се налазе у функцији **атрибута**.

Са синтаксичког гледишта, атрибути се не разликују међу собом. Једина разлика међу њима је у томе да ли се они означавају везом именских речи употребљених у неком падежу с предлогом или без предлога или приdevима.

Према саставу и облику конституентске јединице, атрибути се могу поделити на три типа: именички атрибути, падежни атрибути и приdevски атрибути.

Напомена. У значењу термина *именичка синтагма* у српској граматици употребљавају се и термини *именска ћрућа*, *именичка ћрућа*, *номинална ћрућа*, *номинална фраза*, као и *именски израз*.³⁴

(1) Именички атрибути

У примерима: *билька пузавица*, *јабука колачара*, *камен међаш*, *йас луталица*, *йисац реалиста*, именичким појмовима *билька*, *јабука*, *камен*, *йас*, *йисац* директно је приписан садржај именица *пузавица*, *колачара*, *међаш*, *луталица*, *реалиста*. Другим речима, другом именицом (*пузавица*, *колачара*, *међаш*, *луталица*, *реалиста*) сужава се значење исказано првом именицом (*билька*, *јабука*, *камен*, *йас*, *йисац*) која је главна реч именичке синтагме. Из наведених примера такође можемо да видимо да се друга именица, која је квалификована именица, подудара у падежу и броју са првом именицом, односно са именицом коју квалификује. Пошто се квалификована именица подудара у падежу и броју са главном речи именичке синтагме, она, као зависни конституент, може да стоји и у независном падежу, тј. номинативу.

Овакви атрибути представљају нарочити тип одредби именица и зову се **именички атрибути**, а српски граматичари их називају и **атрибутивима**.³⁵

Постоје разне врсте именичких атрибути, а овде ћемо приказати још две врсте.

Једна врста су разне титуле, разне квалификације које се исказују именицама распоређеним испред имена, презимена, назива занимања и сл.; на пример: **господин директор**, **господин Павле**, **доктор Јован Јовановић**, **професор Лептар Љубишић**. У неким случајевима, квалификована

³³ То може да буде и нека реч или скуп речи у именичкој служби.

³⁴ Уп. П. Пипер и др., нав. дело, стр. 33; М. Папић, *Gramatika francuskog jezika. Strukturalna morfosintaksa*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 65.

³⁵ Уп. М. Стевановић, нав. дело, стр. 62—63; Ж. Станојчић, Љ. Поповић, нав. дело, стр. 255; П. Пипер и др., нав. дело, стр. 65, 69—71.

именица остаје непроменљива, тако да се између ње и главне именице у зависном падежу ставља цртица: **деда-Милана, деда-Милану, баба-Даре, баба-Дари.**

Друга врста су називи уметничких дела, листова, часописа, књига, удружења, хотела, спортских клубова итд. Овакви називи се распоређују иза именице коју одређују, и углавном стоје у номинативу. У писању се стављају у наводнике; на пример: *балет „Лабудово језеро”, роман „Црвено и црно”, часојис „Јединство”, клуб „Партизан”, хотел „Парк”*. Једино називи хотела могу да стоје и у неком другом падежу: у *хотелу „Парк”, у хотелу „Парку”*.

Напомена. Сви наведени примери се очигледно ни по чему не разликују од оних које поједини француски граматичари дају међу примерима за апозиције (уп. *Le philosophe Platon = филозоф Платон са професор Петар Петровић*).³⁶ И неки домаћи граматичари су сматрали да је овде реч о апозицијама. Тако, на пример, Т. Маретић изричito наглашава да кад именице као имена ширих појмова стоје уз имена ужих, ту имају функцију апозиције; нпр.: *цар Душан, кнез Лазар, професор Јаћић, планина Койаоник* итд.³⁷

Међутим, ми ћемо се држати учења београдских граматичара Ст. Новаковића и Љ. Стојановића³⁸ чија су гледишта на овај проблем опште прихваћена у српској лингвистици. Дакле, за нас су „апозиције само именице које се као друго име истог појма у истом падежу додају главним речима ради њихова одређивања према раније неизреченим особинама. Именице пак које такође стоје уз друге именице и врше службу њихова одређивања, али не означавају исти већ шири појам, појам врсте или рода коме главни појам припада, затим појам, такође шири, титуле или звања, односно занимања и особине које главни појам има, као у примерима: *извор вода, село Бистрица, река Зета, џађанин Јлемић, цар Стјепан, жгњоља чобанин* и сл. — по служби својој нису апозиције, и у ствари нису ништа друго већ атрибути (...)"³⁹

(2) Падежни атрибути

Именице и именичке синтагме могу да се употребе и као атрибути у неком зависном падежу, и то са предлогом или без предлога. По својој употребној вредности и по свом значењу овакви атрибути групишу се у падежне атрибуте с **придевским, рекцијским и прилошким значењем**.

³⁶ Види стр. 224.

³⁷ Т. Маретић, *Gramatika i stilistika*, Zagreb, 1931, стр. 414.

³⁸ Ст. Новаковић, *Граматика српског језика*, Београд, 1902, стр. 258; Љ. Стојановић, *Српска граматика II*, осамнаесто издање, Београд, 1928, стр. 12.

³⁹ М. Стевановић, нав. дело, стр. 60—61. Овде би ваљало напоменути и то да су са-ма значења глагола у основи лексема *апозиција* (лат. *appozicio*) и *атрибут* (лат. *attributum*) једним делом истоветна, а другим делом различита. *Appono, apponere, apposui, appositum* значи *мешавити, нешто, ставити, додати*, а *attribuo, attribuere, attribui, attributum* значи *одређивати, приписивати*. Као што се може видети, поред њиховог делимичног подударања, ова значења основних глагола упуњују на различите функције апозиције и атрибути.

Падежни атрибути с придевским значењем исказују садржај који се приписује именичком појму као квалификација, која може бити стална или везана за актуелну ситуацију, или као конкретизација припадања.⁴⁰

У даљем тексту, приказаћемо примере са падежним атрибутима с придевским значењем који функционално и значењски одговарају присвојним, описним и градивним придевима.

Падежни атрибути који функционално и значењски одговарају присвојним придевима: *филм Алена Делона* (уп. Делонов филм), *кућа мог оца* (уп. очева кућа), роман *Марсела Пруста* (уп. Прустов роман), *слика моје баке* (уп. бакина слика) итд.

Падежни атрибути који функционално и значењски одговарају описним придевима: *девојка плаве косе* (уп. плавокоса девојка), *хаљина црвене боје* (уп. црвена хаљина), *машина за писање* (уп. писаћа машина), *шапице жуте боје* (уп. жуте патике) итд.

Падежни атрибути који функционално и значењски одговарају градивним придевима: *јакна од коже* (уп. кожна јакна), *кућа од дрвета* (уп. древена кућа), *марама од свиле* (уп. свилена марама), *наруквица од злата* (уп. златна наруквица), *прстен од сребра* (уп. сребрни прстен) итд.

Рекцијски падежни атрибути допуњавају именицу тако што показују са чиме је повезано њено релационо значење. Од рекције именице која се допуњава зависи и у коме ће зависном падежу и са којим предлогом стајати рекцијски атрибут.

Примери за рекцију именица: *страдао од болести* (*од* + генитив), *верност принципима* (датив), *мржња према непријатељу* (*према* + датив), *усијомена на пријатеља* (*на* + акузатив), *увереност у пријатељство* (*у* + акузатив), *шаленай за фудбал* (*за* + акузатив), *бављење спортом* (инструментал), *срдсћиво с Петром* (*с[а]* + инструментал), *жеља за доказивањем* (*за* + инструментал), *прича о љубави* (*о* + локатив), *искусство у раду* (*у* + локатив).

Падежни атрибути с прилошким значењем, односно са значењем начина, времена, места, узрока, циља и сл., често се везују за апстрактне именице, али, наравно, и за именице које означавају конкретне појмове; на пример: *вожња аутомобилом*, *саспахак у уторак*, *одлазак на море*, *путовање по дану*, *шута због пораза*, *радосћ због победе*, *свеска на столу*.

И прилози могу да се употребе као атрибути, и то пре свега прилози за место и време; нпр.: *боравак овде*, *путовање дану*.

(3) Придовски атрибути

Када говоримо о придовским атрибутима, прво би требало напоменути да придови, придовске групе речи (синтагме), придовске заменице и редни бројеви припадају придовским јединицама. А оно што је заједничко свим тим придовским јединицама јесте приписивање њиховог садржаја именичком појму који је означен главном речи. То приписивање се обележава конгруенцијом, односно слагањем у роду, броју и падежу. Тако, на пример, у именичким синтагмама *леја кућа*, *Павлова кућа*, *ње-*

⁴⁰ Ж. Станојчић, Љ. Поповић, нав. дело, стр. 254.

ћова кућа, она кућа, друга кућа, све придевске речи се налазе у номинативу једнине женског рода, будући да је лексема *кућа* именица женског рода која стоји, у овим примерима, у номинативу једнине. Свака од ових придевских речи има специфичну улогу у формирању значења именичке синтагме: описни придев показује неку карактеристику именничког појма (*лeјa кућa*); присвојни (посесивни) придев (*Павлова кућa*) и придевска присвојна заменица (*његова кућa*) повезују именички појам са другим именничким појмом и на тај начин доприносе његовом идентификовању; и друге придевске заменице (овде *йоказна* заменица: *она кућa*), а и редни бројеви (овде: *другa кућa*) доприносе идентификовању именничког појма. „Ове разлике у функцији и значењу придевских атрибута одражавају се и у њиховој тешњој или мање тесној вези с именничким појмом, односно у њиховом распореду — ближе именици односно даље од ње (а ближе почетку синтагме)”.⁴¹ Тако, на пример, на почетку именничких синтагми: *црвена свилена блуза, (веомa) лeјo вунено одело, новa йамучна хаљина*, налазе се описни придеви и синтагме *црвена, (веомa) лeјo, новa*, који су у функцији **описног атрибута**; градивни придеви *свилена, вунено, йамучна* су у директној вези с именничким појмом и налазе се у функцији **градивног атрибута**, док се на крају именничких синтагми налазе именице *блуза, одело, хаљина*, и свака од њих је **главна реч** наведене именичке синтагме. Као пример за анализу узећемо још једну именичку синтагму, *онај Павлов йријашел*. На почетку ове синтагме налази се придевска показна заменица *онај* која је у функцији **заменичког атрибута**, присвојни придев *Павлов* је у директној вези с именничким појмом *йријашел* и у функцији је **присвојног атрибута**, док је на крају њена **главна реч**, именица *йријашел*.

Напомена. Именичким синтагмама бисмо могли да додамо и именичке партитивне синтагме о којима је већ било речи у одељку *Структура именичке синтагме у француском језику*. Овде ћемо само напоменути да у оваквим синтагмама постоји реч са *йаршиштивним* значењем, а будући да је реч о именничким партитивним синтагмама, реч са партитивним значењем је *йаршиштивна именица*. Тако, на пример, у групама речи *шoљa кафе, йарче хлебa, чаša вина, неколицина фудбалера*, именице *шoљa, йарче, чаša, неколицина* означавају неки део или скуп. Свака од тих именица је, на синтаксичком плану, **главна реч** синтагме и она захтева именички конституент у облику партитивног генитива који се зове **партитивна допуна**. Дакле, у наведеним синтагмама, партитивне допуне су именице у партитивном генитиву *кафе, хлебa, вина, фудбалера*. „Партитивни генитив означава да се нешто неког појма само делимично тиче. А то значи да име појма кога се што делимично тиче, који се само делимично чим обухвата стоји у генитиву, који се зато зове деони, партитивни генитив. Као такав он допуњује све речи које значе делимично обухватање, делимично захватање, делимично садржавање било чега. А с друге стране посматрано, све такве речи захтевају допуну у облику генитива”.⁴²

⁴¹ Исто, стр. 253.

⁴² М. Стевановић, нав. дело, стр. 194—195.

На семантичком плану овде је пак битнија именица у партитивном генитиву, с обзиром на то да се том именицом именује појам о коме је реч. Управо из тих разлога овакве групе речи се зову **партитивне синтагме**, а будући да је у наведеним примерима партитивна реч именица, реч је о **именичким партитивним синтагмама**.

Овде би требало нешто рећи и о **паукалним синтагмама**. У примерима *два ѹисма, ѹри човека и четири ученика* употребљени су бројеви *два, ѹри* и *четири* и именице средњег, односно мушких рода *ѹисма, човека* и *ученика*. Облик на *-а* у коме стоје ове именице по пореклу је стара двојина, односно некада је означавао два појма. Данас тај облик означава мали број (2–4), тј. има **паукално значење** (латински *raicus* = мали, малобројан). Према томе, именица се налази у облику **паукала** и употребљава се кад уз њу стоји број *два, оба, ѹри* или *четири*. Тако, на пример, именица у номинативу једнине *ученик* даје у номинативу множине *ученици*, али зато уз један од наведених бројева даје *ученика*: *два ученика*. У генитиву множине основна варијанта гласи *двају ученика*, а у дативу, инструменталу и локативу *двама ученицима* (застарело). У акузативу број се не појављује испред именице *ученике*, али се зато појављује у паукалној варијанти: *два ученика*. У вокативу, обе варијанте су идентичне са варијантама у номинативу: *ученици*, односно *два ученика*.

Из ових примера можемо да видимо да је број *два* (такође и *оба, ѹри* и *четири*) по граматичким особинама, придевска реч која конгруира са именицом уз коју стоји. Овде треба нагласити да *два* и *оба* конгруирају у роду и падежу, а *ѹри* и *четири* само у падежу, с обзиром на то да не разликују род. Према томе, бројеви *два, оба, ѹри* и *четири* су конгруентни атрибути именице и налазе се у функцији **паукалног атрибута**. Главна реч синтагме је именица, а цела синтагма, будући да има паукално значење, зове се **паукална (именичка) синтагма**.

(4) Распоређивање конституената у именичкој синтагми

На основу изложених примера, можемо закључити да је основни принцип распоређивања речи унутар именичке сунтагме њихово груписање у јединствену целину. Или, другим речима, конституенти именичке синтагме заједно се групишу и образују јединствен сегмент у оквиру више јединице. Основни распоред конституената у именичкој синтагми заснован је на два принципа:

Прво, специфичне одредбе (придевске, односно конгруентне речи) распоређују се испред главне речи, а остали зависни конституенти распоређују се у већини случајева иза главне речи; нпр.: *жућа јакна од коже; Ѷа књига на стилу*.

Друго, ако се испред или иза главне речи налазе два или више зависних конституената, неки од њих су уже везани за главну реч и стоје ближе њој, као на пример придеви (*леїа*), док су придевске заменице периферније (*ова*): *ова леїа кућа*. Треба напоменути и то да су субјекатски и објекатски генитив уже везани за именицу него друге предлопшко-падежне и падежне јединице; нпр.: *вођење истраге о јучерашњој љавачки; чишћење халбине од флекса*, док се односна (релативна) реченица

увек налази на крају именичке групе речи: *књиџа о сиорију* коју сам ти купио.

Напомена. Уколико желимо да проширимо информацију о неком именичком појму, то можемо учинити и употребом издвојених одредби. У реченици *Париз, главни град Француске, има осам милиона становника*, информација садржана у групи речи *главни град Француске* директно је везана за субјекатски појам *Париз*, без учешћа копулативног глагола, односно копуле. Оваква одредба зове се **апозитивна одредба**, а може се звати и **додатна одредба**. Разне врсте ових одредби српски граматичари обично групишу у два типа: **апозитив** и **апозиција**.⁴³ Мада је о апозицији већ било речи, овде ћемо покушати да укажемо на ону малу разлику која постоји између ових двеју апозитивних одредби.

Апозитив је углавном прилев (или адјективална, односно прилевска група) који се слаже у роду, броју и падежу са именичким конституентом коме се додаје. Према томе, апозитив би одговарао оној одредби коју неки француски граматичари називају, као што смо видели, *adjectif détaché* (= одвојени прилев) или *adjectif en apposition* (= прилев у апозицији), неки пак *attribut implicite* (= имплицитни атрибут), а неки *attribut indirect* (= индиректни атрибут) или *prédicat indirect* (= индиректни предикат).⁴⁴ Овоме треба додати и то да се прилев, уколико разликује вид и стоји у номинативу или акузативу једнаком номинативу, употребљава само у краћем, неодређеном виду. Тако, на пример, у реченици *Павле, уморан од Ђрчања, лежао је да се одмори*, не може да се употреби прилев у дужем, одређеном виду *уморни*, него само у краћем, неодређеном виду *уморан*.

Апозитив се чешће јавља у групама (скуповима) речи, мада се јавља, као што смо видели у наведеном примеру, и као појединачна реч. Тако, на пример, у реченици *Павле, блед и уморан, седе на столицу крај камина*, прилевска група *блед и уморан* налази се у служби апозитива.

Апозитив може да буде и именица или именичка синтагма у квалификативном зависном падежу с предлогом, на пример: *На железничкој станици чекао ја је Павле, са великим поклоном у рукама*; или без предлога, на пример: *Анин вучјак, длаке накострешене од беса, лајао је на Ђоштара*.

О **апозицији** је већ било речи. Поновићемо само да је „*Апозиција* одредба самосталних речи којом се казивањем још неког имена с новом особином одређује већ одређени појам, уз чије име се употребљава”.⁴⁵ Апозиција стоји у истом падежу као и именички конституент коме се додаје. Према томе, ако је конституент у независном падежу (номинатив-

⁴³ Уп. М. Стевановић, нав. дело, стр. 52—65; Ж. Станојчић, Љ. Поповић, нав. дело, стр. 263—264; П. Пипер и др., нав. дело, стр. 71—73.

⁴⁴ Овај последњи назив *индиректни предикат* указује да су апозитиви врло често везани за предикатову радњу. Тако, на пример, у реченици *Млад и још наиван, Пејтар је брзо уђао у сумњиве послове и дошао у сукоб са полицијом*, апозитив *Млад и још наиван* је везан за предикатову радњу као њен узрок, јер је *Пејтар брзо уђао у сумњиве послове* управо зато што је био *Млад и још наиван*.

⁴⁵ М. Стевановић, нав. дело, стр. 52—53.

ву), на пример властита именица *Париз*, и апозиција ће бити у номинативу, *главни град Француске*. Ако је конституент у генитиву, *Париза*, и апозиција ће бити у генитиву, *главног града Француске*, ако је у дативу, *Паризу*, и апозиција ће бити у дативу, *главном граду Француске*, итд.

Кад је реч о значењу апозиције, оно може бити квалификовативно, као на пример у: *Павле, одличан студент*, где се износи једна од карактеристика Павла, а може имати и функцију додатне идентификације. Тако, на пример, у реченици *Париз, главни град Француске, има осам милиона становника*, апозицијом *главни град Француске* означава се на други начин исти појам који означава и конституент *Париз* коме се та апозиција додаје.

Овоме би ваљало додати и то да, кад је реч о јачини везе између одредбе и главног дела именичке синтагме, та веза је „најјача код атрибута, слабија код апозитива и најслабија код апозиције”.⁴⁶

На основу свега што је речено у вези са именичком синтагмом у српском језику, можемо донети следећи **закључак**:

(1) Главни део (елеменат) именичке синтагме је именица или нека друга реч употребљена као именица.

(2) Главни део (елеманат) именичке синтагме је обавезан, будући да он конституише именичку синтагму.

Овоме бисмо могли додати и то да конституенти у именичкој синтагми могу да буду обавезни и факултативни.

(1) Обавезни конституенти су знатно ређи, и користе се у конструкцијама као што су, на пример: *младић ниској расе, девојка репске лепоте* и сл., у генитивским именским одредбама (*ниској расе, репске лепоте*), атрибути *ниској* и *репске* су обавезни, јер би њихово изостављање нарушило граматичку правилност целе конструкције.

(2) Факултативни конституенти су много рас прострањенији од обавезних конституената. Наиме, различите одредбе у именичкој синтагми могу да буду изречене и неизречене, а да то не утиче на граматичку правилност целе конструкције именичке синтагме, него само на њено укупно значење; на пример, *њена скупоцена хаљина од свиле* према *скупоцена хаљина од свиле, хаљина од свиле* или само *хаљина*.

Нови Сад

ЛИТЕРАТУРА

Arrivé, Michel, *Le Français moderne*, Flammarion, Paris, 1964.

Белић, Александар, *О језичкој природи и језичком развијашку*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1998, књ. I и II.

Benveniste, Emile, *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, Paris, 1966.

Bescherelle, *La Grammaire pour tous*, Hatier, Paris, 2006.

Boer, M., *Syntaxe du français moderne*, Colin, Paris, 1994.

⁴⁶ Уп. П. Пипер и др., нав. дело, стр. 73.

- Wagner, R.-L. et Pinchon, J., *Grammaire du français classique et moderne*, Hachette, Paris, 1962.
- Damourette, J. et Pichon, Ed., *Des Mots à la Pensée. Essai de Grammaire de la Langue française*, 7 vol., d'Artrey, Paris, 1911—1950.
- Dubois, Jean, *Grammaire structurale du français*, Larousse, Paris, 1969.
- Filipović, Rudolf, *Teorija jezika u kontaktu*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- Greville, Maurice, *Le Bon Usage*, Editions J. Duculot, S. A., Gembloux (Belgique), 1969.
- Ивић, Милка, *Још о декомпоновању предиката*, Јужнословенски филолог, бр. 44, Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд, 1988, 1—5. Прештампано у: М. Ивић, 1995, стр. 180—187.
- Ивић, Милка, *Језик о нама. Лингвистички огледи, шесет*, Библиотека XX век, Београд, 2006.
- Krstić, Nenad, *La contrastive et la traduction — Le français et le serbe: les ressemblances et les différences*, Vedes, Beograd, 2001.
- Крстић, Ненад, *Прилози уборедној француско-српској лексиколођији*, Змај, Нови Сад, 2005.
- Крстић, Ненад, *Француски и српски у концепту — структура јросце реченице и пређење*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад, 2008.
- Littré, Emile, *Dictionnaire de la Langue française*, Gallimard-Hachette, Paris, 1959.
- Maretić, T., *Gramatika i stilistika*, Zagreb, 1931.
- Новаковић, Стојан, *Граматика српског језика*, Београд, 1902.
- Papić, Marko, *Gramatika francuskog jezika. Strukturalna morfosintaksa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
- Пипер, Предраг, Антонић, Ивана, Ружић, Владислава, Танасић, Срето, Поповић, Људмила, Тошовић, Бранко, *Синтакса савременога српског језика: јросце реченица. Уредакцији академика Милке Ивић*, Институт за српски језик САНУ — Београдска књига — Матица српска, Београд, 2005.
- Putanec, Vlado, *Francusko-hrvatski ili srpski rječnik*, 2. izd., Zagreb, 1974.
- Racine, Jean, *Oeuvres*, éd. Mesnard, Hachette, Paris, 1865—1873, I.
- Радовановић, Милорад, *Синтаксе из синтаксе и семантике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића / Добра вест, Сремски Карловци — Нови Сад, 1990.
- Радовановић, Милорад, *Декомпозиција и универбализација*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2004, књ. XLVII/1—2, стр. 43—49.
- Robert, Pierre, *Le Petit Robert*, Société du Nouveau Littré, Paris, 1967.
- Roglić, Vera, *Kontrastivna analiza posmatranih lingvističkih datosti u francuskom i srpsko-hrvatskom jeziku i neki radovi sa drugim temama*, Čigoja, Beograd, 2004.
- Sandfeld, Kr., *Syntaxe du français contemporain*, Droz, Copenhague et Paris, 1966.
- Saussure, Ferdinand de, *Cours de Linguistique générale*, 5e édition, Payot, Paris, 1955.
- Станојчић, Живојин, Поповић, Љубомир, *Граматика српскога језика*, Пето, исправљено издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
- Стевановић, Михаило, *Савремени српскохрватски језик, II, Синтакса*, Научна књига, Београд, 1974.
- Стојановић, Љубомир, *Српска драматика II*, осамнаесто издање, Београд, 1928.
- Танасић, Срето, *Декомпоновање глагола и структура јросце реченице*, Јужнословенски филолог, бр. 51, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1995, стр. 157—166.
- Chevalier, Jean-Claude, Blanche-Benveniste, Claire, Arrivé, Michel, Peytard, Jean, *Grammaire du français contemporain*, Larousse, Paris, 1997.

Nenad Krstić

QUELQUES REMARQUES SUR LES SYNTAGMES NOMINAUX
EN FRANÇAIS ET EN SERBE

R é s u m é

Ce texte porte sur la structure des syntagmes nominaux en français et en serbe. Notre analyse a démontré que les syntagmes nominaux dans les deux langues sont organisés avec une ressemblance plus ou moins proche. En français et en serbe, le syntagme nominal comporte toujours un nom appelé noyau; ce nom est indispensable et, la plupart du temps, il est accompagné d'autres mots qui sont appelés constituants du syntagme nominal. Ces constituants, dans les deux langues, sont placés soit avant, soit après le nom. Ceux qui se trouvent avant le nom remplissent, le plus souvent, la fonction du déterminant (et, en français, de l'adjectif qualificatif épithète), et ceux qui se trouvent après le nom, la fonction du complément (et, en français, de l'adjectif qualificatif épithète et des propositions relatives). Ces constituants peuvent être obligatoires et facultatifs. En langue française, les constituants obligatoires sont appelés déterminants ou déterminatifs; ils accompagnent obligatoirement le nom dans le syntagme nominal. En langue serbe, les constituants obligatoires sont plus rares, et ils sont employés dans les constructions, comme, par exemple: *младић нискођ распса, девојка ретиќе лепотиће* etc., où les épithètes (en serbe, attributs) *нискођ* et *ретиќе* sont obligatoires.

СЕМАНТИЧКА ОБЕЛЕЖЈА ГЛАГОЛА КРЕТАЊА У ОБЛАСТИ САОБРАЋАЈА У ЕНГЛЕСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

ГОРДАНА ДИМКОВИЋ-ТЕЛЕБАКОВИЋ

UDC 811.163.41'265.6:656
811.111'276.6:656

Циљ рада је откривање лексичког састава неких глагола кретања који се најчешће употребљавају у области саобраћаја у енглеском и српском језику. Коришћена је компонентна анализа. Нађено је 17 семантичких обележја помоћу којих се разликују значења анализираних глагола. Ова дистинктивна обележја су добијена из дефиниција глагола које се налазе у специјализованим речницима. Покушано је установљавање хијерархије глагола кретања према општости, али је уочено да немају сви стално хијерархијско место и увек исто значење.

Кључне речи: глаголи кретања у енглеском и српском језику, област саобраћаја, компонентна анализа, семантика, прагматика.

1. Увод

Семантичка анализа глагола кретања подразумева истраживање значења лексичких јединица. **Лексично значење**, односно **дескриптивно/системско значење**, чини суштину садржинске анализе лексема.¹ Осим дескриптивног/системског значења, везаног за лексему у семантичком систему језика, глаголи кретања биће посматрани и у употреби, конкретном контексту у области саобраћаја. Дакле, анализом ће поред системског бити обухваћено и **текстуално значење** (в. Lyons, 1977: 591).

Дескриптивно/системско значење лексеме чине 'смисао' и 'денотација' (према тумачењу Фрегеа и Карнапа), који су у домену семантике, и 'референција' (Lyons, 1977, 1981), која је у домену прагматике. Обележја, компоненте значења, упућују на смисао. Најда употребљава термин **дијагностичко обележје** ('diagnostic component') и одређује га као семантичку компоненту која служи да се једно значење разликује од другог без обзира да ли значења припадају једној речи или речима. Такође се користе и термини 'дистинктивно обележје' ('distinctive component'), 'суштинско обележје' ('essential component') и 'контрастивно обележје' ('contrastive component') (в. Nida, 1975: 229). Ова обележја одражавају типична, семантички релевантна својства која одговарају ванјезичком ентитету на

¹ 'Лексема' је основна јединица лексикона, која обједињује форму, функцију, садржину и самосталну употребу. Када је акценат на значењу неке јединице, онда је реч о 'семантичкој јединици' ('семантеми'), а када је акценат на облику, онда говоримо о 'лексичкој јединици'.

који се лексема односи. Семантичке јединице које имају заједничко дистинктивно обележје чине **семантичку класу**.²

Разматра се и степен општости семантичких јединица у односу на друге семантичке јединице. У оквиру глаголског семантичког поља за корпс је изабрано **поље глагола кретања**, зато што кретање заузима централно место у значењу термина 'саобраћај' ('traffic') и 'транспорт' ('transport'),³ који су кључни у области саобраћаја, и зато што је глаголска парадигма за ову област недовољно истражена у енглеском и српском језику.

2. *Метод*

У долажењу до лексичке структуре глагола кретања који су најчешће у употреби у области саобраћаја у енглеском и српском језику, коришћена је компонентна анализа. Овај метод су увели Кац и Фодор у свом чланку 'Структура семантичке теорије' ['The structure of a semantic theory'], објављеном 1963. године у часопису *Језик [Language]*. Настао у оквиру генеративно-трансформационог модела, метод омогућује, поред откривања лексичког састава семантичких јединица, и успостављање односа између значења глагола који припадају једном семантичком пољу. Глаголи се доводе у међусобне везе у систему. Такође је значајно да се компонентном анализом не покушава описивање свих врста обележја, већ се истичу дистинктивне компоненте. Значења лексема се због тога представљају бинарним опозицијама, односно присуством или одсуством одређеног обележја.

Критичари ове методе често постављају питање о броју обележја која су потребна за дефинисање значења речи. Одговор није лак, јер значење једне речи одређују и значења речи које је окружују, тако да број обележја није јединствен за све лексичке јединице. Уколико су речи полисемичне, проблем се још више компликује.

У анализи семантичких компонената јављају се и друге тешкоће. Недостатак метајезика за описивање различитости је једна од њих. Некада обележје не изражава видну разлику, већ контраст. Разлике се заснивају на односима пре него на физичким обележјима. Уочено је да многе семантичке структуре немају системски карактер. Због тога нема увек јасно дефинисаних дихотомних разлика. Даље, проналажење значења која чине 'додирни скуп' ('contiguous set') општег и техничког/специфичног речника такође може да представља проблем. Он се јавља зато што стручњаци/научници и „обични“ људи различито посматрају стварност.

² Појмови 'област', 'домен' и 'поље' су појмови сродни 'класи' (Kristal, D., *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit, 1988: 53—4 и 188—9).

³ Термин 'саобраћај'/'traffic' може се дефинисати као „кретање људи или возила путевима или улицама, бродова морима, авионом небом, итд.”, а 'транспорт'/'transport' као „кретање људи и робе од једног места до другог помоћу возила”. (Уп. *Longman Dictionary of Contemporary English*, 1978).

У целини гледано, могуће је рећи да помоћу компонентне анализе није у структуралној лексикосемантици достигнут ниво који је постигнут у фонемској анализи радовима Јакобсона и Халеа. Њена виталност је ипак потврђена у анализи проблема усвајања семантике првог језика код деце (в. Clark, 1973: 65–110) и у разматрању питања историјских промена језика (в. Nöth, 1979: 25–40), а очекујем да ће бити потврђена и овим истраживањем.

3. Анализа и дискусија

Разоткривање значења глагола кретања који се користе у енглеском и српском језику у области саобраћаја захтева пажљиво консултовање више извора.⁴ На врху хијерархијске лествице глагола кретања уређене по општости налази се глагол *move/крећати се*. Овај глагол има основно релевантно значење **кретање у простору** ('movement in space'), при чemu се сматра да је и кретање у месту кретање у одређеном, малом простору.

Постоје разне **класе значења** глагола кретања које се могу укључити у општи оквир значења глагола *move/крећати се*. Глаголи који чине ове класе могу се сматрати нижим по општости од глагола *move/крећати се*, или њихов узајамни хијерархијски однос није увек једноставно одредити. Главна **обележја значења**, која се употребљавају за описивање класа значења, могу се користити при семантичкој анализи глагола кретања. На *Дијајраму 1.* дате су класе значења глагола кретања у енглеском и српском језику у области саобраћаја, приказане помоћу главних обележја значења раздвајањем према присуству односно одсуству обележја.

Постоје две класе значења глагола за које се може тврдити да се по општости налазе одмах испод глагола *move/крећати се*: класа која као дистинктивно значење има **кретање од једног места до другог** ('movement from one place to another') и класа која као дистинктивно значење има **кретање у месту** ('movement at one place').

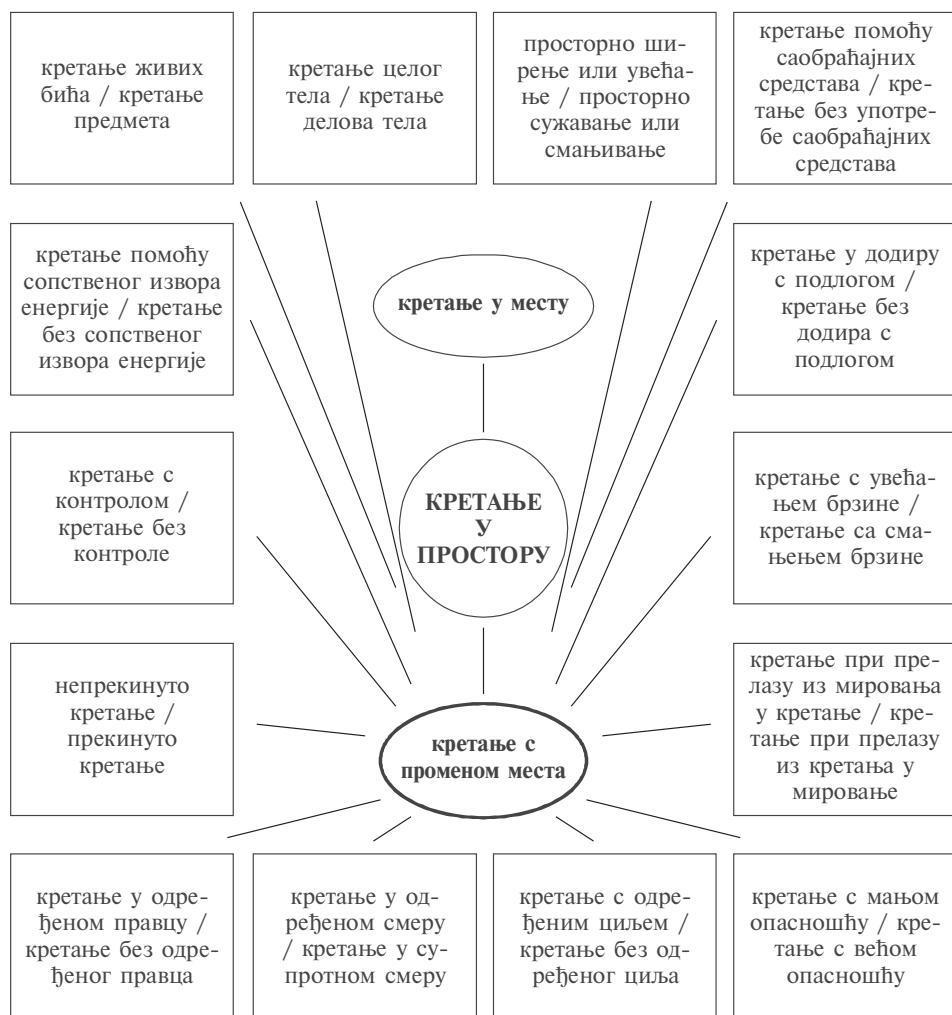
Првој класи значења глагола припадају глаголи *transport, carry/превозити, transfer/ућноваривати и исћноваривати, travel/ћутновати, прелазити, прелетити; commute/редовно џутновати од куће до ђосла и назад (нарочито возом); run, operate, function/саобраћати; ply/редовно саобраћати између два месета (нарочито ђомоћу брода, шакоће ђомоћу шаксија, аутобуса; shuttle/редовно саобраћати ђомоћу авиона, железнице, аутобуса између два месета; convey/ћревозити; transmit, broadcast/ћреносити; cover (a distance)/прелазити; haul, tow/вући*, итд. Следеће реченице су само неки од примера који показују да употребљени глаголи кретања припадају класи значења 'кретање од једног места до другог':⁵⁶

⁴ У анализи су коришћени уџбеници и монографија, које је написала ауторка овог члanca (Dimković-Telebakić, 2009a, 2009b и 2003) и речници, наведени у 'Литератури' на kraju rada.

⁵ Глагол *move/крећати се* такође може да буде употребљен у значењу 'кретање од једног места до другог'. Да је то могуће, показује пример *The LRV advantage over bus is the volume of people a light-rail system can move in tight rush hours / Предност љаког шинског во-*

Containers can be transported by different modes of transport / Контејнери се могу превозити помоћу различитих видова транспорта;

Car-floats are designed to carry 10, 20 or more rail-road cars from one railhead to another or to shipside for transferring loads / Барже за кола су пројектоване да

Дијаграм 1. Класе значења глагола кремања према дистинктивним обележјима

зила над аутобусом је у броју људи који може да буде превезен лаким ћинским системом у вршном часу. Овде контекст открива да глагол *move/превозити* има значење 'кремање од једног места до другог'. Дакле, може се закључити да различите употребе, односно значења глагола у контексту онемогућују сврставање глагола у само једну класу значења, па самим тим отежавају класификацију глагола по општости.

⁶ Предлози 'from'/'од' и 'to'/'до' и предлог 'between'/'између' и везник 'and'/'и' показују да глаголи кремања употребљени у наведеним реченицама садрже у себи компоненту 'превоз од места до места'.

носе 10, 20 или више кола од једног до другог краја железничке пруге или до брода где се врши претовар;

The new hovercraft in the Channel travels from England to France in thirty minutes (the ferryboats take almost three hours) / Ново лебдеће пловило премоће Ламанш од Енглеске до Француске за тридесет минути (прајектима је потребно скоро три сата);

People who commute to work by using a public means of transport usually have season-tickets (commutation-tickets) / Људи који редовно утешују до посла користећи јавна средства превоза обично имају претплатаће карте;

Buses run from Belgrade to Novi Sad every half an hour / Аутобуси саобраћају од Београда до Новог Сада сваких половина сата;

Regular services are operated along the coasts to Southampton and Brighton as well as to other destinations / Постоје редовне саобраћајне линије обалом до Саутхемптона и Брайтона као и до других одредишта;

A new urban transportation system functions with 12- to 20-passenger vehicles to provide either scheduled or on-demand service / У новом систему градског превоза саобраћаја 12 до 20 путничких возила да би била обезбеђена редовна линија или линија по порреби;

The ship plies between London and Australia / Брод редовно саобраћа између Лондона и Австралије;

We conveyed our goods to market in an old van / Превезли смо робу до тијаџе у старом комбију;

The message is transmitted to the nearest vehicle by the controlling computer / Порука се преноси до најближег возила помоћу контролног компјутера;

The longest flight covered a distance of 852 feet and lasted 59 seconds / Најдужи је био лејт од 852 стопе и трајао је 59 секунди;

A lorry can haul one or two trailers / Камион може да вуче једну или две приколице.

У ову класу значења могуће је уврстити и глаголе *load*/установаривати, *установарити*, *pick up*/узети, *покујити*, *установарити*, *unload/offload/discharge*/исстановаривати, исстановарити, *handle*/руковати робом, итд. Следећи примери показују како се поменути глаголи користе у интегралном саобраћају:

The car is being loaded / Роба се установарује у вагон;

The cargo was picked up into the ship's hold / Товар је установарен у бродски простор за робу;

The lorries which load and unload cargo delay traffic / Камиони у које се установарује и исстановарује терет задржавају саобраћај;

A gantry crane loads and discharges loads from trains, crossways and longitudinal conveyors, a high-rack storage system and store handling devices / Дизалицом у облику моста установарује се и исстановарује терет из возила, појачних и уздужних транспортера и високоређалних складишних система;

Krupp claims that the Fast Handling System (FHS) would take just 15 minutes to handle 40 containers in a 600 m-length train / У Крупу тврди да би за претовар 40 контейнера у возу дужине 600 метара било потребно само 15 минута.⁷

Они глаголи који у своје значење не укључују промену места, већ 'кретање у месту' ('movement at one place'), спадају у класу глагола кре-

⁷ Постоје ситуације у којима се возови споро крећу док се врши утовар, односно истовар. Такав је случај са FH системом (системом за брзо руковање робом).

тања у коју се могу уврстити глаголи *vibrate/вибрирашти*, *oscillate/осциловаши*, итд. Реченица *Pulverized solids vibrate or oscillate on vibrating conveyors / Издробљени чврсти материјали вибрирају или осцилују на вибрационим трансийортерима* показује, рецимо, да ова тврђња важи за интегрални саобраћај. Међутим, саставни делови ове реченице указују на две врсте кретања, и то кретање у месту и кретање од једног места до другог. Глагол 'vibrate' или 'oscillate' означава да 'pulverized solids'/'издробљени чврсти материјали' вибрирају или осцилују, јер по дефиницији овај глагол има то значење. (Пример *The house vibrates whenever a heavy lorry passes / Кућа вибрира кад ће тешак камион пролеће* указује на исто значење у општем језику). Значење синтагме 'vibrating conveyor'/'вибрациони транспортер' разоткрива да је овај тип транспортера узрок вибрације издробљеног чврстог материјала, али 'conveyor'/'транспортер' у свом значењу, по дефиницији, укључује кретање од једног места до другог, тако да у комбинацији са 'vibrating'/'вибрациони' означава два типа кретања. Реченица *Pulverized solids vibrate or oscillate while moving on vibrating conveyors / Издробљени чврсти материјали вибрирају или осцилују док се крећу на вибрационим трансийортерима* показује да клауза 'while/док...' помаже да се одмах очи постојање две врсте кретања. Липка је у праву када тврди да „... понекад није могуће ухватити тачне разлике у значењу неких речи док се не размотре колокације“ (Lipka, 1992: 9). То значи да се често посматрањем релација између субјекта и предиката, али и других делова у реченици, односно у контексту, долази до правог значења глагола у употреби. Каснији примери ће такође илустровати да је могуће правити разлике у значењу глагола кретања у односу на чисто лингвистички фактор, по дефиницији, и у односу на прагматички фактор, према употреби.

Следећи примери показују да разлике у субјекту, на пример, повлаче за собом прагматичку разлику. Реченица *The motor is running / Мотор ради* и реченица *Tom is running / Том трчи* указују на ту разлику. Док у реченици *Tom is running* Том сам врши радњу, трчи, у реченици *The motor is running* возач изазива кретање мотора и глагол *run* има значење 'унутрашњег кретања делова предмета'. Ова врста кретања би се могла сврстати и у класу значења глагола 'кретање у месту'. И глагол *operate/радиши* се може наћи у овом значењу, што потврђује пример *The aircraft engine should not be operated over 2, 800 rpm (revolutions per minutes) / Мотор лејпилице не треба да ради преко 2.800 обртаја у минути*. Глагол *cease/престаши* означава прелаз из стања унутрашњег кретања делова предмета у стање унутрашњег мировања делова предмета, што илуструје пример *The ship engines suddenly ceased working / Бродски мотори су одједном престали да раде*.

Примери који следе показују да постоје различите радње које су означене истим глаголом: *The acrobat is taking off now / Акробата сада скаче* и *The plane is taking off now / Авион сада њолеће*. У првој реченици се акробата уздиже сопственом снагом, а у другој пилот проузрокује кретање мотора и авион се заједно са пилотом одваја од земље. Има још

примера који указују на разлике у значењу глагола када субјекат јесте или није чисти агенс (*nomina agentis*).

Да глаголу *move/крећати* се припада највише место на хијерархијској лествици по општости значења глагола кретања, показује чињеница да централно значење ове семантичке јединице укључује и кретање од једног места до другог (на пример, *go/ићи*, *travel/путштавати*, *прелетети*, *enter/ући*, *run/саобраћати*, *load/утоваривати*, *утоварити*, *offload/истоваривати*, *истоварити*) као и кретање код кога промена места не мора да буде релевантно обележје значења (на пример, *revolve/окрећати се*, *orbit/ићи око*). Потребно је, међутим, поново подсетити да обрасци јављања термина који се односе на кретање немају само једну димензију и да због тога постоје тешкоће у семантичкој анализи. Досадашњи примери су показали да глагол *run/тарчати*, *саобраћати*, *радити*, на пример, може да припада и класи значења 'кретање од једног места до другог' и класи значења 'кретање у месту'.

Следеће класе значења глагола кретања су по општости ниже од класе 'кретања од једног места до другог' и класе 'кретање у месту'.

Важно је имати на уму *ко*, *односно шта се креће*. У саобраћају се могу кретати жива бића (путници, пешаци, коњи, камиле) или предмети — возила, возови, пловила, летилице, лебдилице, роба (разне врсте терета), поједини делови целине, итд. Помоћу обележја **кретање живих бића** ('movement of animate beings'), односно **кретање предмета** ('movement of objects/non-animate beings') могу да се разликују значења неких глагола кретања. Глаголи *walk/ићи пешиџе*, *carry/носити*, *превозити* и *transport/превозити* припадају овим класама значења. Глагол *cross/прелазити* може да означи кретање живих бића и кретање превозних средстава. Друго значење је илустровано у реченици *Hovercraft are designed to cross water / Лебдећа пловила су пројектована да прелазе преко воде*. Пример *Cable-ways are used to carry goods and people over rough and steep terrain / Жичаре се користе за превоз робе и људина преко неравног и стрмој терена* показује да глагол *carry/превозити* може да садржи оба обележја о којима је реч. Глагол *transport/превозити* најчешће означава кретање предмета, али понекад може да се односи и на кретање живих бића. То се може илустровати реченицом *Planes can transport passengers as well as goods / Путници и роба могу се превозити авионом*.

Осим **кретања целог тела** ('entity movement'), при чему је реч о физичком телу, могуће је и **кретање делова тела** ('movement of entity parts'). Поред глагола који се односе на праволинијско кретање целог тела, глаголи *rotate/окрећати се*, *circumnavigate/обићи*, *облетети*, *orbit/кружити*, *revolve/окрећати се*, *spin/обршати се*, *turn/скрећати*, *swerve/најдо скренути* као дистинктивно обележје могу да имају кретање целог тела и означавају кретање које се обавља по кружној или полукуружној путањи.⁸ Следећи примери то показују:

⁸ Понекад се узима у обзир и *какво је неко крећање*. Значења глагола кретања могу да се разликују, на пример, према облику кретања (праволинијском/неправолинијском), према трајању кретања (кратком/дугом трајању). То отвара могућност увођења 'поткласа'.

He explained that the balloons would rotate at the same speed as the earth does /
Он је објаснио да би се ови балони окрећали истом брзином као Земља;

One might circumnavigate the Northern Hemisphere in the Concorde in 18.5 flying hours linking London, Los Angeles and Tokyo / Северна хемисфера би могла да се обиђе Конкордом за 18.5 часова лећа, који би йовезао Лондон, Лос Анђелес и Токио;

The satellite is orbiting around the earth / Сателит кружи око Земље;

The aircraft was spinning during its diving descent / Летелица се обртала при обрушеавању;

When turning at a signalized intersection, the motorist must yield the right of way to all pedestrians on the pedestrian crossing / При скрећању на раскрсници на којој постоји сигналација, возач моторног возила мора да даде право првенства свим пешацима на пешачком прелазу;

The bus-driver swerved to avoid the child who ran out into the road / Возач аутобуса је најло скрену да би избегао дете које је испрчало на пут.

Глаголи *turn/окрећати се, push/окрећати*, на пример, могу да имају обележје кретање делова целог тела — *A propeller of a flying plane is being turned /* Пройлер авиона који лећи се окреће; *The bike was running down the street while the boy was pushing the pedals /* Бицикл је јурио улицом док је дечак окрећао педале.

Када се посматра кретање терета, могуће је разликовати 'кретање расутог, течног и гасовитог терета'. Већи број глагола припада групи која као дистинктивно обележје има 'кретање комадног терета'. Групи која као дистинктивно обележје има 'кретање расутог, течног и гасовитог терета' припадају глаголи *flow/шети, run/пролазити, transport, carry, convey/превозити, move/преносити*. Следеће реченице илуструју употребу ових глагола у интегралном саобраћају:

Liquids and gas flow/run through a pipe / Течност и гас шеку/пролазе кроз цев;

Pipes are most frequently used to transport natural gas and petroleum products, and sometimes solid materials in suspension / Цеви се најчешће користе за превоз природног гаса и нафтиних производа, а понекад и чврстих материјала који лебде у штености или гасу;

Tank barges carry liquid commodities / Танк-барже превозе штучну робу;

A pneumatic conveyor is a system of tubes through which goods are conveyed by means of a pressure or vacuum system / Пнеуматски преносач је систем цеви кроз који се превози роба помоћу привиска или коришћењем вакуума;

A conveyor is a materials handling machine designed to move package or bulk materials over a fixed path with continuous motion / Транспортёр је машина за рукување материјалима, прајектована да непрекидно преноси комадни и расути материјал одређеном стазом.

Ови глаголи имају и шире значење, што се може проверити у речницима.

Досадашњи примери, којима је илустрована употреба глагола *transport, carry, convey/превозити, move/преносити*, показују да се ови глаголи могу наћи и у класи значења 'кретање од једног места до другог' и у класама значења 'кретање целог тела', односно 'кретање предмета'. С друге стране, глагол *run/радити, саобраћати, пролазити* може припадати, осим

класи значења 'кретање у месту', и класи значења 'кретање с једног места на друго', и класама значења 'кретање живих бића' и 'кретање целог тела'. Глаголи *rotate/окретати се*, *circumnavigate/обићи*, *orbit/крујсити*, *revolve/окретати се*, *spin/обртати се*, *turn/скретати*, *swerve/наћло скретати* могу се наћи и у класи значења 'кретање целог тела' и у класи значења која има дистинктивно обележје 'неправолинијско кретање'.

Могуће је такође уочити да глагол *move/крећати се* припада, осим најопштијој класи значења 'кретање у простору', и класама значења 'кретање целог тела/кретање делова тела' и 'кретање од једног места до другог'. Осим у овим значењима, глагол *move/крећати се* може се употребити и у значењу 'кретање живих бића'. Следећи пример то показује: *There will be pressure in many towns and cities for people to move by bus or light rail in order to ease congestion / Утицаће се на људе у многим градовима да се превозе аутобусом или лаком железницом да би се смањила зајаченост на улицама.* Значајно је закључити да наведени примери, односно различите употребе глагола кретања у енглеском и српском језику у области саобраћаја, показују да исти глаголи могу да припадају различитим класама значења.

Кретање које укључује просторно ширење или увећање представљено је глаголима *expand/ширити*, *раширити*, *проширити*, *extend/раздјелити*, *продужити*, *проширити*, *повећати*, *enlarge/увећати*, *increase/повећати*, *swell/набрекнути*, *надути се*, *надувати се*, *повећати се*, *исујчити се*, итд. Такви глаголи припадају посебној класи значења. Такође постоје глаголи који изражавају супротно кретање — просторно сужавање или смањивање. Примери за ову класу значења су, рецимо, глаголи *reduce*, *decrease*, *make smaller/смањити*, *lessen/уманити*. Глаголи ове класе налазе примењу нарочито у области интегралног саобраћаја. Да би се у цевоводима, рецимо, сабио флуид (течност или гас), користе се различити типови пумпи. Следећи пример показује овакву употребу: *Reciprocating and centrifugal pumps are used to pressurize the fluid / Пумпе са крећањем течности напред-назад и центрифугалне пумпе користе се за сабирање течности.* Глагол *pressurize/сабијати* припада значењу 'просторно сужавање или смањивање'. Глагол *extend/повећати*, *увећати* има значење 'просторно увећавање' у реченици *Flaps, fitted to the trailing edge of the aircraft, extend the effective area of the wing, and thus prevent the aircraft from stalling / Закрилица авиона, постављена на излазној ивици, повећавају ефективну област крила, и тако спречавају да ваздухоплов губи узгон.*

Помоћу чега се обавља крећање? Други глаголи који изражавају кретање у простору, а налазе се ниже на хијерархијској лествици од глагола *move/крећати се* су, рецимо, глаголи *ride/јахати*, *возити (се)*, *пуштавати*, *drive/возити*, *fly/летећи*, *sail/пловити*, *једрити*, *travel/путоваји*. У овим случајевима реч је о кретању помоћу саобраћајних средстава ('movement by means of modes of transport' — horse/vehicle/craft/vessel movement — кретању помоћу коња, возила, летилица, пловила). Употребу наведених глагола илуструју следећи примери:

He rides bicycle to work every morning; sometimes he rides on the bus or in his car / Он сваког јутра вози бицикл до њосла; јонекад се вози аутобусом или колима;

*I usually drive to the Faculty / Обично на факултет си ижем колима;
They flew to Vienna / У Беч су си идили авионом;*

*It is quite possible that ships were sailed in other areas then, which has given us
no records / Сасвим је могуће да су бродови платали и у друге области, о чему
немамо забелешке;*

*People can travel by car, by bus, by British Rail or light rail, as well as on the
Underground in London / Људи у Лондону могу да плутају колима, аутобусом, Бри-
танском железницом или лаком железницом, као и подземном железницом.*

Ако се човек сам креће, ради се о **кретању без употребе саобраћајних средстава** ('movement without using modes of transport'). Примери за ову класу значења глагола су, рецимо, глаголи *cross/прелазити*, *walk/идти* *и* *пешише*, *ходати*, *run/шрчати*, итд.

Шта или ко изазива кретање је питање које помаже при одређењу значења лексичких јединица чије је дистинктивно обележје **постојање сопственог извора енергије за кретање**, односно **непостојање сопственог извора енергије за кретање** ('+/- own energy movement'). Следећи примери садрже ово обележје и показују да се пасивне реченице у енглеском језику најчешће преводе активним реченицама у српском језику: *Tug-boats tow/haul/tug/pull barges, Barges are towed/hauled/ tugged/pulled by tug-boats / Реморкер вуче барже; The barges may also be pushed / Барже је тајкоће могуће турати; The railway cars were pulled above the streets by small steam locomotives / Мале парне локомотиве су вукле железничке вагоне изнад улица.*

Извори енергије за кретање могу да буду *природни*, *вештачки* и *комбиновани*. У природне изворе спадају сама жива бића (одговарајући глаголи су *run/шрчати*, *walk/идти* *и* *пешише*, *cross/прелазити*, *board/укрцати се*, *укрцавати се*, *disembark/искрцати се*, *искрцавати се*),⁹ гравитација (пример су глаголи *fall/падати*, *sink/понути*, *propel/погонити*), инерција (пример су глаголи *skid/клизати*, *заносити се*, *slide/клизати се*, *склизнути*), гравитација и инерција (пример је глагол *descend/скупштати се*, *планирано смањити висину леђа*), ваздушна или водена струја (пример су глаголи *drift/скрећати с курса под дејством ветра*, *струје*, *roll/бочно се луљати*, *pitch/луљати се горе-доле*, *посртати*). Жива бића обично делују у комбинацији са гравитацијом, инерцијом, ваздушним или воденим струјама. Извор енергије је вештачки ако се кретање остварује радом уређаја које је направио човек, а која троше погонска горива. Глаголи *taxi (up)/рулати*, *take off/полетати*, *climb/ићејати се*, *crab/тарирати ветру да би се одржао* *планирани курс леђа и let down/скупштати се с нивоа леђа на ниво слетања* припадају овој групи глагола кретања. Уколико се кретање остварује употребом природних и вештачких извора енергије, каже се да су извори кретања комбиновани. Глагол *cruise/крстарити*, када се употребљава у водном саобраћају, илуструје ову групу глагола кретања, јер се крстарити може не само уз помоћ једара, већ и парних машина, диг-

⁹ *The passengers are requested to board the plane (ship) / Моле се путници да се украју у авион (на брод); The vehicle moves to its destination, stops at the predetermined point and the passenger disembarks / Возило се креће до свог циља, зауставља се на пређаходно одређеном месту и путник се искрцава.*

зел-мотора или нуклеарних реактора. Слично је и са глаголима *sail/ћловићи, fly/летећи*.

Може се поставити питање *јде се врши кретање*. Пошто се оно може одвијати на земљи, под земљом, у ваздуху, у безвоздушном простору, на води, у води, могуће је издвојити дијагностичко/дистинктивно обележје **кретање у додиру с подлогом** ('movement in contact to the ground') или **кретање без додира с подлогом** ('movement without the contact to the ground').¹⁰ Помоћу њега се могу разликовати значења глагола *drive/возиши, ride/ћутшоваши, возиши (се), taxi (up)/рулатиши*, када постоји додир с подлогом, односно *rise/ћудићи се, ascend/дизајиши се с једног нивоа леђа на други, loop/летећиши у круг у вертикалној равни, sink/ћројадаши*, итд., када не постоји додир с подлогом. Следећи примери показују нека од ових значења:

The driver drove his poorly-maintained car too fast on a badly-designed and poorly-lit curve, skidded and was killed in a crash with a truck driven by a drunken driver / Водач је ћребрзо возио своја недовољно одржавана кола у лоше ћројектованој и слабо осветљеној кривини, изђубио је концерну над возилом и починио је у судару с камионом који је возио ћијани водач;

One may ride on the bus or train through Devon and Cornwall / Кроз Девон и Корнвел можуће је ћутшовати аутобусом или возом;

The KLM plane was taxiing up the runway when the Pan Am pilot was told to do the same, but to turn off 'by the third exit on his left' / КЛМ-ов авион је рулао ћиштотом када је Пан Ам-овом пилоту речено да исто уради, или да скрене 'код треће излаза с њедове леве стране';

The aircraft rose to the height of 10, 000 metres / Ваздухоплов се ћоћео на висину од 10 000 метара;

The plane all of a sudden began to sink / Авион је одједном ћоћео да ћројада.

У оквиру обележја '+— кретање у додиру с подлогом' потребно је указати на постојање глагола који означавају промену кретања 'с подлоге (земље, воде, вештачке подлоге, рецимо, носача авиона) у ваздух' — *take off/ћолећиши, launch/лансираши, ћославиши у ваздух и 'из ваздуха на подлогу (земљу, воду, вештачку подлогу)*' — *land/слећеши, alight/слећеши на воду, ditch/ћринудно слећеши на воду*. У случају глагола *alight/слећеши на воду* и *ditch/ћринудно слећеши на воду* подлога је вода. Следећи примери показују ове глаголе у употреби:

Lift is considerably greater than the weight of the aeroplane when a plane is about to take off / Уздан је значајно већи од тежине авиона када авион ћреће да ћолећи;

The pilot ought to use flaps to make a plane land/touch down safely / Пилот ћреће да употреби закрилица да би авион безбедно слећео;

The pilot had to ditch his plane / Пилот је морао ћринудно да слећи на воду.

Постоји и кретање са вештачке подлоге у воду и из воде на вештачку подлогу у водном саобраћају. То илуструју примери *The tanker was launched two years ago / Танкер је ћоринут у воду пре две године и The ship has been docked for ten days / Брод је у сувом доку десет дана.*

¹⁰ Све врсте кретања обично се пореде с кретањем на копну, где је подлога земља.

Глаголи *ride/возиши* (*се*), *йуїшовашши* и *drive/возиши* припадају и класи значења 'кретање помоћу саобраћајних средстава' и класи значења 'кретање у додиру с подлогом', док глаголи *cross/прелазишши* и *walk/иди* *иешшице* припадају класама 'кретање без употребе саобраћајних средстава', 'кретање живих бића' и 'постојање сопственог извора енергије'.

Да ли се кретање одвија под контролом? Глаголи *let down/сигуштишши* се с нивоа леђа на ниво слетања и извлачиши стајни трап, *balloon/лађано смањиваши висину* (при слетању), лађано повећашши висину (при режиму полетања), *pull up/извлачиши* авион после йонирања садрже у свом значењу **кретање с контролом**. Глаголи *drift/леїшши* под утицајем ветра, скрећашши с курса под утицајем ветра, *ловишши* под утицајем снажног ветра или водених струја, *skip/одскакиваши* при полетању или при слетању (услед чеоне ваздушне струје), *flutter/вибрираши*, њихашши крилима или крилцима примери су за значење **кретање без контроле**. Овде се ради о дистинктивном обележју 'кретање под контролом/кретање без контроле' ('+/- under control movement').

У коментару о глаголу *drift/леїшши* под утицајем ветра, скрећашши с курса под утицајем ветра, *ловишши* под утицајем снажног ветра или водених струја потребно је констатовати да припада класи значења 'кретање без сопствене снаге' ('— own energy') и класи значења 'кретање без контроле' ('— under control').

У односу на обележје 'брзина кретања', могуће је говорити о класи значења глагола који као обележје имају **повећање брзине кретања** и класи значења глагола који имају супротно обележје **смањење брзине кретања**. Класама значења глагола с овим обележјем припадају, на пример, глаголи *dive/йонираши*, *обрушавашши* *се*, *nosedive/сигуштишши* *се* *стірмо*, *тикираши*, *speed up*, *accelerate/йовећашши* брзину, *overtake/прешаши*, односно *slow down*, *decelerate/успориши*, *abort/ прекинуши* леђ. Следећи примери илуструју наведена значења:

Space rockets are now being considered as a possible means which can speed up delivery / Сада се разматра модућносћ да свемирске ракете буду средstvo које може да убрза испоруку;

After passing through a section where running speed is restricted to 160 km/h, the train was accelerated in 10th powering notch and passed Jomokogen station at 249 km/h / Потпишто је прошао деоницу на којој је брзина кретања ограничена на 160 км/ч, воз је повећао брзину у десетом стапену регулације и прошао станицу Јомокоген брзином од 249 км/ч;

You're not allowed to overtake on the brow of a hill / Прешацање није дозвољено на врху брда;

Slow down if the road is wet or icy and in fog / Успориши ако је пут влажан или замрзнуши и у маљи.

Глагол *cruise/крећариши*, наспрот поменутим глаголима, означава 'кретање константном, економичном брзином'.

Како кретање може да се одвија с прекидом, односно без прекида, могуће је увести у анализу и обележје **кретање с прекидом**, односно **кретање без прекида** ('+/- disrupted movement' — 'disrupted movement/non-

-disrupted movement'). Према овом обележју се могу разликовати глаголи *come, get, reach, arrive/cтићи, dock/доћи* у луку, *stop/стапити, зауставити* (*ce*), *hault/стапити, travel/путовати, go/ићи, go around/продужити* летење *при* режиму слетања (када се *после* првог кружења *прелази на друго кружење*) без додира *йолетишно-слетишне стазе, glide/летеши* без рада мотора, *једрити, планирати*, итд. Глаголи *cruise/летеши* на режиму крстарења и *abort/ прекинути* летеши могу се сврстати под обележје 'кретање с прекидом' ('+ disrupted'), с тим да *cruise* може да има особину и 'кретање без прекида' ('- disrupted'). У случајевима када се глаголи разликују по обележју 'кретање с прекидом' ('+ disrupted'), могуће је говорити о '+ континуираном кретању' ('+ continuous movement'). Следећи примери показују употребу неких од ових глагола:

They have been travelling on the plane since 10 o'clock / Од 10 сати идују авионом;

Where is the traffic going? / Куда се стиже овим саобраћајем?;

Royal Caribbean's 74, 000 gt Majesty of the Seas has been cruising for a week / „Краљевско карибско величансво мора” бруто тонаже од 74 000 тона кружи недељу дана;

When a vehicle gets to its destination, it must be parked / Када возило стигне до свог одредишта, мора да буде паркирано;

As the designated car reaches (arrives at) the assigned point, it automatically pulls off the main guideway and stops / Пошто означена кола стигну до одређеној мести, аутоматски слизе са главне трасе и заустављају се;

The ship docks at three o'clock in the morning / Брод стиже у луку у три сата ујутро;

The train haulted in front of the railway signal / Воз се зауставио испред железничкој сијалици.

Даље, кретање у коме постоји прелаз из стања мировања у стање кретања може се разликовати од кретања у коме постоји прелаз из стања кретања у стање мировања. Ово обележје **прелаз из стања мировања у стање кретања и прелаз из стања кретања у стање мировања** ('↑ / ↓ non-movement to movement transition/movement to non-movement transition') илуструју, рецимо, глаголи *launch/избацити* љовило у море, *йолетити, start, depart, leave (for)/кренути* (ка), *sail/ловити*, односно глаголи *stop/стапити, end/завршити, brake/закочити, кочити*. Наведена значења глагола садржана су у следећим примерима:

The world's first commercial satellite, Early Bird, was launched into the sky at Cape Kennedy on April 6, 1965 / Први комерцијални сателит на свету, Рана Птица, био је лансиран у небо с Кеј Џенедија 6. априла 1965. године;

The new car make started its trial drive between Hendon and Windsor last summer / Аутомобил нове марке почeo је своју пробну вожњу између Хендона и Виндзора првошто лећа;

Is the plane departing at 7 in the morning too early for you? / Да ли је превише рано за вас да идујеши авионом који јолеће у 7 ујутро?;

The 4.05 train leaves for Liverpool / Воз за Ливерпул креће у 4.05;

When does the night ferry sail? / Када идујеши ноћни трајект?

As you approach a Zebra crossing, be ready to slow down or stop to let pedestrians cross / Пошто приђеши ћешачком прелазу, будиће сремни да уситориш или стапаш како бисте ћустили ћешаке да пребију улицу;

Accompanied by a fellow Australian and two Americans Captain (later Sir) Charles Kingsford Smith ended his crossing of the Pacific Ocean in Brisbane, Australia, in 1928 / Кадејшан (касније сеп) Чарлс Кинесфорд Смит завршио је у пратњи једног Аустралијанца и два Американца свој прелаз Пацифика у Брисбејну, у Аустралији, 1928. године;

If the driver hadn't managed to brake in the nick of time, he'd have certainly killed the pedestrian / Да возач није благовремено усјео да закочи, сигурно би убио ћешака.

Могуће је и кретање по инерцији, без прелаза из једног стања у друго. Уколико нема прелаза из једног стања у друго (а постоји кретање), говоримо о једноличном кретању, које је и непрекинуто кретање, о коме је већ било речи. Међутим, потребно је нагласити да неки глаголи који се могу уврстити под обележје 'кретање с прекидом' ('+ disrupted movement') припадају и обележју 'прелаз из стања кретања у стање мириовања' ('↓ transition from movement to non-movement'), као нпр. *dock/стапиши у луку, arrive/стапиши, end/завршиши ћуствовање*, итд.

Да ли јостоји ћравац кретања? Кретање у одређеном правцу ('directional movement') представља још једну дијагностичку компоненту. Оно може да буде 'кретање право' (праволинијско) и 'кретање укриво' (криволинијско). **Кретање без одређеног правца** ('хаотично кретање' — 'chaotic movement') је у саобраћају ретко. Глаголи *yaw/скреташи с ћравац леђта, скреташи (око вертикалне осе брода), кривудаши услед деловања шаласа, водених струја и ветра, и drift/леђешти ћод утицајем ветра, ћловиши ћод утицајем снажног ветра или водених струја*, рецимо, означавају кретање без стално одређеног правца.

Који је смер кретања? Кретање у одређеном смеру разликује се од **кретања у супротном смеру**, односно и овде је могуће разликовање +/— обележје. 'Кретање навише' је обележје које разликује глаголе *climb/ћланирано ђовећаваши висину леђта, rise/дизаши се* или *lift/ћодизаши се вертикално* од глагола *descend/ћланирано смањиши висину леђта, fall/ћадаши* или *dive/обрушаваши се, ђонираши*, који као дистинктивно обележје имају 'кретање наниже'. Следећи примери показују како се поменути глаголи понашају у употреби: *A plane rose for a moment off the ground, but fell and was damaged / Авион се за ћренутак ћодићао изнад земље, али је ћао и ошигештио се; The wings provide the lift which lifts the aircraft through the air / Крила обезбеђују узгон који вертикално ћодиже ваздухоплов кроз ваздух.* Могуће је разликовати и 'кретање улево' од 'кретања удесно', 'кретање напред' од 'кретања назад'. Некада се смер кретања мења. Тада се говори о 'кретању горе-доле', 'кретању лево-десно', 'кретању напред-назад'.

Осим што глаголи *fall/ћадаши* и *dive/обрушаваши се, ђонираши* припадају класи 'кретање у одређеном правцу' и класи 'кретање у одређеном смеру', они припадају и класи значења 'повећање брзине кретања', уколико се ради о употреби глагола у ваздушном саобраћају.

Да ли се крећање одвија с неким циљем? Групи глагола који имају дистинктивно значење **кремтање с одређеним циљем** ('+ telic movement') припадају *go/ићи, come/доћи, arrive/стићи, depart/напустити, leave/кренути, enter/ући, exit/изаћи, advance/напредовати, return/вратити се, reach, get/стићи, dock/доћи у луку, commute/штитовати* од куће до њосла и назад, итд. Ево неких примера:

Where are the pedestrians going to? / Куда иду пешаци?

A group of passengers will come by air tonight / Група путника ће стићи вечерас авионом;

After our tram had left, we reached the tram stop / Стигли смо на трамвајску станицу када је трамвај већ оишшао;

G-XD give way to DC-10 entering taxiway 5 / Г-ХД, пушти да прође авион ДЦ-10 који улази на стазу за руљање број 5!;

How do I get to the airport? / Како да дођем до аеродрома?

Супротно овој групи глагола, глаголи *travel, journey, tour/штитовати, wander/путати*, итд. могу имати додатно значење **кремтање без одређеног циља** ('- telic movement'). При томе је значајно истаћи да *go* и *come* у енглеском језику укључују у своје значење и ходање, и трчање, и вожњу, и пловидбу, глагол *travel* обично подразумева кремтање помоћу возила, а *journey* може да се односи и на кремтање пешице, односно ходање. Глагол *walk* је везан за глагол *wander*, иако се може лутати, рецимо, путујући возом, што илуструје реченица *We wandered about Europe by train / Лутили смо возом по Европи*, и по самом возу, како показује реченица *She wandered through the train aimlessly / Кремтала се кроз воз без циља*.

Осим до сада наведених обележја значења, могуће је говорити и о обележју **кремтање с већом опасношћу**, односно **кремтање с мањом опасношћу**. Глаголи *ascend/ћењати се* и *taxis (up)/рулати*, употребљени у ваздушном саобраћају, могу да имају значење 'кремтање без опасности', док глаголи *dive/обрушавати се, йонирајти* и *sink/пропадати*, брзо, непланирано, невољно смањити висину лета имају значење 'кремтање с опасношћу'. У литератури се ово обележје јавља као '+/- normal' (в. Hüllen, 1981: 150—1). Међутим, како у саобраћају при сваком кремтању постоји потенцијална опасност од несреће, сматрам да није примерено говорити о '+/- односу, односно да је боље говорити о већој или мањој опасности од несреће и у складу с тим употребљавати симболе ' $\uparrow$ / $\downarrow$ normal'. Реченица *Drive carefully when passing a stationary bus showing a 'School Bus' sign as children may be getting on or off / Вожиће пажљиво када пролазиш поред аутобуса са ознаком 'Школски аутобус' који стоји, љошто деца могу да улазе у аутобус или да излазе из њега* показује ситуацију када глаголи *drive/возити* и *pass/пролазити* поред указују на могућу опасност. Овај пример потврђује да глаголи употребљени у одређеним ситуацијама у комбинацији са другим лексемама дају одређена значења.

Следећи примери такође показују да је тешко успоставити строгу хијерархију између класа значења. Лексема *travel/штитовати*, у зависности од контекста у коме се користи, може по општости да буде надређена или подређена у односу на лексеме *come/доћи* и *go/ићи*. Примери *go*

to the kitchen / ићу у кухињу или go to Europe / ићи или йућовати у Европу илуструју да *travel/йућовати* може да се нађе само у другом контексту, па је лексема *go/ићи* онда надређена у односу на *travel/йућовати*, иако је лексема *travel/йућовати*, којом се не одређује правац кретања, на хијерархијској лествици изнад *go/ићи*. С друге стране, *go* и *travel* се могу наћи и на истом нивоу. То илуструју реченице *He's going all over Europe this summer* и *He's travelling all over Europe this summer / Он овој лећи планира да йућује по целој Европи.*

Пример *That car was really moving; it must have been doing 90 miles an hour / Тај аутобус се стварно крећао; мора да је ишао брзином од 90 миља на час* показује да и глагол *do/ићи, крећати* се великим брзином може да буде употребљен као глагол кретања и да може да припада различитим класама значења. У датом примеру глагол *do* појављује се заједно са лингвистичким експонентом *90 miles an hour*, што указује да је дистинктивно обележје овде 'кретање великим брзином'. Ова одредба заправо значи да је могуће увести још једну карактеристику везану за брзину кретања (в. Dimković-Telebakić, 2003: 154). Уз велику брзину иде свакако у саобраћају и обележје 'кретање с опасношћу'. Такође се може рећи да глагол *do/ићи, крећати* се великим брзином овде припада и класама значења 'кретање од једног места до другог', 'кретање предмета' и 'кретање живих бића/живог бића', 'кретање помоћу саобраћајног средства', 'постојање сопственог извора енергије за кретање', 'кретање у додиру с подлогом', 'кретање с контролом', 'кретање у одређеном правцу', 'кретање с одређеним циљем'.

Управо коментарисана реченица такође показује да и повлачење оштрих граница између опште и специфичне употребе глагола кретања није увек лако. Упркос тешкоћама, у анализи се често поставља питање да ли неки глагол припада општем или специфичном језику. Сматра се да глагол није стручни термин и не припада специфичној употреби уколико је опште прихваћен. Глаголи *do/ићи, крећати* се великим брзином и *embark/укријати* се, на пример, то показују. С друге стране, глагол *crab/јарирајати* већу да би се одржао планирани курс лећа (заношењем крила и носа лећилице од смера кретања ваздушне струје) или *home in/лећети* према извору радио сигнала су стручни термини у ваздушном саобраћају, а *move astern/go astern/йомерати* се крмом, йловати уназад или *dock/доћи, стапићи* у луку у водном саобраћају.

4. Закључак

Резултати истраживања показују да је седамнаест дистинктивних обележја потребно и доволно за одређење значења анализираних глагола кретања у енглеском и српском језику који се користе у области саобраћаја. Дистинктивна обележја ових класа значења показују односе међу елементима класа. Све класе значења су подређене у односу на основну класу значења коју одређује обележје 'кретање у простору'. Архилексема ове класе значења је глагол *move/крећати* се, а основна лек-

сема класе значења глагола који се односе на 'кретање с променом места', односно на област саобраћаја, је глагол *transport/тревозити*.

Примери илуструју припадност појединих глагола различитим класама значења. Чињеница да глаголи могу да се „шетају“ из једне класе у другу отежава фиксирање положаја значења на хијерархијској лествици по општости и истовремено указује на богатство језика. Добијена таксономија је валидна само за корпус који је разматран, јер у анализи оваквог обима није било могуће обухватити све глаголе кретања.

Значења глагола представљена су бинарним опозицијама, које карактеришу маркираност/означеност и немаркираност/неозначеност. Обележја 'повећање/смањење брзине кретања', 'просторно ширење или увећање/просторно сужавање или смањивање' и 'кретање с мањом опасношћу/кретање с већом опасношћу' упућују на размишљање о вишедимензионалној структури семантичких јединица. Намеће се питање на који начин се могу представити овакве структуре. Једно решење су вероватно изосемијске линије.

У даљем разматрању анализираних глагола кретања могло би да се покуша поређење значења у оквиру различитих и у оквиру истих класа како би се успоставили односи значења. Компонентна метода може да обухвати различите типове односа значења, па би било интересантно наставити започето истраживање у том правцу.

Београд

ЛИТЕРАТУРА

- Brown, D. C. (ed.) 1976. *Aviation: General Aviation*, Book 1, New York and London: Collier Macmillan International Inc. and Collier Macmillan Publisher.
- Cambridge International Dictionary of English On-line*.
- Clark, E. V. 1973. What's in a Word: On the Child's Acquisition of Semantics in His First Language, in T. E. Moore (ed.) *Cognition Development and the Acquisition of Language*, New York: Academic Press, 65—110.
- Dimković-Telbaković, G. 2003. *Savremeni engleski jezik struke i nauke*, Novi Sad/Moskva: Naše slovo.
- Dimković-Telbaković, G. 2009a. *English in Transport and Traffic Engineering*, V izdanje, Beograd: Saobraćajni fakultet.
- Dimković-Telbaković, G. 2009b. *Testovi, zadaci i teme iz engleskog jezika*, V izdanje, Beograd: Saobraćajni fakultet.
- Glossary of Maritime Terms*, American Transport Institute.
- Glossary of Nautical Terms*, Wisconsin: University of Wisconsin Sea Grant Institute.
- Glossary of Shipping Terms or On-line Dictionary*.
- Hornby, A. S. 1974. *The Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, London: OUP.
- <http://www.cobuild.collins.co.uk>
- Hüllen, W. 1981. Movements on earth and in the air, *ESP Journal*, vol. 1, 2, 141—54.
- Katz, J. J. and Fodor, J. A. 1963. The structure of a semantic theory, *Language*, 39, 2, 170—210.
- Kristal, D. 1988. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, (preveli Ivan Klajn i Boris Hlebec), Beograd: Nolit.
- Lipka, L. 1992. *An Outline of English Lexicology*, Second Edition, Tübingen: Max Niemeier Verlag.
- Longman Dictionary of Contemporary English*. 1978. Longman Group Ltd.

- Lyons, J. 1977/1981. *Semantics*. Cambridge: CUP.
- Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. 1993. Springfield, Mass: Merriam/Webster, Inc.
- Nida, E. A. 1975. *Componential Analysis of Meaning: an introduction to semantic structures*, The Hague, Paris: Mouton.
- Nöth, W. 1979. Contrastive Semantics in the Light of the Theory of Semantic Change, *Semantik*, vol. 8, Trier: WVG, 25—40.
- Parker, S. P. (ed.) 1989. *McGraw-Hill Dictionary of Scientific and Technical Terms*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Podhorsky, R. (gl. ur.) 1966. *Tehničke enciklopedije*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Pričard, B. i saradnici. 1989. *Hrvatsko ili srpsko-engleski rječnik pomorskog nazivlja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ristić, S., Simić, Ž., Popović, V. 1973. *Enciklopediski englesko-srpskohrvatski rečnik*, I i II tom, Beograd: Prosveta.
- The Random House Dictionary of the English Language*. 1969. College Edition.
- Weidmann, U. 1975. *Fliegersprache*: Schweizerische Anglistische Arbeiten, Vol. 85, Bern: Francke.
- WordNet English Dictionary and Thesaurus* (An Electronic Lexical Database for English, Cognitive Science Laboratoy, Princeton University — видети: <http://www.facstaff.bucknell.edu/rbeard/diction4.html>).

Гордана Димкович-Телебакович

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ ГЛАГОЛОВ ТРАНСПОРТНОГО ДВИЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ

Р е з ю м е

Целью работы является выявление лексического состава некоторых глаголов движения, чаще всего использующихся в транспортной сфере в английском и сербском языках. Проводится их компонентный анализ. Обнаружено 17 семантических признаков, с помощью которых можно различать значения анализируемых глаголов. Данные различительные признаки выявлены на основании толкований глаголов, находящихся в специализированных словарях. В работе сделана попытка установить иерархию глаголов движения по критерию семантической обобщенности, но в ходе анализа было отмечено, что не все они имеют постоянную иерархическую позицию и не всегда одно и то же значение.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

UDC 811.163.41'282(049.32)

ПАВЛЕ ИВИЋ: СРПСКИ ДИЈАЛЕКТИ И ЊИХОВА КЛАСИФИКАЦИЈА¹

Издавачка књижарница Зорана Стојановића, овога пута у библиотеци Елементи, представља нам још једно значајно лингвистичко дело. То је постхумна књига академика Павла Ивића *Српски дијалекти и њихова класификација*. Књига је настала тако што се у послу око сређивања научне заоставштине професора Ивића, наш угледни дијалектолог Слободан Реметић побринуо да се у часопису *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* објаве сва три дела најрецентније дијалектолошке синтезе преминулога професора (Део први: XLI/2, за 1998. годину, штампање завршено 2000. године, стр. 113—132; Део други: XLII за 1999. годину, штампање завршено 2001. године, стр. 303—354; и Део трећи: XLIV/1—2, за 2001. годину, штампање завршено 2003. године, стр. 175—209).² Резуме се да је Слободан Реметић, као ученик професора Павла Ивића, и његов дугогодишњи сарадник на дијалектолошким и дијалектографским пословима, те у раду на Општесловенском лингвистичком атласу, и том приликом, а сада и подробније приликом приређивања ове књиге, стручно и пожртвовано уредио ово драгоцену лингвистичку издање.

Пошто се књига објављује о десетогодишњици смрти професора Ивића и о осамдесетгодишњици његовог рођења, у овом приказу прво ћу препричати, укратко, и основне библиографске (енциклопе-

¹ Приредио Слободан Реметић, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад, 2009, стр. 221 (Библиотека Елементи, 81; уредник Сретен Стојановић).

² О том сам издању писао у: Милорад Радовановић, „Социолингвистички аспекти Ивићеве класификације српских дијалеката”, *Живот и дело академика Павла Ивића [= Зборник радова са трећег међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића”, Београд 17—19. септембар 2001]*, ур. Јудита Планкош, Градска библиотека Суботица — САНУ — Филозофски факултет у Новом Саду — Народна библиотека Србије — Матица српска — Институт за српски језик САНУ, Суботица — Нови Сад — Београд, 2004, 283—288. Прештампано као: Milorad Radovanović, „Ivićeva klasifikacija srpskih dijalekata”, *Planiranje jezika: i drugi spisi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad, 2004, 155—203 (Biblioteka Elementi, 56). У формалном смислу, овај мој прилог део је истраживања организованог у оквиру пројекта Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања (148010) који финансира Министарство науке Републике Србије.

дијски постројене) податке одабране, срочене, као основна информација за клапну књиге (због млађих лингвистичких посленика, и за језичку тематику заинтересованих потенцијалних читалаца нелингвиста).

Академик Павле Ивић (Београд 1924 — Београд 1999), лингвиста, слависта, универзитетски професор у Новом Саду и Београду, ученик Александра Белића, један је од најугледнијих светских слависта свога до-ба. Са академиком Милком Ивић обележио је другу половину XX века у развоју српске лингвистике и утемељио „новосадску лингвистичку школу”. Био је члан САНУ и многих иностраних академија наука и научних друштава. Као гост, краће или дуже је предавао, и објављивао, у већини важних славистичких и лингвистичких центара света. Руководио је важним пословима у раду Општесловенског и Европског лингвистичког атласа, као и многих других научних установа и организација. Био је главни уредник часописа *Зборник Мајиће српске за филолођију и лингвистику*, *Српски дијалектолошки зборник* и *Ономатолошки прилози*. Највише се бавио историјом језика, дијалектологијом, фонологијом и планирањем језика. Кључна и најутицајнија дела су му књиге: *Дијалектолођија српскохрватској језику*, *О ћовору Галића срба*, *Појговор: О Вуковом Речнику из 1818. године*, *Српски народ и његов језик*, *Дечанске хрисовуље* (коаутор), *Правојис српскохрватских љовеља и љисама XII и XIII века* (коаутор), *Палеографски ојис и правојис Дечанских хрисовуља* (коаутор), *Избрани огледи (I—III)*, *Језички приручник* (коаутор), *Језик српскохрватски / хрватскосрпски, хрватски или српски* (коаутор), *Фонолошки ојиси* (коаутор), *Српскохрватски дијалекти (Die serbokroatischen Dialekte)*, *О Вуку Караџићу*, *Прееглед историје српског језика*, *Банаћки говори шумадијско-војвођанског дијалекта (I—II; коаутор)*, *О српскохрватским акценштима (Accent in Serbocroatian)* (коаутор), *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику (Word and Sentence Prosody in Serbocroatian)* (коаутор), *Расправе, студије и чланци I: О фонологији, Студије из српске средњовековне писмености* (коаутор). Подробна биографија и библиографија Павла Ивића објављене су у часопису *Јужнословенски филолог* LVI/1—2 (Београд, 2000, стр. 1—49). Целокућна дела Павла Ивића (I—XI) објављују се код Издавачке књижарнице Зорана Стојановића, у Сремским Карловцима и Новоме Саду („у редакцији Милорада Радовановића”) од 1991. године.

Да бисмо схватили суштину овога издавачкога подухвата (слободан сам рећи — подвига чак), завиримо у сам почетак књиге и неке његове одељке потом: „Распад српскохрватске језичке заједнице намеће потребу да српска дијалектологија замени српскохрватску визуру српском. То значи да из њеног поља проучавања излазе говори Хрвата и муслимана Бошњака. Излазак кајкавског и чакавског наречја из тог поља чини ирелевантним за српску дијалектологију и појам штокавског наречја: сви су српски говори штокавски. Новији резултати теренских истраживања и нова размишљања о дијалектима омогућавају одређена побољшања класификације српских дијалеката, а у рећим случајевима и њихове номенклатуре”. И затим: „Закључак је јасан: српским можемо сматрати оне дијалекте којима говоре Срби, односно популације које свој говор нази-

вају српским. То су, у крупним цртама, сви штокавски дијалекти осим икавских, стариначких славонских и источнобосанских”. Ово значи и строго придржавање синхронијског дијалектолошког начела — са остављањем историји језика и упоредној граматици да се позабаве дијахронијским и генетсколингвистичким односима и процесима. Такође и стандардологији односно језичкој политици и науци о планирању језика да из тога извуку своје лингвистичке и глотовитничке закључке и поуке. У најмању руку: не бркати равни посматрања, описивања и тумачења ствари, дакле, не бркати ни темељне лингвистичке димензије и дисциплине, па ни људске и етничке чињенице којима се оне баве.

А потом: „Најизразитије разлике у кругу српских говора су оне између дијалеката источне и јужне Србије (‘призренско-тимочке дијалекатске области’) и главнине српских дијалеката, дакле између оних који улазе у састав балканског језичког савеза и оних који у њега не улазе”. Пошто по мишљењу професора Павла Ивића, „засад нема чак ни предложеног, а камоли усвојеног термина за ознаку целине говора који нису балканализирани”, он сада предлаже, као могућна решења, следеће терминске парове (уводећи у први план нову, при том пресудно важну — типолошку визуру у разврставање српских говора): *небалканализирани / балканализирани*, односно структурално *конзервативни / иновативни* дијалекти. Суштина крупне лингвистичке новости коју аутор овде нуди јесте поново у сређивању мерила. Наиме, „конзервативност” се сада, само првично парадоксално, приписује (по традицији) тзв. „новоштокавским говорима”, док се, с друге стране, „иновативност” сада приписује (по традицији) „старијим”, тзв. „средњоштокавским” говорима. Сређивање мерила се овде састоји у томе да се стари дијалекатски „прогрес”, „иновација” (или слично именоване појаве), са синхронијског аспекта сада не третирају тако, већ се значење „прогресивности”, „иновативности” (или слично именованих појава) приписује оним говорима који су типолошки, структурално гледано, захваћени „новијим” и при том „општијим”, балканистичким лингвистичким процесима (уклањање тонских и квантитативних опрека у свим позицијама у прозодији, аналитичка деклинација и компарација, губљење инфинитива, удвајање објекта, делимично граматикализовање чланске морфеме, и друге). Сматра се, наиме, да су, структурално гледано, са становишта лика језичкога система, ове и њима сродне појаве, на синхронијској равни (осим што су и распострањеније) — и далекосежније и значајније, а лингвистички свакако важније од покојег граматичког архаизма у тим говорима, при том неједнаке распострањености и невеликог системског домашаја, или чак и недовољне специфичности (будући да се проналазе и друге).

А садржај књиге чине следећа поглавља: *Предмешт српске дијалектолођије*, 5—9; *Основна подела српских дијалеката*, 10—16; *Херцеговачко-крајишки дијалекат*, 17—38; *Шумадијско-војвођански дијалекат*, 39—44; *Зетско-сјенички дијалекат*, 45—62; *Косовско-ресавски дијалекат*, 63—96; *Смедеревско-вршачки дијалекат*, 97—148 [најобимније поглавље у књизи!]; *Призренско-тимочка дијалекатска област*, 149—175; *Призренско-јужноморавски дијалекат*, 176—188; *Сръбијско-западњачки дијалекат*, 189—

194; *Тимочко-лужнички дијалекат*, 195—202; [реконструисани] *Сисак литеаратуре и скраћеница*, 203—215; [Слободан Реметић:] *Найомена приређивача*, 216—219.

У већ помињане, овде је кључна терминолошка иновација — „херцеговачко-крајишки дијалекат [(и)јекавски с новом акцентуацијом]”. Њу професор Ивић објашњава овако: „Уверен сам да је овај термин прикладнији него ’источнохерцеговачки’, који преовлађује у постојећој литератури, и то из неколико разлога: 1) У самој Херцеговини источно од Неретве Асим Пеџо, најбољи познавалац говора те области, разликује три говорна типа: источњохерцеговачки говорни тип, централнохерцеговачки и севернохерцеговачки; за целину говора овог дијалекта Пеџо употребљава термин ’ијекавски говори херцеговачког типа’. 2) Термин ’источнохерцеговачки’ у примени на све говоре предела источно од Неретве заснован је на контрасту према западнохерцеговачком (икавском) говорном типу, који не спада у круг српских дијалеката. 3) Сви други називи српских дијалеката су двојлани (шумадијско-војвођански, тимочко-лужнички итд.), па би се усвајањем двојланог назива и у овом случају створила корисна једнообразност, која омогућује препознатљивост назива из категорије основних дијалекатских јединица. 4) Термин ’херцеговачко-крајишки’ даје назнаку рас прострањености овог дијалекта на сличан начин као нпр. ’косовско-ресавски’: на првом месту помиње се предео у зони изворишта миграција, а на другом предео у зони насељавања (у овом случају то није само Босанска крајина, него и некадашња Војна крајина, односно доскорашња Република Српска Крајина)”. [На овом месту, додуше, као да, с обзиром на новија етничка кретања, остаје раније већ изречено опажање да су ту у делимичном несагласју лингвистичке, историјске и актуелне социолингвистичке, етничке и популацијске чињенице с овима у вези — принципски једнако важно и за „косовско-ресавски” и за „херцеговачко-крајишки” дијалекатски комплекс. Наме, у једном се случају данас губе говори у изворишту, а у другом у дестинацији негдашњих миграционских премештања. Време ће показати да ли и како понуђени приступ класификацији српских дијалеката кореспондира са најрецентнијим и текућим, још незавршеним миграцијама српскога живља.]

Да закључим: академик Павле Ивић је био и остао наш најбољи дијалектолог. Овом су књигом његова тек постхумно, у деловима, у часопису објављена размишљања и систематизације постали доступни и најширој научној и културној јавности. У њој је аутор показао како научник може ставове прилагодити променама у стварности или у тумачењу те стварности. Дакле, прилагодио се новонасталим изванјезичким, нелингвистичким чиниоцима и њиховој рационалној лингвистичкој интерпретацији. Након дисолуције Југославије, једноставно је показао како чакавштина и кајкавштина престају бити темом нашег језичког корпуса. Затим је назначио како су сви Срби штокавци, али и да не можемо рачунати са тим да се сви штокавци сматрају Србима. Довео је у том смислу, са нашег аспекта гледано, у питање и умесност расправе о штокавштини уопште. Успео је политичку раван помирити са лингвистичком (јер ваља

знати да су лингвистичка питања често и глотовитичка). Постигао је оптималну меру могућног помирења структуралних научних увида са социолингвистичким научним тумачењима. Многа наша лингвистичка знања је на савремен начин постројио. Именовао је све својим именом. Помирио је генетсколингвистичке, ареалнолингвистичке, типолошке и социолингвистичке чињенице, оне дијахронијске са онима синхронијским, развојне са структурним (особито у разматрању статуса балканализираних дијалеката у односу на оне небалканализиране — у смислу иновативности првих према конзервативности других). При том је показао и да је расецање језичко-дијалекатског континуума поступак увек условљаван многим лингвистичким и екстраграфистичким чиниоцима, како је оно ствар увек арбитрарна односно конвенционална (у том смислу знатно је одступио и од властите праксе из ранијих уџбеничких и приручничких синтеза, те, када су новонастале историјске околности то наложиле, приступио редефинисању и реинтерпретацији мапе односно класификације српских дијалеката). Дао је и нове увиде у раније познате чињенице, као и увиде у многе нове (при чему не хипостазира непостојеће ентитете, културноисторијске фикције и сл.). Открио и протумачио процесе, дајући и њихов опис и објашњење за њих.

Тешко је и замислити боље и умесније подсећање на професора Павла Ивића од објављивања ове књиге. Разуме се, и то дело је на трагу коначног обликовања *Целокућних дела Павла Ивића*.

У Новоме Саду, јуна 2009. године

Милорад Радовановић

UDC 091=163.1(497.115 Dečani),13"(049.32)
811.163.1'35(049.32)
930.2:003.071,,11/12"(049.32)

ПОВОДОМ НОВЕ КЊИГЕ У ОКВИРУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА ПАВЛА ИВИЋА У ИЗДАЊУ ИЗДАВАЧКЕ КЊИЖАРНИЦЕ ЗОРАНА СТОЈАНОВИЋА

Едиција *Целокућна дела Павла Ивића*, замишљена у једанаест томова, коју је покренула Издавачка књижарница Зорана Стојановића, а чији је главни редактор Милорад Радовановић, 2008. године употребљена је још једном књигом под називом *Студије из српске средњовековне Јисмености*. Она представља шести том ове едиције, а приредила ју је Јасмина Грковић-Мејцор. Под тим насловом, на 737 страна текста, приређивач је, заправо, објединио три познате студије које је Павле Ивић током седамдесетих и осамдесетих година XX века објавио у коауторству са својим сарадницама, Милицом Грковић и Вером Јерковић. Прву од њих, *Дечанске хрисовуље*, објавио је 1976. са Милицом Грковић, а друге две, *Правојис српскохрватских ћирилских Јовеља и Јисама XII и XIII века*

(1981) и *Палеографски опис и правопис Дечанских хрисовуља* (1982) са Ве-ром Јерковић.

Подсетићемо, овом приликом, и на друге томове, досад објављене, у оквиру ове едиције, а држаћемо се, при том, хронолошког реда њиховог излажења. Године 1991, као IV том, изашла је књига *O Вуку Караџићу* (приредио Александар Младеновић). Три године касније, 1994, под окриљем ове еминентне издавачке куће изашла су још два тома едиције: I том, *О говору Галијољских Срба* (приредио Драгољуб Петровић) и III том, *Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој* (приредио Мато Пижурица). Године 1998. из штампе је изашао VII/2 том, *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику* (приредила Љиљана Суботић). Две године касније, 1998, појавили су се VIII том, *Преглед историје српског језика* (приредио Александар Младеновић) и X том, *Расправе, студије, чланци; I. О фонологији* (приредио Драгољуб Петровић). Године 2001. још две књиге обогатиле су едицију: V том, *Српски народ и његов језик* (приредио Милорад Радовановић) и II том, *Дијалектологија српскохрватског језика: увод у штокавско наречје* (приредио Драгољуб Петровић). Наредне, 2002. године појавио се VII/1 том едиције, *О српскохрватским акцентима*, студија коју је Павле Ивић објавио заједно са Илсе Лехисте (приредио Драгољуб Петровић). Дакле, до данас је објављено девет томова у потпуности и прва књига у оквиру X тома. Овиме се Целокупна дела полако заокружују. Своје објављивање још увек чекају још само IX том, *Полемички списи*, друга (*Дијалектологија*) и трећа књига (*Историја језика*) у оквиру X тома који носи заједнички наслов *Расправе, студије, чланци*, као и XI том, замишљен као књига регистара личних и географских имена, језика, дијалеката, граматичких категорија поменутих у ранијим томовима.

Већина студија и чланака који су у оквиру ове едиције објављени, или то тек треба да буду, већ су доживели своја прва издања. Сваки том пропраћен је напоменом приређивача из које се сазнаје да ли се ново издање разликује од свог претходног, у чему и, ако има разлика, из којих разлога је то учињено. Специфичност *Целокупних дела Павла Ивића* састоји се у томе што се у оквиру исте, препознатљиве едиције налазе на окупу сва дела овог врсног лингвисте, а нека од њих по први пут у преводу на српски језик: *Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој*, том III, које је са немачког превела Павица Мразовић, као и студија *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*, том VII/2, коју је са енглеског превела Љиљана Суботић. У целини гледано ова едиција представља свеукупни научни допринос Павла Ивића србијанци и то, чини се, подједнако на плану дијахроније и синхроније, а конкретно, како у области дијалектологије и историје српског језика, тако и у области фонологије стандардног српског језика. Сигурно је да *Целокупна дела Павла Ивића* заједно са *Изабраним делима Александра Белића*, представљају научне опусе двојице језичких посленика, ученика и његовог учитеља, који су у најбољем смислу те речи својим резултатима, промишљањима и ауторитетом обележили српску лингвистику XX века и укључили је у светске токове лингвистичке мисли.

Као што смо поменули, књига *Студије из српске средњовековне писмености* подељена је у три дела: *Дечанске хрисовуље* (7—359), *Правојис српскохрвайских ћирилских повеља и писама XII и XIII века* (361—588) и *Палеографски ојис и правојис Дечанских хрисовуља* (589—731). Основни садржај књиге допуњен је *Найоменом Јирећивача* (733—735). Из последњег текста дознајемо да се све три књиге овом приликом издају у репринту са незнатним исправкама које се тичу једино уочених штампарских грешака. На тај начин, непромењене ни у једном детаљу, чак ни када се ради о детаљима изнетим у уводним текстовима који су са савремене тачке гледишта информативно редундантне (нпр. помен тадашњих финансијера ових студија), оне представљају „историјска сведочанства о путу [свога] настанка”.

Све три књиге могу се посматрати и као три поглавља једне студије, будући да имају заједнички предмет истраживања: баве се средњовековним ћирилским повељама — документима чија старина идући уназад до сеже до самог kraја XII века. Сачувани су са територије Рашке, Хума, Босне, Дубровника и Далмације и писани су већим делом на народном језику. Будући да други текстови писани народним језиком (нпр. законици) потичу из барем два века каснијег периода, повеље представљају најдрагоценји извор за историју старосрпског језика. Од свеукупних ћирилских докумената из раног периода српске средњовековне писмености најбројнији су они са територије Рашке, међу којима се као посебан жанр пословноправног стила издвајају даровнице православним мастирима, а међу њима у највредније спадају оснивачке повеље. Побројаћемо само неке: Хиландарска повеља светог Симеона, Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног, Жичка повеља Стефана Првовенчаног, Грачаничка повеља краља Милутина, Бањска повеља краља Милутина познатија као Светостефанска повеља, Дечанска повеља краља Уроша III касније прозваног Дечански, Светоарханђеловска повеља цара Душана и сл.

Прва књига у оквиру *Студија из средњовековне писмености* јесте монографија посвећена *Дечанским хрисовуљама*, споменику из прве половине XIV века, који заједно са Светостефанском и Светоарханђеловском хрисовуљом иде у ред наших најдрагоценјих докумената тог периода. Данас су нам познате три верзије ове повеље, једна свечана, у свитку, и друге две у облику рукописне пергаментне књиге. Оне су настале у временском размаку од по неколико година (обухватајући период од 1330. до 1345. године), прве две на двору краља Стефана Дечанског, на југу Косова, у Породимљи, а трећа на двору цара Душана. До данас су сачувани оригинални прве и треће верзије и чувају се, прва у Архиву Србије, а трећа у Архиву САНУ, док се другој верзији губи траг негде на преласку из XIX у XX век. Данас нам је позната на основу једног издања из 1880. године Милоша С. Милојевића, српског историчара и истраживача српских старијина.

Монографија садржи фототипско издање све три познате верзије рукописа и једног много каснијег преписа из 1762. године, потом стручан превод на савремени српски језик прве верзије и на крају детаљан

регистар личности, имена места, правних, економских и сродствених термина поменутих у текстовима. Њени аутори, Милица Грковић и Павле Ивић, за овај споменик кажу да је он право сведочанство о свом времену јер својим обимом, садржином и изгледом пружа мноштво података за историографска истраживања различитих врста: палеографију, ортографију, историју језика, политичку историју, историју средњовековних економских прилика, културну историју, историју права, историју географије и сл. Поред истакнутог значаја споменика за свестрана истраживања, у уводним текстовима монографије аутори дају опис и историјат рукописа у којема се „огледа и судбина српског културног наслеђа, а и самог српског народа”, како је једним другим поводом рекао Павле Ивић мислећи управо на судбину Дечанских хрисовуља. Уз општи преглед историјата споменика на овим странама се даје и детаљна упоредна анализа свих његових ранијих издања, као и упоредни преглед садржајних елемената у трима верзијама Дечанских хрисовуља. Разлике између прве и друге, као и између друге и треће верзије су, пре свега, садржинске природе, што је условљено новим даровима манастиру. Проширење властелинства захтевало је и издавање новог документа. На основу уочених, пре свега садржинских разлика, између сачуваних верзија овог документа дошло се до закључка о хронолошком следу њиховог настанка и тиме је дефинитивно отклоњена до тада у науци постојећа заблуда о двема верзијама Дечанских хрисовуља. Имајући на уму судбину многих споменика наше писмености, основни циљ састављача монографије о Дечанским хрисовуљама био је да широј научној јавности донесу снимке поменутих рукописних верзија овог споменика како би се оне сачувале од заборава. И данас, после тридесет и две године од свог првог издања, ова монографија представља једну од ретких студија посвећених раном споменику српске средњовековне писмености тог жанра који је доживео издање какво доликује његовом значају. Уколико се, поред свега изнетог, узме у обзир и то да је претходно издање постала библиофилска реткост, утолико вредност појављивања овог репринта постаје већа.

Друга књига, *Правопис српскохрватских ћирилских ћовеља и ћисама XII и XIII века*, бави се оним рукописним споменицима који претежно припадају световној сferи употребе, мада међу њима има и манастирских даровница које делимично залазе и у сферу сакралног. Осветљавање правописа световних документа представља основни задатак и пољазиште у свим истраживањима историје језика, а посебно у домену историјске фонологије, јер „само добро проучен правопис омогућује да се текстови тачно прочитају, тј. да се утврде гласовне особине језика”. Опису и анализи правописа у овим документима претходило је сачињавање списка повеља из XII и XIII века са подацима о њиховом издању, чији се хронолошки регистар даје у оквиру *Увода* књиге (363—392). Имајући на уму нејаднаку употребљивост оригинала и каснијих преписа, Вера Јерковић, Павле Ивић и други сарадници на пројекту Историја српскохрватског народног и књижевног језика у оквиру којег је и 1981. године и настала ова монографија, целокупан списак докумената поделили су у три скupине: прву чине оригинални или преписи сигурно на-

стали у XII и XIII веку (ова скупина је једино употребљива за палеографска и ортографска истраживања), другу чине каснији преписи докумената насталих у XII и XIII веку (они се могу критички користити за језичка истраживања) и трећу чине српски преводи грчких докумената из XII и XIII века познатих из каснијих преписа. Овако концептираним списком писама и повеља из XII и XIII века по наведеним групама, аутори су, по речима приређивача књиге, „задужили не само потоње истраживаче ране историје српског језика, било којим њеним аспектом се бавили, већ и истраживаче у другим дисциплинама”. За језичка истраживања, тј. за утврђивање дијалекатске распрострањености одређених језичких појава, такође су веома корисне и информације о провенијенцији докумената (који од њих потичу из Рашке, Дубровника, Хума, Босне или из Далмације) као и о њиховим писарима. Свесни да су оригинални докумената веродостојнији од њихових издања, аутори су своја правописна истраживања спровели на фотографијама докумената, али су појединости на тешко видљивим местима проверили и на сачуваним оригиналним документима у Дубровачком архиву. У самој ортографској анализи пошло се од *Прејледа Јравојисних појава* (393—554) са презентованом целокупном грађом по документима у оквиру сваке географске одређене скупине, да би се у *Закључним размајирањима* (555—588) дале најпре правописне карактеристике сваког списка, и то само оне које су битне за одређивање правописних школа, а потом и карактеристике регионалних скупина докумената. Закључено је да је у најстаријим сачуваним ћирилским споменицима на народном језику постојала релативно стабилна правописна норма, ослоњена на старословенску традицију, али и то да су се најважније промене тицале рашке скупине текстова. Приликом општег осврта на правопис рашских списка аутори коригују дотад у науци важећи став о светом Сави као реформатору правописа и мишљење да се нова ортографија уобличавала само под утицајем руских предложака. На основу детаљне и свеобухватне анализе правописних особина датих споменика, Вера Јерковић и Павле Ивић указују на то да се урађају рашког правописа свакако огледајући и утицај бугарских и македонских предложака као и на то да је „тзв. светосавска реформа пре имала облик тенденције него норме”, те да се њен еволутивни карактер одликује кроз „фаворизовање једног од двају затечених правописних узуса”. У тој појави срећивања рашке ортографије огледа се започет пре лаз од „старијег рашког” ка „млађем рашком”, тј. уређеном начину писања са лингвистичким карактером. На крају студије аутори помињу још и опште одлике односа између гласова штокавског говора у XII и XIII веку и графема помоћу којих су се они обележавали дајући, при том, своју оцену о степену подесности таквог графијско-правописног система.

Књига *Палеографски опис и Јравојис Дечанских хрисовуља* представља резултат продужетка рада на пољу палеографских и ортографских проучавања ћирилских докумената из раног периода српске средњовековне писмености, овог пута на документу који је прави репрезентант своје епохе, тј. XIV века. Зашто су Дечанске хрисовуље добар пример правописа и палеографског типа писма тога доба? У уводним текстовима Вера

Јерковић и Павле Ивић, аутори треће књиге, подсећају да је XIV век до-ба најобимније сачуване грађе, па се на те документе не може примени-ти исти поступак посматрања (свих појединости у свим рукописима) као на документе из претходног периода, те да је ту потребно прибећи обра-ди једног добро одабраног узорка. Дечанске хрисовуље, самом чињени-цом да су настале на двору краља Стефана Уроша III Дечанског и њего-вог сина, краља Стефана Душана, дакле на месту где је било највише услова за узорно неговање писмености, те својим обимом и садржајем представљају највећи познати нам дomet делатности српских средњове-ковних канцеларија. Стога се могу сматрати правим репрезентом своје епохе. Палеографском анализом је утврђено да је основни текст све три верзије рукописа писала по једна рука. Корекције различитог типа, било да је уместо избрисаног уписан други текст или да је накнадно нешто надредно додавано, које су овој књизи детаљно побројане за сваки рукопис понаособ, потичу од друге руке, али оне нису ушли у палеографску анализу, будући да су каснијег датума. Иако су три различите руке испи-сале верзије хрисовуље, закључују аутори, сва три рукописа имају исти тип слова. Та слова припадају уставу рашког периода у којем се разлике у словним варијантама крећу у оквиру истог типа. Стандардне облике слова из Дечанских хрисовуља аутори су упоредили са стањем у другим црквеним књигама прве половине XIV века, као и са подацима изнетим у *Историји српске Ћирилице* Петра Ђорђића. Закључили су да је у то доба дошло до нормализације типова слова, а у мањој мери и њихових вар-ијаната, као и да нема никакве разлике између канцеларијског устава и оног у црквеним књигама. Ортографска анализа је потврдила да је у све три верзије ове манастирске даровнице спроведен скоро доследно пра-вопис са лигатурама, било да је питању обележавање група *ja, je, ju*, би-ло да се оне пишу иза *l, n, k* и *č* да означе сугласнике *љ, њ, ћ* и *ћ*, што је уједно и најмаркантнија одлика рашке правописне школе уређеног типа.

Овом књигом се, као трећим поглављем у оквиру шестог тома *Це-локућних дела Павла Ивића*, заокружује једна логична целина — грађа за истраживање у трећој књизи уједно је основни садржај прве. Тиме се оправдава и одлука да се све три монографије објаве као саставни делови једне студије. Поновним објављивањем ових монографија, које су својим првим издањима свакако обележиле једну епоху не само у исто-рији српског језика већ и у културној историји Срба, актуализује се њи-хов садржај, а самим тим и њихов значај.

У Новом Саду, јуна 2009.

Марина Курешевић

UDC 811.163.1(091)(049.32)
 811.163.41(091)(049.32)
 091=163.1(049.32)

Александар Младеновић, ИСТОРИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА.
 ОДАБРАНИ РАДОВИ, Чигоја штампа, Београд 2008, стр. 535.

Појавом обимне књиге академика Александра Младеновића српска филологија обогаћена је драгоценним увидом у развојни лук и главне токове историје српског језика. Она не само да сажима, по одабиру самог аутора, његове најзначајније радове у протеклих неколико деценија, објављивање код нас и у свету, поједине прерађене, допуњене или скраћене, већ доноси и низ нових, за ову прилику срочених текстова. Тридесет четири прилога разврстана су према тематским оквирима, а унутар њих по времену настанка. Студије сведоче о ауторовој дугогодишњој посвећености истраживању разноврсних питања историје српског језика, у оквирима две темељне тематске целине: развоја српског народног језика и историје књижевних идиома у Срба, од почетака писмености до дубоко у деветнаести век.

Група радова којима је централна тема историјски развој српског народног језика започиње студијом о спону изоглоса на граници западнојужнословенске и источнојужнословенске језичке групе, а за њом следи истраживање посвећено промени почетног *w̥-, *w̥-. У оба прилога указује се на релативност појма чврстих језичких граница, будући да се промена *w̥- > y-, која се сматра типично српском, јавља и у делу македонских и бугарских говора, као и у чакавским дијалектима хрватског језика. Такође, и на то да је припадност прелазног, граничног дијалекта неретко одређена ванјезичким факторима попут осећања националне припадности његових говорника, те да се у том случају, како је истакао Павле Ивић, чије речи аутор наводи, мора „доћи до закључка да је најбоље бугарским звати оне говоре којима говоре Бугари, и српским оне којима говоре Срби”. А прегледу доприноса професора Ивића историјској фонологији српског језика посвећен је рад „Развој фонолошког система српског језика — резултати проучавања Павла Ивића”.

Студијом о тумачењу постанка генитивног множинског наставка -a у једном делу српског језика академик Младеновић растумачио је једну у прошлости често истраживану но ипак нерасветљену појаву. Полазећи од ситуације у прасловенском језику, те тумачења водећег представника руске школе историјске акцентологије В. А. Дибоа да је наставак генитива множине -ь и -з био дуг, ненаглашен или наглашен, он показује како је данашњи наставак -ā/-ā^e, -â/-â^e у истом падежу именичким деклинација континуант одговарајућег прасловенског завршетка, те на који је начин дати развој био условљен фонетским, фонолошким и морфолошким моментима, уз навођење бројних примера којима се то илуструје, у најбољој филолошкој традицији.

Књига доноси и два рада посвећена јекавском јотовању, настала пре четири деценије. У њима се документовано образлаже увођење (тада)

новог термина „јекавско јотовање” уместо ранијег, традиционалног назива „најновије јотовање”, устаљеног од времена Александра Белића. Издавам их овом приликом јер сведоче о томе да многа питања у историји језика по природи ствари остају отворена, будући да анализа нове, неистражене грађе неретко баца ново светло на дати проблем. У овом случају, професор Младеновић је до нових података дошао радећи на испитивању граfiје наших старих ћириличких рукописа у Државном архиву Котора.

Још један, кратак или минуциозни прилог завређује посебну пажњу: рад о старом српскохрватском везнику „на”, где се показује како језичка економија уклања синониме, због чега се након вокализације полугласника, чиме се старо *њ* изједначило с везником *на*, везник губи. Али, и још нешто, што сваки истраживач ваља да има на уму: промене на једном језичком нивоу, већ у зависности од своје природе, доводе неминовно и до промена на другом језичком нивоу. Тако је у овом случају фонолошка промена даље изазвала синтаксичку, те је инвентар одговарајућих везника смањен, а улогу старог *њ* преузели су други, њему семантички еквивалентни или близки облици (*нeđo*, *već*, *no*).

Српској редакцији старословенског језика посвећено је више радова. Они обухватају најпре разматрања историјских и културних прилика у којима су Срби примили словенску писменост, улоге Преславског центра у томе, статуса глагољице и ћирилице у најстаријем периоду писмености код Срба, те објашњење стварања српске редакције старословенског, односно српскословенског језика, фонолошким посрблавањем старословенског језика. Специфичним књишичким одликама српскословенског језика, по којима се он разликовао од народног, академик Младеновић се подробно бави, наводећи категорије у којима се етимолошки слаб полугласник вештачки изговарао као јак (односно *a* након одговарајућег рефлекса јаког полугласника), илуструјући то и осамнаестовековним рукописима у којима је рефлекс *a* и написан. Посебна пажња је дата групи *въс-*, њеној изговорној вредности у најстаријем нашем тексту на народном језику (*Повеља Кулина бана*), те њеној судбини у српскословенском језику: увођењу вештачког изговора полугласника након промене *вс-* > *св-* у народном језику у XIII веку. Овоме питању аутор ће се још једном вратити, у анализи рефлекса полугласника у *Псалтиру с йо-следованијем* штампаном 1495. године у штампарији Црнојевића.

У прилогу о језику *Карејској штици*, једног од најстаријих наших споменика, и јединог дела светога Саве које је, по свему судећи, сачувано у оригиналу, посебна је пажња поклоњена цртама које су продрле из говорног језика Срба, уз закључак да два језика, српскословенски и српски, иако са дефинисаним сферама употребе, „нису била супротстављена један другом до међусобне искључивости”. Сличне резултате дала су и истраживања језика *Хиландарској* и *Никодимовој штици*, што нам даје за основу да данас говоримо о специфичном функционалном стилу типика. Истовремено, професор Младеновић је недвосмислено показао да се два изражajна идиома српског средњег века не могу посматрати неза-

висно један од другога, будући да се у појединим типовима текстова прожимају, утичући један на други.

Важно је напоменути да се у овим радовима српскословенска традиција не посматра као изолован феномен, већ у укупности писмености пониклих на Ћирило-методијевским основама, с изврсним увидом у српско-бугарске везе од најранијих времена, те могуће утицаје који су Србима пристизали из бугарских крајева. Читаоцу се у том светлу предочавају и могући разлози опредељивања за *шанко јер* у графијском обележавању српског полугласника, по угледу на „преславску” Ћирилицу, а српско-бугарске везе илуструју се и увођењем дебелога јер у српску Ћирилицу XIV века, што је заједничка „трновска” и „ресавска” особина.

Екавизмом као једном од најважнијих карактеристика српског црквеног и књижевног језика до XVIII века бави се неколико студија, у којима се ова појава анализира у широком временском распону, а посебно у језику наших старих штампаних књига. Присуство екавског рефлекса јата у штампаним, већином богослужбеним књигама, настајалим у периоду од 1494. до 1638. године, у манастирским и ванманаскирским штампарајама, показује да је екавски изговор српскословенског постојао и на дијалекатским територијама с ијекавским рефлексом ѡата. То, наравно, на шта аутор указује, није некаква посебност, будући да се двојство у изговору ѡата у народном и црквеном језику јавља и касније, у односу српског и црквеног, рускословенског језика.

Хронолошки пратећи српскословенску писменост, професор Младеновић последњи прилог у овом тематском блоку посвећује прегледу језичке ситуације код Срба у време Велике сеобе 1690. године. Њене политичке, историјске и културне последице укључиће и напуштање српскословенског као црквеног и књижевног језика, те условити прихватње рускословенског као језика цркве, који ће своју сферу употребе потом ширити.

Тематски блок који обухвата више од половине књиге *Историја српској језику* посвећен је књижевнојезичким идиомима у XVIII и XIX веку. Општи преглед ситуације у овом погледу дат је трима прилозима: радом посвећеном улози београдског митрополита Мојсија Петровића у увођењу рускословенског у богослужбену функцију на српским православним просторима, студијом о почецима и развоју славеносрпског књижевног језика, те, посебно, улози рускословенског у формирању српског књижевног језика новијег времена. Показано је како је слојевита језичка ситуација у XVIII веку била заправо одређена прагматичким факторима, те како је иза процеса „србизације” руског књижевног језика, који је долазио са световним књигама, стајало свесно опредељење да се језик приближи читаоцу, како је истакао већ Захарија Орфелин у предговору свом *Славеносрпском магазину*. А резултат овога подухвата, славеносрпски језик, штокавски и екавски, одликовао се, како истиче академик Младеновић, „*сталним, константираним* јроцесом свог властитог посрబљавања, који се појачавао из деценије у деценију”.

Србизација књижевног језика, започета шездесетих година XVIII века, снажно је подстакнута појавом Доситеја Обрадовића, „његовим

јавно исказаним захтевом о српском књижевном језику на народној основици и његовом личном књижевнојезичком праксом која је служила као углед и другима за писање доситејевским српским књижевним језиком”. Овај процес, тежња ка развоју књижевног језика на народној основици, имао је континуитет све до половине наредног столећа. О сложености језичке ситуације у овој епоси сведочи и чланак о језику Јована Рајића, где се наводи како су његова дела настала на три идиома, а у зависности од садржине, намене и жанра одређеног текста: рускословенским, руским књижевним језиком и славеносрпским језиком. Илustrација прожимања различитих идиома јесте, рецимо, и прилог о славенизмима у песмама Доситеја Обрадовића, Гаврила Ковачевића и Георгија Михаљевића, посвећеним Првом српском устанку.

Надасве су занимљиви и корисни прилози о двама деветнаестовековним славеносрпским писцима, Стефану Живковићу и Димитрију Исајловићу, савременицима Вука Карапића. Живковићев превод *Телемака* са француског појавио се 1814, пре Вукове *Пјеснаице* и *Писменице* исте године, и писан је шумадијско-војвођанским дијалектом, уз експлицитно изречено залагање за то да Срби пишу језиком који говоре, српским народним језиком. Али, он се истовремено, у духу идеја својих претходника, залаже и за то да речи с апстрактним значењем, за које не постоје еквиваленти у народном језику, вальа узимати из „славенскога језика”, фонетски, морфолошки и лексички посрబљене. Исту идеју заступа и Исајловић, који 1816. објављује спис *Историја ћрквине*: иако је присталица употребе народног језика, он каже да „’славенску’ реч можемо употребити онда када ’равне у српском језику немамо, ал’ је морамо, колико год је возможно, посрбити’”. Исајловић приказ ставова о језику и анализа језика два поменута аутора употребљена је и примерима њихових текстова, који на најбољи начин илуструју тип језика којим су писали, уз издвајање славенизама и њихов превод на српски језик. На овај начин, професор Младеновић је на изванредан начин приказао развојни лук једног типа књижевног језика заснованог на народном, али обогаћиваног славенизмима онда када је то било неопходно: од З. Орфелина, Ј. Рајића, преко Д. Обрадовића, С. Живковића, Д. Исајловића, напокон и до самог Вука Карапића, који је у преводу Новог завета „задржао... око педесет славенских речи а готово исто толико их је посрбио”, те П. П. Његоша, у чијим се делима налази велики број славенизама.

Допринос сагледавању континуитета у дугом процесу стандардизације српског књижевног језика представља и студија о Јовану Стејићу, аутору прве половине деветнаестог века, његовим погледима на књижевни језик и улози у формирању лексичког фонда стандарданог српског језика. Његова критика Вуковог превода Новог завета непосредно је, на пример, утицала на Вука да одређени број славенизама уврсти у друго издање свог *Српског рјечника* (1852), чиме је Стејић дао допринос српској лексикографији уопште. Питањима лексике, као једним од централних питања сваког стандарданог језика, бави се и рад о Стеријиним схватањима о терминолошком речнику српског језика, где се показује како је још Стерија био свестан потребе стандардизације терминологије (што је

и данас нерешено питање), сматрајући да овај посао треба поверити Друштву српске словесности, а не остављати га усамљеним појединцима.

Више прилога посвећено је реформи српске ћирилице. Најпре су пред нама студије о филолошком делу Саве Мркаља, једног од најученијих људи времена у којем је живео, чији је допринос реформисању српске азбуке, можемо данас слободно рећи, најцеловитије приказао и оцењио управо академик Младеновић још пре четврт века. Иако се и пре њега јављају настојања да се ондашња ћирилица реформише, тек је он заслужан за „свеобуватну реформу ћирилице намењену српском књижевном језику на народној основи”, представљену у његовом данас чувеном делу *Сало дебелоћа јера либо азбукојројпрес*. Александар Младеновић читаоца детаљно упознаје са конкретним Мркаљевим иновацијама, које су тадашњој ћирилици дале нови лик, истичући истовремено и једну мање познату чињеницу — да је сâм Вук Караџић, који се у српској култури појавио четири године после објављивања *Сала дебелоћа јера*, високо оценио Мркаљеве заслуге. Вуку је полазиште у будућем реформаторском раду било управо Мркаљево дело, а његова реформисана азбука из 1814. представља „заправо Мркаљеву из 1810. усавршену за степен више”. Ово илуструје како величина нечијег укупног реформаторског подухвата, у овом случају Вуковог, уме да неправедно у историји засени претходнике који су таквом једном подухвату, реформисању српске ћирилице, ударили темеље. Још нешто за наук остаје након читања ергографије Саве Мркаља и њене потоње интерпретације — како једном изречена констатација уме да прерасте у мит, без проверавања преносен и у науци прихватањ. У студији која се бави Мркаљевим односом према властитој реформисаној ћирилици, професор Младеновић управо разоткрива једно такво виђење које је деценијама егзистирало у науци — показујући да се Мркаљ заправо никада није одрекао свога дела.

Реформа српске ћирилице и правописа тема је и рада о учешћу Лукијана Мушкицког у Вуковој азбучној и правописној реформи. Овај прилог у пуној мери открива удео овог познатог српског песника (којем се тек у новије време одаје у том погледу заслужено поштовање), архимандрита манастира Шишатовца, у Вуковој реформи. Он, како наглашава професор Младеновић „није био само Вуков инспиратор већ и учитељ”: смислио је слово ђ, сугерисао увођење слова ў у нову азбуку, у преписци с Вуком разматрао је проблем сугласника х, упутио је Вука у потребу фонолошког писања (иако је од тих својих првобитних идеја касније одступио, Вук их је већ био спровео у дело). И, као у случају Саве Мркаља, Александар Младеновић је и овом приликом показао како дело Вука Караџића, ма како велико и за српску културу значајно било, није самоникло, што се „не сме заборављати при нашем данашњем разматрању и оцењивању Вукове реформе српске азбуке и правописа”.

Књига *Историја српског језика* завршава се радом „О континуитету у развоју српског књижевног језика”, којим се даје концизан преглед историјског пута књижевних идиома у Срба од почетака писмености до новијег времена. У раду су изнесени ставови који су, на известан начин, нит-водила целе књиге, закључци који у први план истичу дуготрајне

процесе и континуитет у овом развоју: а) континуитет екавизма, од раних времена одговарајуће рефлексације јата до данас; б) континуитет употребе српског народног језика у писаном (касније штампаном) виду; в) континуитет употребе српскословенског језика од најстаријег времена до средине осамнаестог века; г) континуитет посрблјавања славеносрпског језика — чији је део и сам Вук Каракић. На овај начин заокружује се прича о историји српског језика, од епохе насељавања Срба на Балкан до деветнаестог столећа. Овај многовековни развојни пут, како народног језика тако и књижевних идиома у Срба, сажет је, и то сам аутор више пута наглашава, у речима *процес и континуитет*. Тако ова књига, иако сабрана од радова који су објављивани у дужем временском периоду, заправо *јеспе* целовито сагледана и представљена историја српског језика, праћена у њеним многоструким аспектима, описана и објашњена у прегледним студијама а илустрована прилозима који се баве појединим проблемима. Она ће, бесумње, бити од непроцењивог значаја не само за студенте, стручњаке — филологе и лингвисте, већ и за истраживаче других дисциплинарних опредељења. Али и за српску културну јавност, која ће из ње моћи да сазнаје и учи не само о историји сопственог језика, већ кроз њу и уз њу и о широј културној историји српског народа.

Нови Сад

Јасмина Грковић-Међор

UDC 811.13(082)(049.32)
811.16(082)(049.32)

**THE ROMANCE BALKANS. COLLECTION OF PAPERS PRESENTED
AT THE INTERNATIONAL CONFERENCE THE ROMANCE BALKANS,
4—6 NOVEMBER 2006, edited by Biljana Sikimić, Tijana Ašić,
Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies,
Belgrade 2008, pp. 386.**

Књига *The Romance Balkans* представља радове изложене на истоименој међународној конференцији одржаној у Београду од 4. до 6. новембра 2006. године, у организацији Комисије за балканску лингвистику при Међународном славистичком комитету. Након Марбурга, Петрограда, Софије, Љубљане те поново Петрограда, у којима су одржане претходне истородне конференције, овога пута домаћин је био Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.

Овај научни скуп је, како наглашавају уреднице Биљана Сикимић и Тијана Ашић у уводној речи, окупио балканологе и романисте који се баве различитим аспектима романских језика, у жељи да се укаже на неопходност интердисциплинарног приступа у сагледавању лингвистичких питања балканских студија, у овом случају романских варијетета на Балкану. О интересу који за дату проблематику постоји сведочи двадесет

пет прилога аутора из чак девет земаља, објављених, што је у нашој средини реткост, на трима језицима: енглеском, немачком и француском.

Радови су груписани у две тематске целине, које се у првом реду баве етимологијом и историјом језика („Etymology and Language History”, 17—94), односно језичким контактима („Language Contact”, 97—386). Прва од њих започиње прилогом К. Штајнкеа (Klaus Steinke: „The contribution of Latin to the Balkansprachbund”) — прегледом теоријских приступа у објашњавању процеса конвергенције језика Балканског језичког савеза, њиховог историјата те различитих експланаторних модела који се примењују. Аутор истиче да многе језичке црте у југоисточној Европи показују да је латински елеменат имао изузетан значај за рађање и развој интензивних језичких контаката у овој области, будући да је утицај латинског на Балкан био „многострук, дуготрајан и веома велик”. Уз знану чињеницу да политички, друштвени или културни престиж језика који су у директном контакту одређује правац и опсег међусобног утицаја говори се и о „етнолингвистичкој виталности”, као новом социолингвистичком параметру, којим би се једино могла објаснити енигма зашто је латински идиом преживео у удаљеној Дакији, док је у далматинским областима устукнуо пред словенским. О латинском уделу у формирању Балканској језичког савеза говори и Х. Шалер (Helmut Schaller) у раду „Balkanromanischer Einfluss auf das Bulgarische”, приписујући му црте попут аналитичке деклинације именица, форме будућег времена или компарације придева, док се, с друге стране, замена инфинитива субординираним клаузама објашњава утицајем грчког језика.

Етимолошким, ономастичким и лексиколошким проблемима баве се радови: Alexander Falileyev: „Roman and Pre-Roman: the Balkans and Hispania. The case of *mal*”, Anna Kretschmer: „Djordje Branković as etymologist: ethnonyms and toponyms in the Balkans”, Maslina Ljubičić: „Geosonyms in the 17th century Croatian dictionary: about some italianisms”, Maja Kalezić: „Calamus (reflexes of latin names as designations for the plant species *Acorus calamus* L. in Serbo-Croatian language)”, Ljiljana Dimitrova-Todorova: „Sur l'étymologie de quelques mots d'emprunt roumains en bulgare” и Todor Todorov: „Trois mots d'emprunt roumains dans les parlers bulgares: корница, йый, траншувам”. Ови прилози пружају драгоцен увид у појединачне језичке микросистеме, историјат групе речи или мање познату историју лексиколошких и етимолошких истраживања.

У другој групи радова издвајају се најпре они са широм теоријском визуrom. Примена модела развијеног у студијама креолских језика под именом „Matrix Language Frame Model” на случај балканских језика, уз егземплификацију појмова језици у контакту, хибридност и етничка мимикрија подацима из језика Бугара у Румунији, као и Помака који говоре словенски и Арумуна у северној Грчкој представљена је у раду К. Фоса (Christian Voss: „Romanisch-slawische Sprachkontakte: Balkanisierung, Akkommodation oder Gegenakkulturation?”). Цељаљ Или (Xhelal Ylli: „Aromunische Interferenzen in den slavischen Minderheiten Albaniens”) износи резултате свог рада из три компактне словенске области у Албанији, откривајући могући арумунски утицај на ономастичку грађу овога краја. У

прилогу Андреја Собољева „On some aromanian grammatical patterns in the Balkan Slavonic dialects” указује се на диференцијацију унутар самог Балканског језичког савеза, односно на постојање две језичке зоне: западнобалканске (дијалекти источне Србије, македонски, албански и арумунски) и источнобалканске (бугарски и грчки дијалекти). Одређене структурне иновације у дијалектима источне Србије и македонским говорима, непостојеће у источнобалканском ареалу, приписују се деловању арумунског: директни објекат с предлогом, периферне функције инструментала и ’бити’ као транзитивни глагол. Т. Кајл (Thede Kahl: „Does the Aromanian have a chance of survival? Some thoughts about the loss of language and language preservation”) даје најпре преглед данашњег статуса четири романска варијетета на Балкану (румунски, арумунски, мегленоромански, исторомански), да би потом усмерио пажњу на арумунски, анализирајући деловање следећих фактора на његово очување: начин живота, распоред насеобина, интензитет језичких контаката, религија, језички престиж, мањински језик у функцији кода и економска зависност. Узимајући све наведене факторе у обзир, аутор скреће пажњу и на то да данас владајући термин *смрт језика* (language death) треба заменити адекватнијим: *умирање језика* (language dying): овај процес се одвија у три фазе, у којима се са спољашњим факторима попут нпр. негативног односа према мањинском језику, преплићу унутрашњи фактори као што је свесно напуштање матерњег језика и прелазак на већински језик.

Низом радова о језичким контактима који следе горенаведене теоријске поставке ће бити поткрепљивање. К. Ановска анализира језик арумунских бајки (Kleanti Anovska: „Sociolinguistic aspects in the Aromanian folk tales”), у условима када су и наратор и слушаоци двојезични, они старији чак вишејезични. Наратори, међутим, своје излагање никада не преводе с језика на језик, већ тек репродукују основну структуру приче. Руско-романским контактима бави се рад А. Плотњикове (Anna Plotnikova: „Russian-Romanian contacts in folk culture in the Balkans”). Реч је о руским староверцима, насељеним у Румунији, чији су језик и култура већ три столећа изложени румунском утицају. Показује се да у овоме домену постоји јасна стратификација: с једне стране, културолошке и језичке позајмљенице запажају се у сferи хришћанских празника, ритуала рођења и свадбе, док, с друге, скоро потпуно изостају у погребним обичајима и области демонологије. П. Асенова и В. Алексова исправљају о три романска говора у Бугарској, од којих је један арумунски а друга два румунска, наводећи типичне фонолошке, фонетске и морфосинтаксичке балканизме као и културне лексичке позајмљенице који се у њима јављају (Petya Assénova, Vassilka Aleksova: „Observations sur la ’romanité balkanique’ en Bulgarie”).

Бањашима (Бејашима) у Хрватској посвећен је рад А. Сореску-Маринковић (Annemarie Sorescu-Marinković: „The Bayash in Croatia: Romanian vernaculars in Baranja and Medjimurje”). Реч је о етничкој групи Рома матерњег румунског језика, чији је етнички идентитет везан за језички. Ауторка у обимном раду истражује језичке специфичности две највеће групе говора, уз констатацију да ови вернакулари показују висок степен

флексибилности захваљујући не само непостојању стандардног језика већ и контактима са словенским говорима. С антрополошког становишта занимљива је потврда о постојању *меншалног коншинуитета* (термин Б. Сикимић), захваљујући којем се и међу физички удаљеним заједница-ма одржава веза. На овај прилог тематски се надовезује студија Б. Сикимић, која се бави истом етничком групом, познатом у Босни и Херцеговини под именом Каравласи (Biljana Sikimić: „Karavlachs in Bosnia and Herzegovina today”). У раду се детаљно анализирају три сегмента: а) садашња етолингвистичка ситуација каравлашких вернакулара, б) употреба ових вернакулара као тајног језика, и в) језичка анализа фолклорних текстова vezаних за традиционални обичај „Лазарица”.

Прилог М. Петровић-Рино пружа увид у једну занимљиву последицу међујезичког контакта у влашком говору Валакоња, који преузима српски префикс *до-*, прикључујући га искључиво глаголима стања, теличким, модалним и фазним глаголима (Marijana Petrović-Rignault: „*Do*: étude d'un préfixe verbal en valaque”). Појава се посматра у широј перспективи словенско-романских језичких односа и указује се на чињеницу да је запажена и у румунским говорима Баната (и кад су у питању други префикси), али и у истороманском и мегленороманском. И. Зорман истражује употребу три генитивне конструкције у савременом румунском језику: слободни генитив, предлошки генитив (са више предложних могућности) и јукстапозицију, уз анализу њима формализоване семантике (Ingmar Söhrman: „A cognitive approach to case-marked and prepositional genitival constructions in Romanian”). У раду „Language and identity among the Sephardim in the territory of the former Yugoslavia” Ј. Филиповић и И. Вучина Симоновић анализирају језичку ситуацију Сефарда на територији бивше Југославије, закључујући да је очување етничког идентитета међу Јеврејима вековима било снажено културним (религија, традиција, литература итд.) а не језичким факторима. Релевантност теоријских поставки о умирању језика егземплифицирано је истраживањем К. Лешбер (Corinna Leschber: „Romanian-Serbian code-mixing phenomena: documentation of a Romanian extra-territorial variety showing extensive Romanian-Serbian code-mixing phenomena”), где се на примеру Бањаша који живе у Немачкој показује умирање језика кроз три генерације.

Питањима усвајања другог језика у условима некоординираног, тј. спонтаног учења баве се два рада; један утицајем гледања шпанских серија на учење језика (Ana Jovanović: „Language acquisition through exposure to Hispanic telenovelas: an excuse?”), други употребом глаголских времена у француском код гастарбајтера (Срба, Влаха и Рома) који овај језик никада нису организовано учили (Tijana Ašić, Veran Stanojević: „L'emploi des temps verbaux chez les locuteurs non-natifs du français — le cas des gastarbeiter serbes, valaques et tziganes”). Политици учења страног језика, са прегледом ситуације учења италијанског језика у Србији и Црној Гори данас посвећен је рад Јулијане Вучо „Foreign language policy: the Italian language in Serbia and Montenegro today”, док се у прилогу Татјане Шотре „Autour de la francophonie et de la francophilie en Serbie” даје кратак хронолошки преглед главних фактора који су допринели ширењу француског језика и културе у Србији.

Зборник *The Romance Balkans* представља разноврсна питања балканских романских варијетета, из угла различитих дисциплина, али и њиховим прожимањем. Поред теоријских разматрања разнородних последица језичких контаката и судбине нестандардизованих мањинских језика, он обухвата прилоге из компаративне лингвистике, ономастике, етимологије, социолингвистике, антрополингвистике, дијалектологије и примењене лингвистике. При томе се читаоцу разоткрива један мало познати свет мањинских заједница на Балкану. Штиво које треба прочитати, зарад бољег разумевања мозаика сложених етничких, културних и језичких односа у овом делу света.

Нови Сад

Јасмина Грковић-Мејџор

UDC 811.163.41'373.46:645(497.115-17)

Милета Букумирић, ТЕРМИНОЛОГИЈА КУЋЕ И ПОКУЋСТВА У СЕВЕРНОЈ МЕТОХИЈИ, Српски дијалектолошки зборник LIII, Београд 2006, 375—548.

Терминологија куће и покућствава у северној Метохији друга је студија Милете Букумирића која се нашла међу корицама *Српској дијалектолошкој зборнику*, најрепрезентативнијег гласила тога типа у словенском свету. Ова, као и његова прва монографија *Говори северне Метохије* (Српски дијалектолошки зборник L, Београд 2003), заснована је на корпусу који све више постаје социолингвистичка, а све мање дијалектолошка категорија, будући да углавном живи у „горко стиснутим устима” *интарно расељених* Метохијаца.

Терминологија куће и покућствава у северној Метохији рађена је у доброј традицији прикупљања и презентовања терминолошке лексике, установљеној у оквиру новосадске лингвистичке школе (Филозофски факултет — Институт за јужнословенске језике), а утемељеној следећим магистралним монографијама: Гордана Вуковић, Жарко Бошњаковић и Љиљана Недељков, *Војвођанска коларска терминологија* (1984), Жарко Бошњаковић, *Пастирска терминологија Срема*, (1985), Гордана Вуковић, *Терминологија куће и покућствава у Војводини* (1988). Тако је и код нас, додуше са извесним закашњењем у односу на остали словенски свет, уведен лингвогеографски приступ у обраду лексике народних говора. Дакако, поред поменутих, на списку коришћених библиографских јединица М. Букумирића нашло се још студија, као и краћих радова везаних за дијалекатску терминолошку лексику. Такође, и сам аутор овде представљане књиге објављивао је у више наврата, током протекле две деценије, радове засноване на тематској лексици највећег метохијског села — Гораждевца, или пак, шире, севернометохијске регије (в. у Литератури, стр. 506): *Из ратарске лексике села Гораждевца код Пећи, Прилог познавању лексике села Гораждевца, Пастирска лексика села Гораждевца, Тер-*

минологија неких идара на подручју горње Метохије, Из воденичарске лексике горње Метохије, Задржана терминологија северне Метохије.

Лексика за Терминологију сакупљана је кроз разговоре са Србима старинцима из тридесет одабраних пунктоva, те се у овде приказиваној студији могу уочити готово све маркантније фонетске, морфолошке и морфосинтаксичке црте говора северне Метохије, који припадају косовско-ресавском дијалекатском комплексу, а које су пописане и описане, уз још многе друге, у већ помињаној Букумирићевој монографији *Говори северне Метохије*.

Методолошки посматрано, грађа је прикупљана путем упитника, при чему га је испитивач поделио на *мушки* и *женски*, а у зависности од врсте посла у домаћинству. Време сакупљања терминолошке лексике везане за кућу и покућство било је пролеће 1999. године, како ће се убрзо испоставити — последњи тренутак да се на подручју Метохије слободно разговара са информаторима српске националности. Већ с јесени те исте године они ће постати прогнаници из метохијских села, смештени углавном у колективне центре. Од тридесет поменутих пунктоva, у ковитлацу НАТО агресије и шиптарских терористичких акција, само ће у два насеља — Гораждевац (Пећ) и Бање (Источни Подгор) — претрајати српски живаљ.

Аутор Терминологије имао је претензије, како сам каже, да истраживањем обухвати све реалије које се налазе „у кући и око куће”. Тако је за 625 семена забележио близу 1.100 лексема (где не долазе различити акценатски/фонетски ликови). Окосница монографије замишљена је, могло би се рећи, као троделна: *Лексичко-семантичка анализа*, *Творбена анализа* и *Речник*, од чега речнички део заузима педесет процената централног монографског текста. Наравно, саставни делови представљање студије јесу и *Увод*, *Списак јунктова и информатора*, *Скраћенице испараживаних јунктова*, *Литература* и резиме на руском језику. А чак 37 лингвогеографских карата на којима је приказана распрострањеност исто толиког броја терминолошких ознака за поједине реалеме (преглед националне структуре становништва по испитиваним пунктовима дат је на посебној карти), сврстаних у *Прилоге* (карте, слике, скице), представља веома вредан и вишеструко инспиративан сегмент ове монографије, будући да се на основу самих карата могу извлечити закључци од значаја и за локални етнокултурни план и за ширу етнодијалектолошку перспективу, којом бивају обухваћени међуетнички и међујезички (српско-албански) контакти, а материјал представљен на њима може бити веома користан и приликом утврђивања ширих изоглоса — на општесловенском плану.

У оквиру Лексичко-семантичке анализе (од 382. до 429. стране) налази се дванаест тематских целина, од којих се понеке рашичлањују на неколико сегмената: *Кућа и њени делови* (Типови куће, Зид, Кров, Отвори, Застори и њихови делови, Соба), *Помоћне простираје*, *Предмети у кухињи* (Прибор за ватру и Прибор за осветљавање), *Намештај*, *Судови* (Земљани судови, Древни судови, Метални судови, Стаклени судови, Судови од других материјала), *Осјапали кућни предмети* (Опрема за држање и ношење других предмета, Предмети од прућа, Предмети за при-

премање хране и пића, Опрема за одржавање хигијене, Сечива, Опрема за друге кућне потребе), *Прибор за рад* (Прибор за домаћу радиност, Прибор за рад у пољу, Прибор за гађање животиња), *Обућа, Одећа, Посељењина,¹ Окућница, Дворишне ограде*. Ова анализа је заснована на теорији семантичких поља Н. И. Толстоја, чија је примена образложена у реченим монографијама новосадског лингвистичког центра. У оквиру овог одељка аутор је указао на семантичко-мотивационе аспекте лексема унутар сваке тематске целине, као и на структуру (просте/сложене, сложене двочлане, сложене трочлане) и фреквентност датих лексема. Ту су представљене и ареалне карактеристике прикупљеног материјала, уз скрећање пажње на позајмљенице, на различите акценатске и фонетске ликове, као и на употребну вредност поједињих лексема.

Творбена анализа (од 430. до 439. стране) састоји се од две потцелине. У првој, *Грађење деривацијом*, изнета су основна запажања у вези с творбеним могућностима прикупљених терминолошких лексема и дат је инвентар заступљених афиксса. Суфикси су представљани у комбинацији са именичком/придевском/глаголском основом уз коју се везују, наведена је продуктивност и фреквенција издвојених суфикса, као и значење/функција поједињих од њих, истакнуте су карактеристичне појединости на деривационом плану. Удео изведеница у овом терминолошком склупу износи око 40%. У другој потцелини (*Закључак*) наводе се различите мотивационе базе за именовање реалема у области куће и покућства: анатомска лексика људског тела, називи животиња, градиво, особине итд. Напоменуто је да су веома фреквентни називи за оруђе који се могу сврстати у девербативне именице. Када је у питању овакав „релативно отворен лексички низ”, очекује се знатнији удео страних речи, те не изненађује податак да се у севернометохијској грађи нашло око 20% турцизама, а укупно — нешто преко 30% посуђеница. „Понекад су речи из једног језика замењене посуђеницама из другог језика које не делују архаично: *шенцера* — *шерба*, *горужда* — *кушлага*, или је замена спонтано настала као последица актуелне националне структуре становништва: *фуруна* — *кафишор*” (стр. 439).

Грађа за терминолошки речник (*аван* — *шуштар*) прецизно је забележена и поуздано акцентована (од 440. до 504. стране). Све лексичке јединице снабдевене су граматичким ознакама, семантички подаци о њима дати су у прилично јасним и релативно концизним дефиницијама, сва значења сваке леме илустрована су реченицама у дијалекту, тако да су примери много више од оног што је потврда употребе одреднице. У њима је, покадшто, посведочен и етнокултурни контекст у коме дата одредница функционише. Примери у речницима, уосталом, служе и као испомоћ читаоцу код оних дефиницијских јединица које му се учине семантички недовољно информативним. Дублетни акценатски ликови срећу се непосредно уз главну (обично најраспрострањенију) одредницу, док аутор на самом крају речничког чланка указује на друге фонетске/творбене ликове и синониме дате леме, а који се иначе у *Речнику*

¹ Садржају тематске целине више би одговарао назив *Посељењина и простирике*.

налазе као засебне одреднице, редовно упућене на главну. Тако, под одредницом *сланик* читалац бива упућен на одреднице *сол'арник*, *сол'арица*, *сол'аник*, *сол'еница*,² чији је распоред, опет, на севернометохијском терену графички приказан на карти бр. 22. Добрим решењем сматрам то што речнички чланци нису оптерећени бројевима punktova у којима се свака лексичка јединица понаособ јавља, јер ће понајпре *Речник* привући пажњу посленика из других струка, а језички стручњаци могу у оквиру *Лексично-семантичке анализе* наћи податак о територијалној распрострањености сваке терминолошке ознаке.

И да се на крају представљања *Терминологије* вратим приложеним картама. Изолексе које се на њима могу уочити поуздано сведоче о неким етнокултуролошким датостима, а пажњу филолога усмеравају на питања лингвистичког одраза тзв. контактних ситуација. Визуелно приказана сигнификација јасно сведочи о томе да су поједине семеме презентоване веома великим бројем лексема (и до седам), те да, на пример, карте на којима су представљени називи за поједине делове куће (бр. 5, 6, 8 и 38), или пак карте где су дати називи за дрвену палицу за подизање сача, односно — називи за гвоздену направу којом се путају коњи (бр. 16 и 31), носе већи број појединачних, спецификованих назива. Опет, поједини судови за кување или јело (в. карте 19, 20 и 21) представљени су само двема терминолошким ознакама, и то уз издавање јасно разграниченог ареала: западног, који „не досеже увек до линије северозапад-југоисток коју чини Источна река и Бели Дрим” (стр. 439), и онога који се пружа источно од поменуте линије. Зависан од доступности грађевинског материјала бивао је и тип куће, те ће семема „кућа од прућа” бити представљена већим бројем лексема него семема „кућа од брвана” (уп. карте 2 и 3). Такође, присутно је више терминолошких ознака за делове поједињих пољопривредних алатки (в. карте 26 и 29). У вези с картографским поступком треба поменути да су различитим значима, прецизније — засенчењима различитих сегмената круга, представљене лексеме са неистоветним коренским основама, али и разноврсни фонетски и творбени ликови лексема истоветнога корена. Имајући у виду овакав „комбиновани” поступак, чини се да би карте биле на одређени начин читљивије да су за лексеме са различитим коренским основама (тзв. лексичке базе) коришћене различите геометријске фигуре, а њихове засенчене варијације — за представљање различитих фонетских/творбених ликова.

* * *

Корпус на коме се заснива *Терминологија куће и ѡокућству у северној Метохији* посебно је значајан „због новијих историјских збивања у јужној покрајини која су изазвала ново покретање становништва и корените промене њене етничке структуре”, како сам аутор каже у својој

² Без обзира на то што је опозиција између *л* испред палatalних вокала и соната *љ* у овим говорима неутралисана у корист *л'*, мислим да је било практичније у *Речнику* издвојити лексичке јединице у којима: *л' ← л* (нпр. *људи, љоље*), одн. *л' ← ј* у секвенци лабијал + *әј* (нпр. *здравље, снојље*).

уводној речи. Та историјско-политичка датост, као и чињеница да и у памћењу најстаријих становника свих српских крајева бледе сећања на многе реалије традиционалне културе, а народни говори захваћени ковитлацем савремених цивилизацијских токова све брже мењају своју физиономију, учинили су више него смисленим труд Милете Букумирића да обради и представи терминологију једног сегмента материјалне културе, тј. куће и покућства, на терену северне Метохије.

Београд — Косовска Митровица

Софија Милорадовић

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

1. Часопис *Зборник Матици српске за филологију и лингвистику* објављује оригиналне радове из области филолошких и лингвистичких истраживања (лингвистичке теорије, историје лингвистике и сродних научних области, историје и дијалектологије српског језика и других словенских језика, српског језичког стандарда, упоредних и(ли) контрастивних релација између српског језика и других језика), те научну критику, хронику и библиографију у области филолошких и лингвистичких проучавања. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Зборнику Матици српске за филологију и лингвистику*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве странице чланка.

2. Радови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом. Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уредништвом, рад може бити објављен на енглеском, руском, немачком или француском језику.

Рукопис треба да буде исправан у погледу правописа, граматике и стила. У *Зборнику Матици српске за филологију и лингвистику* за радове на српском језику примењује се *Правојис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад, 1993). Поред правописних норми утврђених тим правописом аутори треба да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег:

а) наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курсивом на језику и писму на којем је публикација која се цитира објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу;

б) пожељно је цитирање према извornом тексту (оригиналу) и писму, а уколико се цитира преведени рад, треба у одговарајућој напоменом навести библиографске податке о оригиналу;

в) страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима *Правојиса српскога језика*, а када се страно име први пут наведе, у загради се даје извornо писање, осим ако је име ши-

роко познато (нпр. Ноам Чомски), или се извorno пише истo каo у српском (нпр. Филип Ф. Фортунатов);

г) у уметнутим библиографским скраћеницама (парентезама) презиме аутора наводи сe у извornom облику и писму, нпр. (БЕЛИЋ 1941), (KAROLAK 2004);

г) цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу сe наводити на извornom језику или у преводу, али је потребно доследно сe придржавати једног од наведених начина цитирања.

3. Рукопис треба да има следеће елементе: а) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, б) наслов рада, в) сажетак, г) кључне речи, д) текст рада, ђ) литературу и изворе, е) резиме, ж) прилоге. Редослед елемената мора сe поштовати.

4. Име, средње слово и презиме аутора у студијама и чланцима штампају сe изнад наслова уз леву маргину, а у приказима испод текста уз десну маргину, курсивом. Имена и презимена домаћих аутора увек сe наводе у оригиналном облику, независно од језика рада. Назив и седиште установе у којој је аутор запослен наводи сe испод имена, средњег слова и презимена аутора. Називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре (нпр., Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику). Ако је аутора више, мора сe назначити из које установе потиче сваки од наведених аутора. Функција и звање аутора сe не наводе. Службена адреса и/или електронска адреса аутора даје сe у подбелешци, која је звездцом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје сe само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настao, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи сe у посебној подбелешци, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

5. Наслов рада треба да што верније и концизније одражава садржај рада. У интересу је аутора да сe користе речи прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да сe наслову дода поднаслов. Наслов (и поднаслов) штампају сe на средини странице, верзалним словима.

6. У сажетку, који треба да буде на језику на којем је написан и рад, треба језгрвото представити проблем, циљ, методологију и резултате научног истраживања. Препоручује сe да сажетак има од 100 до 250 речи. Сажетак треба да сe налази испод наслова рада, без ознаке *Сажетак*, и то тако да му је лева маргина увучена 1,5 см у односу на основни текст (тj. једнако увучена као први ред основног текста).

7. Кључне речи су термини или изрази којима сe указује на целокупну проблематику истраживања, а не може их бити више од десет. Препоручљиво их је одређивати сa ослонцем на стручне терминолошке речнике, а у интересу је аутора да учесталост кључних речи (с обзиром на могућност лакшег претраживања) буде што већа. Кључне речи дају сe на језику на којем је написан сажетак, те на језику на којем је написан

резиме рада. Кључне речи се наводе испод сажетка и испод резимеа са одговарајућом ознаком *Кључне речи*, односно *Keywords* и сл., и то тако да им је лева маргина уравната с левом маргином сажетка, односно резимеа.

8. Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене заграде, презимена аутора (малим верзалом), године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице са које је цитат преузет и затворене заграде, на пример:

(Ивић 1986: 128) за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта, на пример:

(Ивић 1986: 128—130) за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

(Ивић 1986: 128, 130) за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Уколико је реч о страном аутору, презиме је изван парентезе по жељно транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример Џ. Марфи за James J. Murphy, али у парентези презиме треба давати према извornом облику и писму, нпр.

(MURPHY 1974: 95) за библиографску јединицу: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley: University of California Press, 1974.

Када се у раду помиње више студија које је један аутор публиковао исте године, у парентези је потребно одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради, на пример (MURPHY 1974a: 12).

Уколико библиографски извор има више аутора, у парентези се наводе презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора заменjuју скраћеницом *и др.*:

(Ивић, Клајн и др. 2007) за библиографску јединицу: Ивић, Павле и Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић. *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига, 2007.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у парентези није потребно наводити презиме аутора, нпр.

Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из те области срочио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити тачком и запетом, нпр. (Белић 1958; Стевановић 1968).

9. Подбелешке (подножне напомене, фусноте), обележене арапским цифрама (иза правописног знака, без тачке или заграде) дају се при дну странице у којој се налази део текста на који се подбелешка односи. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења и сл. Подбелешке се не користе за навођење библиографских извора цитата или парафраза датих у основном тексту, пошто за то служе библиографске парентезе, које — будући повезане с пописом литературе и извора датих на крају рада — олакшавају праћење цитиранисти у научним часописима.

10. Прилози којима је илустровано научно излагање (табеларни и графички прикази, факсимили, слике и сл.) обележавају се римским цифрама, прилажу се на крају текста рукописа, а њихово место у тексту се означава одговарајућом цифром.

11. Цитирана литература даје се у засебном одељку насловљеном *Цитирана литература*. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по азбучном или абецедном реду презимена првог или једног аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се описују азбучним редом презимена првог или једног аутора радови објављени ћирилицом, а затим се описују абецедним редом презимена првог или једног аутора радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за 1,5 см употребом тзв. „висећег“ параграфа.

Свака библиографска јединица представља засебан пасус који је организован на различите начине у зависности од врсте цитираног извора.

У Зборнику *Матице српске за филологију и лингвистику* у библиографском опису цитиране литературе примењује се MLA начин библиографског цитирања (*Modern Language Association's Style — Works cited*) с том модификацијом што се презиме аутора наводи малим верзалом, а наслов посебне публикације наводи се курсивом.

Примери таквог начина библиографског цитирања:

Монографска публикација:

ПРЕЗИМЕ, име аутора и име и презиме другог аутора. *Наслов књиге*.

Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развићку: лингвистичка исхиција*. Књ. 1—2. изд. Београд: Нолит, 1958.

ИВИЋ, Павле и Вера Јерковић. *Правоис српскохрватских ћирилских љовља и љисама XII и XIII века*. Нови Сад: Филозофски факултет — Институт за јужнословенске језике, 1981.

Фототипско издање:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репрнт издања.

Пример:

MIKLOSICH, Franz. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Viennae, 1858. Београд: Српска школска књига — Филозофски факултет, 2006.

ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватској инструментале и њихов развој (синтаксично-семантичка студија)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности — Београдска књига — Институт за српски језик САНУ, 2005.

Секундарно ауторство:

У Зборнику *Матице српске за филологију и лингвистику* зборници научних радова се описују према имени уредника или приређивача.

ПРЕЗИМЕ, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

BUGARSKI, Ranko (ed.). *Language Planning in Yugoslavia*. Columbus: Slavica Publishers, 1992.

РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

Рукописна грађа:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатуре, година настанка.

Пример:

НИКОЛИЋ, Јован. *Песмаца*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780—1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а—3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској публикацији:

Прилог у часопису:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста у публикацији.” *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

ИВИЋ, Милка. „О предлогу по у српскохрватском језику.” *Јужнословенски филолог* књ. XIX, св. 1—4 (1951—1952): 173—212.

Прилог у новинама:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.” *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

Кљакић, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера.” *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. Наслов књиге. <адреса са Интернета> Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture.*

<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.htm>> 02.02.2002.

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста.” *Наслов једиодичне публикације* Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

Toit, A. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21.02.2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„Назив одреднице.” *Наслов енциклопедије*. <адреса са Интернета> Датум преузимања.

Пример:

„WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana*. <...> 15.12.2008.

12. Извори се дају под насловом *Извори* у засебном одељку после одељка *Цитирана литература* на истим принципима библиографског описа који се примењује у одељку *Цитирана литература*.

13. Резиме не би требало да прелази 10% дужине текста, треба да буде на једном од светских језика (енглеском, руском, немачком, француском). Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, треба да напише резиме на језику на коме је написан и рад, а Уредништво *Зборника Машице српске за филологију и лингвистику* ће обезбедити превод. Уколико је рад написан на страном језику, резиме мора бити написан на српском језику. Уколико аутор није у могућности да обезбеди резиме на српском језику, треба да напише резиме на језику на којем је написан рад, а Уредништво ће обезбедити превод резимеа на српски језик.

14. Текст рада за *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 см), с маргинама од 2,5 см, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 см, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а сажетак, кључне речи и подножне напомене словима величине 10 pt.

Штампане рукописе треба слати на адресу: Уредништво Зборника *Матице српске за филологију и лингвистику*, Матица српска, Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија. Поред штампане верзије рукописа, треба послати и електронску верзију рукописа у Word формату на компакт диску или на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs с назнаком да се ради о рукопису за Зборник *Матице српске за филологију и лингвистику*. Штампана верзија рукописа може бити замењена електронском верзијом у PDF формату.

Уредништво Зборника *Матице српске за филологију и лингвистику*